В. Ян

ЧИНГИЗ ХАН

В. Ян

ЧИНГИЗ ХАН

2-нжи НЕШИР

РОМАН

Түркмен дилине гечирен Мерет Сопыев

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ 1980

Ян В.

Чингиз хан. (Роман)., 2-нжи нешир. Рус. терҗиме эден: М. Сопыев. А., «Түркменистан», 1977. ©

424 с.

50 000 экз. 1 м. 40 к.

«Чингиз хан» атлы бу эсер язычы В. Яның дүнйә белли трилогиясының биринҗи китабыдыр.

Романда Хорезм дөвлетиниң халкларының монгол-татарлара гаршы алып баран гайдувсыз гөрешлери, халкың дәп-дессуры образларың үсти билен ынандырыҗылыклы беян эдилйәр.

Ян В. Чингиз хан. (Роман).

№ 107 | 26 2. | Р1

ТССР-иң Китап палатасы 1977 | Я62

Я $\frac{70302-}{М551(15)-77}$ 84—77

© Түркмен дилине терҗиме эдилди.

«Түркменистан» неширяты, 1980.

БИРИНҖИ КИТАП

БЕЙИК ХОРЕЗМДЕ АСУДАЛЫК

БИРИНЖИ БӨЛҮМ

ДЕРВҮШ ЯПЫНЖАСЫНДА

Биринжи бап

АЛТЫН ЛАЧЫН

> Бизиң үстүнде яшаян еримиз серилен көне, солан япынжа меңзешдир. Ол хемме тарапындан чәксиз улы сув билен гуршалып алнан ада гөрнүшиндедир.
>
> *(Гадымы арап окув китабындан)*

Языӊ илки башларында бейик Гарагум дүзлүгиниң чәге аңңатларының үстүнде гижиген гар сыргыны мөвч урярды. Чәгәниң арасындан кынлык билен чыкан селчең, эгрем-бугрым черкез-четилери газаплы ел галгадярды. Гар болса ерден гөге гөтерилйәрди. Бир хүжүрәниң янында он-он бир саны дүе битертип үйшүп, бири-бирлерине гыслышып дурды. Бу кервениң адамларына нәме болдука? Дүелериң үстүндәки агыр йүклери нәме үчин дүшүрмәндирлер?

Дүелер гардан долан түйлек келлелерини ёкары галдырып, хасратлы бозланда, оларың сеси елиң шуввулдысына гатышып гидйәрди. Узакдан жаң сеси гелди... Дүелер шол тарапа середишди. Бир гара эшек гөрүнди. Эшегиң ызы билен болса, онуң гуйругындан япышып, узын япынжалы ве Мекгә зыярата гидип гелениң аламаты хөкмүнде чүри телпегиниң дашына ак пеш саралан, дервүш [1] сыпатлы, сакгаллак бир адам зордан йөрәп гелйәрди.

---

[1] Дервүш — парсыча «дивана, гедай» диен сөздүр. Дервүшлер өзбашларына бир топар болуп, пириң я-да шыхың баштутанлыгы астында бирлешйәрдилер. Дервүшлер мейлетин гарыплык нышаны хөкмүнде, билгешли көп санлы болар-болмаз ямалар салнан япынжа гейййәрдилер ве гушак гушанман, йүп гушанярдылар. Илки башларда дервүшлериң арасында филология меселелери билен мешгул болян мешхур шахырлар ве алымлар хем барды. Соң-соңлар дервүшлер кеселлилери окамак билен бежерйән киши болан болян, пал атмак, дога сатмак ве хер дүрли алдавчылык билен мешгул болян мугтхорлара, халкың дүшүнжесизлигинден ве наданлыгындан пейдаланян хилегәрлере өврүлдилер.

— Хайдавери, хайдавери! Ене бирнәче әдим әдевери, онсоң саман пайыңы аларсың. Оңа бир серетсеңе, вепалы достум Бекир, биз кимлере душдук! Дүелериң янында оларың эелери-де бардыр, хызматчылар болса эййәм от якандырлар. Одуң башына он адам йыгнанан ерде эйсем он биринжи үчин бирки агыз шүле тапылмазмы? Эхей, ынсмысың-җынсмысың, диллен? Мусулман бенделер, сес бериң!

Хич ким сес бермеди. Кервениң иң өңүндәки дүйәниң бойнундакы чат ачан җаң гүңлеч җаңңырдады.

Үстүне гар сыран ёлагчы эшегини өңүне салып, дашы пессеҗик хаятлы җайың дашына хаяллык билен айланып чыкды. Уссатлык билен хашамланан гапының дашындан таяк дирелгиди. Җайың сыртында, чәге аңңатларының арасындакы бир мейданчада, аклы-гаралы дашҗагазлар билен ыхласлы безелен сессиз-седасыз мазарлар хатарланышып ятырды.

Ёлагчы өз эшегини гамыш бассырманың ашагында баглап дуран еринден:

— Дервүш Хажы Рахым Багдады сизе салам берйәр, эй юваш җүлгәниң хемишелик уклан хорматлы меканчылары! — дийип хүмүрдеди.— Бу седасыз үйшмегиң мүҗевүри нередекә? Ол, белки, җайдадыр?

Дервүш бир ала торба чөрек дограп, оны эшегиниң башындан асды.

— Вепалы достум, азыгымызың иң соңкы галындыларыны саңа берйәрин. Иймит саңа хас герекдир. Биз шу гиҗеден донман чыксак, эртир сен мени сүйрәп әкидерсиң. Мен болсам берекетли Арабыстаның хурма агачларының астында гүнүң бизи нәхили гыздырандыгыны ятлап, шоңа чоюнарын.

Дервүш гапа дирелги таягы айрып, ташлады-да гапыны ачды. Җайың ортарасындакы оҗакда сөнен одуң көзлери күл болуп ятыр. Җайың ёкарысы гүммез болуп, сүйр депесинде түссе чыкян дешиги бар. Төрде болса, дивара аркаларыны берип, дөрт саны адам чоммалып отыр.

— Эссалавмалейким, худайың эзиз бенделери! — дийип, дервүш сесленди. Оңа җогап бермедилер. Ол бир әдим өңе әтди. Отуранларың бутнамазлыгы, сеслерини чыкармазлыгы ве йүзлериниң ак тамлыгы оны дессине гапа тарап тесмәге ве сычрап дашары чыкмага меҗбур этди.

— Хажы Рахым, сен товшан йүрек болмалы дәлсиң. Дөрт саны өли адам кимиң кепене чоларына гарашяр. Сен геда ве ач болсаң-да, энтек гүйжүң бар, жаханың түкениксиз ёллары билен энтек селпәп билйәрсиң... Ынха янында болса, эесини йитирен бүтин бир кервен дур. Ислесем, бу гыммат-гыммат йүкли дүелериң эеси болуп билерин. Эмма адалат гөзләп йөрен дервүше хич бир дүнйә малы герек дәл. Ол гарыплыгына галып, айдым айдып, өз ёлуна гидер. Йөне велин жанавер хайванлара рехим этмек герек.

Дервүш ол дүелере айланып, оларың чолашыгыны ачды, бири-бирине янашдырып, чөкеришдирди. Йүклериң арасындан бир халта арпа тапып, ондан дүелериң хер бириниң өңүне бирнәче гошавуч дөкди.

— Беевар бири: «Хей Хажы Рахым өмрүнде бир согап иш этдимикә?» дийип сорайса, бу дүелер: «Бир совук сыргынлы гүн шол дервүш бизи иймледи, шол себәпли биз доңман галдык» дийип хеммеси бирден айдар.

Аякларыны ашагына йыгнап, иркилжирәп ятан эшегине аркасыны берип, дервүш узынлы гижәни бир дессе гамышың үстүнде ятып гечирди. Сәхер билен ел туруп, гара булутлары сырып алып гитди, гүндогардан болса гүн гөрүнди.

Мазарларың үстүне дүшен гызгылт шөхлелери гөрүп, дервүш ятан еринден тисгинип турды.

— Ёлагчы ёлда герек, Бекир, гиделн!

Галан арпаны эшегине йүкләп, дервүш жайың ичине ене бир гөз айлады. Дивара аркасыны берип отуран озалкы дөрт адамың дерегине бир адам галыпдыр. Ол адамың ачык гара гөзлери өчүк ве гырпылламан середйәрди.

— Эй гудратлы худайым, ханы бейлеки өлүлере нәме болдука? Вей, оларың өзлери габра гирәйдимикә? Ховул бела, совул бела! Ёк, Хажы Рахымың бу ерде галасы гелмейәр; ол ёлы билен болар, Хорезм шәхерлерине гидер, шадыян адамларың көп ерине, парасатлы адамларың сүйтдүр бал кимин якымлы сөз-сөхбетлери сечилйән ерине гидер.

— Маңа көмек эт, мусулман бенде! — диен гырык сес чыкды. Отуран адамың эпей сакгалы гымыллап гитди.

— Кимсиң?

— Махмыт...

— Хорезмлимисиң?

— Менде алтын лачын бар...

— Эссапырылла! — дийип, дервүш геңиргенди.— Мусулман бенде, өлүп барярка-да лачыны ядына дүшйәр! Бир овурт сув ич ханы!

Ол сув кәдиден бирнәче овурт сувы зордан овуртлады. Онуң оңлы селҗермейән гөзлери дервүше дүшди.

— Мени эрбет яраладылар... Гара Ханҗарың гаракчылары... Мениң үч хемрам аҗы өлүме гарашярды, кимдир бири гапыны аңырсындан япып гидипдир, биз шол себәпли чыкып билмедик... Сен мусулман болуп, мусулманы гара гүнде гоюп гитсең, ол гандарлыкдан хем эрбет болар... Келамулланың айдышы шейледир...— Ысытма тутян ялы, онуң дишлери шат-шат эдип гагшаярды, эллери болса дервүше тарап налыш билен узады-да, меҗалсызлык билен ашак ийнди. Ол гапдалына йыкылды.

Хаҗы Рахым нәсагың йүң мата гейиминиң багҗыгыны чөзди. Онуң дөшүнде гаралып дуран ярадан ган акярды.

— Ганыны дурузмак герек. Нәме билен даңсамкам?

Яратының бейле янында өкделик билен доланан бир селле ятырды. Дервүш оны алып, чөзлемәге башлады.

Юка селләниң ичинден бир сүйрүрәк ясы алтын гачды. Дервүш оны элине алды. Онуң йүзүнде ганагларыны герип дуран бир лачын уссатлык билен чызылыпдыр хем-де ёдаҗык билен ылгашып барян гарынҗалара меңзеш харплар билен бир хат язылыпдыр.

Дервүш бөврүни диңләп, яратының йүзүне хас үнс берип серетди-де:

— Бу адамың йүзүнден, гелҗекде дүнйәни титретҗек бейик ишлериң ховурлы шөхлеси дуюляр. Мунуң бир өлүп, соңра дирилмегиниң сыры-да шолдур.— дийип пышырдады.— Бу бейик татар каганының [1] пайсасыдыр [2]. Бу алтын лачыны йыгнайын; нәсаг өз акылына

[1] Каган — «ханларың ханы», монголларың ве татарларың хөкүмдары.

[2] Пайса — йүзүне Чингиз ханың хөкүми язылан ясы метал я-да агач тагтаҗык; пайса монголларың сораян ерлериниң хеммесинден эркин гечип гитмек үчин ругсат хатыды. Пайса улы-улы хукуклар берйәрди: ерли хәкимлер пайсалы адамлара көмек бермелидилер, улаг ве азык бермелидилер, янларына ёла белет адамлары гошуп гойбермелидилер.

айланып, гүйжүне геленде, мен оны өзүне табшырарын — дийип, дервүш ясы алтыны гушагының гатына гысдырды.

Ол көп иш эдинип, нәсагың яралы дөшүни юка селле билен сарады. Соңра ол хүжүреден чыкды-да, чөкүп отуран дүелериң бирини турзуп, хүжүрәниң даш ишигине идип элтди. Дүйәни чөкерди, нәсагы гөтерип элтди-де, буграның түйлек өркүчлериниң ортасында отурдып, оны чөпүр йүплер билен даңышдырды.

Гүн гүшлук галанда, чала билдирйән сәхра ёдасының яңы эрәп угран гарының үсти билен дервүш йөрәп барярды. Онуң ызындан эшеги-де галман диркиллейәрди. Эшегиң ызындан болса белент бугра эндиган ыранып барярды. Онуң үстүндәки даңылгы нәсаг адам бийгтыяр гайкыллаярды.

— Хайдавери, Бекир! Гүргенже[1] тизрәк етели, ол ерде саңа бир гужак беде хәзирдир. Бу ер горкулы. Бирден байырларың аңырсындан гаракчы Гара Ханжар чыкып, сениң эйәңи гул эдер, сениң болса гара дериңи бойнуңа йыграр. Бу ерден тизрәк гидеверәли!

Икинжи бап

ЧАРВАНЫҢ ӨЙҮНДЕ

Хорезм шаның[2] мирасчы оглы Желаледдин Меңбурны Гарагум чөллеринде ав авлаярды. Яш ханың янында сайлама бедев атлы ики йүз саны гоч йигит барды. Олар Желаледдин Хорезмиң чәклеринден чыкып гидибермесин дийип шаның берен гизлин буйругыны ерине етирйәрдилер. Атлы йигитлер кейиклери ве гуланлары өңдәки байырлыга гайтаржак болуп, сәхра билен ярым айлав болуп гелйәрдилер, шол байырлыгың аңырсында болса хызматчылар ериң гиңинде ёкарсына ак мата чекилен гара чадыр дикип, авчуларың хеммеси үчин мейлис тайярлаярдылар.

---

[1] Гүргенч (Үргенч) — Хорезмиң Амыдеряның аяк..арында ерлешен, соңра монголлар тарапындан вейран эдилен пайтагты.

[2] Хорезм ша — Хорезмиң хөкүмдары, XIII асырың башларында мусулман хөкүмдарларының иң гүйчлүсиди.

Яз чыкып, гумлара илкинҗи ек-түк гүллери сечеләпди ве онда-мунда чуканак-чаканакларда үйшүп галан иң соңкы гарлар йителен гүнүң ашагында ҹалт эрейәрди. Авуң үчүнҗи гүни асманың йүзи бирден гаралып уграды. Демиргазыкдан, Гыпҗак сәхраларындан [1] совук ел туруп, гүйчли сыргын башланды.

Галлав, тохум гара атың үстүндәки Җелаледдин яраланан текәни ковалап баршына өз хемраларындан араны ачды. Ол текәниң агсаяныны, үшерилип, ызына гаранҗаклаяныны гөрйәрди. Авы ол алдым-бердиме салып барярды, эмма теке бурум-бурум шахларыны силкеләп, сәхраның ичи билен ене тутдурыберйәрди. Гайдувсыз хем гахарланан хан, өңүнден җайтарылып гаралып барян гуйрукдан гөзүни айырман, сатанларының арасы көпүрҗикләң атыны йүзин салдырып барярды.

Ахырсоңы җерениң ичинден пейкам гечирилип, атың сыртына бөкдерилди. Гай болса бардыкча гүйҗәп, ёдаҗыклары гөмди. Җелаледдин азашандыгыны ве гай бирнәче гүне чекәйсе, хеләк болмагының мүмкиндигини аңды. Атыны идекләп, елиң гаршысына уграды. Гүн гиҗигйәрди. Хан халыс ысгындан гачып, атының кечесини ачды-да атының үстүне япды ве бойдан-баша гара батып, узын гиҗәни отурып гечирди.

Гүн догды, ел көшешди. Гар эремәге башлап, гум депелериниң арасындан булаклар акып уграды. Җелаледдин узага середип, белликли бир депәни — чөп-чалам ве сүңк-саңк йыгналып эмеле гетирилен түммеги гөрди; ол деңиз ялы болуп ятан бирсыдыргын дүзлүгиң, чөл бееваның ичинде ёл гөркезйән челгиди. Хан шоңа тарап уграды. Тоюн топраклы бир җүлгәниң угрунда, гум аңңатларының арасында дөрт саны гарыпҗа гара өй ерлешипдир.

Итлериң ябшынып үйрмеклерине өйден бир гоҗа чарва түркмен чыкды. Ол эгнине ясгынҗак атан пос-

---

[1] Гыпҗак сәхрасы — Днепрден башлап, гүндогарда Семиречьйә ченли яйылып гиден эгирт улы территория. Ол ерлерде аслы түрклерден болан, көп санлы чарва халк, ягны гыпҗаклар яшапдыр. Рус сене язувында гыпҗаклара «половецлер» дийилйәрди, Гүнбатарда олара «куманлар» дийилйәрди, Венгрияда «Улы Кумания» ве «Кичи Кумания» дийилйән областлар бар. Ол областларың илаты XIII асырда монгол-татарларың чозгунларындан гачып гиден половецлериң несиллеридир.

сун564ы тутубрак, пессай йөрәп, атлының янына гелди ве мыхмансөйжүлик билен атың жылавындан тутды.

Гелен атлының бай геййимине, кетени балагына, белли-бетерем диңе шазадалара етдирйән гара бедев атына гең галан гожа:

— Өйүми гаты дар гөрмесең, дүш, мыхман бол, хорматлы бег йигит! — дийди.

— Салам! Арпаң бармы? Мен ики баха берерин.

— Чөлде галла пулдан арзылыдыр. Эмма гадырлы мыхманың ислән зады тапылар. Сениң атыңа арпа орнуна сайлама бугдай берерис...

Якындакы өйден эл дегирмениниң сеси гелйәрди, ол ерде аяллар бугдай үвейәрдилер.

— Аха-ав, ханы чыкың-да аты тутуң!

Өкжелерине дүшүп дуран гызыл көйнекли ики саны гыз, дөшлериндәки күмүш безеглерини ве апбасыларыны шаңңырдадып, башларына атан өймелериниң бир ян чети билен йүзлерини япып, өйден ховлукмач чыкды. Оларың хер бири атың бир жылавындан тутуп, алып гитдилер.

Хан гелип, өе гирди. Өйүң ичи йылыды. Ортарада бирнәче төңңе түтәп дурды. Дулда кечәниң үстүнде бир адам арканлыгына сүйнүп ятырды Онуң гара сакгалы, ганы гачып, нуры өчен йүзи ве дөшүнде говшурылан эллери онуң инди узак яшамажагыны айдып дурярды. Онуң үзлем-саплам дем алшы бу ысгынсыз жесетде яшайшың хениз газаплы гөрешйәнини гөркезйәрди.

Сыркавың аяк ужунда, Мекгә зыярата гидип гелен адамларыңкы ялы чүри телпеги ак даңылы, сакгаллак дервүш отырды. Онуң ярым яланач тенини йити реңкли көп санлы яма салнан гиң япынжа басырярды.

Желаледдин:

— Эссалавмалейким! — дийип, гирди-де сыркавың янында, кечәниң үстүнде отурды. Гөзлерине ченли бүренен гырнак аял ювашлык билен гелип, ханың аягындакы өл-мыжжык болан яшыл әдигини чекип чыкарды. Желаледдин эгри гылычлы гайыш гушагыны чөзүп, өз янында гойды.

Ол дервүше:

— Ким борсуң? Гейим-гежимиңи гөренинде, алыс юртлары гөрүп гелене меңзейән — дийди.

— Мен юрт сөкүп йөрүн, ялаңчылык деңзи ичинде чынчылык адасыны гөзлейәрин...

— Сениң ватаның ниреде, нирә барярсың?

— Маңа Хажы Рахым дийәрлер, Багдады дийип лакам хем дакдылар, себәби мен Багдатда окадым. Мениң халыпаларым иң бир кәмил, керемли ве билимли адамларды. Мен көп ылымлары өврендим, арапларың, түрклериң, парсларың көп роваятларыны, гадымы пехлеви усулында язылан роваятлары окадым. Эмма мениң йигитлик чагым менде ахмырдан ве аграмыма дең-дең гүнәден башга зат галдырмады...

Онуң айдянлары гөвнүне нәжай болансоң, Желаледдин гашыны йыгырды-да:

— Нирә ве нәме үчин барярсың? — дийди.

— Мен бәш деңиз арасында ятан ериң бу ясы бөлеги үстүнде гезип йөрүн, шәхерлери, обалары ве чөллери айланып гөрйәрин ве гайдувсыз эржеллик одуна туташан адамлары гөзлейәрин. Мениң үйтгешик зат гөресим гелйәр ве хак гахрыманлара хем сап йүрекли адамлара тагзым эдесим гелйәр. Хәзир мен Гүргенже барярын, эшитмегиме гөрә, ол Хорезмиң ве бүтин дүнйәниң иң гөзел ве иң бай шәхеримиш, ол ерде билимдар, парасатлы адамлары ве шәхери бейик сунгат нусгалары билен безейән чепер уссалары тапарсың дийдилер...

— Өзлериниң эдерменлигини сөвеш мейданларында гылыч ужы билен язян гахрыманлары гөзлейәңми? — дийип, Желаледдин бир дем бөврүни диңледи-де: — Гоч йигитлериң сөвешдәки эдерменлигини етгинжек йигитлердир гызлар хәли-шинди гайталап айдар ялы я-да гаррылар габыра тарап иң соңкы гадамында гайталар ялы мердин мердана ишлерини ялкымлы сетирлер билен язмак элиңден гелерми? — дийди.

Дервүш шыгыр билен жогап берди:

Ат-овазасы арша чыкан Рудакы[1]
Шыгыр билен есир этди көп беки.
Рахым айдар менем ичмишем хакдан,
Эмма көп гыгырман, чыкмарын чакдан[2].

---

[1] Рудакы — аслы бухаралы, IX асырда яшап өтен өрән улы шахыр.

[2] Шу китапдакы шыгырлары Хажы Ысмайылов терҗиме этди.

Ханын авлан жеренини өй эеси өе алып гирди. Жерениң эййәм дериси сойлуп, ич гошы чыкарылан экени.

— Сениң үчин агшам нахары тайынламага бу этден бирнеме аяллара бермәге ругсат эдермиң?

— Хемме үчин биширилсин! Хеммесини алың! — дийип, Желаледдин жогап берди.— Мен бегиң авчусы дәл. Мениң өзүм бег ве бегиң оглы, мен авумы беге бермәге борчлы дәл...— Соңра ол гынындан кичижик бир гама чыкарып, жерениң аркасындан бир нәче дограмча алып, олары бир чөпе өтүрди-де, ода тутмага башлады.

Өй эеси жерениң ләшини аяллара берип, мыхманың янына гечип отурды. Сакгалыны сыпалап, ол сыпайылык үчин:

— Саглыкмыдыр? Хал-ахвал ненеңдир? Улы-кичи, мал-гара, хемме аман-эсенликмидир? Йылындыңмы? — дийип, сорашмага башлады.

Хан хем адата эерип, бирнәче дуйгудашлык сорагыны берди. Соңра болса:

— Мениң бу сөзүми гөвнүңе гетирме: бу чатма киминки, мен хәзир ниреде? — дийди.

— Сен хәзир мениң өйүмде. Мениң өйүм Нусай[1] шәхерине барян улы кервен ёлундан бир мензил четде. Мениң өзүм болсам үммүлмез сәхрада гөзе илмән йөрен бир чарва. Адым Горкут чопан.

Дашарда чендан ярым бир үйрүп ятан ит бирден ябшынып үйрмәге башлады. Гыкылык, хайкылык эшидилди. Ат аягының гүпүрдиси якын гелип, ювашады.

Гүйчли бир сес:

— Ким бар өйде? Жогап бер, Горкут чопан! — дийип гыгырды.

Үчүнжи бап

СӘХРА ЖИГИДИ

Гожа еринден туруп, дашары чыкды. Оларың дашарда эдйән гүррүңи ичердәкилере зордан эшидилйәрди.

Гелен атлы йигит:

---

[1] Нусай — хәзирки Ашгабадың голайындакы бир улы галаның ады; оны монголлар йыкандан соң чәге басып гидипди. Онуң харабаларыны совет алымлары 1931-нжи йылда агтарып тапдылар.

— Ол нәме үчин бу ере гелипдир? Я-да ажалы етдимикә? — дийип, гырык сес билен пышырдады.

— Үчүси-де мениң мыхманым.

— Мен оларың гөзүне гөркезерин...

— Мен олара дегдирмерин. Сениң бу тәзе бәш бендиң ниреден?

— Булар өкде уссалар: мисгәрлер ве яраг ясаянлар. Булар кервен билен гелйән экенлер. Мен ол кервениң «сакгалыны гыркжакдым» велин, бир ерден бир танымал бег үчин җерен гайтарян ики йүз атлы пейда болайды. Дүелери ташламалы болды, кервениң адамлары гачып пытрадылар, мен диңе шу бәш уссаны ковуп гетирдим. Мен инди булары Мара иберип, говы баха билен сатарын.

— Алла ишиңи оң этсин!

Өй эеси билен тәзе мыхман гелип өе гирди.

Бу гелен нәтаныш узын бойлы, гөни герденли ве инче билли яш йигитди. Гапдалында яшыл миши гынлы узын ханҗары салланып дурды. Дүе дерисинден тайынланан гайышдан тикилен узын хем инче өкҗели меле әдиги, силкме телпеги ве айратын бичимли гара чәкмени онуң түркмендигини айдып дурярды. Муны онуң яңак сүңклери аз-кем гүберилип дуран бугдай реңк догумлы йүзи-де тассыклаярды.

Өй эеси оңа:

— Одуң башына гечип отур! — дийип, мүрехет этди.

Эмма мыхман төрдәки халының үстүне гечмән, өңкүси ялы ич ишикде дурды. Онуң гөзлери мөлерилип, хүвиниңки ялы тес-тегелек болды.

Җелаледдин йүзүни галдырман:

— Ким борсуң? — дийип сорады.

— Гумлы...

— Чарвадарлык эдйәңми я башга кәрдемисиң?

— Мен кервен тәҗирлериниң сакгалыны гыркярын...

Бейле җогап, сәхра адатларына гөрә, эдепсизликди. От башында душуланда, говы геймлә, эрбет геймлә тапавут гойман, хемме дең боляр, саглык-саламатлык сорашярлар, мал-гараның ягдайы, ёлуң узаклыгы хакында сыпайычылыклы совал-җогап алышярлар. Бу гелен йигит дава гөзлейән болмага чемели.

Җелаледдин оңа бир серетди-де, йүзүни ашак салды, онуң додагының бир чети чалаҗа титрәп гитди.

Атлы-абрайлы хан бир гумлы чарва билен кежелешер дурармы?

Ол түркмен йигиди бирселлем дымып дурандан соң:

— Өй эесиниң айтмагына гөрә, сен Гүргенч ёлуны гөзлейәрмишиң. Мен сени уградып билерин — дийди.

Җелаледдин гайдувсыз батырды, эмма онуң аты ядавды. Бу ерде оңа ховп салян зат ёкды, оны мыхманчылык адаты гораярды. Ёлда болса яңы-якында ханың җерени авлаҗак болуп ковалашы ялы, бу түркменем ханың өзүни авлаҗак болар. Шол себәпли:

— Мен хәзир Гүргенҗе гитҗек дәл — дийип, хан җогап берди.

— Бизиң хасратлы дүнйәмизден гитҗек болуп ол иңләп ятан ким?

— Муны гаракчылар яралапдыр — дийип, дервүш җогап берди.— Бу гарадан гайтмаз Гара Ханҗарың ишидир. Ол сәхра барсынын аяп гойян адамы ёкмуш диййәрлер.

— Нәме Гара Ханҗары башгалар талан дәлдир өйдйәңми?

— Мениң ялы, чөл-бееванда сер-сепил болуп йөрениңем бир өйден зады бормы? — дийип, дервүш җогап берди.

— Гара Ханҗар сувсуз-сөлсүз, от-чөп битмейән шорлукда яшаяр. Ол чәгә сүмүлип гидйән сувулган дек сувулып, гамышлыга гирип гидйән йылан дек тутдурмазакдыр. Онуң янына хич ким барып билмез, эмма ол хемме ере етер.

Җелаледдин көзүң үстүндәки чишлигини бейлесине агдарды-да гөврүми гиңлик билен шейле дийди:

— Ким чапавуллык эдип, ат газанҗак болян болса, онуң келлеси Гүргенчде таяга санҗылып, хеммәниңкиден ёкары гөтерилер.

Түркмен йигиди кем отурмак ислемеди.

— Гара Ханҗар пәли азанын ызындан етйән гиҗе көлегесидир. Гара Ханҗар ар ханҗарыдыр, гахар-газап найзасыдыр, хасаплашык ханҗарыдыр. Инди Гара Ханҗар ерден еке чыкан ялы болуп галды, онда не огул бар, не доган. Бир гүн гелер, ол өлер, шонда онуң хәзирки юрды бошап галар. Шол говумы?

Җелаледдин:

— Ёк, говы дәл — дийди.

— Гара Ханҗарың озал чал сакгал атасы-да барды, арслан йүрекли доганлары-да барды, мәхрибан

уялары-да барды. Эмма Мухаммет ша бир йүз ат герек боланда, гыпҗак нөкерлери билен бизиң яйлаларымыза дөкүлип, бир йүз атың дерегине атларың иң говуларындан үч йүзүни алып гидйәр. Пылан чарваларың пылан ерде бир гедем гыпҗак ханыны таланлары үчин темми берйәрин дийип, аялларың күмүш шайларыны сыпырып әкидйәр. Шаның көшгүнде үч йүз аялы бар болса-да, ол өзүниң гыпҗаклары билен гелип, бизиң обамызың иң говы гызыны, йүз йигидиң ашык болуп, җеделлешип, арзув эдип йөрен гызы болан Гүлҗемалы алып гидйәр-де, оны үч йүз биринҗи аялым дийип, өз көшгүнде зорлук билен саклаяр. Шейтмек говумы?

— О-да говы дәл. Йөне йүз йигидиң арзувы болан иң говы гызың яйлаңыздан әкидилмегине ёл берендиклери, оны оларың элинден алып галмандыклары велин хич хем говы дәл — дийип, Җелаледдин гиңлик билен айтды.

— Ол вагт яйламызда бизиң йигитлеримиз ёкды. Гыпҗаклар мекир, бизиң үстүмизе хачан гелҗеклерини билйәрлер.

— Гулак ас, йигит — дийип, Җелаледдин йүзүни ёкары галдырды.— Сениң айтмагыңа гөрә, атаң, эркек доганларың, уяларың бар экени. Олара нәме болды?

— Ак сакгал атамы шаның җеллатлары тутдулар. Гүргенҗиң мейданында дабанындан башлап, дограм-дограм этдилер. Эркек доганларымың хериси бир яна гачып гитди. Уяларымы гыпҗак атлылары тутуп, алып гитдилер. Шейтмек говумы?

— Бейтмегем говы дәл.

— Мен инди бу ягты җаханда нирә башымы алып гидейин? Инди менде нәме алач галды?

Җелаледдин йүреги җошуп, шейле дийди:

— Эгер сениң ялкымлы дембермезиң сениң элиңде мәхрибан тайпаңы горамак үчин ловурдаян болса, кервен ёлларындакы гүйменҗәңден башга-да, гахрыманлык гөркезмекчи болсаң ве бизиң яшыл байдагымыза аркадаянч болмак ислейән болсаң, мениң яныма Гүргенҗе гел, нәхили эдип шөхратлы ат газанмалыдыгыны мен саң өвредейин.

Түркмен йигиди гахарланып, додакларыны еңи билен сүпүрди-де шейле җогап берди:

— Гулак ас, бег йигит. Мен Гүргенҗе барсам, ша-

ның җансызлары, шагал ялы болуп, мениң ызыма дүшүп, сүмсүнишип уграрлар, эмма мен оларың элине дүшмерин, тутлушыкда бу келләни гоярын. Бейтмек герекми?

Җелаледдин:

— Бейле болмаз — дийди.— Гүргенҗиң Гүнбатар дервезесине бараныңда, узын-узын деректи бир баг гөрерсиң. Дервезе сакчыларына: «Тәзе көшк, Тыллалы чарбаг шумы? Мени багың эесиниң янына элтиң!» диерсиң-де шу кагызы гөркезерсиң.

Җелаледдин мәмиши селлесиниң гатларының арасындан бир тагта кагыз алды, башам бармагындакы тылла йүзүгини чыкарды. Янып дуран кесиндини алып, онуң түссесине йүзүгиң мөхүрҗигини тутды ве кагызың бир чүңкүни өлләп, йүзүги басды. Җелаледдиниң мөхүр ялы эдилип хашамланан ады кагызың йүзүне овадан буйра ялы болуп дүшди. Соңра ол кагызы дүйрләп, ики эпледи-де дызының үстүнде дүзләп, түркмен йигидине узатды. Түркмен йигиди болса кагызы алып, йүзүне сылды-да гушагындан асылан, гов үчин болан мис гутуҗыгына салды.

— Мен сениң сөзүңе ынанярын, бег йигит, мен барарын. Хош галың — дийип, түркмен йигиди гапының эңсисини серпип, чыкып гитди.

Өй эеси сесини-үйнүни чыкарман, онуң ызы билен дашары чыкды. Даш ишикде оҗагың үстүнде уллакан мис газан гайнаярды, онуң бейле янында, гары эрәп, өл болан ерде сал-сал гейимли, ысгындан гачан бәш саны гул отырды. Оларың хеммесиниң эли аркасына гаңырлып даңылыпдыр, боюнларына йүп салнып, йүплерин уҗы ёгын бир ургана даңылыпдыр. Гулларың бейле янында бойны күмүш догабаглы, гаңтарылгы бир бейик меле ат дурды. Есирлерин даңылан йүпүниң уҗы эерин гашына оралгыды.

Түркмен йигиди гелип, атына мүнди.

— Йөрүң, дини башга хайванлар! Тиз йөрәң, ёгсам чапым-чапым эдип, маслыгыңызы ёлуң угрунда серип гидерин.

Бәш саны гул туруп, бири-бириниң ызындан ыргын атып уграды. Түркмен йигиди гамчысыны бир галгатды, тиз вагтдан алаңың аңырсында гөзден йитдилер. Өй эеси ичерик гирди.

— Хорматлы мыхман, узакдан бир бөлек атлы гөрүнди, өзлериниң-де йүзи бәрик.

— Билйәрин, Хорезм шаның атлылары мени гөзлейәндирлер. Мениң яңкы геплешеним кимди?

— Ол — дийип, өй эеси гөйә яңкы түркмен йигидиниң гайдып гелмегинден горкян ялы пышырдап сөзүни довам этдирди:— Ол Гарагумуң барсы, кервен ёлларының пири, овазасы даг ашан Гара Ханҗардыр, хернә худайың өзи оңа ынсап берсин-дә!

Дөрдүнҗи бап

АДЫЛ ХӘКИМ

Чарваныңкыда ики гүн болапдан соң, Хажы Рахым сәхраның инчеҗик ёдасы билен, Җейхуның аякларындакы экинзарлыклара, көп адамлы Хорезмиң шәхерлерине ве обаларына тарап, демиргазыга тутдурып барярды. Онуң эшеги зордан мытдыллаярды, хенизем өзүне гелмедик яраты тәҗир йүкленен дүе болса, эшегиң ызындан әвмезлик билен ыранып барярды. Дервүш арап ве парс айдымларына хиңленип баршына Хорезмиң метҗитлериниң овадан гүммезлери хачан гөрнеркә дийип узага середйәрди.

Гум депелериниң арасы билен гечйән инчеҗик ёда үчүнҗи гүн улы ёла өврүлди ве дашлык-чагыллык алаңлыга чыкды. Шол ерден баглар, җеңңеллер ве гөм-гөк экин мейданлары билен безелен, гүлләп отуран, шатлыклы дүзлүк гөрнүп уграды. Нирә серетсең, агачларың арасындан үсти текиз тамлар, түссә гаралан өйлер ве бай гыпҗак ханларының гала мецзеш, күнчлери диңли ховлулары гөрүнйәрди. Онда-мунда, найза ялы човланып гидйән минаралар сомалышып дурды, оларың янындакы метҗитлериң дүрли реңкли керпичлерден салнан гүммезлери ал-яшыл өвсүп дурярды. Суварылан инедөрдүл экин мейданлары әпет айна ялы ялдыраярды. Оларың арасында эгин-башы сал-сал летде-лүтдели, аяклары зынҗырлы адамлар гөрүнйәрди.

Дервүш байрың үстүнде аяк чекип, пышырдамага башлады:

— Ине, бехишт болмак үчин ярадылан ер, эмма бу ер жебир-жепа ве гөзяш җүлгесине өврүлди. Мундан он бәш йыл озал мен горка дүшүп, далҗыгып, гөйә языклы ялы ызыма гаранҗаклап, бу ерден гачыпдым. Инди гүне янан бу гара дервүшиң шол ымамың нәлетлән йигидидир өйдүлҗек гүманы бармы? Йөр, Бекирим, тиз вагтдан биз пайтагтларың пайтагты, дүнйәдәки шәхерлериң иң байы болан Гүргенҗин дервезесиниң янында гиҗеләрис; ол ерде мусулман хөкүмдарларының иң гүйчлүси, эмма иң залымы Хорезм ша Мухаммет патышалык сүрйәр...

Дервүш ене йөрәп уграды. Ёлда узын-узын шахлы әпет өкүз гошулан ики тигирли арабалар, пыяда барянлар, гызыл донлы, шайлы атлы адамлар, аррык эшекли, гүне гаралан оба адамлары барха йыгы-йыгыдан душмага башлады; думлы-душдан сыгырлар молашярды, доварлар мәлешйәрди, чопанларың гыкылыклары эшидилйәрди.

Биринҗи душан обада узын ак таяклы адамлар дервүшиң дашыны алдылар.

— Сен нәхили адам? Эгер сен байлыга ковалашмаян дервүш болян болсаң, онда дүе идип бармагың нәме? Йөр хәкимин[1] янына баралы, ол саңа өлүм хөкүмини окап берер.

Дервүши әкидип, бейик диварлы ховла салдылар. Бир улы халы язылан эйванда, эгни ала донлы, дикги, агажет бир гоҗа айбогдашыны гуруп отырды. Әгирт улы, гундуз ялы ак селлеси, ыхлас билен даралып гойберлен чал сакгалы, гыңыр, ичиңден гечип барян назары ве әвмезеклиги оңа иши дүшйән адамларың хеммесини сазанакладярды, шонуң үчин олар бара-бармана онуң аягына йыкылярлар. Янында эли галамлы яш бир мүрзе хөкүме гарашып, чөкүне дүшүп, япырлып отырды.

— Ким борсуң? — дийип, хәким сорады.

— Мен хорматлы энемиң гүнәкәр оглы, адыма Хажы Рахым ал Багдады диййәрлер, кераматлы Багдат шыхларының шәгиртлеринден. Мен узак ёллары сөкйәрин, доймаз-долмаз земин гаранкылыгына дүшен ягшызадаларың ызларыны гөзләп, сергездан болуп йөрйәрин.

---

[1] Хәким — бу ерде бир илиң хөкүмдары диен манызда.

Гожа геңиргенип, бир гашыны герди-де, дервүшиң йүзүне сиңе-сиңе серетмәге башлады.

— Ол дүйәниң үстүндәки сыркав ким? Ол нәме үчин селлесиз? Ол мусулманмы я-да башга динденми? Сен оны яралапсың, талапсың ве барыны-ёгуны сатып-совупсың дийип маңа хабар берйәрлер. Догрумы шол?

Дервүш голларыны асмана серди.

— Эй, хеммәни гөрүп дуран первердигәр, сенсиң мениң ялңыз пенам! Ялан геп яйратмакдан башга зат билмейән төхметчә акылым хайран! Мениң гөрен азапларым, чекен гам-гуссаларым онуң нә азарына!

Хәким башам бармагыны чоммалтды-да:

— Бу нәсаг адам хакында нәме билйән болсаң, маңа догры айдып бер — дийди.

Ол вагт дервүш өзүниң чапавулланан кервене душушыны ве яраланан адамы өлүмден гутарҗак болуп көп хорлук чекендигини гүррүң эдип берди.

Гожа күмүшсөв сакгалыны сыпалап:

— Белки, бу яралы өрән улы адамдыр, белки, онуң эли асмана етйәндир? Яралыны мениң өзүм бир гөрейин — дийди. Көвшүни говаллаң гейди-де эйвандан дүшүп, дүйәниң янына барды. Оба адамлары бири-бирине гезек бермән гыгырышып, онуң дашына йыгнандылар.

— Бу нәсаг адамы биз танаярыс. Бу гүргенчли бай тәҗир Махмыт Ялвач. Ынха дүеде онуң тагмасы-да бар. Махмыт Ялваҗың ики йүз, үч йүз дүели кервени Төвризе, Булгара[1] ве мукаддес Багдада гатнаяр.

Хәким илатың айданыны диңләп, сесини чыкарман бирден дурды-да, додакларыны күмшүлледип, гүберлип өз карарыны ыглан этмәге башлады, мүрзе болса стишип билдигинден язяр.

«Белет ве әхтибарлы адамларың гүвә гечмеклерине гөрә, бу нәсаг адам Гүргенҗиң хорматлы тәҗири Махмыт Ялвач экени. Шуңа гөрә, оны дүеден эмай билен дүшүрмели, гетирип мениң өйүмде ятырмалы хем-де шыпа тапдырян от-чөп билен онуң ярасыны

---

[1] Төвриз — демиргазык Эйрандакы улы бир шәхер.

Булгар — X—XIV асырларда сөвда ве сенагатлы бай шәхер; Волга булгарларының Кама дерясының Волга дерясына гуюлян еринде болан пайтагты.

говы бежерип билжек тебиби чагырмалы дийип хөкүм эдйәрин. Яралы бир мусулманы гара гүнде ташлап гидибермән, согап иш эден дервүш өз ёлуна гидип билер ве өлүмден гутарылан тәжир гутулан вагты оңа музд бермелидир. Дүйәниң дервүшиңки болуп билмейәнлигине гөрә, тә ээси гутулянча ол дүе мениңкиде галар. Хөкүм чыкарыланы ве оңа мөхүр басыланы үчин, дервүшиң гара эшегини мениң диванханамың гарамагында галдырмалы».

Хәким:

— Яздыңмы? — дийип мүрзеден сорады.

— Яздык, алыхезрет.

Хәким өңкүсиниң үстүне гошуп:

— Окумыш дервүш, мениң бинова маямдан бир дирхем[1] ал — дийди.

Хажы Рахым бир мис теңңәни алып, оны маңлайына ве додакларына дегирди. Соңра оны гысымына гысып, шейле дийди:

— Эй, адыл хәким, сениң парасатың бейикдир. Сен мени яралының, дүйәниң ве эшегимиң дердесеринден дындардың, мен эшек мүнмекденем дындым, оны нахарламак аладасынданам дындым. Мен болсам, өлүп гидйән адамларың иң бир бихепбесидирин, көрүң окарасына пул берйәниң жомарт элинден сыпып барян еңил теңңе ялыдырын. Эгер сениң жомартлыгың-да сениң мәшбүрүнч сакгалың реңки дек пәк болса, бу мис дерхем алтын динара өврүлер.

Шей дийип, Хажы Рахым гысымыны ачды велин, гөрселер онуң аясында алтын динар ялпылдап дур.

— Хакдыр мениң сөзүм, хорматлы хөкүмдар, сениң аягың секен ериниң хич вагт берекеди кемелмез.

Хажы Рахым гысымыны ямашган гысып, бутнаман дурды. Хөкүмдар ве төверекдәки адамлар болса агызларыны өвелдип, бир өз бири-бириниң йүзүне, бир ол дервүшиң юмругына середйәрдилер.

— Мен оңа гара мис дирхем берипдим. Ол мениң говы ядыма дүшйәр. Эмма яңы сизиң хеммәңиз онуң элинде алтын динар гөрдүңиз — дийип, хемише аграс

[1] Дирхем — 20 көпүге голай гымматлы күмүш теңңе: гара мис теңңе — 2 көпүге голай гымматлы теңңе. Динар — такмынан 10 манат гымматлы алтын теңңе.

гарры хәким еринден зөвве туруп, дервүше тарап окдурылды, бара-бармана дервүшиң элине япышды.

— Бер бәрик алтын динары! Сен онуң билен диван чыкдажыларыны үзмелисиң!

Хажы Рахым гысымыны ачды хем велин, хәким теңңәни гарбап алды, эмма ол ене өңкүси ялы гара мис дирхемди. Хәким сортдурылып, эгинлерине үфлешдирен болуп, габарылып эйвана чыкды.

Хажы Рахым ишегиниң яныңа барды, онуң үстүнден халтасыны алды ве оны эгнине атып, ызына гараман:

— Я-ху-у! Я-хак! Лә илләхи-илләә-ху-у[1] — дийип богазына сыгдыгындан гыгырып. Гүргенже тарап уграды.

Бәшинжи бап

АРЗЫЛЫ ГАПЫ

Хажы Рахым Гүргенжиң чола көчесиниң бейик хаятына япланып дуран еринден:

«Үйтгән зат ёк, шол бир болшы — дийип ичини гепледийәрди.— Эрикдир тут агачларының арасында өңки, үсти текиз тамлар дур, гөк асманда ак кепдерилер гайышып йөрлер, олардан-да ёкарда гоңур чайчаңңалаклар жыгыллашып, ювашжадан гайып йөрлер. Хаятың ёкарсындан эдил өңки ялы акация агачларының ак гүлли шахалары салланып дур, оларың ашагында эдил өңки кичижик, арзылы гапы гизленип дур. Онуң ел-гүн астында чаларан тагталарының йүзүне бир махал уссатлык билен хашамланан нагышларың ызы хениз билдирип дур. Бирмахал бу гапыдан гүлгүн гейимли, сары яглыклы бир гыз чыкярды. Ол ниредекә? Оңа нәме болдука?»

Гапы ачылды ве узын гүлгүн көйнекли, меле яглыклы етгинжек бир гыз чыкды. Онуң элинде пил барды. Чала белерип дуран яңак сүңклери ве гыярак гөзлери, гейиминиң бичими ве меле яглыгының дүвүни, бу зат-

---

[1] Дервүшлериң бу арапча адаты чагырышы: «Ол адалатлыдыр, бир алладан башга алла ёкдур!» диен манысыдадыр.

лардан башы чыкян адама, ол гызың түрк тайпасындан болмалыдыгыны айдып дурярды. Ол гыз бир айдымҗыгы хиңленип, өз багына гидйән ябы арассалады, сув хаятың ашагындакы дешиге тарап акып уграды.

Ол гыз бирден гөнелди-де инчеҗик, бугдай ренк элини гөзүне көлегеледип, көчәниң ол уҗуна серетди.

Ол ерде кимдир бири гүйчли, йүрек гопдурыҗы сес билен айдым айдярды:

Гиже гелсе укым гөзүмден гачар,
Арзувым, хыялым асмандан учар.
Гөзүм дүшйәр тәзе доган шол ая,
Ярымың гашы дек меңзейип яя.
Билмедим не бела, ничик сыр болды,
Билмен аҗал етип, пейманам долды.

Көчәниң ол четинде гойы яшыл чәкменли, били берк гушалан ала гушаклы бир атлы йигит гөрүнди. Ол йигит силкме телпегини саг гулагының үстүне гышардыбрак, дор атыны ювашҗа сүрүп, ойнадып гелйәрди. Ол гамчысыны атына чалаҗа дегрениңден аты дуран еринден товусды-да йүзин салды. Гызың душуна етенинде, атының башыны бирден чекип, оны күртдүрип дурузды.

Гыз элиндәки пилини ташлап, ылгап ховла гирди--де, гапыны шыркылдадып япды. Йигит телпегини енсерәгине сүйшүрип, атыны чалаҗа сүрүп, көче билен аңры гитди.

Гапы чалаҗа ачылды, аңырдан яңкы гыз башыны чыкарып серетди. Горкы билен төверегине гаранҗаклап, ол гыз пилини алды-да, ене гөзден гайып болды.

Хаҗылыгың аламаты хөкмүнде дашына ак мата сарала чүри телпекли, эгни ала-бедер япынҗалы, йүзи гүне янан, сакгаллак дервүш узын хасасыны, көр ялы, гаты-гаты тыркылладып, көчәниң аңыркы тарапына гечди. Ол төверегине гаранҗаклап, гапа илип галан бир гызыл мата бөлеҗигини алып, голтугына салды.

— Хава — дийип, ол өз янындан геплемәге башлады.— Бу ерлер өңкүлигине галыпдыр: ынха шол агач, йөне ол өнкүден-де улы ве узын болупдыр, бу-да шол өнки гапы, йөне гаралыпдыр, чалаҗа гышарыпдыр... Бу гыз-да мениң он алты яшымда сөен гызыма меңзейәр, эмма бу гыз мениң ол сөен гызым дәл, башга гыз. Көп йыл мундан озал ичи гызыл яңак

эрикден долы себедини гөтерип, шу ерде дуран, өзи хем эрик дей якымлы хем леззетли ол гыз инди ниредекә? Хеммеси өңкүси ялы хатда ханха көне минараның ёкарсында гыргылар өңки ялы пелпеллэп йөрлер. Диңе Хажы Рахым өңкүлигинден үйтгеди...

Дервүш хасасы билен гапыны какды. Көне гарагач габсаның аңырсындан бир гарры адамын үсгүринйәнлиги эшидилди. Ич ишикде гундуз ялы ак селлели, били бүкүлен аррыжак бир гожа пейда болды.

Дервүш:

— Я-ху-у! Я-хак! — дийип гыгырды.

Гожа өзүниң яшарып дуран шуллы гөзлери билен сиңе-сиңе середип, мата гушагының гатларының арасыны сермелэп, ол ерден көнелен гайыш гапжыгыны чыкарды. Гапжыгың ичини өзүниң мум ялы болан гансыз бармаклары билен дөрҗелэп, гаража, юкажык бир теңңе тапды.

Дервүш теңңәни маңлайына ве додакларына дегрип:

— Аллахуммеселли ала! Бу өйде ким яшаяр? Мен ким үчин танрыдан дилег этмели? — дийди.

— Бу өйде мен яшаярын, эмма бу өй мениңки дәл, демирчи Кары Максымыңкы. Кары Максымың гин демир уссаханасыны ве яраг уссаханасыны улы базарда билмейән ёкдур. Дилеги дүшен мусулманы ол бош гайтармаз.

— Такдыр саңа нәхили ат берди, эй кераматлы бенде?

— «Кераматлы» диен ёкары ады маңа дакмавери. Мен бир шаның гожа мүрзеси Мүрзе Юсупдырын. Өзүмиң нәхили адамдыгымы болса, бир шахырың гошгулары билен айдып берейин:

Чагалаң есири, өйүниң гулы,
Чекер дерди бири-бириндеи улы.
Бар задыны йүклэймели товуга,
Ач бедени дөз гетирмез совуга.
Гечди өмри гайгы биле гам тартып,
Гүн гөрйәр гүн-гүнден гайгысы артып!..[1]

Дервүш:

— Ёк, ёк! Хер нәме дийсең-де сен кераматлы — дийди.— Сен бир гара дирхем садака бердиң ве сениң

---

[1] Кесайының (IX асыр) гошгусындан.

садакаң ак гөвүнден чыкяндыгына гөрә, сениң дирхемиң шол бада долы бахалы сап алтын динара өврүлди.

Гожа эглип, дервүшиң гушуң — дабаныңа меңзеш гара аясына серетди, гөрсе, йүзи юмры язувлы алтын динар ятыр.

— Мукаддес китапларда язылян кераматлары мен өзүмиң шу узак өмрүмде хениз хич вагт гөрмәндим. Сен, дервүш, я-ха кераматлы бир адам экениң я-да базар гөзбагчысы болуп, мен көречил гожаны ойнажак болярсың.

— Ынанмасаң, бу динары сынап билерсиң. Хызматчыңы базара ибер, ол шу динара биширилен кебапдан, тайын ашдан, балдан, сүйжи гавунлардан себеди долдурып саңа алып гелер. Шонда сен, бу ере узак Багдадың өзүнден гелен гарып ёлагча-да шол бол нығматдан дөвүм-дишлем дадырарсың.

— Онда сен Багдады шерифден гелипсиң-дә? Бейле болса, йөр, өе гирели, ол ерде нәмелер гөрениңи гүррүң эдип бер, мен болсам, сениң гең динарың гүйжүни сынап гөрейин.

Алтынжы бап

ШАНЫҢ СЕНЕ ЯЗУВЧЫСЫ

> ...Бизиң жайларымызың бири-биринден өрән узакдадыгына, ёлуң узаклыгына хем-де ховп-хатарлыдыгына гараман, ол мениңкә уграды.
>
> *(Ибн Хазм. XI асыр)*

Гожа сары миши әдигини гүрсүлдедип, ховлының ичи билен гидип, эйвана чыкды.

— Мениң ызым билен гелибер, хорматлы ёлагчы!

Дервүш ол гожаның ызы билен гелип, ашагына керпич дүшелен, диварларының угруна инсизже халыжыклар язылан отага гирди. Отагың текжелеринде ики саны күмүш күндүк ве чүйшеден ясалан Ырак голчасы дурды. Өрүлен ялы эдилип, бири-бириниң ичинден гечирилен, дүрли реңклере боялан сүтүнлерден уссатлык билен ясалан гүммезиң ортарасында түссе чыкян гөзенек барды. Отагың ортарасында инедөрдүл чукур-

да ичи көзли маңңал түсселәп дурды. Төрде үч саны, дашына демир айланан, агзы ачык сандык дур, оларың ичинде меле гайышдан сахап эдилен улы-улы китаплар гөрүнйәрди.

Дервүш өзүниң хасасыны ве бейлеки затларыны ич ишикде гойды. Көвшүни чыкарды ве гожаның янына барып, чөкүне дүшди.

Гожа өзүниң эндиревүк сеси билен:

— Бент Занкыжа! — дийип гыгырды.

Өкжесине етип дуран узын ала көйнекли, башы мавы селлели бир оглан гелип гирди. Ол эллерини дөшүнде говшурып, баш эгип, буйруга гарашып дурды.

— Ме, шу алтын динары ал. Муны гожа Саклаба бер ве оңа дүшүндирип шейле айт: «Саклап ага, бар, базарда күмүш ве алтын теңңели гутулары саклап отуран хиндилериң — пул чалышянларың янына гит. Олар ойнавач-пырлавач хем сатяндырлар. Оларың иң чал сакгаллысыны тап-да шу теңңә баха кесдир: шу долы аграмлы алтын динар чын динармы» дий. Эгер пул чалышян хинди бу динарда алдав ёк дийсе, гой оны күмүш дирхемлере чалышсын. Күмүш аландан соң, Саклап ёлагчыларың ир-иймиш алян ерине барсын ве ол ерден онуң нәме алмалыдыгыны ине шу адалатлылык гөзләп йөрен хорматлы адам айдар.

— Хызматчы нәме сатын алсын? — дийип, ол оглан дервүше йүз тутды.

Дервүш оглана серетди. Онуң нәзик йүз кешбиниң танышлыгына дервүш гең галды. Оны нireде гөрдүкә?

— Гой, хызматчы бир себет алып гитсин ве өзүниң көп йыллардан бәри гөрмедик доганына зат әбермели болаянда нәме алжак болса, шол затлары сатын алсын. Гой, хызматчы өз гөвүн диен затларыны алсын.

Гожа ол огланы өз янына чагырып, онуң гулагына шулары айтды:

— Саклаба айт, базардан гайдып геленде, бу ере хемишекиси ялы йыртык гейимли гелмесин, мениң көне донумы гейип гелсин. Сен болсаң, оңа динары бер-де сыяңы, галамыңы ве кагызыңы алып, гайдып гел. Хәзир сен онуң айдан сөзлерини язарсың.

Оглан гидип, тиз вагтдан кагызыны хем язув энжамларыны алып гелди.

— Ёлагчы, илки өз адыңы, ниреліділиңи ве шөхратлы Багдада нәхили дүшендигиңи маңа айдып бер.

— Мениң адым Хажы Рахым ал Багдады. Мениң аслым Басраның якынындакы кичижик бир обадан. Мен сениң хемме сорагларыңа жогап бермәге тайын, эмма озалы билен маңа ынжалык бермейән башга бир зат хакында гүррүң ачмага ругсат бер.

— Айт, ругсатдыр.

— Мен Багдатда улы бир медреседе мешхур алымларың элинде окадым. Ол ылым нуруны сачян алымлардан мениң билен билеликде билим алмак тамасыны эден шәгиртлериң арасында бер етгинжек йигит барды, ол хемише гамгын ве перишанды, эмма окува өрән ыхласлылыгы билен башгалардан тапавутланярды. Мен оңа юрт гезмәге бил багладым дийип айданымда ве ёл хасасыны алып, шөхратлы Гүргенже, эшретли Бухара ве ажайып Самарканда ограмакчы боланымда, ол йигит маңа йүз тутуп, шей дийди: «Хажы Рахым ал Багдады, эгер сен Хорезм шаларың бай месген-меканы болан Гүргенже дүшәйсең, онда сен базардан Гүндогар дервезә гидйән улы ёлы кесип гечйән үчүнжи көчә бар, ол ерде демирчи усса ве яраг сатыжы Кары Максымың өйүни тап ве ол ерде мениң хорматлы атам-энем саг-аманмы, шоны бил. Мениң Багдатда нәме иш эдйәндигими олара гүррүң эдип бер. Олар хакында билен затларың хеммесини Багдада гайдып геленинде маңа айдып берерсиң». Мен хем оңа боюн болуп, ёла дүшдүм. Эмма келлә гелмедик ишлериң ели ве сынаглар йылдырымы мени әлемиң бир о тарапына, бир бу тарапына ташлады. Мен Хиндистаның жөвзалы гүни астында йөредим, Татарыстаның[1] узак чөллерини сөкдүм, татарларың хүжүмлеринден хытайларың патышалыгыны гораян Бейик дивара етдим; шаггыллап дуран деңзиң кенарына барып гөрдүм, гарлы, керт Тянь-Шань дагларына чыкдым ве хемме ерде мусулманлара[2] душдум.

---

[1] Татарыстан — шу язылып беян эдилйән заманда хәзирки Монголыстаның ве Гүнбатар Хытайың территориясына шейле ат берилйәрди. Ол заманда бу территорияда татарлар дийлип умумы ат берлен түрки гелип чыкышлы бирентек гөчме тайпалар яшаярды.

[2] Орта Азиялы согдулар, соңра болса оларың несиллери тәжиклер өрән говы сенетчилер ве башаржаң тәжирлер болуп, Орта Азиядан Хытая ченли болан бейик сөвда ёлуның хемме ерине гадымы вагтдан яйрадылар, шол ёлуң хемме ерлеринде оларың сөвда ве сенетчилик обажыклары барды.

Мен ахырсоңы Гүргенже, Багдатдакы достумың салгы берен көчесине гелип етйәнчәм көп йыллар гечди. Мен өйи-де, ак гүл болуп отуран агажың ашагындакы гапыжыгы-да тапдым ве ахырсоңы ынха гелип, сениң ялы кераматлы адам билен гүррүңлешип отырын; сиз шу ховлуда яшан ве он бәш йыл мундан озал Гүргенчден гиден ол яш йигиди белки танаянсыңыз?

— Ол йигидиң ады нәмеди? — дийип, гожа газап билен сорады.

— Ол ерде, билимлериң бейик көшгүнде оңа Абу Жафар ал Хорезми диййәрдилер.

Гарры мүрзе:

— Онуң адыны тутмага ненең дилиң барды, бетбагт? — дийип гыгырды, гахарына додакларында көпүржик пейда болды.— Онуң улы гүнә эдениңден сең хабарың ёкмы? Яш башына өзүни-де масгара этди, ата-энесини-де масгара этди ве тас бүтин доган-гарындашларыны бела саташдырыпды.

— Ол өрән яш экени ахырын? Ол бейле нәме иш этди? Бирини өлдүрдими я-да бир улы бегин жанына каст этдими?

— Ол пәлияман Абу Жафар яшлыгында өрән зехинли ве ыхласлыды: Ол бейлеки окувчылар билен билеликде бизиң иң говы молламарымызда окап, окамагы, овадан язмагы өвренмәге ве Кураның манысына дүшүнмәге жан эдйәрди. Ол хеммесине өкделәп, Фирдөвсә, Рудакә ве Абу Сеиде өйкүнип, говы шыгырлар дүзмәге башлады. Эмма онуң шыгырлары башгалара гөркезер ялы болман, дине ынанжаң адамлары аздырмак үчинди...

Гожа пышырдап сөзүни довам этдирди:

— Ол шумбагт йигит эркин пикирлилик этмәге башлады. Ол чал сакгал уламалар ве ымамлар билен жеделлешип, бейлеки йөнекей окувчылары-да аздырып уграды, Ахырсоңы ымам оңа: «Сениң бу барян ёлуң бехишт ёлы дәлдир, довзахың, жәхеннемиң ёлудыр» диенде, Абу Жафар оңа бихаялык билен шейле жогап берди: «Дашда гез, мени бехишде чагырма! Тесби, тәрет ве халал-харам хакында сен несихат оканыңда, Мухаммедиң метжидине гитмек билен заң какылып дуран Исаның бутханасына гитмегиң я-да Мусаның клисесине гитмегиң нәме тапавуды бар дийип пикир эдйәриң. Мениң худайы гөзлемедик ерим галмады,

эмма тапмадым, худай ёк, онуң ады билен өзүне хайыр газанян адамлар оны ойлап тапыпдырлар. Мениң гөз гуванҗым, мениң уссадым Абу Алы Ибн-Синадыр[1]». Онсоң хөкмүрован ымамлар оны нәлетледилер ве оны тутмалы дийип буюрдылар. Ол хер сөзи гамыша от дүшен ялы болуп, илиң арасына яйраян гошгуларыны дүзүп билмез ялы, шәхериң ортарасындакы мейданда онуң авулы дилини ве галам тутан эллерини кесмекчи болдулар. Эмма Абу Җафар йылан чаласынлыгы билен йитирим болды. Илки башда онуң атасы өзүниң женаяткәр оглуна дөзмән, оны гизлейәндир өйтдүлер. Шоңа гөрә, бу хекаяты ымамлардан эшидип, Хорезм ша Мухаммедиң өзи онуң атасыны тутуп, тагта битли зындана салмалы ве «тә өлйәнчә өмүрлик» диен язгылы зынҗыр салмалы дийип хөкүм этди. Эгер атасы өлсе, Абу Җафарың өзи гайдып гелйәнчә, онуң өвезине онун иң якын гарындашыны зындана ташламагы хөкүм этди.

— Онун атасы хенизем түрмедеми? — дийип, дервүш ювашҗадан сорады. Онуң гөзлери мөлерип, йүзүниң реңки үйтгеди.

— Атасы ерземиниң ызгарына, гараңкылыгына ве айылганч сакыртгаларына ве тагтабитлерине чыдаман, өлди. Хорезм шаның хөкүмини берҗай эдип, желлатлар онуң көрпе оглы Туганы тутуп, оңа эдил шол зынҗыры салдылар ве эдил шол ерземине ташладылар.

— Гөр нәхили женаяткәрлик! — дийип, дервүш пышырдады.

Гоҗа сөзүни довам этдирди:

— Мениң нерессе Тугана хайпым гелйәр. Мен ол хакда көп алада эдипдим. Мен оны гәби азан улы доганының ызына дүшүрмеҗек болуп, оны билимли этмәге җан этдим. Туган окамагы ве язмагы менден өвренйәрди, эмма ол уссачылыга ве харбы гүйменҗелере көп

---

[1] Абу Алы Ибн-Сина — Бухарада доглан, XI асырда яшап өтен мешхур алым. Онуң ады үйтгедилип, Европада Авиценна дийлип тутуляр. Дине ынанманы үчин ве пәхим азатлыгыны талап эдени үчин Испиханда түрмә ташланып, шол ерде хем өлүпдир. Ол тебигы билимлер, медицина, алхимия боюнча көп китап язып гитди ве мусулманлар Гүндогарында пәхим азатлыгы угрунда иң бир гахрыман гөрешиҗилериң бири болды. Онуң латын дилине терҗиме эдилен, «Канон» атлы энциклопедиясы орта асырларда Европа врачларының эсасы голланмасыды.

хөвес эдйәрди, шонуң үчин мен оны демирчи Кары Максыма шәгирт эдип бердим, демирчи оңа говы яраг ясамагы өвредйәрди. Инди мениң янымда Туганың орнуны бир гырнакдан галан етим гыз Бент-Занкыҗа тутяр. Бу гызҗагаз окамага, язмага ве дүрли шыгыр хем айдымлары ят тутмага өрән зехинли болуп чыкды. Йыллар гечдигиче гөзүм күтелмәге башлады, хемме зат гөзүме гоша гөрүнйәр, шоңа гөрә бир ай маңа үч болуп гөрүнйәр. Бент-Занкыҗа мениң элим-аягым, мениң мүрзәм. Ол мениң гүррүңлерими язяр, китап гөчүрйәр. Ине шол гыз мениң янымда эли галамлы отыр.

Диңе шундан соң дервүш бу гөк селлели мүрзәниң хәлки гапыдан эли пилли чыкан гызҗагаздыгына дүшүнип галды.

Дервүш оңа сиңе-сиңе серетди-де бирмахал, он алты яшындака эдил шу ериң өзүнде гөрен башга бир гызы хакында сорамага йүрек эдип билмән, йүзүни ашак салды. Дервүш өз ховсаласыны ятырҗак болуп, батлы сес билен шейле дийди:

— Эйсем сен кераматлы дәлми нәме? Сен бу гыза окамак ве язмак уссатлыгыны өвредипсиң, шондан соң ол мүрзелерче селле саранмага хаклы болупдыр. Сениң өйүңде хеммәниң гөзи ачыляр, хемме адам билим аляр.

Гоҗа өзүниң инчеҗик бармакларыны бири-бириниң арасындан гечирип, дервүше чиңерилип серетди:

— Инди өзүң хакда гүррүң бер, сен шейдип юрт гезип йөрҗекми?

Дервүш өзүниң сачлак келлесини силкеләп, отлуклы гара гөзлерини гарра дикди:

— Мениң атам — мени чөллериң үсти билен ковуп гетирен ачлыкдыр. Мениң энем — бәбеги үчин гөвсүнде сүйдүниң ёклугына гынанҗындан аглап гөзлеринден галан мәтәчликдир. Мениң халыпам — желладың ханҗарындан ховатыр этмегимдир. Эмма мен: «Гөврүмиңи гиң тутгун, дервүш, сем хемише өзүңе мынасып иш эдип гелдиң» диен сеси эшидип дурярын.

Гоҗа мүрзе башыны яйкады:

— Сен көп билимли адам, сени хер бир казы я-да хөкүмдар өзүне мүрзе эдип алар. Менем хәзириң өзүнде сени шаның китапханасында китап гөчүриҗи эдип алып билерин. Ол ерде иң бәркисинден ады-да хич киме белли дәл ялңыз, селчең душян китаплар бар, шолар нахак йитип гитмән, адамзада хайры дегер ялы, олары

гөчүрип язмак герек. Ёлда-ызда ыгып йөрмек нәмә герек? Тозаның, хапаның арасында ыгып, дашлара аякларыңы агырдып йөрмегиң нәмесине хөвес эдйәң?

Дервүш гүңлеч сес билен гүррүңе башлады:

— Маңа: «Нәме үчин гызыл-ала халылы өй эдинмейәрсиң?» диййәрлер. Эмма «Гахрыманларың чагырыш сеси чыкан вагты багшының айдымы нәмә деркар?» «Атың сөвеше йүзин салып барян вагтында, мен лэлезарлыгың арасында нәдип ятайын?» [1]

Гожа гең галып, эллерини серди:

— Сениң уруш хакында гүррүң ачмаң нәме? Ажайып солтана, мусулман хөкүмдарларының иң гүйчлүсине ким ховп салып билер? Онуң диңе өзи урушмак ислән вагтда, диңе шол вагт өзгелериң сөвеш мейданлары от алар...

— Газаплы от гүндогардан сүйшүп гелйәр, ол от хемме зады якып-яндырар.

Гожа келлесини яйкады:

— Ёк! Хорезм ша ханжарыны гынына салан вагты Мавераннахр жүлгелеринде-де, Хорезм патышалыгының әхли серхетлеринде-де асудалык болар.

Аякларына салнан зынжыры тартылып гушагына даңылан бир гарры бенди үмсүмлик билен гелип, отага гирди. Ол гең динара сатын алан ир-иймишлери билен бир себеди долдурып гетирди.

Хор дүшен узын бой гожаның эгнинде гысга ала дон барды. Онуң чаларан узын сачы эгинлерине дүшүп дурды. Ол халының үстүнде бир йүпек яглык язып, онуң үстүнде чөрек, бадам маңзындан биширилен көкежиклер, ичи баллы, писсели, бадам маңызлы, кишмишли, дилим-дилим гавунлы ве башга ныгматлы окаражыклары чыкарып гойды.

— Бу гожа гул билен гүррүңлешмәгеругсат берермиң?

— Гүррүңлеш, хорматлы ёлагчы!

Дервүш:

— Атам, аслың ниреден? — дийип, гулдан сорады.

— Узакдан, рус топрагындан. Мен балыкчы атамыңкыда, Волга атлы улы деряның боюнда яшаярдым,

---

[1] Ыбрайым Монтесериң (X асыр) шыгырларындан.

оңа бу ерде Идил дерясы диййәрлер. Мени бизиң гоңшымыз Суздаль князының нөкерлери огланкам тутуп әкитдилер. Бизиңче князь диймек сизинче хан я-да бег диймекдир. Бизиң князларымыз өз бири-бирлери билен урушярлар, ким кими еңсе, еңен еңилениң дайханларыны-да, аялларыны-да, гызларыны-да, чагаларыны-да алып гидйәр. Соңра ол князь оларың хеммесини ят иллере сатып гойберйәр. Шонуң ялы, мени ве мениң аял доганҗыгымы князь булгар тәҗирлерине сатды, олар өзлериниң Кама диен деряның боюндакы Биляр атлы сөвда шәхерине элтдилер, ол ерден болса, әхли есирлери, шоларың арасы билен мени-де чөлүң арасындан гечирип, шу ере, Гүргенҗе гетирдилер. Аял доганҗыгымы нирә сатанларыны билемок. Ондан бәри көп вагт гечди. Ынха инди сачым-да чаларып, гарры гечиниңки ялы салланып дур, шейле болса-да, деряның бейик райышындакы мәхрибан обамызы йүрегим күйсәп дуряр. Мен түркменче ве парсча геплемеги өврендим. Эгер бейлеки есирлер болмадык болса, мен өз эне дилими бүтинлей ядымдан чыкарардым. Ченден ярым базарда илдешлериңе душярсың, өз дилиңде бирки агыз геплешйәрсиң. Олар бу ерде көп, зынҗырларыны шакырдадып йөрлер.

Дервүш:

— Сениң адың нәме? — дийип сорады.

— Бу ерде маңа Саклап диййәрлер, бизиң рус есирлеримиз велин озалкы ялы «Славка дайы» диййәрлер. Мениң батыргай сөзүми багышла — дийип, гоҗа ол дервүшиң өңүнде ере ченли эгилди.— Мениң эшитмегиме гөрә, сен узак юртлары сөкүп йөрмүшиң ве керамат гөркезип, мис дирхемлери алтын динара өврүп билйәрмишиң. Шол себәпли мени хоҗайнымдан сатын алмак саңа кын болмаз. Мени сатын ал, мен саңа вепалы ве ак йүрекден хызмат эдейин. Сен белки, бизиң илимизе, рус топрагына хем барарсың ахырын, шонда өзүң билен мени-де әкидерсиң.

Хоҗайын гашыны чытып:

— Сен мениң гулумы алдап алҗак болянмы — дийди.

— Мен гулы нәдейин. Мениң өзүм нймәге чөрек тапман, җомартларын гысым-пенҗе галласыны ийип оңярын.

— Бе? Мен шу ят илде өлүп гитмели болаярмыкам? — дийип, Саклап хүмүрдеди ве улудан демини алып, гүйчли сес билен: — Бизиң дестерханымызың дузуны датмагыңызы хайыш эдйәрис! — дийди-де элине мис леген ве ичи сувлы, дашы нагышлы күндүк алып, халының үстүне эмай билен басып, буларың янына гелди.

Мүрзе Юсуп ве дервүш легене эллерини ювдулар, нагышлы яглыга сүпүрдилер ве сеслерини чыкарман, нахара башладылар. Дервүш ныгматларың хер биринден ийип гөренден соң, хошаллык сөзлерини айдып, гитмәге ругсат сорады.

Ол чола көчә чыкып, агаҗың көлегесинде, көне гапа узак вагт середип дурды.

«Бу өйи мен мундан бейләк гөрүп билмерин, ине шу өйде ак гөвүнли гоҗа маңа ювуш галам тутмагы ве илкинҗи харплары язмагы өвредипди. Мен онуң янында узаграк болмак ве онуң маңа мәхрибан хем якын сесини эшитмек үчин өзүмиң екеҗе алтын динарымы хем ондан гайгырмадым... Инди болса ёла дүшейин!»

Мүрзе Юсуп бу гең мыхманың чыкып гиден гапысына узак вагт середип отурды. Бент-Занкыҗа гелип гирди-де:

— Мәхрибан бабам Мүрзе Юсуп! Яңкы дервүш Хаҗы Рахым ал Багдады бизиң гачгак, эркин пикирли Абу Җафарымыза өрән меңзеш-ле? Бу пикир мениң йүрегимде йылан болуп товланяр, йөне оны сакгал басыпдыр, гүне гаралыпдыр, шонуң үчин хем озалкы огланың кешбини танамак саңа кын боландыр...— дийди.

— Сем бол, ёгсам өймүзиң үстүнден бетбагтлык инер! Кераматлы ымамларың нәлетлән худайсызы билен мен хей геплешеринми? Бу гелди-гечер мыхманы мундан буяна мениң янымда хич агзама. Бизиң заманымызда яманлык гулагы бизиң агзымыздан нәме чыкяныны хер бир ышдан диңләп дуряндыр. «Диңе сесиңи чыкармазлык гүйчлүдир, башгаларының хеммеси гүйчсүзликдир» [1] дийип, өңде бир шахырың айдан сөзлерини биз гиҗе-гүндиз ядымызда сакламалыдырыс.

— Хатда достларымызың янында-да сесимизи чыкармалы дәлми? Нәме эдил шол бейик шахырың өзи: «Диңе достуңдан башганың янында агзыңы ачма» дий-

---

[1] Абу Сендиң (XI асыр) гошгуларындан.

мәнми? Өмүр бойы сесиңи чыкарман йөрмелими, ёк! Өләйсеңем айдым айдып, шатлыклы дегишип өлмели!

Гожа гыгырмага башлады:

— Сем бол, сем бол! Эй худайым, сенден медет сораярын! Мен еке галдым! Гиҗәниң соңы геленок, бейик Хорезм ша хакындакы хекая болса хенизем тамам боланок. Мен ондан хенизе, бу гүне ченли шөхратлы гахрыманлыга гарашярын, эмма онуң адамлары диңе гырып йөренини гөрйәрин, бир битирен бейик иши гөзүме илмейәр. Мениң гахрыман дийип хасаплаяным дашы җәҗек гүедир зәхерли ичянларың өйҗүгине өврүлен доңнарадаш болуп чыкаймаса ягшыдыр... Эй аллахым, өзүң гөзден салма, маңа бир ягтылык беревери!..

ИКИНЖИ БӨЛҮМ

ХОРЕЗМ ША ГҮЙЧЛИ ХЕМ ГАЗАПЛЫДЫР!

Биринжи бап

КӨШКДЕ СӘХЕР ЧАГЫ

Патышалара хызмат этмегиң ики тарапы боляр: бири — чөрек тапмак тамасыдыр, бейлекиси — өз жаныңдан горкмакдыр.

(Саады, XIII асыр)

Даңың яңы саз берип угран вагтында үч саны гарры ымам Гүргенжиң бир даражык көчеси билен барярды. Яг сиңдирилен кагыздан эдилен пануслы хызматчы оларың өңүнден барярды. Гожалар өзлериниң гиң гейимлериниң узын сынларыны тутуп, жүррүлләп акып дуран сувлы япжагазлардан бөкүп гечйәрдилер.

Бурч, порсаңныза ве бояг ялы затлар сатылян япык дүканларың душунда йити ыс гараңкылыкда хас хем йити чыкярды, ымамлар телетин базарының душундан гечип баряркалар болса, ат эсбапларының, эерлериң ве әдиклериң ысы бурна урярды. Мейданча баранларында бир ёгнас сес:

— Дуруң! Гижәнин ичинде нәме эдип йөрсүңиз? — дийип, олары саклады.

— Бейик шаның мерхемеди билен, биз улы метжидиң ымамлары, патышаның көшгүне эртир намазына барярыс.

— Барың, алла ярыңыз болсун!

Үч ымам көшгүң белент дервезесине барып, аяк чекди. Дервезәни какмагың хайры болмаз, асыл гелшикли-де дәл. Дервезәниң өзи ачылды. Гараңкының ичинде үч саны атлы чыкып, шәхер мейданчасының ичи билен йүзин салып гитди. Ол атлылар «диниң ве адалатлылыгың иң бейик ве иң гөргүр горайжысының» хөкүмлерини алып, ибераниң өзүнден башга хич киме нәмәлим тараплара йүзин салып гитдилер.

Гожалар дашдан даша басып, сув йыгнанан улы бир ойтагың ичинден гечип, дервезеден гирдилер. Гиң

ховлуда шаның нөкерлери думлы-душда гезмелешип йөрдүлер. Сакчыларың ики санысы бу геленлериң ымамлардыгыны танап, совулып ёл бердилер. Үч гожа кичеңрәк телим ховлының ичинден гечип гитди. Гапы сакчылары укынын арасында ачарларыны шакырдадып, агыр-агыр дервезелери ачярдылар.

Ахырсоңы ики тайлы гапы гөрүнди. Онуң ики янында демир совутлы ве демир телпекли ики саны нөкер найзаларына диренип, какылан ялы болуп дурды.

Шол бада хәзир болан хызматчы түсселәп дуран пелтели, лайдан ясалан чырасыны ёкары галдырып:

— Диниң диреги, ысламың аркадаянҗы хениз чыканок — дийди.

— Биз гарашярыс — дийип, үч гожа җогап берди ве олар көвүшлерини чыкарып, халының үстүне гечип, чөк дүшдүлер ве телетин сахаплы, зер багҗыклы улы китаплары ачып, өңлеринде гойдулар.

Ымамларың бири:

— Дөрт саны топалаңчы хан дүйн өзлериниң яш огулларыны гирев иберипдир. Ша той-томаша этди. Он ики гоюн говурдылар — дийди.

Икинҗиси:

— Ол, гөр, бу гүн нәме тапарка? — дийип пышырдады.

Үчүнҗиси:

— Иң говусы онуң айданына хава дийип отурмакдыр — дийип, ичини чекди.

Хорезм ша Мухаммет дүйш гөрүпдир, ол чөлде, бир алаңың үстүнде дур, төверегинде болса, гөз етйән ерлериң хеммесинде мүңлерче адам үйшүп дур. Асманда шапак шөхлелери ловурдаяр. Гүн хениз гөзлерини гамашдырып, бир дүрли чәгелик дүзлүгине чалт инип, ашаклап баряр.

— Патышаның өмри узак, дөвлети беркарар болсун! — диен сеслер узакдакы хатарлардан чыкып, ашырым-ашырым болуп гелйәрди. Адамлар ыхлас билен эгилйәрлер, онсоң адамларың йүзлериниң дерегине онуң гөрйәни йөне ак селле болуп дуряр.

Җемагатың хеммеси хөкүмдарың өңүнде чөкүне дүшйәр, диңе өмүр бирахат Хорезм деңзиниң[1] толкунларына меңзеш донлар гөрүнйәр.

---

[1] Хорезм деңзи дийлип XIII асырда Арал деңзине айдылярды.

— Патышаның өмри узак, дөвлети беркарар болсун! — диен сеслер узакдан эшидилип, бәрилигине яңланып гайдяр. Гүн яшяр, сәхра алагараңкылыга ве гум-гуклуга гарк боляр. Барха өчүп барян алагараңкылыкда шол эгилен ягырныларың алаңың япгыдыны сырып мүңедеклешип гелйәндиклерини ша гөрүпдир.

— Бес, гөтер башыңы, ыза чекил! — дийип, ша хөкүм эдйәр. Эмма ягырнылар, мәмиши гушак билен гушалан ала донлы бичеме көп ягырны думлы-душдан якынлашып гелйәр. Шаның гөвнүне болмаса, оларың хеммесиниң голтугында йити пычак бар ялы болупдыр. Адамлар өзлериниң хөкүмдарыны өлдүржек боярлар. Ша өңе топуляр-да оларың илки габат геленини аягы билен депйәр велин, дон галгап, гуш ялы учуп гидйәр, гөрсе донуң ашагында хич ким ёк. Ша бейлеки донлары аягы билен какып гойберйәр, оларың ашагында-да хич ким ёк.

«Эмма буларың арасында бири бардыр! Ол якын гелип, мениң йүрегиме, диңе Хорезм шаларың шөхратлы уругының багтлылыгы хем бейиклиги үчин яшаян, шонуң үчин ишлейән йүреге пычак урмак үчин букулып ятандыр».

— Бесдир! Ша сизе хөкүм эдйәр: чекилиң! — диен тутук сес чалаҗа эшидилйәр ве хеммеси сумат боляр. Төверек чола, чал ве гум-гук сәхра болуп галяр. От-чөплериң гаты балдаклары яшайыш ышараты болмадык асмандакы дырначак ызлары ялы болшуп дур. Инди шаның еке өзи, ымгыр чөлде сопбаш, атсыз дур. Эмма шу ерлериң биринде, өрән якында, чаларып дуран алаңларың бириниң аңырсында, гарамтыл чөкетде, оны өлдүржек ялңыз адам букулып дурандыр... Хемме адам онуң өлүмини ислейәр, эмма диңе бир адам оны өлдүрмәге йүрегини дүвди. Ол кимкә?

— Шазада Җелаледдиниң өмри узак болсун! Хорезм шаның батыр оглы ве мирасчысы Җелаледдине шөхрат! — дийип, җемагатың сеси узакдан яңланып гелйәр.

«Олар мени ятдан чыкарып, эййәм мениң оглума боюн бурмакчы боярлармы? Бейле ягдайдан дынмак герек, бесдир! Мен өз ёлумда дураны мынҗырадарын, гой ол Багдат халыпасы я-да мениң боюн эгмезек оглум болайсын! Бесдир!..»

Ша укының арасында өз янында бир гыбырды бар-

дыгыны ве йүзүне бир совук зат дегендигини дуйды. Горкы ве яшамак тешнелиги оны әхли гүйҗүни җемләп, зөвве турмага меҗбур этди. Ша гөзлерини элек-челек эдип, отагың гараңкы күнҗеклерине ховсалалы серетмәге башлады.

Бухарыдакы одуң ховры гелип дурярды[1]. Онуң янында бири отырды. Бу дүйн сәхрадан гетирилен сәхрайы гызды. Ол гыз эллерини йүзүне тутуп, горкусына гайра чекилди.

— Ким сен?

— Эй худайым! Мен Гүлҗемал, чөлден гетирилен түркмен гызы. Дүйн агшамара сени укылы халда голтугыңа гирип гетирдилер, сен гышаран бадыңа укладың. Мен сенден горкдум, сен айылганч хоррулдадың ве җан берйән ялы, дүйшүнде иңледиң. Сени «ал» басды. «Ал» гараңкының ичинде өйлериң ёкарсында учуп йөрермиш ве түйнүкден гирип, гандар адамлары гынармыш.

— Сениң элиңде нәме барды? — дийип, ша онуң кичиҗик эллерини гысды.

— Агырдяң! Гойбер элими?

— Гөркез, элиңде нәме барды?

— Менде хич зат ёк, хич зат ёкды. Ислесең мен саңа гүле ашык болан билбил хакындакы сәхра айдымыны айдып берейин. Я-да айнада хытай ханымының йүзүни гөрен парс шазадасы хакында эртеки айдып берейинми?

— Гүл хакындакы айдым-да герек дәл, шазада хакындакы эртеки-де... Ә-хә!.. Ынха пычак гыныны тапдым. Нәме үчин сен өз патышаң янына пычаклы гелдиң?

— Дегме маңа! «Урма атыңы, йитирсиң достуңы» дийипдирлер.

Гүлҗемал сыпып гачды.

— Вай, өлдүм! Богуп өлдирсиң мени? Мен горкян сенден.

Ол пессеҗик ики тайлы гапа ылгады ве диң салып дуран ики саны хызматчы аяла габат гелди.

---

[1] Орта Азияда XII асырда пежи биленокдылар, я-ха жайың ёкарысында дешик гоюп, отагың ортарасында я-да бухарыда от якярдылар.

Ша хашылап, ожагың башына барды. Онуң өкүзиңки ялы юмры гөзлеринде гызыл от учганаклаярды. Ол гамыш таяҗык билен бир мис җамың гапдалына урды. Ики тайлы гапыдан бир гечи сакгал гарры хызматчы гөрүнип, шаның өңүне гелди-де аяларыны ере уруп, онуң аягына йыкылды.

— Шу гызы агшам халылы отага элтмели. Векил ве бейик везир [1] шу ердеми?

— Хеммеси саңа гарашяр, хөкүмдарым, «тәзеликлер җенабы» [2] ве үч ымам хем гарашып отыр.

— Җелаледдин хан хениз геленокмы?

— Тагт диреги хениз геленок.

— Гой гарашсынлар. Ховуз җайына мениң яныма деллеги гетир, сакгалымы хыналасын, хаммамчылар-да гелип, аркамы овкаласынлар.

Хорезм ша янашык отага чыкды. Халыс гуран, били бүкүлен, гөзлери яшарып дуран гарры хызматчы яссык-ёрганлары йыгнашдырып, тагта үсти-үстүне гоюшдырмага башлады. Халының үстүнде бир зат ялпыллап гөрүнди. Гоҗа эгилип, ширмайы саплы, ялав ялы бир пычагы ерден галдырды.

— Бу түркмен пычагы... О-хо-хо... бу түркмен гызларындан худай сакласын! Оларың газабындан авулы гарагурдуң зәхеринден эйменишиң ялы эйменмек герек. Хәзир муны векиле берсеммикәм я гизлесеммикәм? Ким мени гыссаяр?

Ша өзүниң гиң йүпек балагының учгурыны беркирәк дартып даңды, гәбе гарнына бир ала гушак орады, күмүш гынлы бир пычагы гушагына гыссырды, йүзүне йүпек мата чекилен, самыр дерисинден тикилен узын поссуныны эгнине алды. Диварың йүзүндәки тагдан өкделик билен саралып гойлан ак селләни алып, өзүниң чаларан буйра-буйра сачының үстүнден гейди.

Ша демини тутуп, элини пычагының совук сапына гоюп, ич ишикде диң салып дурды.

«Сересап адам хүҗүме гайтавул бермәге хемише тайындыр. Көшгүң эгрем-буграм ёлларының гараңкы четинде мениң ганым душманым Багдат халыпа-

---

[1] Векил — көшкде серенжам берижи; бейик везир (я-да везир) — дөвлет диванханасының ве әхли эмелдарларың улусы.

[2] Тәзеликлер җенабы — дөвлет почтасының баштутаны.

сының иберен измаилитининң[1] элинин узамагы мүмкиндир...»

Ол юваш сес билен:

— Бармысың, векил? — дийип сорады.

— Мен хөкүмдарыма көпден бәри гарашярын.

Ша гапының агач гермеважыны айрып, гапыны чалажа ачды. Ики саны яг чыраның өчүгси ышыгында патышаның якын адамлары башларыны ашак эгип дурдулар.

Мухаммет гиже соваи, гаты көвүшлерини говаллаң гейип, янашык отага гечди. Ол ерде хызматчылар гарашып дурярды. Хызматчыларың бириниң элинде лайдан ясалан чыра, икинжисиниң элинде күмүш леген, үчүнжисиниң элинде ак күндүк бар. Олар шаның ховзуң янында тәрет гылмагына көмек бердилер, сув болса җайың ашагындакы дешиге акып гидйәрди. Дөрдүнжи хызматчы йүпек билен нагышланан узын бир яглыгы эллериниң үстүнден асып гетирип берди ве хөкүмдарың чишик аякларына гүлли йүң җорап гейдирди.

Хорезм ша гейинмек билен мешгул болуп дурка, векил соңкы тәзеликлери айтмага башлады.

— Дашары гаты совук. Гырав дүшүпдир... Үч ымам көшге гелип, хөкүме гарашяр... Җеллатларың баштутаны Җахан пәлван хем гарашяр. Дүйн агшам Булгардан үч йүз дүели улы кервен гелип, Булгарың миши эдиклеринден ве йүзе голай есир орс гетирди. Олары күнжи ягына биширилен дары билен гүнде-гүнде нахарласалар-да, ики йүзе голай гул ёлда өлүпдир. Онуң өңүнчәси башга бир кервени түркмен гаракчылары талапдырлар. Ол хем Гара Ханжарың иши болса герек.

— Мен түркмен обаларыны дерби-дагын эдерин! Эмма Багдатдан гелйән зыяратчылардан горкым хас көпдүр. Багдатдан арап дервүшлери геленок герек? Оларың хеммеси Багдат халыпасы тарапындан иберлен җансыздыр, оларың хеммеси мениң кастымдадыр.

— Диниң берк арка даянжына нәхили мырдар адам яманлык ислэп билер?

— Мусулманлар шейле болупдыр!

Ша гейинмегини гутарып, өзүниң хемишеки ёлы билен, илки коридорың ичи билен, соңра айланып-айла-

---

[1] Измаилитлер — ганхорлар, богужылар сектасы. XIII асырда өрән гүйчлүди, соңра оны монголлар дерби-дагын этдилер.

ныл гидйән басганчак билен уграды. Векил ве эли чыралы агта өңден гидип гапылары ачып барярдылар. Ша көшгүң дашдан салнан минарасының ёкарсына чыкды.

Икинҗи бап

БЕЙИК ИСГЕНДЕРЕ «НУБА»

Даш-төвереги дидебанлы (мергенханалы) галаның бойы билен гидйән эндиган мейданчада йигрими еди саны яш хан — Гуруң, Хазнаның, Балхың, Бамияның, Термезиң ве бейлеки велаятларың хөкүмдарларының огуллары ярым айлав болуп дурдулар. Буларың аталары болан феодал ханлар гозгалаң турузмаз ялы, бу яш йигитлери ве огланлары ша өз көшгүнде гирев хөкмүнде берк гөзегчилик астында саклаярды. Яшларың хеммесиниң элинде деңрек ве шаңңырдавук дүвмели деп барды.

Шол ериң өзүнде узын-узын сурнайлы, түйдүкли ве мис окаралы сазандалар хем барды. Бир четде Хорезм гошуның бирнәче баш серкердеси дурды.

Ша гөрненде:

— Еңилмез патышаның, диниң арка даянҗының, бутпаразлар душманының яшы узак, өмри зыят болсун! — дийип, хеммелер гыгырышдылар.

Ша йүзүни саллап, хеммелере бир гөз айлап чыкды.

— Ханы, Тимур Мәлик ниреде?

— Мен бәрде, хөкүмдарым.

Мухаммедиң йөришлеринде хемише янында болян, узын бойлы, мыдама шадыян Тимур Мәлик ики саны огланың элинден тутуп өңе чыкды: бири шаның иң соңкы аялындан, гыпҗак ханымындан болан иң көрпе оглуды, бейлекиси шаның агтыгыды, ягны түркмен аялы Җелаледдиниң оглуды. Тимур Мәлик огланлары шаның янында дурузды. Ол өз оглуна тарап эгилди-де шелайынлык билен онуң яңагындан тутуп гойберди. Агтыгындан болса:

— Җелаледдин хан ниреде? — дийип, гахар билен сорады.

— Какам элгушларыны алып ава гитди — дийип, оглан җогап берди. Онуң ак селләниң ашагындан гаралыпҗык гөрүнйән гөзлери ховатырлы середйәрди.

— Тимур Мэлик! Үч тарапа атлы иберип, Желаледдин ханы идемели! Түркменлер кервенлери чапавуллап йөрлер. Оларың мениң оглумың үстүне-де чозмаклары мүмкиндир.

— Хош болгай, керемли шахым!

— Дөвран дирининкидир! Ятмаян багтлыдыр! Ятаның үстүне туран гелмесин! — диен, чаганыңкы ялы бир инчежик сес гөйә булутларың арасындан чыкян ялы болуп, ёкардан эшидилди.

Гөйә шем ялы болуп, асмана узалып гиден узын минараның ёкары ужуна, узакдакы дагларың аңырсындан чыкан гүн шөхлелери дүшүп, оны ал реңке боялы. Шәхер жайларының хеммеси хениз даңың алагараңкылыгындады.

Яш ханларың улусы элиндәки депреги Хорезм шаның элине тутдурды. Мухаммет хайбатлы гыгырып, шей дийди:

— Бейик Исгендере[1] шөхрат! Дүнйәни еңене шәхрат! Исгендер Эйраның бүтин топрагының үстүнден гечип, Жейхуның кенарларына ве Зеревшана[2] барып етди. Исгендер бизе гөрелдедир, бизиң халыпамыздыр! Оны шөхратландыралың, гүйчли «нубаны»[3] үч гайта ойналың!

Улулы-кичили деплер гүммүрдәп уграды. Мис жамлар шаңңырдамага башлады. Сурнайлар хахахайлап, түйдүклер сазлашып уграды. Македониялы батырың шанына үч гайта саз чалдылар. Хеммеси көшешип, көшгүн бейик минараларында саз яңланып гиденде, Тимур Мэлик гыгырды:

— Биз бейик румлы[4] Исгендер Зулкарнайның мертебесини гөтердик. Иманы хемра болсун! Эмма ол яшка вепат боланы себәпли, өзүниң этмели ишлериниң хаззар ярысыны эдипдир. Инди бизде тәзе Исгендер, эдермен Мухаммет, серкерде Мухаммет, бейик Хорезм дөв-

---

[1] Бейик Исгендер — Исгендер Зулкарнайын (Александр Македонский).

[2] Зеревшан — Гиссар даг геришлеринден Самаркандың гүнорта себитлерине акян «зер деря». Онуң сувы билен Самаркандын ве Бухараның экин мейданлары эмели усул билен суварыляр.

[3] Нуба — Исгендер Зулкарнайның шанына парадда чалынян, округ хөкүмдарларының көшклеринде Хорезм ша Мухаммет тарапындан гиризилен дабаралы саз.

[4] Румлы — грек (юнан).

летини дөреден Мухаммет бар! Ыслам юртларының гүйчли хөкүмдары Мухаммет Аллаэддин шаның өмри узак, дөвлети беркарар болсун! Бейик шамызың шанына «нубаны» үч гайта чалалың!

Үмсүм ховада улулы-кичили деплер, мис җамлар, узын-узын сурнайлар ерли-ерден яңадан улы гопгун турузды.

Мухаммет мергенхананың янында, ясы омузларыны язгын тутуп, гыңыр, газаплы йүзүни саллап, бөврүни диңләп дурды; онуң гундуз ялы ак селлесиниң астында бейик пикирлер гезйән ялыды.

Хорезм ша:

— Алла ярыңыз! Гидибериң! — дийип сесленди.

Хеммелер эллерини дөшлеринде говшурып, гезекме-гезегине, кичиҗик-кичиҗик әдимлер билен онуң янына ылгап бармага башладылар; ша поссуның этегине додакларыны дегирип, ыза чекилйәрлер ве гаралып гөрүнйән басганчакда гөзден гайып болуп гидйәрлер.

Тимур Мәлик ики огланың элинден тутуп, хеммеден соң чыкып гитди.

Шаның агтыгы:

— Қакам маңа дири җерен гетирҗекдир — дийди.

— Маңа патыша авчы барс багышлар, ол барс сениң җерениңи, сениң өзүңи-де иер, йылан чагасы!..

Ша дидебаның гырасына тирсегини берди. Ашакда тамларың текиз үстлери тертипсизликде мүннерлешип дурды. Көшк булам-буҗар гиңелип гиден бир улы ымарата гечелгелер аркалы бирикдирилен көп санлы пессеҗик җайлардан ыбаратды. Онуң дашында улы-улы сакчы депели гала барды. Эллери найзалы сарсман дуран сакчылар барха ягтылян асманың өңүнде белершип дурды.

Ша узага, текиз тамларың ёкарсына галып гидйән түссә габалан, укудан оянмага башлан әгирт улы шәхере узак вагт середип дурды. Соңра онуң гөзи көшк ховлуларының бирине дүшди, ол ерде көне узын дерегиң ашагында бир ак өй агарып отырды. Ол өйде хареминң тәзе дүрдәнеси, шу гүн эртир шадан гачып, гайра чекилен гараягыз түркмен гызы Гүлҗемал боляр. Ол гыз көшгүң гараңкы җайлары билен оңушмак ислемеди ве сәхрада яшайшы кимин, түссе ысы орнашан йөнекей түркмен аял-гызларының яшайышлары кимин яшар ялы өй талап этди. Онуң хареме, бейлеки «Эрем гүллери-

нин» арасына гөчеси гелмейәр. Ол өзүни нәхили алып бармалыдыгына хениз хем дүшүнмейәр! Оны шаның энеси Түркан Хатының йигренйәнлиги йөне ерден дәлди.

— Гопбам гырнак! Өз хөкүмдарына элини галдыряр! Халы дүшелен отага өз барсымы гойберейин бакалы, онсоң мен сениң чабаланып, чыгырышыңа сын эдерин!..

Ашакдан, минараның этегинден гопгун эшидилип уграды. Сәхер чагының үмсүмлигинде сеслер ачык хем айдың чыкярды:

— Гулак асың, мусулманлар! Мухаммет ша ыслам канунларындан йүз дөндерип, шайыларың мезхебине гирди! Ол мүңкүр парслара хажык-хужук эдйәр хем-де өз төверегине аташпараз гыпжаклары йыгнады. Онуң атасы Текеш ша сап йүрекли түркменди, Мухаммет болса түркменлери әсгеренок. Она ынанмаң!

— Ким ол үйрүп йөрен? Векил, нәме үчин тертибе серетмейәң?

Векил гөйә өтүнч сораян ялы болуп, шаның өңүнде баш эгди:

— Бу гыгырян минараның ерземининдәки дервүш Межеддиндир. Ол күнделерден-де горканок, зынданың түм гараңкылыгындан-да. Оны сениң парасатлы энең Түркан Хатын айратын говы гөрйәр. Эмма ол өз патышасының гаршысына габахат сөзлер айдяр. Дүйн шәхериң әхли дервүшлери мейдана йыгнанып, ол акылыны чашыран шых Межеддини ерземинден бошатмак үчин зынданың янына үйшүп гелмеги касам эдипдирлер.

Мухаммет векилиң эгнинден тутуп силкеледи:

— Аңкав! Желлатларың баштутаны Жахан пәлвана тизрәк хабар бер, мен ол топаланчыны онуң берк эллерине табшырярын. Өзи-де хәли бирден акылыны йитирен дервүшлер гелип, оны бошадайманкалар тизрәк болсун.

Хорезм ша минарадан дүшүп, диванханасына барды. Онуң диварларының йүзүне гызыл мавут тутулыпдыр. Бу ерде патыша үч саны чал сакгал ымам гарашып отырды. Ша ич ишикде көвшүни чыкарып, төре гечди ве халының үстүнде отурды. Аякларыны ичи көзли маңналын үстүне япылан йүпек ёрганың ашагына сокды.

— Якынрак отурың, уламаларым!

Халының четинде чөк дүшүп отуран үч ымам, арап дилинде миннетдарлык билдирип, онуң янына гелип отурды. Олар хем аякларыны ёрганың ашагына салдылар.

— Башлаң — дийип, ша гүррүңи ачды: — Мениң ыслам ерлериниң иң гүйчли хөкүмдары болуп, Багдат халыпасының маңа боюн эгмегини талап этмегим хакмы, дәлми, шоны маңа дүшүндириң. Маңа ондан хем башга ене бир зады дүшүндириң: эгер-де халыпа маңа боюн эгмесе, мен нәме этмелидирин?

Ымамлар өз янлары билен алып гелен гадымы улы китапларыны ачдылар ве Кураны гезекме-гезегине овазлы окап, овалы алла, галыберсе-де Хорезм ша Мухаммет ер йүзүнде иң ёкары хөкүмдардыр, онуң хемме айданы хакдыр, онуң хер бир хөкүми, хер бир сөзи мукаддесдир... дийип, субут этмәге башладылар.

Отагың ичи гараңкыды. Отагың диварының ёкары гырасында ерлешдирилен тегелек, гөзенекли әпишгеден чалажа ышык дүшйәрди. Бүрүнч пая үстүнде гойлан яг чырасындан эндиревүк ышык яйраярды. Ымамлар Кураның хатына серетмән, арап сөзлерини хиңленип окаярдылар.

Шаның ыз янында «сачак языжы», шаның нахары бабатында эсасы серенжам берижи хызматчы габарылып дурды. Ол халының үстүнде сессиз-үйнсүз херекет эдйән хызматчылара бирже агыз сөз билен я-да гашының херекети билен буйрук берйәрди. Патышаның икинжи якын адамы — «нахар әберижи» — күмүш гаплара салнып гетирилен нахарлары эсасы ашпезден кабул эдйәрди. Шаның керемине гарашып дуран якын адамлары гапылардан жыклаярдылар.

Бурны күмүш сыргалы гараягыз бенди гелип, ёрганың үстүнде пессежик гиң бир столжук гойды. «Сачак языжы» өзүниң чалт херекети билен столжугың үстүне йүпек сачак — дестерхан язды. «Нахар әберижи» хызматчы үсти чайчорбалы кәселерден долы күмүш межмәни гетирип, шаның өңүнде гойды. Сачагың үстүнде ишлекли күлчелер, эргин месгели, гаймаклы ве баллы окаражыклар гоюлды.

Ымамларың гүррүңини диңләп отуран еринден, ша күлчелерден ийип, кәселери ызлы-ызына бошадярды. Маңңалың йылысына ве чай ичип йылынан ша меймиремәге башлады ве айны вагтында гетирип берлен

яссыклара тирсегини берип, деррев уклады. Шунун өзи уламаларың ёргутларына шаның кайыл боландыгының нышаныды. Хеммелер үмсүмлик билен чыкып гитдилер. Дестерханлы столҗук әкидилди, шаның якын адамларыдыр хызматчылары гитдилер. Диңе гараягыз бенди гапының агзында чоммалып, ыслам топракларының бейик хөкүмдары хачан оянарка дийип гарашмага башлады.

Үчүнҗи бап

ГАХАР БЕГИ

Шәхериң эсасы мейданында ша көшгүниң янындакы белент, йүрек гысдыргыч, «Эбедилик язгарланлар минарасыны» Гүргенчде хемме адам билйәрди.

Демре гапланан пессеҗик гапыдан уллакан гулп асылгы болярды. Онуң ачары шол ериң өзүнде послы җоннук найзасыны керпич дивара сөйәп, басганчагың үстүнде отуран сакчының бойнундан салланып дурярды. Сакчының өң янында бир халы бөлеги язылгы, өтегчи-ёлагчылар өзлериниң садакаларыны: гатыклы окаралар, чөрек, бир дессеҗик соган, бир гысым мис пул диен ялы затлары шол халы бөлегиниң үстүнде гоюп гидйәрдилер. Сакчы хас сахылара минараның янына якынрак бармага ве туссаглар билен гүррүңлешмәге кәмахалругсат берйәрди.

Минараның ашак тарапында дашы гөзенекли бирнәче тегелек дешик гаралып дурярды. Ерземинден зарын, гүңлеч сеслер гелйәрди. Өтегчилериң аяк сеслери эшидиленде, ерземинден чыкян гыкылыклар гүйҗейәрди, халыс сүңк болуп галан эллер дешиклерден чыкып, хова гарбаярдылар. Эгни ала донлы, башы солак гөк селлели йөнекей бир оба адамы ве әгирт улы ап-ак селлели бир молла, сакча бир теңңе ташлап, диварың янына сессиз-үйнсүз бардылар ве гөзенекден чыкян хор ве кирли эллере чөрек бермәге башладылар. Шол вагт гыкылыклар гүйҗәп, әпишгәниң агзына етип билмедиклериң гаргышлары эшидилйәрди.

— Ягты җахандан махрум эдиленлере көмек бериң!

— Бир көне көйнек бериң! Сакыртгалар ийди!

— Вах-вахей! Сен мениң эдил гөзүмиң үстүнден басдың! Депелемәң мени!

Кичиҗик көче тарапындан улы мәхелләниң гопгуны эшидилди. Шәхериң ортарасындакы мейдана зөммек телпекли, узын хасалы дервүшлер чыкды. Оларың хеммеси бирден гыгырып дога окаярды. Оларың ызындан хөвесҗеңлер ылгашып гелйәрдилер. Дервүшлер зынданың гапысына чоздулар ве гулпы дөвҗек болуп, гапыны даш ве хасалары билен урмага башладылар. Кәбирлери ерземиниң демчекерине середип:

— Шых Меҗеддин Багдады! Бармысың? Сениң дин, хакыкат угрунда җепа чекйәнини билйәрис, биз сениң үчин ягшы дилег этмәге гелдик! Биз хәзир сени азат эдерис! — дийип гыгырярдылар.

Ерземинден бир сес согуп чыкмага башлады, хеммелер сеслерини кесип диңлемәге башлады:

— Халкы хорлаян залым ханлары алланың өзи нәлетләр! Халыпаның гаршысына гылыч гөтермекчи боляны ол өзүниң гахар йылдырымы билен урар! Әхли җеллатлар, әхли залымлар ёга чыкар!

Дервүшлер тарапындан хол бейләк гысылып чыкарылан сакчы, көшге бака ылгады. Ол ерден эййәм атлы гыпҗаклар ат салып гелйәрдилер. Олар мәрекәни гамчылап дагатдылар, дервүшлер болса гыгырышып мейдана пытрадылар.

Ёкарда, көшге гирилйән дервезәниң үстүнде, дидебанларың арасында бирнәче адам гөрүнди. Оларың арасында узын бойлы, мәмиши ала донлы бир адам өңде дурды. Бейлекилер эллерини дөшлеринде говшурып, сеслерини чыкарман, онуң буйругына гарашып дурдулар. Хорезм шаның көшгүң дервезесиниң ёкарсында гөрүнмеги эрбет аламатды: ким-де болса бириниң шол гүн җезаландырылып өлдүрилйәнлигиниң аламатыды.

Патышаның омузлак-омузлак, гүйчли, еңлери эгинлерине барянча чермелен гөк көйнекли, гырмызы нагышлы гиң сары балаклы «җандарлары» — җеллатлары дервезеден гоша-гошадан чыкып уградылар. Олар улы хорасан гылычларыны эгинлериниң үстүнде дик тутуп, сеп ачып, мейданың дашына айландылар ве өңе дызаян мәрекәни ыза сүйшүрдилер. Оларың хеммесиниң ызындан узын бойлы, күйки, агаҗет, тагашыксыз элли мешхур ганхор, баш җеллат «гахар беги» Махмыт

Җахан пәлван гелйәрди. Онун доны сары миши бала-гына гысдырылгыды ве инли гушак билен гушалгыды. Эгнинден халы торба асылгыды. Ол җезаландырылып өлдүриленлериң иң улусының келлесини шол торба салып, шаның өңүнде гояр.

Мейданың ортарасында бир инедөрдүл ой гараляр, онуң үстүне бир секи абанып дур, шонуң янында болса арасы гермевли дөрт саны сүтүн дикилги. Ики саны ярым ялаңач гул зынҗырларыны шакырдадып, уллакан сөвүт себеди сүйрәп гелдилер ве секиниң янында гойдулар.

Түрмәниң сакчысы демре гапланан пессеҗик гапыны ачды. Баш җеллат көмекчилеринден бирнәчесини янына алып, ерземине гирди. Ол ерден чиркин-чиркин сеслер чыкды-да бирденем дым-дырслык болды. Җеллатлар ерземинден он бәш бендини чыкардылар. Оларың хеммесиниң саг аягы бир умумы зынҗыра даңылгыды.

Үсти-башы хапа ве сал-сал болан, узак вагт зынданда ятандыклары себәпли сачлары өсүп, хүжжерип гиден бендилер бири-бирлерине япышып, гүнүң ышыгына гөзлерини ачып билмән, сүссенеклешип, мейданың ичи билен ыраң атыпउградылар. Түрмәниң гапысы япылды. Ене-де агыр гулп асылды ве ерин астындан үзнүксиз гыкылыклар чыкып угражы.

Өлдүрмәге гетирилен, эл-аяклары зынҗырлы адамларың бейле янында сакчылар гезмеләп йөрдүлер. Өлүме гетириленлерден, булашык сачлы, ысгындан гачан бир гоҗа бүдүрәп йыкылды ве өз янындакы ики адамы-да алып гайтды. Олары уруп туруздылар ве адам өлдүрилйән ере тарап ковуп экитдилер. Секиниң үстүнде олары чөкүне дүшүрип, башларыны ашак басдылар. Җеллатларың бири өлдүрилйәниң сачындан тутяр, баш җеллат болса, ханҗары ики эли билен тутуп, онуң келлесини бир уранда тогалап гойберйәр. Соңра оны сеси тутулан мәрекә гөркезйәр-де себеде ташлаяр.

Мәрекәниң арасында: «Бу бендилериң хайсы бири дервүшлериң баштутаны шых Меҗеддин Багдады?» дийип сораярдылар. Ачлык чекип ве кеселләп хор дүшен бендилер бири-бирлерине меңзәп дурярдылар. Он дөрдүнҗиниң келлеси какыланда мейданда:

— Патыша бир зат дийййәр! Патыша хөкүм эдйәр! — дийип гыгырышдылар.

Хемме адам көшк дервезесиниң ёкарсындакы мейданча тарап өврүлди. Ёкарда дуран Хорезм ша ала яглыгыны галгатды. Бу: «Өлдүрмеги бес эдиң! Бу өлүм жезасы берлениң гүнәсини ша гечйәр!» диен ышаратды.

Баш желлат узын ханжарыны гызыл эсги билен сүпүрип дуран еринден: «Демирчини гетириң!» дийип гыгырды.

Өлүм жезасы берленлериң он бәшинжиси Мүрзе Юсубың тербиесини алан Туганды. Хениз яшажык оглан Туган нәме хекаят боландыгына дүшүнмән, гөзлерини мөлердип дурды.

— Патышаның улы кереми үчин бар-да онуң аягына йыкыл! — дийип, желлат ол огланы көшге тарап өврүп, онуң башыны ашак эгди. Хәзирленип дуран демирчи Туганың аягындакы зынжыры дөвүп ачмага башлады.

— Дур! Нирә! Хениз гутарамок!..— дийип, демирчи гыгырды, эмма Туган өзүниң өлүме гетириленлериң зынжырындан бошандыгыны гөрүп, секиниң үстүнден мәрекәниң арасына бөкди. Онуң ызындан гыгырышып галдылар, Туган болса мүмкин болдугыча тизрәк узага гачмага жан эдип, дыкнышып дуран шәхерлилериң арасы билен эгилип, гачып барярды.

Түрме минарасының янындакы мейдан бошады. Гапының агзында послы найзасына сөенип, сакчының бир өзи сомалып галды.

Бойдан-баша узын яглык оранан бир гызжагаз диварың боюны сырып гелйәрди. Ол минараның ашагындакы дешигиң янына барды, ювашлык билен:

— Туган! Яраг уссасы Туган! — дийип чагырды.

Дешикден хор эллер сомалып, бир гырык сес жогап берди:

— Сениң Туганың эййәм келлеси кесилди! Бизи нахарла, биз аят окарыс, сениң берениң онуң алнына барар.

Гызжагаз дешигиң үстүне өзүни гойберип, чиркин сес билен:

— Туган, жогап бер, диримисиң? — дийип гыгырды.

Ерземинден зарын сес яңадан чыкып уграды:

— Гетирен задыңы бизе бер! Сениң Туганыңа инди хич зат герек дәл! Ол инди бехиштиң багларында дүрли ныгматларың ысыны алып йөрендир.

Гызҗагаз дешикден серилип дуран эллере чөрек ве гавун тутдурды-да сакчының янына барды.

— Назар баба, Туган диен огланың өлени догрумы?

— Өлен болса герек. Оны бейлекилер билен билеликде итеклэп, өлдүрмэге алып гиденлерини гөрдүм...— дийип, сакчы элини мейдана узатды.

Бир гарры дервүш гелип, сакчының элине бирнэче теңңе тутдурды-да онуң гулагына чавуш чакмага башлады:

— Нэме үчин өлдүриленлериң арасында бизиң кераматлы шыхымыз Меҗеддин Багдады ёкды? Оны өлдүрмек гайра гоюлдымы я-да ша онуң гүнэсини өтдүми?

Сакчы пуллары гушагының гасынларына гысдырып дуран еринден:

— Онуң гаргышына шаның гахары гелди ве оны дервүшлер бошадайманкалар тизрэк өлдүрмеги хөкүм этди — дийди.

— Эмма энтек аман-эсенми?..

— Ёк! Язгарыланлары ерземинден чыкаранларында, ол ере баш җеллат Җахан пэлван барып, кераматлы шыхы онуң өзи богуп өлдүрди...

Дөрдүнҗи бап

ТИКИЛЕН КӨЛЕГЕ

> Өңүңден чыканы хош сөз билен шатландыр, белки, оңа гайдып душмарсың.
>
> *(Гүндогар накылы)*

Туган мэрекэниң арасындан чыкып, ики яны тутуш хаят болуп гидйэн бир чола көчэ дүшди. Бу көче оны деряның кенарына элтди.

Буланык гарамтыл сув ики саны белент райышың арасы билен ювашҗа акярды. Үстүне гүлебентлер, чөп-чалам, беде йүкленен хем-де үсти бир бөлек доварлы узынак, тагашыксыз гайыклар чалаҗадан сүйшүп барярды.

«Шунуң ялы гайыга мүнип, узага, ят иллере гитсемдим... Эмма мени ол ере ким гойберер, үстүм-башым

кир, эндам-жаным яра, эгнимде болса бир чүйрүк көйнек!»

Кенарың якынында чәгелик бир ер саралып гөрүнйәрди. Туган шол ерде ерлешди, геймини сува чалды, ювунды ве гүнешләп, дынч алып отуран еринден өз пикирлерине гарк болды.

«Өлүм жезасы берлен, зындандан чыкарылан адам нирә гитсин? Ким ише алар? Шәхер дар, жеменде болса көп, хер ким бир дөвүм нан газанмак ислейәр...— Туган аягына серетди, гөрсе аягындан агыр демир халка хенңз хем салланып дур, ол халкада болса «өлйәнчә өмүрлик» диен язгы бар.— Мениң гарры Юсуп Мүрзәм зындандан чыкан бенди билен геплешмек-де ислемез; диңе Бент Занкыжаның рехими гелмеги мүмкин. Эмма эндамым башдан долы, шу болшума оңа ненең гөрнейин?..

Хер нәме болса-да, өзүмиң өңки Кары Максымымың янына бармалы боларын. Бу демир халканы айырмага ол ругсат берер».

Туган бир узын көче билен уграды. Көчәниң ики ян тарапында дүканлар барды. Дүканларда халы язылан секилериң үстүнде сатыгчылар отырдылар. Харытлар ачык гапыларың йүзүнден асылгыды, диварларың йүзүндәки капасаларда ятырды.

Ёкарсына бойра тутулан көче гараңкыракды. Йити гүнүң гышык золак болуп дүшйән шөхлелери астында кә гырмызы хем гөк йүпек билен нагышланан бир жүбт сары әдик, кә йүзүне күмүш билен аят сөзлери язылан тегелек демир галкан, кәте ала маталар ялпыллап гөрүнйәрди. Сөвдагәрлер бу маталары этегине мөжек дериси тикилен шыпырмалы чарвалара я-да ал-яшыл геймли аяллара ачып гөркезйәрдилер.

Кары Максымың демир уссаханасы Демирчилер базарының иң четиндеди. Думлы-душдан чекич дүркүллиси, демир тагталарының шарңыллысы гелйәрди. Бу ерде демирчи уссалар яраг: эгри шемшир, пычак, найза ужы ясаярдылар.

Гуллар — парслар ве руслар — гиң балаклы, койнексиз ишлейәрдилер, дөшлеринден болса ода көйүп гиден гайыш өңлүклер асылгыды. Олар сандалың үстүне эгилип, мис легенлериң йүзүне чекичжиклер билен гөзел хашамжыклар какярдылар. Бейлекилери гырык сес билен хәхиләп, чым-гызыл демир золагыны агыр еке-

дабан билен сүййәрдилер. Йүзлерине-гөзлерине гурум чыршалан огланлар көрүклериң янында дуруп, олара ел берйәрдилер ве агач бедрелери алып, сув гетирмәге яба ылгаярдылар.

Уссахананың эеси Кары Максым ёгын, болдумлы адамды, чал сакгалының ужы хыналангыды, ол ишчилере кәйинҗирәп, даш ишикдәки секиҗигиң үстүнде отурып, өтегчилериң саламына җогап берйәрди. Онуң бейле янында ики саны гул бир чогдам демир сими киченрәк чекичлер билен бирсыхлы уруп дурды: оларың бири җахылды, маңлайына болса гачҗак боланы үчин тагма басыпдырлар, бейлекиси гаррыды, түссә гаралан йүзи первайсызды. Олар өрән гымматлы иш эдйәрдилер: тыгы ода тутман, совук усул билен җөвхерлейәрдилер.

Хоҗайын:

— Сен нәме бу ере гелдиң? Еңсәңи гөркез! — дийип, Тугана дазарылды.— Зынданда болан языклыны өз уссаханама алар өйтдүңми?

— Маңа чекиҗи алмага ругсат бериң, мениң өзүм демир халканы дөвүп ачайын.

— Җенаяткәр элиң билен мениң чекичлерими хапалаҗакмы? Гит бу ерден, ёгса-да ынха гызгын аташгири тениңе басярын!

Туган нәхак ковулмагына гахар эдип, ыза чекилди. Йүзи нирә болса шоңа гидибермәге увунды. Ол диварың янында отуран дервүше алҗыраңңылык билен назар салды. Бассырманың бойраларының арасындан гечйән гүн шөхлелери онуң дүрли реңкли эсгилерден тикилен ала-мула япынҗасына ышык салярды.

Дервүш чаларак сес билен аят окап отуран ериндеи, солак гөк, сары ве яшыл ямалыкларың ёкарсындан бир гызыл ямалыгы темен билен тикип отырды.

Туган гахарына нәтҗегини билмән ыранып дурды. Онуң гара көлегеси дервүшиң дызына дүшүп, ики янлайын гымылдады.

— Гөрйәңми, огланҗык — дийип, дервүш сөзе башлады.— Мен япынҗама тәзе яма ямадым, яманың үстүне болса сениң көлегәң дүшйәрди. Мен ямалык билен билеликде сениң көлегәңи-де тикдим. Инди сен менден айрылып билмерсиң ве мениң көлегәм ялы болуп, ызыма дүшер йөрерсиң.

Оглан дессине ол дервүшиң янына барып отурды.

— Чыныңмы я оюн эдйәңми? Мен саңа хызмат эдейин, нәме юмуш буюрсаң эдейин, мени яныңдан ковмасаң боляр!

Дервүш келлесини яйкады.

— Бу гедем хожайның сени ковшуны эшитдим. Нәмә гамгын болярсың? Нәме дүнйә дармы? Мениң хемрам болай! Бу ерден билеже «керемли Бухара» уграрыс. Чагырылан ере иринме, чагырылмадык ерде гөрүнме дийипдирлер. Инди сен дервүшиң япынжасына тикилдиң ве сениң тәзе сергезданлык чагың башланды. Йөр, биле гиделн, мениң көрпе доганым!

Дервүш хасасыны тыркылладып, өңе дүшүп уграды, ысгындан гачан Туган хем агсаклап, онуң ызына дүшди. Демир уссаханаларының бирнәчесиниң душундан гечип, дервүш көчәниң күнжүне барып, аяк чекди. Ол ерде бир мейданчада, түссә гаралан бир ыкманда демирчи эл көрүгиниң дашында гаймалаклап йөрди. Ол дашына хам чекилен гаты сүңке меңзейәрди. Эмма онуң чепикси эллери чекижи ве атагзыны эндик билен ишледйәрди ве ол демирчи уссаның ясаян гаража овнук чүйлери ичи сувлы окара бирсыхлы ызлы-ызына гачып дурярды.

— Эй, хорматлы усса! Оглана яра салман, шу демир халканы айрып билермиң?

Усса эгилип, демир халка серетди-де:

— Ики мис дирхем берсең, оны башарарын — дийди.— Патыша өз түрмелериндәки гандаллара говы, мәкәм демир халкалары гойяр. Сен ене бир күмүш дирхем берсең, мен саңа мундан барып ятан бир пычак ясап берерин.

Дервүш гушагының аңырсындан гапжыгыны чыкарып, гожа усса күмүш зикге гөркезди.

— Бар, сениң диениң болсун... Йөне велин халканың йүзүнде «өлинчә өмүрлик» дийлип язылан хаты гөрйәңми? Сен бир пычак яса, шол язгы хем пычагың йүзүнде галсын.

— Асыл диениңден-де говусыны ясап берерин — дийип, Туганың бөврүне дүртди-де: — Гой аягыңы сандалың үстүне! — дийди. Соңра пышырдап: — Патышаның ве желлатларың гаршысына «өлинчәң өмүрлик» гөреш!..— дийди.

Бәшинжи бап

ҖОМАРТЛЫК

Дервүш Хаҗы Рахым хасасыны тыркылладып, Гүргенҗиң әгирт улы меркези базарынын дараҗык көчелеринден гечип барярды.

Бу ерде арассаланан, от ялы ловурдап дуран, уссатлык билен хашамланан мис гап-гач, леген, межме ве күйзе хатарлары барды. Шем үчин хашамланан мис пануслар ве лайдан ясалып, биширилен окаралар, кәселер ве бейлеки гап-гач хатарлары барды. Гөзел ак ве гөк чын кәселери хем-де зарңыллап дуран, чүйшеден ясалан ырак межмелери айратын хем оваданды.

Айратын хатарларың шыпалы хем-де хошбой ыслы, сейрек душян бальзамлары барк урярды. Шол ериң өзүнде гыммат бахалы дерманлар, адамың тени, кентлевүги хем-де ичи үчин дерман болян хер дүрли шор отлардан ясалан «гасуль» күлкеси сатылярды. Хаммамда ювунмак үчин якымлы ыс берлен гымматлы лай, адамың эндамынын гылыны бада-бат айырян палчык, сачың дүшмезлиги үчин сача чалынян гөк тоюн, тибет мускусы, хинди амбрасы, гарамтыл бең дүври ялы затлары бу ерден тапмак болярды.

Хаҗы Рахым базарың ичинде шагалан эдип, эйләкбейләк агып-дөнүп йөрен мәрекәниң арасы билен гечип барярка, садака берилмегине гарашян ялы болуп, дүканларың агзында аяк чекйәрди, эмма өзи велин бирини гөзләп, хер бир сатыгчынын йүзүне сиңе-сиңе середйәрди.

Хер дүрли мата-мавутлы дүканлар хатарына баранда, ол ерде айбогдашыны гуруп отуран салыкатлы тәҗирлер оңа мис теңңе ташлап:

— Гечибер, алла ярың болсун! — дийдилер.

«Симчуж» дийилйән күмүшсөв маталара я-да эденли хем танымал беглере совгат эдилйән гымматбаха алтынсов йүпек парчалара дервүшиң гара эли дегер өйдүп олар горкярдылар.

Шу хатарда Хаҗы Рахым өзүниң гөзлейән адамына меңзеш бир адам гөрди. Ол адам төверегине йүпек яссык барыны айлап, бейлеки тәҗирлериң арасында отырды. Онуң хор, Самаркант кагызы ялы ап-ак йүзи,

ичине гиден гара гөзлери онуң яңы кеселден гутуланыны айдып дурярды. Онуң янында отуран тәҗирлер оңа айратын хормат билен гараярдылар ве бири-бирине гезек бермән, оңа бадам маңзыны, бал билен биширилен көкеҗиклери, хоз хем писсе маңзыны хөдүрлейәрдилер. Ол тәҗириң эгнинде гымматбахалы чал йүң гейим ве ала йүпек селле барды. Ол дашы гөк чын кәсеси билен чай ичип отырды. Онуң башам бармагындакы йүзүгиниң саглык-саламатлык гетирйән эп-эсли пөвризе дашындан ясалан гашы ловурдап, гөк салярды.

Дервүш гелип, дүканың агзында аяк чекди. Тәҗирлер онуң кешкулына [1] бирнәче теңңе ташладылар, эмма дервүш өңкүси ялы сессиз-үйнсүз сомалып дурды.

Тәҗирлер:

— Гечибер, алла көмек этсин! Саңа берилди — дийдилер.

Ахырсоңы нәсаг тәҗир башыны галдырып, оңа серетди. Ол геңиргенип; гөзлерини мөлергди-де:

— Сен менден нәме хантама? — дийип сорады.

Хажы Рахым:

— Сен гүйчли адаммышың, дүнйәниң хемме ерине кервенли барып, өз өмрүңде көп зат гөренмишиң дийип эшитдим. Сен мениң бир совалыма җогап берип билмезмиң? — дийди.

— Эгер сен мениң кераматлы китаплары дүшүндирмегими ислейән болсаң, онда менден көп билйән адамлар, окумыш уламалар, кераматлы ымамлар бар. Мен болсам бир тәҗир, диңе хасапламагы ве мавут өлчемеги оңарярын.

Тәҗирлер:

— Бесдир, кераматлы дервүш! Алла көмек берсин! Биз өз байлыгымыздан етдигини бердик — дийип гыгырышдылар ве онуң кешкулына бадам хем хоз маңызларындан ташладылар.

— Ёк, мен сениң җогабыңа гарашярын, себәби мениң совалым саңа дегишли болар, хорматлы тәҗир.

— Айт!

— Эгер-де сениң хорлугы, агыр ёлы, ачлыгы, ыссыны-сувсузлыгы, сыргыны-совгы... сениң өзүң билен биле

---

[1] Кешкул — хоз агаҗындан ясалян, гайыкҗагаз шекилли, садака ташланян гап.

чекен вепалы, ыхласлы достуң болса, сен онуң гадырыны билермидиң?

Тәҗир:

— Ненең онуң гадырыны билмерсиң? Ызыны айт — дийди.

Шол вагт дервүш оларың хеммесине йүзленип:

— Дашыңыз-ичиңиз ягты болсун, эртириңиз шатлыклы, иениңиз-ичениңиз леззетли болсун! — дийип, сөзе башлады:— Хем бай, хем гүлер йүзли, хемме зады ербе-ер, багтлы, өйи-ишиги абадан хем гүлләп отуран багы-бакҗасы, хемише той-томашасы болан адама сиз бир гөз айлаң. Эмма газаплы такдырың, баша дүшйән белаларың ве гөриплигиң ичигаралык учгунларының беласыны өз үстүмден совуп билмедим. Шол себәпли тә элимде нова галмаянча, өйүм чаңап галянча, багым гураянча ве той-томашама гелйән достларым пытраянча гара багтсызлык гамчысы мениң гершимден дүшмеди. Шейдип хеммеси үйтгеди. Мениң иеним авы, иче-ним зәхер болды, ачлыкдан ичим чекилип гитди, гаты гачан йүзе нур берйән укы менден дашлашды. Эмма достларымың бири мениң янымда галыпды. Сергезданлык вагтларында, меканым җүлгелер, дүшегим даш, аягымың басян ери демиртикен болан вагтда ол менден йүз дөндермеди. Мениң ол достум мениң билен биленликде шөхратлы Багдат шәхерине, мусулманларың зыярат ери болан Мекгә барды. Ол маңа хемише көмек берди, хорҗунымы гөтерди ве совук гиҗелерине мени йылындырып гелди. Эмма багт гүни хаяллык этди, гелер еринде гелмеди. Хорезмиң бай дүзлүклерине етенимде, ёк ерден бир бела башымыздан инип, мени достумдан айра салды, инди болса, гедайлыгың хемишелик гардашы болуп, гиҗәми гечирер ялы мекансыз галдым.

— Нәме үчин сени достуңдан айра салдылар? Эгер ол пыгамбериң ватанына зыярат эдип гелен болса, онда ол хаҗылык селлесини гейип билер ахырын. Ким бейле сениң ве достуң гөвнүне дегип билди? — дийип, нәсаг тәҗир сорады.

— Айра дүшмегимизе бир тәҗир себәп болды.

— Онда маңа шол тәҗир хакында гүррүң бер.

— Багтсызлыкда өзүмден өңе гечен адам болмадык хем болса, мен ёлда хас хем багтсыз бир тәҗире дүшдүм. Оны гаракчылар яралап, еке ташлап гидипдирлер.

Мен она элимден гелен көмеги этдим, онуң яраларыны дандым, мен оны Гүргенҗе гетирҗекдим... хер ничик болса-да мен онуң алтын лачыныны аман сакладым...

Үнс билен диңләп отуран тәҗир тисгинип гитди ве дервүшиң сөзүни агзындан алып:

— Дурубер! — дийди.— Ол тәҗире нәме боланыны биз иң хеммәмиз билйәрис. Ол тәҗир ынха сенин гаршында отыр. Мен саңа танры ялкасын айтмак үчин, сени көпден бәри гөзләп тапмакчыдым. Эмма сениң достуң ким? Белки, мен оны гөрги зынданындан чыкарып билерин?

— Диңе сенин бир өзүң оны мениң яныма гайтарып гетирип билерсиң. Ол ак селле сарап ве хаҗы адыны алып билмейәр, себәби онуң, эдил шейтаныңкы ялы, гуругы салланып дур. Ол мениң эшегим. Улусың сени беҗермәге алып галан ачгөз хөкүмдары мениң эшегими элимден алды. Эгер сен маңа башга бир эшек алмага көмек берәйсең, мениң гөкдәки дилегимиң ерде говушдыгы болар.

— Сен эшегиңи аларсың. Мен оны хәкимден сатын алыпдым, ол хәзир шу ховлуда. Эшидйәңми, ханха аңңырып, саңа салам берйәр. Эмма бу-да хеммеси дәл. Инди сен шу дүкандан ислән задыңы: иң говы гейимлерден, миши әдиклерден, маталардан исләниңи, герек затларың хеммесини алып билерсиң.

— Мен бир дервүш! Мениң гатаңсы йүң япынҗам бар, шу маңа бесдир. Йөне мен өзүмиң бүтинлей ялаңач көлегәми гейиндирмегиң үчин сениң җомарт этегинден тутярын. Көлегәм хемме ерде мениң ызыма дүшүп йөр, эмма өзүниң хор дүшен тенини басырмага задь ёк.

Тәҗирлер гүлүшип:

— Сен гаты вәшн адам экениң, хакың дервүш! Сениң көлегәңи нәдип гейиндирип болар? — дийдилер.

Дервүш:

— Ынха ол сизиң алныңызда дур! — дийип, дивара сөенип дуран ярым ялаңач Туганы гөркезди.

Нәсаг тәҗир элини чарпды. Шол бада хәзир болан хызматча:

— Хасан, шу огланы тайын гейим сатылян дүкана элт-де узак ёла гидйән ёлагчыны нәхили гейиндирмели болса, шуны-да шонуң яла гейиндир — дийди.

— Оңа хемме зат берейинми?

— Оны бойдан-баша гейиндирерсиң ве көйнек-балак, дон, җорап, әдик, гушак, тахя берерсиң. Хорматлы җаханкешде, сениң өзүң болса шу гүн агшам мениңкә гел. Мениң өйүми нәхили тапмалыдыгыны Хасан айдар.

Хызматчы ол дервүши ве утанып дуран Туганы хер дүрли эркек, аял ве чага гейимлери асылып дуран дүкана әлтди. Хызматчы Хасан иң говы гейимлери хөдүрлесе-де дервүш диңе ёлда мәкәм хем чемели гейимлери Тугана сайлап берди. Туган Гүргенч адамларының огуллары ялы гейиниp, башына яшыл селле орап, дүкандан чыканда, Хасан хызматчы ол дервүше бир гайыш гапҗык берип, шейле дийди:

— Мениң хоҗайным хорматлы Махмыт Ялвач сениң ёлда хорланмазлыгың үчин шу бәш алтын динары хем саңа бермеги буюрды. Мундан башга-да, хоҗайның ховлусында сениң эшегиң сениң үчин гаңналаныp гоюлды. Сен оны халан вагтың әкидип билерсиң. Сен мениң хоҗайныма улы хызмат эден болмага чемелиң, ёгсам онуң бейле җомартлыгы кән болян зат дәлдир.

Хаҗы Рахым агшам Махмыт Ялвач тәҗириңкә барды. Барса Махмыт Ялвач тәҗир улы бир багың ичинде гурлан овадан теләрҗикде гарашып отуран экени. Адам башына бирки кәсе алтын реңк чай иченлеринден ве хызматчы гиденден соң, тәҗир пышырдап:

— Сен хәли хайсы алтын лачын хакында гүррүң этдиң? — дийип сорады.

Дервүш өз гушагының гатларының арасындан хашамланып лачын сураты чекилен бир ясы тылланы чыкарып, оны Махмыт Ялваҗа узатды. Тәҗир оны гарбап алды-да голтугына салды. Тәҗир дервүше:

— Мениң шу сөзлерими ядыңда сакла — дийип табшырды.— Башыңа хер хили иш дүшсе-де, ахыр заман гопайҗак болса-да, мениң бар ерими билсең, мениңкә аркайын геләйгин. Мен саңа хемише көмек берерин. Сен Гүргенчде нәме иш этмекчи?

— Мен эртир бу ерден Бухара гидйәрин. Мен бу ерде галмага горкярын, бу ерде депәңде хемише ханҗар гезелип дур, үстүнден инен адамының языклыдыгыны-дәлдигини ол ханҗар селҗермейәр. Ёк, иң говусы җаханкешделик хасасы ве узак ёл.

Алтынжы бап

ТҮРКАН ХАТЫНЫҢ ПИРИМИ

> Түркан Хатын ялы акыллы аялың баштутанлыгы астында харбы (гыпжак) аристократиясының тәсири тиз вагтдан тагтың абрайыны говшатды. Гыпжаклар өзлериниң алан ерлерини, хатда азат эдижилер хөкмүнде баранларында-да, гаравсыз талап билйәрдилер ве өзлериниң хөкүмдарының адыны илата йигренжи гөркезип билйәрдилер.
>
> *(Академик В. Бартольд)*

Арк дервезеси ики янлайын ачылды ве мес тохум атлы ак силкме телпекли, гырмызы донлы ве алтын чайылан эгри гылычлы йигитлер гоша-гошадан чыкып уградылар.

Хорезмиң болдумлы ве хайбатлы шасы Мухаммет ялдырдап дуран зерли ак йүпек бөрүклиди: бол алтын безегли гөвүслек дор атың үстүнде сортдурылып отырды. Шаның гызгылт йүпек доны, гыммат бахалы гөвхерлер билен безелен гушагы ве шемшири гүнүң ышыгына ловурдаярды.

Хорезм хәкиминиң ыз яны билен ики саны атлы йигит гелйәрди. Күмүш гөвүсбентли гара түркмен атының үстүнде гараягыз гоч йигит отырды. Бу йигит шаның түркмен аялындан болан мирасчы оглы Желаледдинди. Онуң яны билен өрүлен узын гара яллы ала ёрганың үстүнде парча донлужа бир оглан, шаның гыпжак аялындан болан иң көрпе ве иң говы гөрйән оглы барярды.

Олардан ызда Хорезмиң танымал адамлары ал-яшыл ичиргили атларың үстүнде гайшарышярдылар.

Шаның дашыны гораян мүңлүк гошуны икә бөлүнди. Бир бөлеги базарың эсасы көчеси билен өңден гидип, олара аңкарылышып үйшүшип дуран жемендәни гамчылап ковярды. Шаның атлыларының бейлеки бөлеги бу дабаралы йөришиң иң ызы болуп барярды.

Душ гелйән адамларың хеммеси дызларына чөкүп, маңлайларыны ере гойярдылар. Ысламың иң бейик юрдуның хөкүмдарына якындан серетмәге оларың ыгты-

яры ёкды. Тәжирлер сурнайларың хованы эндиредйән аррыллысыны ве табылларың гуммурдисини эшидип, дуканларындан алңасаклык билен халы чыкарып, шаның гечжек ёлунда гөс-гөни хапаның үстүне язярдылар.

Мухаммет ша өзүниң тарыпланмагына ве ыхласлылык гыкылыкларына эндик эдипди. Онун аркайын назары онуң дор атының тойнакларына йыкылан ала ягырныларда гезйәрди. Онуң чишен йүзүнден хич бир зат аңмак мүмкин дәлди. Онуң селлесиниң ап-аклыгы онуң улы гара сакгалыны айратын ачык гөркезйәрди.

Шаның энеси Түркан Хатының көшгүне гирилйән дервезәниң даш агзында ёлуң ики янында, пейкам гечирмейән мешхур совутлы, шелпелери сеңриклерине дүшүп дуран демир телпекли, эллери узын хем чее найзалы сайлама гыпжак нөкерлери дурдулар.

— Мухаммет шаның өмри узак, дөвлети беркарар болсун! — дийип, нөкерлер гыгырдылар, оларың ызындан мәреке алып гөтерди. Кичижик көчелерден адамлар ылгап чыкярдылар, дырмашып, тамларың, хаятларың үстүне чыкярдылар.

Гыпжак нөкерлериниң хемишекиден хас көпдүги, онуң дашыны гораян нөкерлерден телим эссе көпдүги Мухаммедиң гөвнүне гүман гетирди. Олары нәме үчин йыгнадыларка? Бу ерде бир хиле бар болаймасын? Ахмал эдәймәнкәлер ыза доланылайса нәхили боларка? Ай, ёк-ла, мүңкүрлик нәмә герек? Хей-де мәхрибан эне өз оглуна дузак гуруп билерми? Ол атасы Текеш ша өленден соң, энесине өзи билен дең хәкимлик бермедими нәме? Энесиниң Каңлы уругындан болан гыпжак нөкерлери Мухаммет шаның әхли йөришлерине гатнашмадылармы ве өзлериниң месгенине өз ата-бабаларының келлесине гелмедик мөчберде бол олжа алып гайтмаярдылармы нәме? Сүр өңе!

Дервезәниң агзына барып күртдүрен атына Мухаммет бир гамчы чалды велин, аты ики бөкенде ховлының ичине гирди.

Той геймли гыпжак яшулулары гелип, онуң атының жылавларындан тутдулар. Хорезм ша озалдан язылып гойлан махмал ёла атың үстүнден бөкүп дүшди. Яшы бир чака баран болса-да ол гөвресини гөни тутярды ве гүйчлүди; хашамлы-хашамлы инчежик дирекли эйваның басганчакларына чыкды, ашак эгилен ягырныларың ду-

шундан гечип, көшгүң салкын, чола отагларына барды. Онуң өңүнде бурны алтын сыргалы негр пейда болды.

— Аял шаларың шасы сени гаршылаяр. Эссаламыалейкум, бейик ша! — дийип, негр пердәни ачды-да гүйчли сес билен: — Җаханың пенасы! Дини ысламың аркадаянҗы! Ысламың ханҗары! — дийип гыгырды.

Ша бирнәче әдим өңе әтди. Йылмалан агач диварлы ве гөзенекли әпишгели отагың алагараңкылыгында алтын парчалы бир кичиҗик адам ялпыллап отырды. Онуң ики тарапында йигрими саны иң танымал гыпҗак ханы чөклерине дүшүп, ярым айлав болуп, сарсман отырды. Мухаммет эллерини дөшүнде говшурып, баш эгди, чала әдип, энесиниң янына барды-да пышырдап:

— Эссаламыалейкум, Түркан Хатын, ягшылык нуры, адалатлылык гөрелдеси! — дийди.

Парча йыгыртлары гымылдады. Тавус елеклеринден җыгалы тегелек селле ере дегип-дегмән, ене ёкары галды.

— Сениң гөргүли дул энең сени, җаханың иң бейик хөкүмдарыны гутлаяр. Гелип янымда отурмагың билен маңа хормат эт, мени шатландыр.

Мухаммет гөнелип, йүзүни ёкары галдыранда, аклы-гызыллы реңклер билен бол боялан кичиҗик йүзе, кичиҗик гызыл көзҗагазлар йылдырап дуран гара йити гөзлере гөзи дүшди. Түркан Хатын меҗмә меңзеш секиз гыраңлы алтын тагт үстүнде айбогдашыны гуруп отырды. Мухаммет юрдуң хөкүмдары болуп, эҗесиниң янында тагтың үстүнде отурмалыды, эмма тагтың үстүнде орун ёкды. Онуң парча көйнеги тагты бүтинлей тутуп дурды, шоңа гөрә ша онуң янында халының үстүнде отурды. Түркан Хатының гарашяны-да шолды, ол өзүнден шаның песде отуряндыгыны өз гыпҗакларына гөркезмек ислейәрди.

Мухаммет элиниң аяларыны ёкары галдырып, аят окады-да бармакларының ужуны сакгалына етирди. Отуранлар-да пышырдап, онуң билен билеликде омын этдилер.

Түркан Хатын келлесини титредип, ичгин, мылайым сес билен геплемәге башлады, онуң эгниндәки йүпек мата чугдамы бирсыхлы гымыллаярды, бөрүгиндәки җыгалар эндирәп дурды.

— Мениң сөйгүли бейик оглум, мен сени мөхүм ишлери сениң билен ара алып маслахатлашмага чагыр-

дым. Ол ишлер бизиң шөхратланан Хорезм шалар уругымызын багтлылыгына хем абаданлыгына ве саңа ыхласлы гыпҗак ханларының такдырына дегишлидир. Тагтымызы, хәкимиетимизи ве дост-ярларымызы горамак герек!

Отагың ичи үмсүмликди. Диңе гөзенекли әпишгелериң дашындан: «Хорезм шаның өмри узак болсун!» диен сеслер ашырым-ашырым болуп гелйәрди.

— Мен сени диңлейәрин, парасатлы энем!

— Сен узак юртлара тәзе йөришлере гитмәге тайынланярмышың диен хабарлар мениң чатмама гелип етди. Сен ене-де сөвеш мейданларында бедев атыңы алакҗадарсың. Эмма «Такдыр китабында» ол бирибарың язып гояныны ким вагтындан өң окап билер? Эгер-де сен хак дин угрунда сөвеш мейданында шехит болайсаң ве йылдырым ялы болуп, бехишт багларына гөни гидәйсең, бу ерде сениң гүйчли элиң болмаса, тертипсизлигиң болмагы мүмкиндир, олардан алланың өзи сакласын! Бизиң улумсы агтыгымыз Җелаледдининиң түркменлер билен пышырдашып, биз гыпҗаклары чапышдырмага тайынланянлыгына гөрә, Хорезм юрдуны доландырмага Җелаледдининиң дерегине ериң гиңинде башга бири беллениләйсе нәдеркә диен меселе үстүнде ойланышып гөрмек герек.

Гыпҗак ханлары:

— Парасатлы сөзлер! Алмаз кимин гымматлы сөзлер! — дийишдилер.

Патыша аял сөзүни довам этдирди:

— Шоңа гөрә, бизе җаныпкеш гыпҗак халкының шу иң танымал ханлары билен маслахатлашып, мен, эзиз оглум, әхли гыпҗакларың саңа арзыны айтмагы йүрегиме дүвдүм: өзүңден соң юрды сорамага өз көрпе оглуңы, сөйгүли гыпҗак ханымындан болан Кутбаддин Озлаг шаны белле, Җелаледдини болса иң узакдакы ерлериңи сорамага ибер, ол саңа ве бизиң хеммәмизе хемише вехим салып дуряр!

Мухаммет шаның нәме айдарына гарашып, бу ердәкилериң хеммеси дымды. Ол йүпекҗимек сакгалының буйрасыны титремәге башлан бармагына чолап, пикирленип, сесини чыкарман отырды.

— Эгер-де сен шу сөзи кабул этмесең, онда гыпҗакларың хеммеси дессине Хорезмден чыкып, өз сәхрала-

рына уграрлар, онсоң менем дивана болуп, шолар билен биле чөле чыкарын...

Мухаммедиң хенизем икирҗиңленйәнини гөрүп, Түркан Хатын йүзүни совды. Онуң аркасында, онуң мүлклерине серенҗам берйән, өзүниң оваданлыгы үчин Түркан Хатын тарапындан ёкары чекилен, озалкы гулам (хызматчыларың баштутаны) Мухаммет бен-Салых дурды. Ол Түркан Хатының кичиҗик элиниң херекетине дүшүнип, отагдан чыкып гитди ве йүпек донҗагаз гейдирилен еди яшлы огланың элинден тутуп, шол бада өврүлип гелди.

Түркан Хатын хемлели, часлы сес билен:

— Ине тагтың гелҗекдәки тәзе эеси. Муны тагтың даянҗы дийип хасапламага Хорезм шаның разыдыгыны гыпҗак ханларына, беглерине, нөкерлерине ве йөнекей халка ыглан эдйәрин — дийип гыгырды.

Ханларың хеммеси ерлеринден чаласынлык билен турдулар, огланы тутуп, бирнәче гезек ёкары гөтердилер.

— Өмрүң узак, дөвлетиң беркарар болсун, бизиң ганыбир гадырлы солтанымыз!

Мухаммет еринден турды, оглуны элине алып, энеси Түркан Хатының янында отурды.

— Гулак асың, беглер — дийип, Мухаммет сөзе башлады: — Гөрүп дуршуңыз ялы, мен сизиң ислегиңизи ерине етирдим. Инди сиз мениң ислегими бер җай эдиң. Мениң көне душманым Насыр, Багдат халыпасы, ене маңа гаршы булагайлык дөретмәге ве маңа голасты халкларың арасында маңа гаршы топалаң турузмага башлады. Тә бетпәл Насыр тагтдан дүшүрилйәнчә Хорезмде асудалык болмаз. Шол тагтдан дүшүрилен вагтда, биз тарапдан белленилен ве бизе ыхласлы, дине хызмат эдйән адам халыпа болар. Шоңа гөрә, халыпаның гошунларыны дерби-дагын эдйәнчәм ве найзамың уҗуны Багдадың мукаддес топрагына чүмдүрйәнчем аяк чекмерин.

Гыпҗакларың чал чокга сакгал, көречил бир яшулусы шейле дийди:

— Сениң гүйчли элиң нирәни гөркезсе, бизиң хеммәмиз бир адам ялы болуп, шол тарапа атларымызы гөнүкдирерис. Эмма биз өңи билен өз илимизи көшешдирмелидирис, гөзи горкан ковумларымыза көмек бермелидирис. Гыпҗак сәхрасындан чапарлар гелди. Бизиң илимизе гүндогардан нәмәлим бир адамлар, мукаддес ыслам динини эшитмедик вагшы аташпаразлар чозупдыр-

лар. Олар сүрүлери, дүелери ве арабалары билен гелипдирлер. Олар бизиң яйлаларымызы алыпдырлар, бизиң чарваларымызы отуран ерлеринден ковярлармыш. Сәхрамыза тизрәк бармак герек, олары ёк этмели, сүрүлерини эллеринден алмалы, аял-чагаларыны болса, бизиң нөкерлеримизе гул эдип пайламалы.

— Баш бол-да гошуны сәхраларымыза чек! — дийип, ханлар гыгырышдылар.

Эли галамлы бир мүрзе Хорезм шаның янына гелип, чөкүне дүшди ве йүзүне хат язылан бир тагта кагызы оңа узатды.

— Бу нәме? — дийип, Мухаммет сорады.

— Мирасы сениң иң сөйгүли көрпе оглуң Кутбаддин Озлаг ша бермек хакындакы бейик перман. Ол етишйәнчә Хорезми онуң энеси, сениң эҗең Түркан Хатын вагтлайын сорар ве яш ханың гамхоры болар. Түркан Хатының мүлклерине серенҗам берйән Мухаммет бен-Салых яш ханың тербиечиси ве Хорезмиң бейик везири болар.

— Сен болсаң, мениң бейик оглум, еңилмез Хорезм ша Мухаммет, бизиң юрды доландырян вагтымызда, сен өз гошуның билен бүтин дүнйә айланып, исләниң билен уршуп билерсиң — дийип, Түркан Хатын айтды.

Мухаммет перманы окаман гол чекди ве ювуш галамы энесине берди. Ол хем галамы алып, улы-улы харплар билен, ыхлас эдип шейле язды:

«Түркан Хатын, жаханың хөкүмдар ханымы,
дүнйәниң әхли аялларының ханы»

Мухаммет ша өзүниң улы оглы Җелаледдини гөзләп, төверегине гаранҗаклады. Мухаммет ша онуң йүзүне серетмәге чекинҗекди. Эмма Җелаледдин ёкды. Хорезм шаның гулагына векил шейле чавуш чакды:

— Хан Җелаледдин гыпҗакларың шунча гошуныны гөрүп: «Мен гыпҗакларың гассапханасына гидер ялы, гоюн дәл» дийип, гапдала совулып гитди.

Единҗи бап

ХАРЕМЕ ЕСИР ДҮШЕН ГЫЗ

Хорезм шаның үч йүз аялының «шат болмагының» аладасы векилиң гердениндеди. Оларың өзлерини алып баршына гөз-гулак болуп йөрмек, азмак ышаратлары

пейда боланда болса, бу хакда Хорезм хэкиминиң өзүне хабар бермек хем шонуң везипесиди.

Түркмен сэхрасындан гетирилен гызың пикирлерини, онуң нәме үчин ичини чекип, гөзяш дөкйәндигини билмек хакында Мухаммет ша буйрук беренсоң, векил аялларың әхли сырыны ачмага өкде палчы Йылан Торч дийилйән аялы чагырды. Ол аял хем палчы, хем тебип, хем эртекичиди.

Векилиң гүммүк-сүммүкли гүррүңини диңләп, Йылан Торч онуң үч зады: Гүлҗемалың сэхрада бир сөйгүли гоч йигиди бар болаймасын, түркменлер билен гизлин гүррүңлер алып барян болаймасын, шаныңкыда боланда онуң пычагы бар экенми диен затлары билеси гелйәнлигине дүшүнди.

Йылан Торч:

— Хеммесине дүшүндим — дийип, элини серди.

Векил онуң элине бирнәче теңңе тутдурды.

— Бу теңңелериң бири-де тылла дәл ялы-ла?

— Мөхүм тәзеликлер гетирсең, тылла теңңе хем аларсың...

Гулаклары улы күмүш сыргалы, хор хем гараягыз палчы кемпир харемиң тәзе дүрдәнесиниң ховлусына гирди-де аяк чекди. Ол өзүниң гара гөзлерини сүзүп, бейик хаятлы кичеңрәк ховла серетди. Шаның бейлеки аялларының ховлусында болшы ялы, бир гапдалда эйван тарапдан әпишгесиз, бир мертебели сүйнмек ымарат узалып гидйәрди, эйван тарапында бәш саны ачык, ики янлы гапы барды. Ховлының ортарасы билен бир чешмеҗик гелип, тес-тегелек ховза гуюлярды. Ики тарапда ики саны гүлзар ал-яшыл гүл болуп дурды. Ховлының төрүнде, диварың янында, яйраң хем узын дерек агаҗының ашагында бир түркмен өйи дур.

Йылан Торч ала донуны дүзедип, ховза тарап уграды. Гыярак гара гөзли, кичеңрәк, бугдай реңк бир гыз даш басганчагың үстүнде отырды. Ол бир мавы кәсәниң ичинден биширилен түвилери еке-екеден алып, ховзун ичиндәки күмүш реңк балыҗаклара ташлап отырды. Йылан Торч даш секиниң үстүне өзүни гойберип, гызың гырмызы кетени көйнегиниң четини огшап, ювашҗа, якымлы сес билен:

— Саламалейк, герегим, гүл гөркли Гүлҗемал! Нәзик эллериңи бир огшайын, көлегәңе бир йыкылайын! — дийди.

Палчы аял онсоң гызың янында отурды. Сыпайылык, өвги ве яранҗаңлык сөзлери онуң эндик эден агзындан дынгысыз ягмага башлады. Өзи велин ичинден: «Патыша мунуң нәмесине хөвес этдикә, өзи бир юмрук ялыҗа, шар гара; ша хареминиң бейлеки гөзеллериндәки этли-ганлылык, паҗарлылык мунда ёк! Бизиң хөкүмдарларымызың эдип йөрен ишлериниң әлхепус геңдигини!» дийип ойланярды.

— Хәзир сәхрада нәме геп-гүррүң бар? — дийип, Гүлҗемал онуң сөзүни агзындан алды.

— Баяк бир сәхра ханы, сөйгүлим бир гыз хакында хасрат чекип бүкүлдим, мени ышк дердинден беҗерсин дийип, ызымдан дүели адам иберипдир. Ол ерде хемме адам сени ятлаяр, хемме адам сени багтлы хасаплаяр, «Хорезм ша бизиң түркмен гызымызы аялларының хеммесинден говы гөрйәр, онуң хемме бармагына мавы шөхле сачып дуран пөвризе гашлы йүзүк гейдирипдир, ак өй дикип берип, ичини Эйран халысы билен безәпдир ве хер гүн оңа өз нахар биширилйән ериндеи говрулан сүлгүнлери, ичине писсе маңзы салнып биширилен өрдеклери иберйәрмиш...» диййәрлер.

— Мениң диңе адым патышаның аялы, хакыкатда болса мен онуң үч йүз биринҗи гырнагы! Йөнекей бир йигиде баран болсам, келләм гөге етерди. Сәхрада мениң гүнүме хөвес эдилйәрмиш, мен болсам, Гарагум чөлүне ёвшан ве йылгын ысыны гездирйән ел дийип хасрат чекйәрин. Бу ерде патышаның нахар биширилйән җайының ыс-кокундан келләң агыряр. Мен бу чаларып дуран дивардан, үсти сакчылы диңден ве көне дерек агаҗындан башга зат гөрмеҗек болсам, ак өй нәмәме герек? Аңырсы-бәрси гөрүнмейән гөк сәхраны гөрейин дийип, мен бир гезек агаҗың үстүне чыкҗак болдум, эмма агталар мени дартып дүшүрдилер. Соңра олар хатда хиңңиллигиң йүплерини кесип айырдылар. Айдың, шундан-да бир багт болармы?

— Вах, гоюп отур, сенде бар затларың йүзден бири менде болан болса, мен өзүми багтлы хасаплардым. Эмма маңа ичине писсе маңзы салнып биширилен өрдеклери хич ким бермез!

— Гызлар, сачак тайынлаң — дийип, Гүлҗемал гыгырды.— Дайза, сен болсаң, маңа пал атып бер.

Ики саны гырнак ак өе ылгады. Күмүш теңңелер тикилен гырмызы алын даңылы гарры түркмен аялы ге-

лип, ашак отурды. Ол палчы аяла сиңе середип, сын эдйәрди.

Йылан Торч бир сары яглыгы ясы дашың үстүне язды ве онуң үстүне бир гызыл халтаҗыкдан бир гысым аклы-гаралы нохуды сечип гойберди. Инчеҗик сүңк таяҗыгы шол нохутларың арасында гездирип, лүли[1] дилинде дүшнүксиз сөзлер айтмага башлады. Ол яныл дуран гара гөзлерини гиңелдип ве гөзлериниң гөгүмтил агыны агдарып, гырык сес билен пышырдап дүшүндирмәге башлады.

— Гарры адамларың маңа өвредиши ялы, нохутлар маңа шулары айдяр. Сәхрада бир йигит бар, ол энтек огланрак болса-да өрән батыр. Барс душса барсы, ёлбарс душса ёлбарсы ёк эдйәрмиш. Бир өзи он гаракча тай гелйәрмиш. Ол йигит сен хакда хасрат чекйәр, гиҗелер ятмаяр, иши багшының ышкы айдымларыны диңлемек, өзи-де асмана середйәр-де: «Онуң гөзлери ине шу йылдызлар ялыды» диййәр. Гөрйәрин велин, сен улудан демиңи алян ялы-ла? Нәме мен йүреҗигиңден турдуммы, балам?

Гүлҗемал тисгинип гитди. Онуң көйнегине тикилги алтын ве күмүш шайлар шаңңырдады. Ол көйнегине тикилги теңңелериң бирини тутуп ёлҗак болды, эмма теңңе ёлдурмады.

— Энеҗан, гайчыны гетирип бер маңа!

Йылан Торч ичгин дуруп:

— Ханы сениң ак саплы кичиҗик пычагың? Сен чөл гызы болансоң оны хемише гушагыңа гыссырып йөрйәрдиң — дийди.

Гүлҗемалың йүзүне ховсала көлегеси дегип гитди. Гарры түркмен аялы салыкатлылык билен еринден турды-да, өйден бир сынны алып гелди. Гүлҗемал өз көйнегинден бир юкаҗык алтын теңңе гыркып алды-да оны гысымына гысып:

— Сен яңы хасратланян йигит хакында бир эртеки тослап айтдың. Нәме үчин сен онуң адыны айтмаярсың? — дийди.

— Оны маңа нохутлар айдып билмейәр. Сөймекден дәли-дивана болуп йөрениң адыны маңа диңе сениң йүрегиң айдар.

---

[1] Лүли — Овганыстаның гөчүп-гонуп йөрен цыган тайпаларының бири.

— Сәхрада йигитлер мен хакда җеделлешип йөркәлер, гыпҗаклар мени бу ере патышаның харемине зорлук билен гетирдилер. Эмма бизиң йүрегимизиң кими ислейәнини гаррылар бизден сораярлармы нәме?

Гарры түркмен аялы гахар билен онуң сөзүни агзындан алып, геплемәге башлады:

— Бу алахекек хеммесини булашдырды. Патыша аялының йүрегинде диңе еке ат, Рүстем[1] дек пәлван, Исгендер дек батыр хөкүмдарымыз Хорезм ша Мухаммедиң ады болуп билер. Көшкдәки хер бир аял диңе шонуң үчин яшаяр ве диңе шол хакда пикир эдйәр. Диңлеме шу хилегәр аялы, Гүлҗемал!

Бир ёгын агта гелип, ховлының гапысындан гирди-де палчы аялы чагырды. Ол харемиң эдермен сакчысының янына ылгап барды-да онуң билен пышырдашды. Өврүлип геленде, ол ене ясы дашың үстүне өзүни гойберди ве Гүлҗемалың гейминиң этеклерине бармакларыны дегрип:

— Багышла мен гаррыны. Хәзир тәзе мирас эеси шазада Озлаг шаның эҗеси мени пал атдырмага өз янына чагырыпдыр. Аркайын отурмак ёк...— дийди ве алан алтын теңңесини ене бир гезек огшап, агта билен билеликде гапыдан чыкып гитди.

Секизинҗи бап

«ГЫНАНЧ ЧАПАРЫ» ШАТЛЫК ХЕМ ГЕТИРИП БИЛЕР

Хорезм ша иң узакдакы отагларың биринде дөвлет ишлери билен мешгулды. «Тамда гулак бардыр» дийипдирлер, эмма бу әпишгесиз, диварларының йүзүне халы бары тутулан, гуя меңзейән, диңе ёкарсындакы дешикден гиҗелерине йылдызлар гөрүнйән отагда гулак болмагы мүмкин дәлди. Ша бу ерде баш җеллат билен йүзбе-йүз отурып гүррүңлешмәге я-да йүреги гысян көп санлы аялларының тәзе этмишлери хакында көшк векилини диңлемәге горканокды. Бу ерде ша пышырдап хөкүм берйәрди: бир мейлисҗикде өз хөкүмдары хакында якымсыз сөз айдан сересапсыз ханы гизлин богуп өлдүрмек хакында я-да гетирмели тылла пажыны көпден

[1] Рүстем — Эйран халк эпосының гахрыманы.

бәри гетирмедик гысганч бегиңкә йүзи ныкаплы атлылары ибермек хакында хөкүм берйәрди. Халылы отагда ша гизлин гүррүң гечиренден соң, данданлар белент минараның үстүнден нәмәлим бир адамың чиркин сес билен ашак гайдып, дашың үстүнде чым-пытрак болян вагты аз дәлди. Тәзе доган айың өчүгси ышыгында җеллатларың хөкүмдара ярамсыз адамлары халта салып, чалт акян Җейхуның сувуна ташлаян вагтлары сейрек дәлди. Сонра деряның улы гиңишлигиниң ёкарсында:

Бахар вагты багында сайрар шейда билбиллер,
Гүлзарлыкда ачылып салланышяр ал гүллер

дийип, айдым сеси чыкярды, күрекчилер болса:

Җан, аҗайып Хорезм!

дийип, алып гөтерйәрдилер.

Бу агшам Мухаммет тукатланып, кән геплемән отырды, векил болса онуң оглы Җелаледдин ханыңка гүндиз нәхили адамларың гелендигини гүррүң эдип берйәрди:

— Узын аяк гөзел атлы үч саны түркмен гелди. Оларың бири йүзүни яглык билен япып гизлейәрди. Онуң җахыл, сыратлы, гөзлериниң бүргүдиңки ялы йитидигини дуйдук.

— Нәме үчин сен оны тутмадың?

— Якындакы җеңңелде оңа кырка голай гайдувсыз түркмен йигиди гарашып дурды. Эмма базарда түркменлериң барян ери Мерданың чайханасында Гара Ханҗарың адыны телим гезек гайталандыкларыны мениң җансызым эшидипдир...

— Гара Ханҗар, шол кервенлериң пирими?

— Хава, алыхезрет. Эмма мирас эеси болуп дурян ханың бейтмегине...

— Ол мундан бейләк мирас эеси дәл.

— Агзыңдан алла эшитсин! Шейле болса-да, хатда йөнекей бегиң өзүни кервен ёлларының гаракчысына деңәп, онуң билен гүррүңлешмеги акыла сыгар ялы зат дәл...

— Бизиң ховсалалы заманымызда эшидилмедик зат галмаз!

— Эгер-де Җелаледдин дашрага гитсе, меселем, Мекгә зыярата гитсе, онуң түркменлер билен пышырдашмагы галмазмыка, шуны ненең гөрйәң, хөкүмдарым?

— Мен оны узакдакы, Хиндистаның арачәгиндәки хазнаның хөкүмдары эдип белледим. Эмма ол шол ерде-де гозгалаңчы ханлары төверегине җемләп, олары Хытайың гаршысына урша гитмәге ырҗак болар. Соңра болса, пычак билен ики кесилен гарпыз ялы болуп, Хорезм йыкылар. Ёк, оны хемише дерңәп дурмагым үчин, Җелаледдин шу ерде, мениң гөзүмиң өңүнде болсун.

— Парасатлы сөз!

— Эмма нәме дийсене, векил, сен көп буйтар-суйтар эдйән! Эгер-де гаракчы Гара Ханҗарың Гүргенчде өз илиндәки ялы аркайын гезип йөренини ене бир гезек эшидәйсем, гөзүңи гөгердерин, келләңи Җелаледдиниң көшгүниң агзында газыга гейдирерин...

— Худай сакласын, худай гөркезмесин! — дийип, векил бытдым-сытдым эдип, гапа тарап чекилип уграды.

Гарры агта гелип гирди.

— Бейик хөкүмдарымызың хөкүми билен, Гүлҗемал хатын сениң мәхрем җайыңа гелип, сениң хөкүмиңе гарашяр.

Ша гөвүнсизлик билен еринден турды.

— Сен оны шу ере, халылы отага гетир...

Ша коридора чыкды, эгилип, бир дараҗык гапа гирди ве эгрем-буграм болуп гидйән басганчак билен ёкары чыкып уграды. Кичиҗик отагда дараҗык әпишгәниң хашамлы агач гөзенегинден середип, халылы отагда нәме болҗагына сын этмәге башлады.

Ягырнысы күйкерен ве гиң чаталба сүңки кашмири шал билен даңылан, сакгалсыз гарры бир агта, хашамлы габсаны ачды. Онуң элинде, эрәп сырыгып угран дөрт саны шемли күмүш шемдан барды.

Бир ала мата бүренен кичиҗик гөврели гыза середип, ол дуйгудашлык билен улудан демини алды.

Ол өзүниң инчеҗик сеси билен:

— Йөр, гидели! — дийип җынңыллады.

Ол агыр эңсини совуп, шемданы ёкары галдырды. Гүлҗемал гөйә ёкарсындан урулҗак ялы болуп, эгилип гирди, гапының агзында көвшүни гоюп, өңе ики әдим этди.

Бухарың гызыл халылары билен безелен дараҗык отаг ойнавач ялы болуп гөрүнйәрди. Отагың ёкарсы узалып, гараңкы болуп дурды.

Агта чыкып гитди. Гапының ачары зарңыллап тов-

ланды. Диварың ёкарсында өкделик билен хашамланан гөзенекли, ярым тегелек әпишге ышыкланды, ол ерде агта шем гоян болса герек. Онуң гаршысында эдил шонуң ялы әпишге гаралярды. Ондан бири жыклаян болаймасын?

Халылы бир отаг хакында Гүлжемал көшк гыбатларыны эшидипди. Ёлдан азан аяллары желлат Жахан пәлван шол жайда богуп өлдүрйәр, Хорезм ша болса диварың ёкарсындакы хашамланан гөзенекли әпишгеден середйәр дийип харем аяллары гүррүң эдйәрдилер. Гүлжемал хәзир шол халылы отага дүшәен болмайын дийип ойланды.

Гүлжемал отагың ичине айланып чыкды. Ере намазлык ялы кичеңрәк бирнәче халы язылгыды. «Өлдүрилен аялы гиже шу хала долап, көшкден чыкаряндырлар-да?»

Күнжеге дүрли реңкли йүпек яссыклары ташлап, Гүлжемал өзүни шоларың үстүне гойберди, өзи болса хүшерилип, хер бир шыгырда тисгинип дурярды.

Бирден эңси гымылдап, онуң аңырсындан йыртыжы бир хайваның келлеси гөрүнди. Алагараңкыда онуң тегелек гөзлери яшыл учгун сачып дуран ялыды.

Гүлжемал еринден сычрап турды-да барып дивара гысылды. Гара-гара тегмилли сары йыртыжы хайван сессиз-үйнсүз гелип отага гирди-де тумшугыны өң аякларының үстүне гоюп ятды. Эмма узын гуругыны булайлап, тарпылладып ере урярды.

Гүлжемал: «Барс! — дийип ойланды.— Адам иййән авчы барс! Эмма түркмен аяллары сөвешмән боюн эгйән дәлдир!» Ол дызына чөкүп, язылгы халының гырасындан тутды. Барс хынранып, сүйшенекләп уграды.

Гүлжемал:

— Вай, өлйән! Дат! — дийип гыгырды-да халының четини галдырды. Барс бат алып бөкенде, Гүлжемал йыкылып гитди. Гүлжемал йыгрылып, халының астында гизленди. Барс пенжелери билен уруп, галың халыны йыртмагың күйүне дүшди.

— Дат! Башыма ахырзаман инди! — дийип, Гүлжемал гыгырды. Ол гапының шакырдаянлыгыны ве адамларың жеделлешйәндиклерини эшитди. Адамларың гыкылыклары ве барсың аррыллысы гүйжеди... Соң гопгун көшешди... Кимдир бири халыны серпди...

Дулугы бөвсүлен, гара силкме телпекли, узын бойлы, агажет бир йигит яңкы гызың бейле янында өзүниң

ханжарыны халының бир четине сүпүрип дурды. Гарры агта ол йигидиң еңинден япышып, оны чыкарҗак болуп дызаярды.

— Сен бу ере, нәмәхремиң аягы дүшмесиз җайлара нәдип гирип билдиң? Иши гайдан, сен нәдәйдиң? Патышаның говы гөрйән барсыны өлдүрмәге ненең элиң барды? Хөкүмдар сениң келләңи газыга гейдирер!

— Чекил, көсе! Ёгсам ынха сениңем келләңи тогалаярын.

Гүлҗемал еринден турды, эмма аяк үстүнде дурмага гурбаты етмән, ене яссыкларың үстүне йыкылды. Барс отагың ортарасында, өзүниң кесилип ташланан келлесини пенҗелери билен гуҗаклаян ялы болуп ятырды. Онуң гөвреси хениз тисгинйәрди.

— Аманмысың, гөзел гыз?

— Гаты яраланыпсың, арслан йүрек йигит. Йүзүңден ган сырыгяр.

— Сөвеш гүни гоч йигитден ган чыкар! Йүздәки яра йигидиң безегидир, онуң зыяны болмаз.

Көшк сакчыларының баштутаны Темур Мәлик тасап гелди. Ишикде бирнәче нөкер хешерленишип дурды.

— Сен ким? Көшге ненең гирдиң? Сакчыны урарча сен ким болупсың? Бер ярагыңы!

Ол йигит әвмән, ханжарыны гынына салды-да аркайын җогап берди:

— Сең өзүң ким боларсың? Сакчыларың баштутаны Темур Мәликмисиң? Салам бердик! Мен ша үчин өрән мөхүм иш билен, оны гөрмәге гелдим. Самаркантдан эрбет хабарлар бар.

— Бу пәли азан адам ким? — диен газаплы сес яңланды. Элини гамасының сапына гоюп, улы-улы әдимләп, Хорезм ша халылы отага гелип гирди.

Йигит эллерини дөшүнде говшурып ве чаларак эгилип:

— Эссаламыалейкум, бейик ша! — дийди. Соңра бирден дикелди-де гүррүңе башлады: — Сен бу ерде оюн эдип ве гүйчсүз аяллары чөл пишиклери билен горкузып йөрсүң, җаханда болса улы говгалар туряр. Мен кервен ёлунда Самаркантдан гелйән бир чапара душдум. Ол атыны халыс дурузып, соңра өзи-де тә йыкылянча ылгапдыр. Ол эдил дәлирән ялы болуп: «Самаркантда гозгалаң турды, әхли гыпҗаклары өлдүрйәрлер ве гассапларың дуканларында гоюнларың асылышы

ялы, олары агачлардан асярлар» дийип текрарлады. Топалаӊ турзанларыӊ башы сениӊ гиевиӊ Осман солтан, Самаркандыӊ хөкүмдары. Ол сениӊ гызыӊы-да чапҗак болупдыр, эмма ол гыз йүзе голай батыр йигиди янына алып, галаны ичинден япыпдыр ве инди гиҗеси-гүндизи горанып отырмыш. Ынха сениӊ гызыӊ язан хаты...

Хорезм ша ол йигидиӊ элиндәки гызыл букҗаны силкип алды-да оны гамасыныӊ уҗы билен ачды.

Ол оӊлы ягты дүшмейән җайыӊ ичинде хаты окаҗак болуп дуран еринден гепләп уграды:

— Топалаӊ турузмагы мен оларыӊ гөзүне гөркезерин! Самаркант хемише топалаӊ өйҗүги болуп гелди. Гулак ас, Темур Мәлик! Хәзириӊ өзүнде гыпҗак леҗгерлерини чагырмалы! Мен Самарканда гошун чекип уграярын. Худайыӊ ер йүзүндәки көлегесине эл галдыранларыӊ хеммесини асышдырмага ол ериӊ агаҗы ве йүпи етмез... Бу аялы өзүниӊ ак өйүне элтмели, янына тебиби чагырмалы... Йигит, сениӊ адыӊ нәме?

— Ай, оны сорап дурмак нәмә герек! Мен бейик чөлүӊ кичиҗик бир адамы!

— Сен маӊа «шум хабар» гетирдиӊ, көне адат боюнча мен «гынанч чапарыныӊ» җаныны алдырмалыдырын. Эмма ондан хем башга сен мениӊ говы гөрйән барсымы чапдыӊ. Сени нәхили җезалар билен өлдүрҗегими менә билмедим...

Темур Мәлик батлы сес билен:

— Мен билйәрин, хөкүмдарым! Ругсат этсеӊ, мен айдайын — дийди.

— Айт, батыр Темур Мәлик, өзүни-де бу азан йигиде мениӊ адымдан ыглан эт.

— «Уруш ишлеринде бир гүн, хатда бир сагат гиҗикмек үстүнлиги элден гидермекдир. Бу йигит бичак ыхласлылык гөркезди ве сениӊ бейиклигиӊ үчин мөхүм ве говы хат гетирди. Сениӊ гызыӊ саг-аман ве өзи элине яраг алып, душманларыӊ хүҗүмине батырлык билен гайтавул берйәр дийлип ол хатда айдыляр. Сен, бейик патышам, хәзир Самарканда ат салып гидерсиӊ ве өз гызыӊы өлүмден гутармага етишерсиӊ. Шейле хызмат эдени үчин, йигидиӊ докуз гүнәсини ша докуз гезек багышлаяр. Өлдүрилен барсыӊ өвезине болса, Хорезм ша башга бир барсы, өӊкүден-де газаплы барсы, ине шу эдермен йигиди аляр ве оны йүз йигиде, йүз түркмене баштутан эдип беллейәр; йүз йигиди мунуӊ өзи алып

гелер. Олар сениң дашыңы гораян лешгер хатарларына гошулар...

Хорезм ша гең галып, өз гара сакгалының буйрасыны алмаз йүзүкли бармагының дашына чолап дурды.

Йигит өзүни мерт тутуп:

— Шабаз ярпы ёлдан гайтмаз, Хорезм ша ики дүрли сөз айтмаз. Түркмен гызыны нирә әкитмеги буюрян? — дийди.

Йигит ашак эгилип, өли ялы болуп ятан Гүлҗемалы эмай билен гөтерди. Ич ишикде аяк чекип, ол узын бойлы, агаҗет, мерт йигит өзүни шадан сәхелче-де пес тутман, оңа йүзленди:

— Хош гал, сениң кервенлериң пири Гара Ханҗар сени гоюп гидйәр — дийди-де аркайын йөрәп гидиберди.

Ша Темур Мәлиге гахар этҗегини-таңры ялкасын айтҗагыны билмән, онуң йүзүне серетди. Темур Мәлик хезил эдип гүлди.

— Ненең мердана гоч йигит! Сен, хөкүмдарым, түркменлериң йүпүниң үстүнде одун гоюп болмаз диййәрдиң. Сен мунуң ялы йигитлерден гошун тутсаң әлеми еңерсиң.

Арадан бирнәче гүн гечди. Гиҗе гараңкылыгында минараның ёкарсында кичиҗик орак ялы болуп, тәзе ай пейда боланда, бирнәче көлеге хич бир сес чыкарман, көшгүң душундан гечип, бир кичиҗик көчә барды ве көне дерек шахаларының диварың үстүне абанып дуран ерине барып аяк чекди.

Чөпүрден өрүлен, уҗы ганраклы мердиван диварың кертине ташланыпды. Көлегелериң бири ёкары чыкды. Ак өйүң ёкарсындан түссеҗик чыкярды, ышлар йыллырдашып дурды. Хүви сесине өйден бир бүренҗекли аял даш чыкды.

Гараңкының ичинде:

— Салавмалейким! Түркменлериң хеммеси доганлыр! Гүлҗемал гыз аманмы? — диен сеслер эшидилди.

— Мен Гүлҗемалың хызматчысы. Дат гүнүмизе! Хорезм шаның топалаң турзан Самаркады көшешдирмәге гиденине инди үч гүн болды. Инди көшге шаның йити гөзли энеси, газаплы Түркан Хатын серенҗам берйәр. Ол бизиң Гүлҗемалымызы көшгүн дашдан салнан минарасына гечирмели дийип хөкүм этди, саклавы ики эссе артдырды. Гүлҗемал тә өлйәнчә шол минарада болмалы дийди.

— Сен угруны тап-да онуң янына бар. Ынха саңа үч алтын динар, бирини агта берерсиң, икисини саклава берерсиң. Гүлҗемал гыза айт: шәхерден четде улы ёлуң угрундакы өвлүйә айланмага гидесим гелйәр дийип хан аяла айтсын. Түркан Хатын оңа өвлүйә айланмага гитме дийип билмез, Гүлҗемал шәхерден чыканда болса, Гара Ханҗар нәме этмелидигини билер.

Көлеге ене-де диварын эрңегине чыкды-да гараңкының ичинде гөзден йитип гитди.

— Дүнйәде Түркан Хатындан ичигара ве көп билмиш ёкдур. Эгер онуң бирини ёк эдеси гелсе, оңа гаршы чыкып билҗек адам бармы? — дийип, хызматчы аял пышырдаярды.

Докузынҗы бап

ЯЗГАРЫЛАН МИРАСЧЫНЫҢ БАГЫНДА

> Ине мениң атым хем ярагым! Булар маңа сейил багындакы мейлисдир.
>
> *(Ибраим Монтесер, X асыр)*

Темур Мәлик көп сөвешлери башдан гечирен тежрибели нөкерди. Онуң гөзүнде горкы ёкды. Душман гылҗы онуң келлесиниң ёкарсында телим гезек галгапды, галканыны энчеме гезек найза дешипди, совудына пейкам бары чүмүпди; барс эрҗешипди, ёлбарс ковалапды, өлүм онуң гөзүни гараңкырадып, көп гезек алдым-бердиме салыпды. Оны ене нәме горкузып билер? Шоңа гөрә, Хорезм шаның газабындан горкман, Темур Мәлик Хорезм шаның язгарып, мирас эеси болмакдан айран оглы, баг эеси Җелаледдини гөрмек үчин, шәхерден четдәки Тыллалы бага гитди.

Ол баранда хан йигит гүр багың ичиндеди. Җелаледдиниң еке өзи багда халының үстүнде пикир эдип отырды. Ол дессине еринден туруп, мыхманың өңүнден чыкды.

— Эссаламыалейкум, батыр Темур Мәлик! Мен достярларымдан бирнәчесини чагырыпдым, эмма оларың аглабасы өзлериниң кән бир саглыгының ёклугы себәпли гелип билмейәндиклерине «гынанчларыны» эййәм хабар

этдилер. Диңе гумдан үч саны чарва гелди ве сен, Темур Мәлик, язгарылан ханың янына гелмәге горкмадың, мен инди узакдакы Хазнаның хөкүмдары, мен оны, элбетде, хич вагт гөрмерин.

— Шаның ислеги мукаддесдир — дийип, Темур Мәлик халының үстүне өзүни гойберди.

— Мен түркмен аялындан боланым үчин, гыпҗакларың болса, мирас эеси эдип гыпҗагы гойҗак боляндыкларына мен гүнәкәрми? Гой гыпҗак болсун, эмма атам маңа йөнекей нөкер болуп серхеде гитмәге ругсат берсин, ол ерде хемише чакнышык болуп дуряр. Мен бедев аты, ловурдаян шемшири, сәхра шемалыны говы гөрйәрин, гаррыларың айдымларыдыр эртекилерини диңлән болуп, халының үстүнде гышарып ятмагы халамаярын.

Темур Мәлик оңа шейле дийди:

— Бизиң төверек-дашымыз уруш ахырын. Гыпҗак беглери шаның гошун чекип оларың сәхраларына гитмегни сораярлар. Ол ере гүндогардан бир дел халк гелипдир, ол халк бизиң еримизи элимизден аляр, гыпҗак малларыны говы яйлалардан коваяр...

Җелаледдин:

— Какам гыпҗакларың хеммесини Хорезмден ковуп, юрды шоларсыз сораберсе говы боларды. Гыпҗаклар айнаярлар, оларың нили азыпдыр. Какамың башына бир агыр иш дүшенде оларың оңа хайынлык этҗегине гөзүм етир дур — дийди.

— Нәме үчин бейледир өйдйәң? — дийип, Темур Мәлик сорады.

— Ша Хорезмиң халкына җаныны ынанман, хәкимиети ве тертиби горамагы гелмишек гыпҗаклара беренде, ол өз гоюнларыны бакмагы ве гыркмагы чөл мөҗеклерине табшырян хоҗайна меңзейәр. Онуң тиз вагтдан йүңи-де галмаз, гойны-да, асыл онун өзи-де мөҗеклере шам болар.

Җелаледдин бир четде дуран гуламың йүзүне середип, гаш какды. Гулам гелип баш эгди.

— Бизде көп адамлык дестерхан тайынланды, эмма ол адамлар гелмеди. Ёлуң угрунда саклав гой-да өтегчилериң хеммесинден хабар ал. Оларың арасындан мениң гөвнүми ачып билҗеклерини тапып, мениң яныма гетир, онсоңам мениң говы гөрйән атларымы мениң гашыма гетирип даң: раст чагырылан мыхманлар гел-

медик болса, мен өз атларымы ве өтегчи диваналары хеззетлежек...

— Сен мени чагыран экениң, ынха мен гелдим! — диен аркайын сес чыкды. Багың агачларының арасындан улы силкме телпекли, узын бойлы, инчемик бир түркмен чыкып гелди. Ол дөшүнде эллерини говшурып, баш эгди.

— Гелевери, чөл барсы Гара Ханжар. Геч, бизиң янымызда отур.

Хорезмиң гүндогар серхединдәки бир галаҗыгың онбашысы Алыҗан бәш саны атлыны янына алып, улы кервен ёлы билен ат салып барярды. Ол диңе атлары суварып-иймлемек үчин, өрән гысгаҗык вагтлайын дүшлейәрди. Алыҗан өзүниң үйтгешик есирини Гүргенже етирип билмерин өйдүп горкярды

Өңлеринден душян ёлагчылар аяк чекип, нәхили ховплы гаракчыны тутандыкларыны сораярдылар. Атлылар атларыны даңылгының яны билен сүрүп, онуң йүзүне середйәрдилер. Эмма онуң голайына барянлары Алыҗан гамчы билен урярды, шонуң үчин олар чекилип гидйәрдилер.

Эййәм ики нобурың гүзеринден гечипдилер, паялап чөп-чаламдан ясалан көприниң үстүнден гечипдилер. Узакдакы дерек агачларының арасындан Гүргенжиң метҗитлериниң ве минараларының яшыл нагышлы сырчалары эййәм ялдырап гөрнүп ураппы. Ёлуң айырдында ак шай-шайманлы гара атлы, гырмызы донлы алты саны атлы Алыҗаның ёлуны кесди:

— Дуруң, йигитлер!

— Чекилиң ёлдан! Шеригат дирегиниң хатырасы үчин, улы иш билен диван-арза [1] барянлары сакламаң! — дийип, Алыҗан гыгырды.

— Асыл бизиң герегимиз сиз-дә. Хорезм шаның оглы Җелаледдин совулып, хәзириң өзүнде онуң янына бага бармагы сизе хөкүм эдйәр.

— Биз хич ерде эгленмән, гөни Гүргенже, өз баштутанымыз Темур Мәлигиң янына бармалы.

Эмма атлылар Алыҗаның атының җылавыны берк тутуп, гойбермән дурдулар.

— Темур Мәлигиң өзи хәзир шу ерде, багда, бегиң янында отыр, оларың икиси-де айдым диңлейәр. Бәрик

---

[1] Диван-арз — дөвлет канцеляриясы.

совул! Саңа айдыляр! Нәме чекелешип дурсуң? Сениң есириң өләеси ёк, Желаледдин болса саңа бир поссуны халат салар, палав билен хеззетләр хем бир гысым күмүш дирхем берер. Бегиң палавының нәхили боляныны өзүң билйәнсиң! Бейле палав шу ерден башга хич ерде диле дегмез!..

Алыжан говрулан гоюн ягының якымлы ысыны алып, йигитлерине:

— Дүшләлиң! Шу мүлке совулың. Шу ерде бир кейип чекелиң! — дийди.

Даңылгы есири идекләп гелйән атлылар совулдылар, белент дервезәниң агзында сортдурылып дуран саклавларың душундан гечип, биринжи ховла гирдилер. Иңрик гаралып барян вагтда, хатара дүзүлен алты ожакда от янярды. Оларың төверегинде гырмызы көйнекли аяллар гаймалаклашярдылар. Одуң ышыгында оларың өзи от ялы болуп гөрүнйәрди.

Атлылар атларындан дүшүп, олары сүтүнлере багладылар. Есир атың үстүнде галды. Онуң аты аягы билен ери пешейәрди, келлесини булайлап, беде дөкүлен бейлеки атлара тарап дызаярды. Аяллар ылгашып гелип, есириң үйтгешик сыпатына геңиргеншип, онуң дашына үйшдүлер

Ол йүп билен ата даңылгыды. Еңлерине гызыл золаклар тикилен узын гөк гейими ве гыралары ёкары галып дуран текиз кече телпеги онуң башга бир тайпадандыгыны айдып дурярды. Онуң өрүлип, ужы дүвүлен ики саны гара сачы ики яңагындан, гәвмишиң шахлары ялы, салланып, эгинлерине дүшүп дурды. Бир нокада дикилен гыя гөзлери өрән гең болуп гөрүнйәрди.

— Бу өли-ле! — дийип, мәрекәниң арасында пышырдашярдылар.

— Ёк, хениз дем аляр. Бутпаразларың хеммесиниң жаны берк болярмыш.

Хызматчы гелип, Алыжана:

— Мениң ызым билен гелибер! Бу элхенжи-де яның билен гетир — дийди.

Алыжан усти есирли атың танапыны чөзди-де яш шетдалы агачлары, гүн гечирмейән гүр япраклы узын гарагачлар гезеклешдирилип экилен саялы багың ичиндәки ёлжагаз билен ювашжадан идип уграды.

Чалт акян сувлы япжагаз киченрәк бир теләриң дашындан айланып гидйәрди. Ол теләриң өң янында он

ики саны ат хатара дурды, оларың алтысы гара, галан алтысы меледи; оларың түйи йүпек ялы ялпылдаярды, ялларыны дарап, гызыл маҭа билен өрүпдирлер. Атларың хер бириниң иришмеси пессежик сүтүне даңылгыды. Ики саны йигит эллерине межиме алып, оларың агзына гавун дилимлерини тутуп берйәрди.

Алыжан бу атларың оваданлыгына, янып дуран гөзлерине ве оклав ялы боюнларына середип, аңалып галды, хатда әгирт улы көне гарагажың ашагында отуран адамлары бир бада гөрмедем.

Мейданчада язылан Эйран халысының үстүне күмүш гаплар ве Ырагың чүйше голчалары гойлупдыр. Олардакы гантлы[1] көкелер, ногуллар, набатлар, хер хили ир-иймишлер, мивелер ал-яшыл өвсүшип дурды. Бирнәче адам тегеленшип отырды. Хинди селлели ве гара чәкменли гараягыз бир йигит өзгелерден айры отырды; бейлекилер оңа айратын хормат билен йүзленйәрдилер. Мейданчаның бейле янында ерлешен сазандалар эллеринде барындан жан эдйәрдилер: бирлери гыжак чаляр, башга бирлери түйдүк чалярлар, ики санысы хем депрек какяр. Хеммеси биригип, энайы оваз билен багың ичини долдуряр.

— Гел, гел! — дийип, гараягыз йигит еринден сычрап турды. Онуң ызы билен бейлеки отуранлар-да ерлеринден турдулар. Ол сарсман дуран есириң янына барды. Алыжан бу туруп гелениң шаның оглы Желаледдин экенлигини аңды.

— Муны сен тутдуңмы? Ниреден тапдың муны?

— Мен муңа Отрарың голайында чөлде душдум. Шейле бир гүйчли, шейле бир сиңирли, зордан басайдым!

— Ким мунуң өзи? Хайсы тайпадан? Өзи нәме дийди?

— Жогап береси геленок. Сесини чыкармаяр.

— Мунуң хайы гачып барян ялы-ла? Өлжек болямы?

— Билмедим, хан хезретлери. Мен оны Хорезм ша хезретлерине дири гөркезжек болуп, атлары аяк алдыгына гойберип гелдим.

— Сен оны атың үстүнде ысгындан гачырыпсың. Оны геплетмек герек.

---

[1] Ол заманда гант Хиндистаның ве Мүсүриң шекер палажындан тайярланылярды, гыт ве гымматлы азык хасапланылярды.

Желаледдин элини чарпды. Хызматчы гелди.

— Тебип Забаны чагыр; ол өз әхли гутуларыдыр дерманларыны алып гелсин. Бир адам өлҗек боляр дийиң.

— Лепбей, хан хезретлери!

Есир җана гелип башлады. Ол гөзлерини мөлердип, агзыны ачып, тутук сес билен дүшнүксиз сөзлери гыгырып айтды, йүпден сыпҗак болуп дызады.

— Ол нәме гыгыряр? — дийип, Желаледдин сорады.

Алыҗан шейле дүшүндирди:

— Ол сениң атларыңы гөрүп, гуваняр: «Говы атлар! Овадан атлар! Эмма олар бу ерде галмаз. Оларың хеммеси еңилмез Чингиз ханың йылкы сүрүсине гошулар. Сениң атларыңа онуң бир өзи минер!» диййәр.

— Сен бу бутпаразың дилине нәдип дүшүнйәрсиң?

— Мен өңлер кервенлериң яны билен Хытая гатнаярдым, шонда татар обаларына барярдым. Шонда мен оларың дилини өврендим.

— Еңилмез Чингиз хан диййәни ким? Нәме үчин ол еңилмезмиш? Бу бутпараз нәдип бейле бихая гепләп билйәр? — дийип, Темур Мәлик гахарланды.— Диңе Хорезм ша Мухаммет әхли халкларың еңилмез хөкүмдарыдыр. Эгер бу есир бейле геплежек болса, мен оны хәзириң өзүнде чапарын.

Желаледдин онуң сөзүни агзындан алып:

— Дегме, дийиберсин татарларың ол еңилмез сердары хакында мунуң билйәнлериниң хеммесини айтдырарыс — дийди.

Багың агачларының аңырсындан бир инчеҗик сес эшидилип уграды. Кимдир бири етишибилдигинден сарнап гелйәр:

— Мусулманларың шан-шөхратлы хөкүмдарының батыр хем эдермен оглы, дембермез гылыҗы ве дүнйәде иң говы бедевлери бар болан Желаледдиниң гахрыманлык ишлерини худайым мусулманларың хеммесине етирсин! Онуң шемшири ысламың душманларының башындан инер эншалла!..

Шейле сарнап, әгирт улы селлели, узын сакгаллы бир гирденек адам багың ичиндәки ёл билен чалт йөрәп гелйәрди. Онуң элинде бир телетин торба билен күйзеҗик барды. Кемеринден асылан дүрли мис гураллар, пычаҗыклардыр чүйшеҗиклер онуң хер херекетинде җыңңырдашып дурярды. Желаледдинин янына барып, ол баш эгип тагзым этди.

— Сениң керемиң мени күлли беладан гутарды. Сениң җомартлыгың мени сениң гапыңа гетирди. Маңа яңы җан берҗек болуп ятан бир адамы өлүмден гутармалы дийип айтдылар...

Җелаледдин элини узадып, тебибиң дилеварлык билен айдян сөзлериниң арасыны үзди:

— Забан тебип! Богазыңа дынч бер-де шу нәсаг адама серет, өз билимлериң әхли парасатыны, өз чүйшеҗиклериң әхли дерманларыны шонуң үстүнден гуй. Оны җана гетирҗек бол.

— Мен сениң хызматчың, сениң гулуң. Ханымыздан эшиденими берҗай эдйәрин!

Гирденек тебип ише башлады. Хызматчылар есириң йүплерини чөзүп, атдан дүшүрдилер. Ол эдил эериң үстүнде отурышы ялы, аякларыны чайшардып, аяк үстүнде зордан дурярды. Хызматчылар бу дел адамы хапа гөрүп, көверәк дуруп, аят окап, есириң гейим-геҗимини чыкардылар-да оны кечәниң үстүнде ятырдылар. Ол гөзлерини агдарып, усургап ятырды.

Тебип овсунлап, нәсагың дөшүне дуры яг гуймага башлады ве онуң гуран яраларына дүшен, шемпа түвүси ялы болуп ятан гуртлары мүченек билен айырмага дурды.

— Эййәм гурт дүшәйипдир... Эмма: «Худайым нәче кесел дөреден болса, олары беҗерер ялы шонча-да дәри--дерман ярадандыр» дийлип келамыллада айдыляр.

Яраларындан ган гелип угранда, тебип онуң яраларына яглы памык гойды ве онуң эндамыны эсги билен сарамагы буюрды.

Ол Җелаледдине йүз тутуп:

— Эй, хан хезретлери! Эй, хөкүмдарым! Мен арап алым хекимидирин, каддахдырын, гөз кеселлерине эм эдйәрин [1], гөзе дүшйән агы айырярын, румлы Гиппократың китапларыны окап өврендим, чыкув болса, дөвүк болса сейиклейәрин, демини санап ятанлары өлүмден гутарярын. Мен сениң гулуң, сениң хызматчың, сениң керемиңе мәтәч. Хөкүм эдиң, маңа бир күйзеҗик шерап

---

[1] «Ол заманда арап алымларының медицинасы өрән ёкарыда дурярды. Бүтин орта асырларың довамында Европа медиклери офтальмология (гөзи өвренмек) боюнча арапларыңка барабар екеже-де ылмы эсер нешир этмәндилер. Диңе XVIII асырың башларында арап эсерлеринден өңе дүшмәге башлаян прогреси гөрйәрис» (Акад. И. Ю. Крачковский).

берсинлер, дерман ясайын. Мениң эмимден соң бу нәсаг дил ачар ве бирки гүн гепләр, соңра өлер я гутулар, ол алланың ишидир...

Тебип шерап аландан соң оңа күлке дерманлар гошуп, оны кә өзи ичйәрди, кә ол нәсага ичирйәрди, шондан соң ол өзүне гелип, геплемәге башлады.

Есириң йүзи ховсала алып гызарды, ол илки башда айдым айтмага ве дүшнүксиз сөзлери гыгырмага башлады, соңра гөйә гошгы окаян ялы эдип, эндиган, сайхаллы гепләп уграды. Алыҗан үнс билен диңләп, терҗиме эдйәрди.

Есир өзүниң янып дуран гөзлерини узага дикип, шу сөзлери айтды:

— Мениң ватаным дийсең говудыр, шатлыкдадыр, шондан говы юрт ёкдур. Ал-яшыл даг геришлериниң арасында отуз үч дүзлүк яйылып гидйәндир. Ат чапышыкларында шөхратланан атлар-да өзлериниң чапувына оларың дашына айланып чыкып билмез. Пашырдап дуран өсгүн отуң ичинде вагшы хайванлар арлашып йөрйәрлер, етмиш еди дүрли реңкли кейиклер гезишип йөрйәрлер, хош овазлы гушлар сайраярлар. Дуры асманда ак гувлар ве газлар учярлар... Мениң ватанымың чөллеринде хеммелер үчин орун етерликдир, эмма мениң гарып обама орун ёк. Доймаз-долмаз ханлы гүйчли тайпалар бизиң гөк яйлаларымызы элимизден алдылар, ол яйлаларда инди өзгелериң семиз-семиз атлары, гара маллары ве доварлар сүрленшип йөр... Мениң гарып, гүйчсүз илатым үчин диңе чагыллык ерлер ве гаялы җүлгелер галды. Ол ерде сүрүлер хор дүшди, селчеңледи, атлар аррыклап, ыраң атып дурярлар. Буларың хеммесине гедем ханлар ве оларың баш каганы Чингиз хан гүнәкәрдир, ол сары сакгал, еңилмез каган әлеми таламак үчин монгол халкыны башга юртлара алып гелйәр...

— Мунуң ятлаян Чингиз ханы кимкә? — дийип, Җелаледдин сорады.

Алыҗан бу совалы терҗиме этди. Онда есир батлы сес билен шейле дийди:

— Ким Тимучин Чингиз ханы танамаяр? Мен онуң янындан гайтдым. Ол өз өңүнде гул кимин бил бүкмейәнлери халамаяр! Боюн эгмейәнлери ёк эдйәр. Өзүне гаршы гөрешенлерден эл чекмейәр, онуң небересини, улы-кичи диймән, бүтинлей гыряр.

— Сен ким боларсың? Нәме үчин Чингиз ханың гаршысына бейле батыргай геплейәң?

— Мен бир эркин мерген, маңа Гуркан батыр диййәрлер. Мен өз-өзүме хан, өз-өзүме нөкер, мен Чингиз ханың лешгерини ташлап гайтдым, себәби ол туршы йүзли гарры мениң атамың ве доганымың билини оңурмагы хөкүм этди, себәби ол сары сакгал каган иң говы гызлары алып, өзүне гырнак эдинййәр, себәби ол бүтин ер йүзүнде диңе өз хөкүмим йөресин дийййәр. Мен ериң аңры четине ченли гидерин, диңе чөл хайванларының ве өзүм ялы эркин авчуларың яшаян ерине барарын, йигренжи Чингиз ханың нөкерлерини гөзүм гөрмесе боляр.

— Хәзир Чингиз хан ниреде? Ол нәме эдйәр? — дийип, Җелаледдин сорады.

— Хәзир Чингиз ханың патышалыгы сувдан герегинден артык долуп, гачысы зордан саклап дуран көле мензейәр. Чингиз хан тайяр болуп дур, онуң әхли нөкерлери болса, гылычларыны чалып йителтдилер ве гүнбатар юртлара чозмага диңе хөкүм берилмегине гарашып дурлар. Олар сизиң иллериңизи таламак үчин бу ере энип гелерлер...

Темур Мәлик:

— Бу йигиди биз өз арамызда галдыралың, ол шу ерде яшаберсин. Бир түркмен гызына өйленип, арслан йүрекли Гара Ханҗарың обасында мекан тутар, Гарагумда эркин мерген авчы болуп яшар — дийди.

— А Чингиз хан ким ахырын? Шол хакдакы гүррүңлер маңа ынҗалык бермейәр. Ол хакдакы хабарлары билишдирмек герек — дийип, Җелаледдин ене сорады.

— Багышла, хан хезретлери. Мениң шу есири алып, диван-арза гитмегим герек. Мен ол бихая Чингиз хан хакында онуң билйән затларының хеммесини шол ерде билишдирерин — дийип, Темур Мәлик еринден турды.

— Мени-де багышла, хан хезретлери — дийип, Алыҗан-да Җелаледдине йүзленди.— Мениң йигитлерим сениң леззетли дестерханыңдан аш ийип дойдулар, атларымыза-да бол от-ийм берилди. Хезил этдик, сейрап болдук. Бизе-де ёла дүшмәге ве бу пәли азан бутпаразы Гүргенч галасына етирмәге ругсат бериң.

— Хош! — дийип, Җелаледдин җогап берди.— Гулам, бу йигиде тәзе поссун бер.

Алыҗан бил бүкүп, баш эгди-де:

— Гуша ганат, мыхмана хеззет, өй эесине хормат, ёлагча ёл ягшы! — дийди.

ҮЧҮНЖИ БӨЛҮМ

ИРГИЗ ДЕРЯСЫНЫҢ ЯНЫНДА БОЛАН СӨВЕШ

Биринжи бап

ГЫПЖАК СӘХРАСЫНА ГОШУН ЧЕКИЛИП ГИДИЛИШИ

> Афросиаб дийди: «Мен гошун чекип, сөвеше гидйәрин! Атымың ғуругыны хыналаң!»
>
> *(Гадымы Эйран айдымындан)*

Хорезм ша Мухаммет гахар-газаба мүнип, Гүргенчден Самарканда ат салып барды. Ол өз гиевиси Османдан ве өз шасына гаршы гылыч чекмәге милт эден илатдан бирехим ар алмагы йүрегине дүвүпди.

Мухаммет Самаркант шәхерини габап, эгер-де шәхер боюн эгмесе, бүтин илаты улудан-кичә гырҗакдыгыны, хатда дашары юртлулары-да гырҗакдыгыны ыглан этди. Самаркантлылар даражык көчелери пүрслер билен бекләп, узак сөвешдилер, ахырсоңы Осман хан Хорезм шаның янына гелип, онуң шәхериң гүнәсини өтмегини хайыш этди. Осман хан бир элине шемшир, бейлеки элине кепенлик ак мата алып, Мухаммет шаның янына гелип дурды: ол өзүниң шейтмеги билен, өзүниң бүтинлей боюн эгйәндигини хем-де шол шемшир билен өлдүрилмегине кайылдыгыны аңлатды. Хорезм ша гиевиси Османың гелип, өз аягына йыкыланыны гөрүп, оңа рехими гелди ве онуң гүнәсини өтмәге разы болды. Шәхер боюн эгенден соң шаның гызы Хансолтан атасының янына гелди, ол топаланчыларың габавында галан галада батыргайлык билен гөрешип сакланды. Онуң өз әриниң гүнәсини гечеси гелмеди, онуң өлдүрилмегини талап этди. Гижәниң бирмахалы Осман җезаландырылып өлдүрилди. Онуң доган-гарындашларының хем хеммеси чага-чугалары билен билеликде гырылдылар, шейлелик билен, Са-

марканды сорап гелен гадымы Гараханлар[1] тохумы түкенди.

Хорезм ша билен билеликде гелен гыпҗак ханлары Самаркандың илатындан газап билен өч алярдылар. Олар он мүңден говрак адам гырдылар, гырмагы ве шәхери таламагы олар довам этдирмекчидилер, йөне шаның рехимсиз, эмма пайхаслы энеси Түркан Хатын ара гошулды ве гыпҗак ханларына төвелла эдип, гыргынчылыгы бес этдирди.

Шондан соң Самаркант Хорезм шаның пайтагты болды. Ша уллакан көшк салдырмага башлады.

Гүндогар чөллеринден гелип, гыпҗак чарваларыны гысып чыкаран татар-меркитлер[2] тайпасыны дербидагын этмәге, гыпҗак сәхраларына Хорезм шаның гошун чекип гитмегини гыпҗак ханлары шадан талап этдилер. Ша дөвлет аладаларыны ве көшк салдырмагыны баханалап, оны башындан совярды. Шол вагт онуң энеси Түркан Хатын шол хайыш билен оңа йүз тутды.

Көпи гөрен бүргүдиң гаяның депесинде, етип болмаян хөвүртгеде, өзүниң йити гөзлери билен узага середип, гызыл этене чагаҗыкларыны горайшы ялы, аялларың иң хилегәри ве пайхаслысы болан Түркан Хатын-да хемише нәгиле илатың ховплы гозгалаңларындан, хилегәр ханларың дөнүклик ве хайынлык этмеклеринден ве оларың ассырынлык билен каст этмеклеринден ша тагтыны гораярды. Ол ховп дөрән вагтда, өзүниң Гүргенчдәки гараңкы, дел адамлар барып билмейән көшгүнде отуран ериңден, өзүне ыхласлы гыпҗак лешгерлерини өз оглы, еңилмез Хорезм шаның бейиклигиниң гаршысына эл галдыранларың этини чекелемәге иберйәрди. Шоңа гөрә, Хорезм ша өз пайхаслы энесиниң маслахатына гулак асман дуруп билҗек дәлди.

---

[1] Гараханлар — X асырда Орта Азия түрк тайпалары чозуп, Сырдеря билен Амыдеряның ики аралыгындакы медени ерлери эелэнлеринде тагта мүнен түрк шазадаларының неслидир. Гараханлар неслиниң хөкүм сүрен заманында Мавераннахр медени тайдан ыза гайтды ве ханлар тарапындан гысылды, шонуң нетиҗесинде телим гезек халк гозгалаңлары болупдыр. (Академик В. Бартольд).

[2] Татарлар — түрк гелип чыкышлы, Чингиз хан тарапындан боюн эгдирилен бирентек гөчме тайпаларың умумы ады. Меркитлер — шол тайпаларың бири.

Индики йылың алабахарында Мухаммет Гүргенже гелди ве шол ерден улы атлы гошуна баш болуп, йөрише уграды. Он бөлек гошун шәхерден он гүнләп ызы үзүлмән чыкып дурды. Хер бөлекде алты мүң атлы барды. Запас атларың үстүнде арпа, дары, түви, яг барды, гымызлы-чаллы мешиклер йүкленипди.

Хорезм ша уруш дабарасыны, йөрише чагырян сөвеш деплериниң гүммүрдисини, сөвеш сурнайларының гырык сесини говы гөрйәрди. Онларча мүң атлының өңүнде гиң гөвүсли дор ат өзүниң ал реңке боялан гуйругыны галгадып элесләп барярды. Атың алтын шай-шайманлары ялпыллаярды, гыммат бахалы дашлары янып дурярды ве аякларындакы күмүш дүвмелер шаңңырдаярды. Дүрли зерлер билен безелен ве гар ялы ак селлели, гара сакгаллы адамың мүнйән дор атыны Хорезмде ким билмейәрди!

Ол атлы — ысламың диреги, мусулманчылыгың аркадаянжы, бутпаразларың ягысыды, ол пыгамбер неслинден болан Багдат халыпасы Насыра-да өз гахар-газабыны иберйәрди. Ол атлы — өз патышалыгының чәклерини еңилмез җахангир Исгендер — Румының етип билмедик чәклерине етирен Хорезм ша Аллаэддин Мухамметди.

Гошунлар он гүнлүк ёла узалды. Бирнәче мүң атлыдан ыбарат болан хер бир топар гонан ерлериндәки гуюларың сувуны ичип түкедйәрди. Дине бир гиже-гүндизден соң ол гуюлара сув йыгнанярды.

Биринҗи топар аңтавчылардан ыбаратды. Хорезм ша икинҗи топар билен барярды. Шол топар билен билеликде сүлсат — чадырлар, газанлар ве ша үчин биширилҗек бол иймитлер йүкленен бугралар барярды.

Иң ыздакы, онунҗы топарда, хемише топалаңчы ве боюн эгмезек түркменлер билен билеликде шаның язгарылан оглы Җелаледдин барярды. Түркменлер гыпҗакларың улумсылыгыны ве ач гөзлүлигини йигренип, хемише ягыдылар. Түркменлер гиң айлавлар гөрнүшинде от якып, агшамларына оларың төверегинде харбы оюнлар эдйәрдилер: харбы айдымлар айдып ве өзлериниң ялырдавык эгри шемширлерини башларының ёкарсында булайлап, бири-бирлериниң эллеринден тутуп, өңе ве ыза гайдярдылар.

Ёл Хорезм (Арал) дензиниң бойы билен гидйәрди.

Гошун Сейхун[1] дерясындан гечип, даражык Сары-Чаганак айлагына чыкды. Ша шол ерде гонды. Ол өңе иберлен аңтавчылардан хабара гарашярды, шол вагтдан пейдаланып, элгушларыны алып, гөк деңзиң боюна айланды ве авлан өрдекдир дурналарыны йүпе дүзүп, гоша гайдып гелди.

Демиргазык тарапда, Иргиз дерясының аякларында, онуң Челкар көлүне гуюлян еринде меркитлериң мал сүрүлерининң гөрлендигини аңтавчылар хабар бердилер. Хемме отрядлар гелип етишйәнчәлер Хорезм ша гарашды, оларың баштутанларыны өз янына чагырды ве маслахатда хүжүмиң планыны дүшүндирди. Бүтин гошун үч бөлек болуп гитмели. Шаның өзи ортадакы бөлекде болҗак, ол ортадакы бөлек иң соңкы, айгытлы зарбаны урмалы. Лешгерлериң чеп тарапында гыпжак ханы Тургай ёлбашчылык этмели, саг тарапыны Хорезм шаның оглы Җелаледдин алып бармалы. Мухаммет өз боюн эгмезек ве өзүне гөвни етйән оглуның сөвешде өзүни нәхили алып баршыны сынламакчы болды.

Дүшелгә Гүргенчден бир атлы гелип, шаның эҗеси Түркан Хатындан бир дүвүнчек гетирди. Векил билен мүрзе шаның ызына дүшүп, онуң чадырына гелдилер. Ша ханҗары билен ол дүвүнчеги ачды. Онуң ичинден гырмызы йүпек халтаҗык чыкды. Хорезм ша ол халтаҗыгы маңлайына ве додакларына дегрип, оны ачды. Онуң ичинде улы-улы харплар билен язылып дүйрленен инсизҗе бир хат бар экени[2].

«Диниң ве адалатлылыгың иң бейик ве ак паталы аркадаянҗы Хорезм ша Аллаэддин Мухаммеде — худайым сениң патышалыгыңы аман сакласын! — салам!

Әхли метҗитлердәки ымамларың хеммеси хер гүн бәш вагт намаз окап, хеммә эрки етйән бирибардан ягшы дилег эдйәрлер, онуң өзи сениң патышалык сүрмегиңи узалдар хем сени душманлардан үстүн чыкарар. Шейле болар инша алла!

Базардан бир дервүш тутдук, оны Багдат халыпасы ичалы эдип иберипдир. Ол дервүш бизиң сөйгүли шамызың гөйә парсларың нәдогры мезхебини кабул эдени үчин оңа алла гөз гөркезер ве оңа җеза хөкмүнде Хо-

---

[1] Сейхун — Сырдеряның XIII асырдакы ады.

[2] Ол заманда Самаркант кагыз ишләп чыкармакда шөхратланярды, онуң кагызы дашары юртлара хем чыкарылып сатылярды.

резме бутпараз әжит-мәжитлер[1] гелип, бизиң патышалыгымызы вейран эдерлер дийип, ынанжаң, агзы говшак адамларың арасында вагыз-несихат эдипдир.

Янра дервүши желлатларың баштутаны Жахан пәлван тутды ве гыздырылан демир билен этини даглап, базар мейданында онуң дилини кесип, дара чекди.

Бу жезаны гөрүп, барчалар вехим эдер. Өзге бабатда абаданчылык. Асудалык ве аман-эсенлик сениң дөвлетиңде көп йыллар довам этсин!

Түркан Хатын —
әлем-жахан аялларының хөкүмдары».

Гошунлар сәхер билен ёла дүшүп, чалт йөрәп, ики мензилден соң Иргиз дерясына барып етдилер.

Сәхрада тәзе чыкан тер яз отлары гөк өвүсйәрди. Хемише оты-чөпи көйүк болян ве сус ятян сәхрада хәзир сарылы-гызыллы гүллер ве гырмызы чигиллем гүллери дүзлүге сечеленен ялыды. Гүн кә чыкып, йити шөхле сачярды, кә гара булутлара габат болярды.

Иргиз дерясының йүзи хениз говшак ве бошаң буз билен басырылгыды. Сув бузуң йүзүне чыкып дурярды, гаралып дуран ойлар ве бузуң чөкен ерлери гошунларың деряның аңырсына гечмегине мүмкинчилик бермейәрди.

Хорезм ша гошунлара гамышлык чөкетлерде букулып гарашмагы хөкүм этди — ёгсам меркитлер сизи гөрүп, аңрык, сәхра дүзлүклерине гидерлер — дийди.

Гошун от якман, ики гүн дынч алды. Икинжи гиже асманда дүшнүксиз бир ягтылык пейда болды. Асман янып дуран көз ялы чым гызылды, онуң өңүни гараңкылык бүремеди, шонуң үчин йылдызлар гөрүнмеди. Агшам шапагы эртириң даң сазына утгашып гиден ялы болды[2]. Гошун билен билеликде барян шых-ул-ыслам[3] бу хекаят — Хорезм ша Мухаммеде гарашян бейик шөхратың алла тарапын ышаратының ялкымыдыр дийип дүшүндирди.

Деряның бузы эрәнден соң, аңтавчылар гүзерлери тапдылар ве гошунларын хеммеси деряның аңыркы кенарына гечди.

---

[1] Әжит-мәжитлер — гүндогар эртекилеринде йыгы-йыгыдан душян нәмәлим халкың ады.

[2] Демиргазык ялкымына меңзейән бу атмосфера хадысасы хакында шол заманың сене язувчыларының хеммеси гүррүң берйәр.

[3] Шых-ул-ыслам — мусулман руханыларының баштутаны.

Кә ерлери байырлы чөл сәхра асудалык ве гизлин сыр билен узалып гидйәрди. Гошунлар чала селҗерилйән ёда билен гүндогара тарап барярды. Олар тизден башланҗак сөвеше тайынланып, хас йыгҗам сакланярдылар.

Бир җүлгеде, дашлык мерзлериң арасында гара өйлер гөрүнди. Олар ховлукмачлык билен гачыланда ташланан өйлер болмага чемели. Ёлуң угрунда кечелер, аял геймлери ве көне халылар чашып ятырды. Шол ериң өзүнде ики саны гара гулпаклы ве гыя гөзли, сары йүзли бир адам хем серилип ятырды. Онуң солан, өкҗелерине етип дуран гөк, узын гейми чапылыпдыр. Ондан аңырракда гапдалына йыкылып ятан, ики тигирли бир араба душды.

Аңтавчылар байырларың үстүне чыкып, нышанлар эдип, бир гапдалы гөркезип уградылар. Гошун ярым айлав болуп, шол тарапа өврүлди.

Атлылар атларыны горгунладып уградылар, соңра атларыны ювашрак сүрмәге башладылар. Оларың өңүнден гөйә гара эсгилер ташлашдырылан ялы бир чал дүзлүк чыкды. Эерли, эмма үсти адамсыз бир ат дүзлүкде гезип йөрди.

Нөкерлер:

— Сөвеш болан мейдан! Бакы алланың ырадасы билен буларың казасы долупдыр — дийишдилер.

— Буларың ләшини сермәге көмек береңлер кимлеркә? Бай олҗаны кимлер бизден өңүрдип алдыка? Ханы буларың сүрүлери, атлары, дүелери?

Гошунлар мейт бары серлип ятан мейданың ичи билен гечип уграды. Ханҗар билен чапылан, ичлеринден пейкам ве найза гечирилен мейтлер узакдан эсги ялы болуп гөрүнйәрди. Оларың еке-екеден ятан ерлери барды, онлап-онлап ятан ерлери-де барды. Кәбирлериниң гейми ве аякгабы чыкарылып алныпдыр.

Атлылар мейдана пытрап, ким эесиз ятан ханҗар, ким тегелек галкан я-да найза алмага башлады.

Хорезм ша пикире батып, гара сакгалының буйрасыны бармагының уҗуна долап, мейданың ичи билен атыны сүрүп барярды. Онуң якын адамлары өз араларында ювашҗадан гүррүңлешйәрдилер:

— Бу ерде өрән зор сөвеш болупдыр. Телим мүң меркидин келлеси кесилипдир. Оларың хич бирине рехим этмәндирлер, яралананларыны-да өлдүрипдирлер...

Бир атлы йүзин салып гелип:

— Мен бир дири меркит тапдым. Ол геплэп билйэр — дийип гыгырды.

Хорезм ша атыны аяк алдыгына гойберди. Онуң якын адамлары шаның ызы билен йүзин салдылар.

Меркит бир байрың этегинде отырды. Онуң гаршысында гыпҗаклар чоммалып отуран ерлеринден ондан хал-хабар алярдылар. Меркитиң башы сырылгы ве гана боялгыды.

Хорезм ша атының башыны чекди.

— Ол нэме диййэр? Хайсы тайпадан? Кимлер олары гырыпдыр?

Меркит иңлэп ве зар-зар аглап гүррүң бермэге башлады:

— Бизиң халкымыз бейик халкды, инди болса ёга чыкды! Бизиң халкымыза меркитлер дийилйэрди. Бизиң ханымыз Тукту ханды... Ол өз оглы Халту хан билен билеликде гачды, онуң оглы мешхур авчыды, пейкамы хич ким шондан говы ве узага атып билмейэрди. Нөкерлере оларың икиси-де шейле дийди: «Гызыл сакгал Чингиз ханың газабындан бизиң билен билеликде гачың; ол меркитлер тайпасыны эмер-дамары билен гопармагы йүрегине дүвүпдир... Гүнбатарда, шор көллериң аңырсында гыпҗак сэхралары деңзе ченли узалып гидйэр; ол ерде бизе-де орун тапылар. Өкүзлере якымлы бирентек отлары ве гүр гамышлыклары тапарыс; ол ерде сүрүлеримиз ене-де көпелип, артмага башлар. Гыпҗаклар бизе гарашык эдерлер ве өзлери билен бир газандан иймэге, бир тулумдан ичмэге ругсат берерлер...» Бизиң ханларымыз шей дийдилер. Бизде нэме алач барды? Ызымыздан өлүм ковалаярды, өңде эркинлик ве шатлык барды. Ики саны ярак көпек өз бурунларыны бизиң аяк ызларымыза тутуп, бизиң ызымыза сүррек дүшүп гелйэрди. Ол көпеклери гызыл сакгаллының улы оглы Җучы хан күшгүрйэрди, ол көпеклериң бириниң ады Субудай, бейлекисиниң ады Тохучар-нойон...[1] Биз аяк алдыгымыза гачдык... Атларымызың ызыны билдирмеҗек болуп, чагыллы җүлгелериң ве гызыл гумларың арасы билен йөредик. Эмма атларымыз аррыклады, тойнаклары чат ачды, шол себэпли оларың озалкы чуслугы галмады... Мон-

[1] Субудай батыр ве Тохучар-нойон — соңра Калка дерясының голайында болан сөвеше гатнашан гөрнүкли монгол серкерделери.

голлар[1] гудузлан ялы болуп, бизиң үстүмизе чоздулар. Монголларың йигрими мүң атлысы үстүмизе чозанда, бизиң гутулара еримиз болмады. Иргиз дерясы дашыпды, онуң йүзүнде улы-улы буз бөлеклери йүзүп йөрйәрди, сув гидип, лай болан ерде атларымыз батярды... Бейик меркит халкы инди ёк! Кимселер монголлар тарапындан чапылып, шу мейданда гурбан болдулар, кимселери есир алып гитдилер... Чыпар Чингиз хан өзүниң сары өйүнде телим гат кечәниң үстүнде гүлүп отурандыр! Меркитлериң гадымы шөхратындан дерек галмады! Меркитлер уругындан диңе еке дөнүк, яш ханым, гөзел Кулан дири галды! Чингиз хан оны өзүне аял эдинди; ол хәзир Чингиз ханың иң яш аялы...

Гыпҗаклар:

— Бизи ол гаракчыларың үстүне әкит! Биз оларың гөзүне гөркезерис! Олар узага гиден дәлдирлер! Өкүзлери ве есирлери чалт ковуп гидип билмезлер. Биз олҗаны оларың элинден аларыс... — дийип, гыгырышмага башладылар.

Хорезм ша:

— Биз хә диймән оларың ызындан етерис! — дийди ве чапылан меркитлериң гейим-гежимлерини сыпырып, мейданда айланышып йөрен атлылары чагырмагы сурнайчылара буюрды.

Икинжи бап

ДЕЛ ТАЙПА БИЛЕН БОЛАН СӨВЕШ

> — Залың батыр Рүстеме нәме диенини билйәңми, атам, ол оңа: «Душманы әсгермезлик этме, душманың пешече болса, пилче гөр» дийипдир.
>
> *(Гадымы парс айдымындан)*

Гошун узынлы гиҗе ёл йөреди. Атлара ийм бермек үчин диңе ики гезек аяк чекдилер.

Даңданлар сәхраны үмүр тутды. Кәбир топарлар бири-бирлерини йитирди. Аңтайҗылар мөҗеклердир шагаллара өйкүнип, инчеҗик, зарын сеслер билен хабарлашярдылар.

---

[1] Монголлар — түрк тайпасы; Чингиз хан шол тайпаданды.

Совукҗа шемал туруп, думаны бөлек-бөлек эдип, сүрүп гитди. Асманың алтын реңк шөхлесинде байыр депелери гөрнүп угрeды. Оларың этегинде өрән көп отлар йылпыллап гөрнүп уграды ве атлы топарлары, дүелер хем-де үсти йүкли әгирт улы, белент тигирли арабалар барха айдың гөрүнмәге башлады.

Ол дел тайпаның лагериди. Ол ерде Хорезм шаның гошунының голайлашандыгыны эййәм дуйдулар. Даган барян думан бөлеклериниң арасындан чыкып, отуз саны атлы гөрүнди. Олар он-ондан үч топар болуп гелйәрдилер. Гүнүң илкинҗи гыя шөхлелери оларың узын; гөк геймини, демир совутларыны ве демир телпеклерини ачык гөркезди. Оларың астында ёгын аяклы, узын яллы кичеңрәк атлар барды. Өңдәки он атлы билен билеликде белент түркмен атлы, башы ак селлели ве эгни сары нагышлар билен безелен меле поссунлы, ак сакгаллы бир мусулман гелйәрди. Гоҗаның яны билен башга бир атлы гелйәрди, онуң элинде найза барды, найзаның уҗунда болса ак ат гуругы салланып дурды.

— Эссаламыалейким! — дийип, гоҗа гыгырды.— Менем мусулмандырын! Сизиң иң улы серкердәңиз билен геплешмәге маңа ругсат бериң, худайым онуң өмрүни узак этсин!

— Бизиң гошунымызда серкерде көп, эмма бири, әлемиң газабы, ысламың ханҗары, Хорезм ша Аллаэддин Мухаммет баштутанлык эдйәр.

Гоҗа атындан дүшди. Ол эллерини дөшүнде говшурып, чаларак эгилип, Хорезм шаның янына барды. Хорезм ша өз аҗайып атының үстүнде абайланып отырды, төверегинде болса безегли ханлар сеслерини чыкарман дурдулар.

— Монгол гошунының хөкүмдары, бейик нойон (бег) Җучы хан, гүндогар юртларының хәкими Чингиз ханың оглы маңа, ягны өз дилмаҗына гүнбатар юртларының эдермен хәкими Аллаэддин Мухаммеди гутламагы, буюрды, худайың өзи сениң патышалык сүрҗек дөврүни йүз йигрими йыл узалтсын! Ол саңа салам айтды!

— Салам иберен-гетирен саг болсун!

— Хан Җучы, шаның гахрыман гошунының узынлы гиҗе шейле ховлукмачлык билен ёл йөрәп, монгол гошунының ызына дүшүп гелмегиниң себәбини сораяр.

Гожа җогаба гарашды. Эмма ша сесини чыкарман, өз гара сакгалыны сыпалап, монгол илчисине газаб билен сиңе середйәрди.

— Хан Җучы ондан хем башга, өз атасы, еңилмез хәким Чингиз ханың өз серкерделери Субудая ве Тохучара ханың эркинден гачан топалаңчы меркитлери гырмагы хөкүм эдендигини айтмагы буюрды. Шолары гырып, монгол гошунлары ене өз сәхраларына гидерлер...

Шаның үйтгемезек газаплы йүзүне йити назар салып, ол гожа бир азаҗык вагт геплемән дурды, соңра сөзүни довам этдирди:

— Көчели өйлерде яшаян халкларың хеммесиниң хөкүмдары Чингиз хан, барды-гелди душулайса, мусулман гошунларына достлук билен гарамагы бизе хөкүм этди. Хан Җучы алнан олҗаның ве гул орнунда есир алнан меркитлериң бирнәчесини ша хезретлериниң гошунларына достлук нышаны хөкмүнде бермеги теклип эдйәр.

Шол вагт ша атына бир гамчы чалды. Мухаммедиң гүйчли эллери билен җылавлары дартылып дуран дор ат ойнаклап уграды. Ине шол вагт ша шу мешхур сөзлери айтды, онуң көшк сене языҗысы Мүрзе Юсуп болса ол сөзлери «Шаның эдерменликлериниң, сөвешлериниң хем айдан сөзлериниң йөриш депдерчесине» шол ериң өзүнде язды:

— Бар-да хөкүмдарыңа айт: эгер Чингиз хан саңа мениң билен сөвешмезлиги маслахат берен болса, маңа худай башга хөкүм эдйәр — сизиң гошуныңызың үстүне чозмагы хөкүм эдйәр! Мен сизи, харам бутпаразлары гырып, гудраты гүйчлиниң өңүнде согап газанмак ислейәрин!..

Дилмач геӊ галды ве доңан ялы болуп, Хорезм шаның сөзлерини пикирленмәге башлады, эмма Мухаммет өз атыны алңасаклык билен сөвеш тертибине дүзүлип угран гошуна тарап эййәм гөнүкдирипди.

Дилмач монгол атлыларының янына гайдып барды-да атына мүнди, онсоң монгол атлыларының хеммеси өз гошунларына тарап уграды. Олар атларыны бирнәче әдим ювашҗадан сүрдүлер, соңра атларының ялының үстүне япырлып, атларыны өзлериниң лагерине тарап аяк алдыгына гойбердилер.

Сөвеш якынлашып уграды.

Гожа мусулман монголларың лагерине баран бада ол ерден бирнәче топар сайланып, ювашлык билен Хорезм шаның гошунларының гаршысына чыкып уграды ве япгыт байырлара етип, аяк чекди.

Хорезм ша ханлара буйрук берди:

— Гошуны үч бөлеге: саг, чеп ве ортакы бөлеге бөлмели. Монголларың лагеринден хич ким сыпып билмез ялы, ол ики бөлек монголларың лагерини долап алмалы. Ортадакы бөлек әтияч гүйч болар, мениң өзүм шонда болҗак. Нирә көмек герек болса ве хайсы ере мәкәм зарба урмалы болса, мен оны шол ере ибәрин. Душманлар бизиң үстүмизе гөс-гөни топулмазлар. Барды-гелди топулайсалар, онда хас хем говы: олар ләбик шор батгалыга батып галарлар.

Ша байрың үстүне чыкды. Сөвеш болҗак сәхра бичеме улуды. Ша атындан дүшүп, халының үстүнде отурды. Дестерханчы нагышлы йүпек яглык язды, үсти чөрекли, кишмишли, каклы мейҗмелери гоюшдырды. Ол окаралара гымыз гуйды-да йөришде Хорезм шаның янында болуп, харбы иши өвренйән яш беглере әберишдирди.

Үсти азыклы бугралар чөкерилди. Йөришде ядан ша дынч бермекден өтри, дестерханчы бейлеки хызматчылар билен билеликде алтын голчалары, гаплары ве иң бир сайлама ныгматлары чыкарышдырып йөрен еринден сереңҗам берйәрди.

Гошуның саг ганатына Хорезм шаның сөймейән оглы Җелаледдин сердарлык эдйәрди. Гара ат оны бир бада гум депесиниң үстүне алып чыкды. Яш хан өзүниң гыя, гара гөзлерини кичиҗик эли билен гүнден саялап, сөвеш дүзлүгине назар салды.

Ол бир нөкере:

— Гара Ханҗары чагыр! — дийип гыгырды.

Гырмызы донлы даяв хем җахыл түркмен байрың үстүнден аяк алдыгына ашак инди ве гара силкме телпекли, гара япынҗалы агаҗет йигит билен гайдып гелди. Гара Ханҗар атыны сүрүп, Җелаледдиниң янына барды ве оңа тарап эгилип, онуң сөзлерини үнс билен диңледи. Хан хәзир болҗак сөвешиң планыны дүшүндирди. Гара Ханҗарың гарчгай йүзүнде хич бир ховсала ёкды, онуң гара, хүвининки ялы тегелек гөзлери шатлыклы учганаклап дурярды.

Җелаледдин:

— Шу шорлугы гөрйәңми? — дийди.— Шунуң бизи хеләк этмеги-де мүмкиндир, ишимизи ровач этмеги-де. Татарлар ончаклы кән дәл. Биз үч эссе көп. Эмма геп санда дәл. Мен өз сөвешиҗилеримизе ынам эдип билеринми? Монголларың җеми йигрими мүңе голайдыгыны мен җан берип барян меркитден билдим. Шонуң үчин, эгер бизиң ганатымызың гаршысына оларың ярысы чыкса, ол диңе он мүң болар. Биздәки түркменлерин бир өзи алты мүң, ене гара хытайлар бәш мүң. Эмма гара хытайлар мәтәчликден ве ачлыкдан патыша боюн эгдилер. Олар урушмак үчин йөрише чыкман, өзгәнин одуна чоюнмак үчин чыкдылар. Мен олары өңден гойберҗек. Олар татарларың гошларына тизрәк етмек үчин хөвес билен гидерлер. Эмма эдил шол меркидин өзи татарлара «гудузлан ёлбарслар» дийип ат берди. Сөвешде, элбетде, татарлар гара хытайлары еңерлер ве бизиң үстүмизе топуларлар. Шол вагт олары өрән газаплы гаршыламак герек, олары бир гандалындан уруп, батга шорлуга сокмак герек. Шол ерде олар батгалыга батарлар, бизем оларың дашына гечип, чапышдырарыс. Шондан соң биз мениң атамы халас этмәге топуларыс. Патыша бу гүн җан рахатлыгыны ве говрулан өрдеклери унутмалы болар... А-хав, йигитлер, етиң, түркмен ханларына айдың, бу гүн олара Гарагумуң барсы Гара Ханҗар баштутан боляр.

Алты саны атлы байырларда ерлешен түркмен гошунларының хемме тарапына ат салып гитди. Гошун Гара Ханҗарың адыны эшиденде херекет хем говур пейда болды. Хорасана ве Астрабада хемише ховп салып дурян Гара Ханҗарың адыны эшитмедик бармы! Сүйнмек даяв меле атлы, кән геплемезек гараягыз йигит Гарагум дүзлүклеринин горкусыз ве эле дүшмез йигидидир дийип хич ким гүман эденокды.

Гара Ханҗар атыны чапдырып, түркменлериң арасына барды, бирнәче атлыны өз янына чагырды ве сөвешин планыны гысгача беян эдип, үч мүң атлыны байырдан анрык әкитди, ол шол байрың аңырсында гизленип, татарлара гарашмакчыды.

Җелаледдин гара атыны аяк алдыгына гойберип, гара хытайларың янына барды. Кичиҗик түйлек атлы, кече гулакчынлы гара хытайлар гысгаҗык найзаларыны өңе гезешип, тертипсиз мәхелле гөрнүшинде гарашып дурдулар.

— Эдермен гара хытайлар! — дийип, Желаледдин олара йүзленди.— Сиз даг барсларысыңыз, сиз сөвешде бичеме батыр! Хонха, сизиң гаршыңызда горкак ыкмандалар гошы. Олар гиже огрулары ялы болуп, бизиң бол олҗамыза талаң салдылар. Ол олҗа диңе бизиңки болмалыдыр, биз бу сәхраның эеси ахырын. Оларың үстүне чозуң-да оларың гошларындан ислән задыңызы алың!

Гара хытайлар гозганышдылар-да атларыны горгуныңа гойберип, татарларың лагерине тарап эндилер. Тозан туруп ал-асмана галып уграды, атлылар атларының башыны говшутдыкча оларың элхенч гыкылыклары тутушлайын аррылда өврүлди.

Хорезм ша Мухаммет самыр поссуның узын сынларыны аркан гайтарып, халының үстүнде аркайын отурды ве берк ак дишлери билен чөл өрдегиниң будуны гемирмәге башлады. Өрдегиң бейлеки будуны шых-ул-ыслам иййәрди, кичиҗик халының үстүнде патышаның алнында отурмага патышаның якын адамларындан диңе шол мынасып болупды. Патышаның йөришлериниң хеммесине гатнашан, патыша тарапындан говы гөрүлйән, онуң «ханҗарының дестеси ве рахатлыгының галканы» хасапланылян Темур Мәлик-де, хатда шол-да эллерини гарның үстүнде говшурып, Мухаммедиң ымам билен эдйән чуңңур манылы гүррүңини диңләп дурды, ол шых-ул-ыслам патышаның еңмегини алладан диләп, хемише дога окамак үчин, йөришде патышаның янында болмак иследи.

Хорезм ша хенек атярды, сәхрада айры-айры топарлар болуп йыгнанян ёвуң тарапына чендан ярым гөз айлаярды. Айры-айры гошун бөлеклериниң арасында атлыларың нәхили чалт ат саляндыклары, оларың тегелек полат галканларының ялпыллысы эртир ховасында ачык гөрүнйәрди.

Монгол эдерменлериниң бир топары дазлап өңе чыкды. Олар гыпҗак атлылары билен чакнышдылар... Ялпыллап дуран эгри гылычлар ёкарда галгап, ашак инйәрди! Бир сөвешиҗи йыкылды, аты болса эерини гарның ашагына алып, тагашыксыз бөкҗекләп, сәхрада хыззынламага башлады.

Соң хүҗүм башланды. Гыпҗакларың бирнәче атлы топарлары сарымтыл дүзлүк билен ат салып гитди.

Ша элиндәки өрдеги гоюп:

— Чозуң, беглер! Алла сизе пенадыр! — дийип гыгырды.

Шаның буйругы боюнча, гыпҗак отрядлары монголларың дашыны габамак үчин, эгилйән эл ялы болуп узалып уграды. Эмма монголлар ики ужы тапышып барян халкадан сыпҗак болуп сынанышык хем этмейәрдилер.

Монголларың биринҗи отряды лагерден сайланды. Йүз адамдан хатара дүзүлен, бир-бирине янашып дуран мүң атлы өзлериниң демир ве телетин совутлар билен басырылгы кичиҗик, түйлек атларыны аяк алдыгына гойбердилер. Олар сәхрада гиң яйран гыпҗакларың тертипсиз, чайканып дуран хатарыны хөкман бөвсүп гечмелидирлер.

Монголларың:

— Кху-кху-кху-кху! — диен, вагшы хайванларыңкы ялы элхенч аррылдысы эшидилйәрди.

Лагерден икинҗи мүң бөлүнип айрылды ве сәхраның ичи билен ат гойды. Гүнүң ышыгына полат телпеклер, метал галканлар ве эгри ханҗарлар ялпыллашярды.

Монголларың гошунының умумы топарындан отрядларың ызлы-ызына бөлүнип, уграяндыгыны ве гырык сеслер билен «Кху!» дийип гыгырышып, бат билен өңе гидйәндигини ша байрың үстүнде дуран еринден гөрйәрди.

Гыпҗаклар өзлерини бир оңа, бир муңа урярдылар. Четдәки отряд монголларың гошларыны таламага лагере тарап өврүлди. Эмма лагерден ене бир мүң атлы бөлүнди ве эдил өңкүлер ялы еңиллик хем эндиганлык билен гапдала гидип, гыпҗакларың ёлуны кесди. Отрядларың икиси гарпышды.

Сөвеш мейданы тозана гапланды. Ол ерден айры-айры гыпҗак атлылары сыпып, атларының бойнуна япырылып, сәхраның ичи билен ат салып башладылар.

Ша еринден туруп:

— Мунуң ялыны мен хич вагт гөрмәндим! — дийди. Ол гөзүни узага дикип, сакгалының уҗуны бармагына ховсала билен товлаярды.

Монголларың дөрт отряды бири-бириниң ызындан, ызамлы тертип билен, шаның яйраң тертипдәки гошунының ортасына, Мухаммедиң ве онуң якын адамларының дуран байрына тарап уграды.

Монголларың «кху-кху-кху!» диен гүйчли гыкылыклары барха якындан эшидилйәрди.

Бу эңип гелйән ягының өңүни ким бекләп билер? Мухаммет гаңрылып серетди. Гөрсе, Темур Мәлик онуң янында эййәм ёкды. Ол атының үстүне бөкүп, сөвеш мейданына тарап йүзин салып гидипди.

Сынаглардан гечен иң говы гыпҗак отрядлары монголларың гаршысына окдурылдылар. Эмма монголлар азаҗык сәгинип, өзлерине ёл ачдылар-да, өңе, байра тарап, Мухаммедиң дуран ерине тарап хайдадылар.

— Аты! Аты гетириң! — дийип, ша гыгырды ве гыкылыгының эшидилерине гарашып дурман, чаласын ылгап, байрың этегине инди, шол ерде ики саны атбакар гырмызы гуруклы дор атың җылавындан тутуп дурды.

Ша онуң үстүне бөкүп мүнди-де сәхра тарап гып басды. Онуң ызы билен онуң якын адамлары яраглaрыны, ат шай-шайманларыны ве дүвмелерини шаңңырдадып эңилдилер.

Байрың үстүнде депеленен халы, мис окаралар, алтын пыялалар ве ир-иймишлер чашып галды. Ала йүпек дестерханың бир уҗуны ел галгадярды. Шаның якын адамларының диңе бири гөтерилмәге етишмеди. Ол чал сакгал шых-ул-ысламды. Шаның якын адамларының хеммеси Мухаммедиң ызы билен йүзин саланда шых-ул-ыслам атдан агдарылды. Ымам байрың үстүне чыкды-да халыны дүзедип, онуң үстүнде чөкүне дүшди. Өзүниң ап-ак селлесиниң йыгыртларының арасындан сүйри ясы алтыны чыкарды.

Монголлар байра етип геленде, оларың баштутанларының үч санысы ве гоҗа дилмач байрың үстүне чыкдылар. Оларың бири җахыл, чытык йүзли, гара гөзли ве гара чокга сакгаллыды. Сакгалының уҗы өрүлип, чеп гулагының ёкарсына чатылгыды. Икинҗиси саг эли говкы, өзи гарры, аграс ве ёгнас монголды. Онуң йүзүнде тыг ярасының ызы гөм-гөк болуп кесерип дурды, шол себәпли онуң бир гөзи юмугракды, бейлеки гөзи пөкгерлип, төверек-дашдакылара аңтайҗылык билен середйәрди. Үчүнҗиси узын бойлы, агажет, бойдан-баша демир гейимлиди. Булар — Чингиз ханың улы оглы Җучыды ве эййәм Хытайда шөхратланан ики саны серкерде — еке гөзли Субудай батыр ве агажет Тохучар нойонды. Ымам маңлайыны бир ере гоюп, бир

ёкары галдырып, намаз окамагыны довам этдирди. Дилмач: «Бу — худая хызмат эдйән адам» дийди. Ымам еринден турды, эллерини дөшүнде говшурды ве билини бүкүп, кичи-кичи әдимләп, монголларың бириниң янына барды.

Ол мысапыр сес билен:

— Инди үч йыл бәри мен әлемиң хөкүмдары Чингиз хана вепалы хызмат эдйәрин — дийди ве ясы алтыны монгола узатды.— Хытая гидйән улы ёлдакы биринҗи монгол саклавының баштутанына мен хер айда кервенлериң яны билен хат иберип дурдум. Инди мен өз монгол гошунуңызың гуллугына алмагыңызы сораярын. Мениң Хорезме гайдып барасым гелмейәр...

Ымамың сөзлерини дилмач монголлара дүшүндирди. Жучы хан ясы алтыны совук-салалык билен элине алды...

— Лачыны кичи пайса...— дийип, ол сәхра үнс билен серетмегини довам этдирди, ол ерде атлылар думлы-душа алакҗашярдылар. Ол ясы алтыны шых-улыслама гайтарып берди-де:

— Ёк! Өз хөкүмдарың йүрегинден хениз мәхир тапян вагтында сен бизе герек. Өз ынанҗаң патышаң янына гит ве бизе вепалы хатлар иберип дур — дийди.

Шондан соң монголлар ымамы шол ериң өзүнде унутдылар. Тутлушык байра якынлашярды. Җелаледдиниң түркменлери чеп тарапдакы монголлары басдылар, оларың гошунының бир бөлегини гылычдан гечирдилер, галанларыны батгалыга тарап гысып уградылар.

Монгол серкерделериниң үчүси-де байырдан ат салып дүшүп гитди.

Сөвеш агшама ченли довам этди. Түркменлер ве гара хытайлар чеп ганата гечип, монголларың үстүне чозуп уградылар. Олар айры-айры отряд болуп сөвешйәрдилер. Монголлар кә пытрап, бир гапдала гачярдылар, кә бирден атларыны ыза өвүрйәрдилер ве ковалап гелйән түркменлере гөзи ёк ялы топулып, соңра ене гачмага башлаярдылар. Иңрик гаралан бада монголлар бир баша өзлериниң лагерине ат салып гитдилер.

Хорезм ша байра гайдып гелди ве бу ховсалалы гиҗәни шол ерде гечирди. Төверек-дашда гыпҗак нөкерлери атларыны даңып, атларының янында гышардылар.

Узакда монголларың одуның ышыгы дүшүп, асман

чым-гызыл болуп дурды. Отлар узынлы гиже өчмеди. Гыпҗаклар: «Монголлар эртир сөвешине тайынланярлар» дийишйәрдилер. Сәхраның думлы-душундан иңңилли ве көмек сораян сеслер гелйәрди,— гыпҗак гошунының ярысы бу сөвешде яраланды, гырылды.

Җелаледдин җанындан сыздырып, Хорезм шаны ырҗак болярды:

— Инди, монголлар бизиң гошунымыза кәр эдип билмедик вагтда гайра чекилмек өз шөхратыңы ёга чыкармакдыр. Олар хәзир өзлериниң лагерини беркидйәндирлер... Диймек, хәзир, шу гиҗәниң өзүнде дуйдурман якын бармалы, дуйдурман чозмалы ве шол ериң өзүнде олары түкеллемели.

Мухаммет самыр поссунына доланып:

— Сөвеши эртир довам этдирерис — дийди.

Гүнүң гыя шөхлелери сәхра чайылып, байырлардан узын-узын көлегелер дартылып гиденде, Хорезм шаның гошунлары яңадан үч бөлек болуп, нызама дүзүлди ве монголларың үстүне уграды.

Эмма оларың лагеринде түсселәп дуран отларың аңырсы бош экени: лагерде монгол нөкерлериниң бириде галмандыр. Диңе вагшылык билен чапылан меркитлериң мейитлери серилип ятырды ве бирнәче майып дүе агсап йөрди.

Монголларың ызындан ковгы иберлен түркмен отряды агшамара ызына доланып гелди.

— Монголлар гүндогара тарап шейле бир чалт гидйәрлер велин, биз оларың ал-асмана галян ве барха узаклашян тозаныны гөрүп галдык.

Хорезм ша:

— Олар говы сөвешйәрлер, олар ялыны мен хениз гөрмәндим! — дийди ве атларың башыны ыза өврүмеги өз гошунына буюрды.

Патыша йүзленип, Җелаледдин шейле дийди:

— Булар өңдәки антайҗылардыр. Олар әгирт улы гошун билен доланып гелерлер. Хәзир оларың ызы билен гитмек герек, оларың нәме этмекчидигини сын эдип билмек герек ве өзүмизиң ховлукмачлык билен урша тайынланмагымыз герек...

— Сен хич зат гөрмедик оглан ялы гүррүң эдйәрсиң. Монголлар мундан буяна мениң үстүме чозмага хич вагт йүрек эдип билмезлер!..— дийип, Мухаммет җогап берди.

ДӨРДҮНҖИ БӨЛҮМ

ДУШМАНЛАР СЕРХЕТДЕ

Биринҗи бап

МОНГОЛ ГОШУНЫ АЛАМАНА ТАЙЫН

> Бу патыша айратын рехимсизлик, өтгүр акыл ве еңишлер билен тапавутланярды.
>
> *(Парс эртекисинден)*

Гара Иртышың ёкары себитинде, гөк сәхраның арасында еке сомалып дуран депәниң этегинде сары йүпек чадыр дурды. Бу чадыры Чингиз хан Хытай императорының элинден алыпды. Чадырың сыртында ак кечелер билен басырылгы ики саны уллакан монгол өйи дурды: ол ак өйлериң биринде Чингиз ханың иң соңкы аялы яш Кулан (меркитлериң монголлар тарапындан өлдүрилен ханының гызы) өзүниң яшаҗык оглы Кюлькан икиси яшаярды. Бейлеки эйде еди саны хызматчы аял-хытай гырнаклары ерлешйәрди.

Чадырың өңүндәки мейданчада дашдан чыкалан гурбан секилериниң үстүнде от янярды. Бейик кагана салама гелйәнлериң хеммеси шол отларың арасындан гечмелиди. «От яман ниетлери айыряр ве бетпәлиң төверегинде гөзе гөрүнмән гаймалашып йөрен хем-де багтсызлык ве сыркавлык дөредйән җынлары ковяр»— дийип, порханлар дүшүндирйәрлер.

Зәммек кече телпекли ве гиң ак балаклы гарры баш порхан Беки ве дөрт саны җахыл порхан улы деплери эллериниң аялары билен уруп ве дүвмелерини шаңңырдадып, гурбан секилериниң дашына айланярдылар. Олар ерли-ерден увлашып, кәмахал гыгырып дога окаярдылар ве ода ширели шахалары, гурадылан, говы ыслы гүллери ташлаярдылар.

Чадырың бир тарапында «Сетер» диен бир гыр ат алтын мыха даңылгы дурды. Онуң гөзлери янып дурды ве гара тенинде күмүшсөв ак түйи барды. Ол хич вагт эер гөрмәнди ве оңа хич ким мүнмәнди. Порханларың айтмакларына гөрә, Чингиз ханың йөришлери вагтында ол ата уршуң гудратлы худайы, монгол гошунларының

медеткәри Сульде мүнүп, олары бейик еңишлере алып барярмыш.

Чадырың бейлеки тарапында Чингиз ханың хемише эерли, өрән говы гөрйән, гиң дөшли сөвеш аты «Найман» даңылгыды, ол меле атды, аяклары хем гуругы гарады, сагрысының үстүнден гара гайыш чекилгиди, ол ябаны сәхра атларының тохумынданды.

Сетер атың янында Чингиз ханың ак байдагы чоланан узын гаргы сырык дик беркидилип гойлупдыр.

Депәнин төверегинде демир гейимли ве демир телпекли гаравул паррачлар «тургаудлар» ерлешипдир; олар бейик каганың чадырына җанлы җемендәниң якынлашмазлыгына гөзегчилик эдйәрдилер. Диңе айратын алтын тагталылар — ёлбарс келлесиниң сураты чекилен пайсалылар сары йүпек чадырлы депәниң янына бармак үчин тургауд саклавындан гечип билйәрди.

Сәхраның аңырракдакы себитинде татарларың гара өйлери ве сары, йүң тангут чадырлары гиң агыл шекилли дагынык отырды. Бу Чингиз ханың хут өз күрениди, бир мүң сайлама паррачларың — ак атлыларың месгениди. Бу сакчылыга диңе атлы-абрайлы ханларың огуллары алынярды: каган шоларың арасындан иң догумлы ве ыхласлыларыны сайлап, отрядлара баштутан эдйәрди.

Ондан хем аңырда бейлеки күренлер яйылып гидйәрди; олар дүзлүк биен узалып гидйәрди ве гүр токайлы даглара етип дурярды. Күренлериң аралыгындакы сәхрада дүелер ве дүрли реңкли атларың сүрүлери отлап йөрйәрди. Атбакарлар эллериндәки танапы булайлап ве гыкылыклап, ат салярдылар ве дүрли сүрүлериң атларының гарышмазлыгына я-да тайлы байтал сүрүлерине якынлашмазлыгына середйәрдилер.

Мусулман топракларының үстүне уграмаздан өңүрти, монгол хөкүмдары Бухара, Хорезмиң шасы Мухаммедиң янына бол совгатлар билен билеликде илчилери иберди. Ол илчилере баш эдип, өзүне вепалы мусулман Махмыт Ялваҗы гойды. Махмыт Ялвач ерлиги Гүргенчли, бай тәҗирди, озал Орта Азиядан Хытая кервен иберйәрди. Оңа гүнбатар иллерде нәме иш эдилйәндигини, ол ерлерде нәхили гошунларың бардыгыны ве Хорезм шаның урша тайындыгыны-дәлдигини билмек табшырылды. Шонуң билен бир вагтда Чингиз хан ол ере көп санлы гизлин ичалы иберди.

Икинжи бап

ГҮНДОГАР ХӨКҮМДАРЫНЫҢ ИЛЧИЛЕРИ

Оларың геймлериниң гасынларындан узак юртларың гүллериниң хошбой ысы гелип дурярды.

(Парс эртекисинден)

Дерби-дагын эдилен Самаркант Хорезмиң соңкы шасының вагтлайын пайтагты болды. Эркинлик сөйүжи самаркантлылары еңендигини аламатландырмак үчин Мухаммет ол ерде белент метжит салдырды ве улы көшк салдырмага башлады. Ол өзүни Исгендер Зулкарнайн кимин бейик жахангир хасапламагыны довам этдирйәрди, өзүне вепалы гыпжак гошунлары билен билеликде әлемиң ахырына ченли гитмели ве Хорезм шаларың сораян ерлериниң чәклерини Соңкы деңзе[1] етирмели, шондан аңырда болса ягты жахан гутаряндыр дийип хасаплаярды. Ол әхли мусулманларың баштутаны диен ады Мухаммедиң алмагына разы болмадык Багдат халыпасы Насыры өзүниң иң улы ве хатарлы душманы хасаплаярды. Илки билен Насыры дерби-дагын этмелиди ве Багдадың эсасы метжидиниң өңүнде мукаддес ере найзасыны санчмалыды, соңра болса, байлыклары тарыпланян, узакдакы Хытайы басып алмакдан өтри, атың башыны өврүп, гүндогара гошун чекип гитмеги герекди.

Мухаммет уллакан гошун йыгнады. Ол яшыл байдагыны ачып, Эйраның үсти билен, арап халыпаларының пайтагты Багдада уграды.

Эмма ша гошунының өңдәки бөлеги йылы гейминиң ёклугы жәхтли тиз вагтдан Эйраның дагларында сыргынлы гайда гырылды, ол халыс ысгындан гачансоң күртлер гелип, ол гошун бөлегини намартлык билен бүтинлей гырдылар. Бу бетбагтлык вакасы Мухаммеди аяк чекмәге межбур этди ве ол халыпаның гаршысына урушмагың герекдигине шүбхеленмәге башлады. «Худайың газабы болаймасын?»— дийип, ол ойланды ве

---

[1] Ол заманда ер гырак — бужаксыз деңзиң ортарасындакы ада дийлип хасапланярды.

Бухара гайдып гелип, шол ерде вагтлайынча «өз җаханкешделик хасасыны гойды».

Бу ере Товшан (1219) йылының гүйзүнде монголларың, татарларың, хытайларың ве гүндогарда яшаян бейлеки халкларың бейик каганы Чингиз ханың тарапындан көп санлы илчи гелди. Хорезм ша ене татарлар билен мешгулланмалы болды.

Чингиз ханың илчилери — Хорезмден Азияның дүрли күнҗеклерине харытлы кервенлери хер йылда иберип дуран иң бай тәҗирлерден болан үч саны мусулман өзлериниң ала, сәхра атларыны сүрүп, ша көшгүниң белент дервезелерине гелдилер. Ерлиги үч саны улы шәхерден — Гүргенчден, Бухарадан ве Отрардан[1] болан бу үч тәҗир көпден бәри Чингиз ханың хызматындадылар. Бейле бай тәҗирлер адатча сөвда компанияларыны дүзйәрдилер ве сөвдада багтыны сынап гөрмекчи болянлардан пул кабул эдйәрдилер. Улы сөвда барлышыклары боюнча пул төлемек хакында оларың берйән буйруклары узакдакы гүндогарда болшы ялы, гүнбатарың аңры четлеринде-де эгленмән берҗай эдилйәрди, ол буйрук боюнча төленйән пуллар хөкүмдарларың хазынасына гелйән пачлардан тиз говушярды.

Хорезм ша Мухаммеде иберлен совгатлары йүз дүйә ве говы безелен хем ики саны түйлек гәвмиш гошулан араба йүкләп гетирдилер. Илчилериң ыгтыярына берлен шәхер четиндәки көшкден ша Аркының дервезесине ченли мәрекеден долуды. Ол тәҗирлериң хытайың йүпек матасындан тикилен бир дүрли донлы, гейнүвли хызматчылары дүелериң йүклерини дүшүрйәрдилер, ачярдылар ве үйтгешик, сейрек совгатлары көшгүң гелен-гиден кабул эдилйән җайына дашаярдылар.

Совгатларың арасында озал гөрүлмедик реңкли гыммат бахалы дашлар, керк шахлары, мүшк-анбарлы халтаҗыклар, гызыл ве ал мерҗенлер, яшмадан ве неф-

---

[1] Отрар шәхери — монголларың чозуп гелмеклеринден озал Орта Азияның иң улы шәхерлериниң бириди. 1219-нҗы йылда оны Чингиз хан вейран этди, илатыны учдантутма диен ялы гырды. Соң-соңлар ол дикелдилди, онуң ады Орта Азияның тарыхында душ хем гелйәр, эмма озалкы көп илатлылыгына ве байлыгына етип билмеди. Инди ол кем-кемден песе гачан шәхериң харабачылыкларының көп санлы сеңңерлери ве депелери гөрнүшиндедир. Ол харабачылыклар Оренбург — Дашкент демир ёлуның «Тимур» станциясының голайындадыр.

ритден ясалан хашамлы окаражыклар, ак мая йүңүнден докалып, диңе ханлара хөдүрленйән гыммат баха «таргу» матасының бөлеклери барды; зер билен нагышланан йүпек маталар, кереп дек юка ве аңырсы гөрнүп дуран мата бөлеклери барды. Ахырда хызматчылар Хытай дагларындан алнан, дүе бойны мөчберинде әгирт улы алтын бөлегини алып гирдилер. Бу алтыны түйлек гәвмишлер гошулан араба билен гетирипдилер.

Хорезм ша Гараханлар небересинден иң соңкы солтан болан Осман солтаның гадымы белент тагтының үстүнде отурып, илчилери кабул этди. Ша өз хызматчылары ялы, йүпек геймлиди; ол бөврүни диңләп ве первайсызлык билен гөзүни сүзүп отырды. Онуң назары йыгнананларың үсташыр узакларда гезйәрди. Тагтың янында бейик везир дурды ве дөвлетиң бейлеки ёкары төрелери гыслышярдылар.

Үч саны илчи ере ченли баш эгип, чөк дүшди ве өзлериниң гелмегиниң себәбини дүшүндирмәге башлады. Баш илчи, узын бойлы ве ёгнас Махмыт Ялвач сөзе башлады:

— Күлли монголларың хөкүмдары бейик Чингиз хан достлук, парахатчылык ве хош ниетли гоңшучылык арагатнашыкларыны ёла гоймак үчин бизлери илчи эдип ибердилер. Бейик каган Хорезм шаха совгат хем салам иберйәрлер ве өзлериниң үшбу сөзлерини айтмагы бизлерге табшырдылар...— дийип, Махмыт Ялвач пергамент дүйрүмини бейлеки илчә узатды, ол пергамент дүйрүмине гөк мум мөхүр ак сапак билен беркидилгиди.

Икинҗи илчи Алы Хоҗа ал-Бухары ол пергамент дүйрүмине язылан сөзлери окап бермәге башлады:

«Сениң мертебәң ёкарыдыгы хакында-да, сениң кувватлы патышалыгың улы мөчберлери хакында-да мениң хабарым бар. Сениң шалык шан-шөхратыңа әлем дөвлетлериниң көпүсинде улы хормат гоюлянлыгыны мен билйәрин. Шоңа гөрә, сениң билен, Хорезмиң шасы, достлук арагатнашыкларыны беркитмеги мен өз боржум хасаплаярын, чүнки сенем мениң огулларымың арасында иң говы гөрйән оглум[1] дек гымматлысың...»

---

[1] Ол заманда Гүндогардакы дүшүнҗелере гөрә, бир дөвлетиң хөкүмдары өзүне диңе табынлыкдакы, бакналыгындакы бейлеки хөкүмдарына оглум дийип билйәрди.

Ша оянып:

— Оглум? Нәме дийдиң, оглум дийдиңми? — дийип, хемлели сорады. Ол гушагына гысдырылан гамасының ширмайы сапына аясыны гоюп, ашак япырылды-да геплейәне чиңерлип серетди.

«...Шонуң билен бир вагтда, Хытай патышалыгының баш демиргазык пайтагтыны алып, Хытай патышалыгыны өзүме боюн эгдиренлигими хемде сениң мүлклериңе гоңшы ерлери өз илиме бирикдиренлигими сен билйәнсиң»...» — дийип, илчи аркайынлык билен сөзүни довам этдирди.

Ша башыны яйкап, сакгалының гара буйрасыны алмаз йүзүкли бармагына чоламага башлады.

«Маңа дегишли ерлериң мениң еңилмез нөкерлеримиң лагерлери болуп дурянлыгыны ве оларың күмүш магданларындан долудыгыны сен хер кимден говы билйәнсиң. Мениң гиң иллерим хер дүрли өнүмлери бол өндүрйәр. Шоңа гөрә, олжа алмак үчин өз иллеримден дашары гитмегиң маңа хич гереги ёк. Эй бейик ша, эгер сен бизиң хер биримизиң тәҗирлеримизиң эркин гелип-гитмегине ёл ачмагымыз пейдалы дийип хасаплаян болсаң, онуң өзи бизиң икимиз үчин-де бәхбитли болар ве оңа икимиз-де көп кайыл боларыс».

Гүндогарың гөчме илатының хөкүмдарының хатына гүнбатар мусулманларының хәкими нәме жогап берерка дийип үч илчиниң үчүси-де сеслерини чыкарман гарашып дурды. Хорезм шаның шол гымылламан отуршыды. Ол бейик везириң йүзүне середип, алтын билезиклер билен безелен элини ялталык билен булайлады.

Чингиз ханың иберен хатыны бейик везир дабара билен кабул этди. Ол Мухаммедиң йүзүне серетди, Мухаммет болса, йүреге дүшгүч сиңеги ковян ялы, ене элини галгатды. Шол вагт везир ашак эгилип, баш илчи Махмыт Ялваҗа ювашжадан:

— Бейик кабул эдишлик тамам болды. Патыша инди дервайыс иш үчин гелен бейлеки адамлары кабул этмек билен олара мерхемет эдерлер — дийди.

Үч илчи еринден турды ве аңырсына өврүлмән, хормат эдип, шол дурушларына гапа тарап чекилмәге башлады, соңра бейлеки кабул эдиш жайына чыкды. Шол ерде оларың ызындан везир гелип, Махмыт Ялваҗа:

— Ярым гиже маңа гараш! — дийип пышырдады.

Үчүнжи бап

ШАНЫҢ ИЛЧИ БИЛЕН ГИҖЕКИ ГҮРРҮҢИ

Гүйчлүдирин диймегин — өзүңден хем гүйчлә душарсың. Мекирдирин диймегин — өзүңден хем мекире душарсың.

(Гыргыз накылы)

Дымып йөрен бир хызматчы гиҗәниң бирмахалы Махмыт Ялважы монгол илчилериниң ерлешдирилен ери болан шәхерден четки көшкден чыкарды. Бир чынар агаҗының ашагында эерли атлар хәзир дурды.

Айың ягтысына Махмыт Ялвач атлыларың арасында бейик везириң бардыгыны селҗерди.

Махмыт Ялважа ол:

— Мениң ызыма дүшерсиң. Атлан — дийди. Олар гараңкы көчелери сөкүп, гум-гук Бухараның ичи билен гечдилер ве демир габсалы, седасыз бир диварың янына барып, атларының башыны чекдилер. Озалдан диллешилен тыркылла гапы ювашҗадан ачылды. Ол ерде сагдаклы ве демир телпекли тукат бир нөкер дурды, ол айың ягтысына күмүшден гуйлан ялы болуп гөрүнйәрди. Везириң ызына дүшүп, Махмыт Ялвач ховузлы багың ичинден гечди, ол ерде гув гушлар иркилишип дурды, сувуң ёкарсындакы теләрлерде болса аял сеслериниң пышырдысы эшдилйәрди.

Ол энайы теләриң эйванына чыкды. Агыр эңсиниң аңырсында диварларының йүзүне нагышлы мата какылан бир кичиҗик отаг бар экени. Белент күмүш шемданларда шытдыллап, ёгын мум шемлер янярды. Кашмири шалдан тикилен ала донлы Мухаммет ша йүпек яссыкларың үстүнде отырды.

Мыхман билен саг-саламатлык сорашандан соң, ша:

— Якынрак отур! — дийди.— Мениң үчин өрән мөхүм ишлер хакында сениң билен ики чәк отурып гүррүңлешмек ислейәрин. Сен мениң раятым хасапланярсың, сениң ерлигиң Хорезмден, мениң Гүргенч шәхеримден ахырын? Сен болар-болмаз, намарт аташпараз дәл-де, мусулман бендесисиң, шоңа гөрә сен ысламың душманларына сатылман, өз җаның-тениң, пәхимиң ве ишлериң билен мусулманларың тарапындадыгыңы хәзириң өзүнде маңа субут этмелисиң.

Махмыт Ялвач Мухаммедиң аякларының янында чөкүне дүшүп:

— Буларың хеммеси дүрсдүр, патышам! Мениң аслым Гүргенчден. Мен улы мертебели шаның сөзүни хормат хем чекинжеңлик билен диңлейәрин, мен ыслам иллериниң хөкүмдарына бүтин жаным-теним билен хызмат этмәге хәзирдирин — дийип, жогап берди.

— Эгер сен мениң әхли соваларыма догры жогап берсең, мен сениң гадырыңы билерин. Ине шу-да мениң вадамың бержай эдилжегиниң гиревидир — дийип, ша алтын билезигинден улы бир гөвхери гопарып, оны илчә узатды.— Эмма эгер-де сен яланчы ве хайын болуп чыкайсаң, эртир гүне йүзүң дүшмежегини ядыңда сакла.

— Мен нәме этмели? Мен боюн эгйәрин, патышам!

— Татар каганы Чингиз хан хакында билмели затларың хеммесини мен сениң үстүң билен билмек ислейәрин. Сениң онуң янында мениң гөзүм хем гулагым болмагыңы ислейәрин. Сениң маңа вепалы адам билен хат иберип дуруп, Чингиз ханың нәме иш эдйәндиги, онуң нәме ниетиниң бардыгы, нирә йөриш тайынлаяндыгы хакында чаласынлык билен маңа хабар етирип дурмагыңы ислейәрин. Шоны ерине етирҗекдигиңе касам эт!

Махмыт Ялвач:

— Мениң саңа хызмат эдйәндигиме ве хызмат этҗекдигиме алла гүвәдир, патышам! — дийип, эллерини сакгалына етирди.

— Сен ене бир гиже-гүндиз шу ерде болуп, Чингиз хан хакында билйән затларың хеммесини: онуң ниреден пейда боландыгыны, нәхили урушлар алып барандыгыны ве нәхилилик билен әхли татарларың хәкими боландыгыны мениң сене языҗым Мүрзе Юсуба гүррүң эдип берерсиң.

— Мен оны гүррүң эдип берерин, хөкүмдарым!

— Чингиз хан инди кувватлы Хытайың хөкүмдарыдырын ве хатда онуң пайтагтыны алдым диййәр. Ол хакыкатдан-да шейлеми я-да ол бидерек гүпүлемекми?

— Үстүмизде худай бар, ол туйс хакыкат! Бейле мөхүм иш гизлин галып билмез. Тиз вагтдан, хөкүмдарым, онуң хакыкатдыгына сениң өз гөзүң етер — дийип, Махмыт жогап берди.

— Бар, хатда ол шейле экенем-дә. Эмма мениң мүлклеримиң өлчеглериниң әгирт улудыгына ве мениң

гошунларымың нәхили көп санлыдыгына сен белетсиң. Ол өвүнжең аташпараз чарваның маңа, әхли мусулманларың хөкүмдарына оглум диймәге ненең дили баряр?..— дийип, ша өзүниң гүйчли эллери билен илчиниң герденлеринден тутды-да онуң йүзүне чиңерлип, өзүне дартды.— Айт хәзириң өзүнде, онуң гошунының гүйжи нәмә?

Махмыт Хорезм шаның сөзүндәки гизлин гахары дуйды. Онуң гахар-газабындан ве өлдүрмегинден горкуп, эллерини дөшүнде говшурды-да мисгинлик билен:

— Сениң сан етмез, еңишли гошунларың билен денешдирениңде Чингиз ханың гошуны гиже гараңкылыгындакы түссежикден зыят дәлдир!..— дийип, жогап берди.

— Догры! — дийип, ша гыгырды-да илчини ителәп гойберди.— Мениң гошунларым сан етмез хем еңилмез гошундыр! Ол әлеме аяндыр, сен хем буларың хеммесини маңа говы дүшүндирдиң... Ене бир гүнден сен татар патышасына мениң жогап хатымы аларсың. Саңа ве сениң сөвдагәр монгол ёлдашларыңа болса, харыт сатмак ве сатын алмак үчин, мусулман иллериниң арасындан эркин гатнамага әхли еңилликлери ве артык ыгтыярлары берерин. Хәзир бар, мениң векилим билен гит; ол сени хүжүрә элтер, ол ерде мениң сене языжым гожа Мүрзе Юсуп гарашяндыр.

Хорезм ша гөвнүхошлук билен баш атды ве бирнәче гезек чапак чалды.

Дөрдүнжи бап

ИЛЧИНИҢ ЧИНГИЗ ХАН ХАКЫНДА АЙДАНЫ

Хич кими еңсесинден яманламалы дәлдир, чүнки ерден седа чыкар.

(Гүндогар накылы)

Векил өз ызына дүшмеги монгол илчисине теклип этди ве оны эгрем-буграм хем булам-бужар гечелгелерден гечирип, белент гүммезли бир хүжүрә элтди. Хүжүрәниң диварларының янында демре гапланан гара сандыклар дурды. Даражык тагларың ичинде тозанжырап кагыз дүйрүмлери ятырды.

«Патышалык китапхана экени!»— дийип, Махмыт Ялвач өз янындан пикирленди ве бирнеме ынжалды. Ол гынап сораг этмек үчин өл ерземине дүшерин өйдйәрди.

Халының үстүнде гар ялы ак сакгаллы ве яшарып дуран гызыл гөзли, били бүкүлен бир гожа отырды. Онуң янында мылакатлы, нәзик йүзли, гыза меңзеш бир яш мүрзе эсли кагыз үстүне эгилип отырды.

Векил ховлукмач ишлериниң бардыгыны айдып, чыкып гитди.

Өкделик билен саралан селлели ве гызыл йүпек донлы узын бойлы, даяв илчи өзүниң яшыл көвшүни ишикде гоюп, пессай-пессай йөрәп, гожаның янына барды, гожа болса салам берип еринден турды. Гожа ашак отурмагы теклип эденден соң, илчи чөкүне дүшүп отурды. Икиси-де пышырдап омын этди, соңра саглык-саламатлык сорашдылар.

— Мениң татар хәкими хакында билйәнлеримиң хеммесини саңа гүррүң эдип бермегими бейик патыша маңа хөкүм этди. Мен онуң янында адатча дилмач болуп гезйәрин, хәзир болса илчи везипесини ерине етирйәрин.

— Мен сени өрән үнс билен диңлейәрин, бизиң хорматлы ве сейрек гелйән мыхманымыз. Бейик патышамыз маңа-да шоны: бизиң ватанымыз үчин пейдалы маглуматлары сенден билип, эшиден затларымызы көшгүң сене язылян гизлин депдерине язмагы хөкүм этди.

Махмыт Ялвач йүзүни ашак салып, бирмейдан дымып отурды. «Мениң айдан затларымың хеммеси көшк гепчилерине санлыжа гүнден мәлим болар. Эгер дегерли бир зат айтмасам, гахарлы шаның газабындан ве шу гижеки гүррүңимизи бигүман эшитжек бейик татар каганының газабындан нәдип гутулып боларка? Чингиз ханың ичалыларының аралашмадык ери ёкдур...» дийип, ол бөврүни диңлейәрди.

Илчи йүзүни саллап ве гамгынланып, чеп элине оралан садап тесби монжукларыны бирин-бирин элден гечирмәге башлады.

— Мен акылыңы хайран эдйән бирентек затлар хакында гүррүң эдип берейин — дийип, илчи гүрләп уграды.— Ол затлар хемишеки өвренишилен затлардан гаты үйтгешик. Ол гүррүңлериң догрулыгына мениң өзүмиң-де ынанмаян вагтларым көп боляр... Эмма

эгер-де мен оларың хеммеси ялан дийип айтсам, онда-да оларың нәхили яландыгыны сениң билесиң гелер. Шоңа гөрә мен эшиденлерими айдайын. Адамың ялңышмаяны болмаз. Эгер-де бир адам ялңышмазлык мертебесине етдим дийсе, ол адам гүррүңлешениңе дегмез!..

Махмыт Ялвач сөзүне дынгы берип, габагыны ёкары галдырды-да өз айдянларыны яш мүрзәниң чалт язышына гең галып серетмәге башлады. Ювуш галам кагызың йүзүнде шейле бир еңил сүйшйәрди велин, сөзлер ызлы-ызына овадан арап харплары билен язылып, эндиган сетире дүзүлйәрди.

— Бу яш йигит нәме үчин хеммесини язып отыр? Мен татарлар хакында хениз хич бир гүррүң башламок ахырын!

— Бу йигит дәл. Бу гыз Бент Занкыҗа...— дийип, сене языҗысы Мүрзе Юсуп җогап берди.— Мениң гөзүм күтелмәге башлады, элимем сандырап дур. Эмма ынха агтыгым көмек берип уграды. Бу шейле еңил ве хүнәрли дүзен ялы овадан язяр. Эмма бу гыз маңа узак вагтлап көмекчи болар өйтмейәрин. Бу эййәм «гара гөзлериң шатлыгы» хакында ве «яңакдакы хал» догрусында гошгы гошяр, шоңа гөрә бу гыз тиз вагтдан мени ташлармыка диййәрин... Шол вагт мен эллерими дөшүмде говшурып, «сенңи мугаллага» [1] йүзүми бермели боларын.

Ол гыз габагыны галдырман, язып отуран ериндеи:

— Мен сени ташламарын, бабам! — дийди.

Гоҗа ене илчә йүз тутды:

— Сениң айдан затларың үчин, бизиң хабардар болмалы мөхүм затларымызың хеммеси үчин патыша саңа ёкары сылаг бермәге вада эдйәр. Бизиң биагырлыгымыз зерарлы ыслам юрды бирденкә гүйчли душманларың чозмагына сезевар болайса, онуң өзи гынанчлы болар! Сенем биз ялы мусулман дәлми нәме? Сен бизи өз вагтында әгә эдип билермиң? Саңа ёкары сылаг берлер...

— Маңа хич зат герек дәл! — дийип, илчи улудан демини алды.— Гой мениң әлемде сергезданлык эдип чекен зәхметлерим үчин сылаг хөкмүнде, магшар гү-

---

[1] «Сенңи мугаллак» — мусулманларың дини меркези Меккеде сакланылян хем-де кераматлы гүйҗи бар дийлип зыяратчылар тарапындан сежде эдилйән уллакан гара метеорит.

нүнде мениң тәзеден дирилен пәклер хатарында оянмагым үчин ягшы ниетли мусулманлар ягшы дилег этсинлер!

Гызың йүзүнде яңсылайҗы йылгырыш пейда болды. Ол ынанмазлык дуйгусы билен илчә, онуң ёгын гөвресине ве алтын йүзүкли бармакларына назар салды. Илчи дымып, хер бир сөзүни пикирленип гөрйәрди.

Сене языҗы гоҗа дуйгудашлык билен:

— Инша алла! — дийди.

Узын чал сачлы, хор хызматчы-гул дүрли ныгматлы күмүш межме алып гелип, оны мыхманың өңүнде гойды. Ол бир күйзеден күмүш пыяла гарамтыл гызыл шерап гуйды.

Сене языҗы:

— Көшк ерземининден гетирилен көне шерапдан ичип гөр — дийип, хөдүр этди.— Бизиң илки билен билмели задымыз: монголлар ве татарлар нәхили халк? Олар нирееде яшаярлар? Олар нәче? Оларың сөвешҗеңлиги нененҗи? Олар эдил шерчи Иблис тарапындан ериң ялынлы җуммушинден чыкарылан айылганч әҗит-мәҗитлер ялы болуп, бизиң серхедимизде шейле дуйдансыз пейда болдулар.

Илчи дүшүндирмәге башлады:

— Монголлар-да, татарлар-да сәхра адамлары; олар узакдакы гүндогар юртларда янашык яшаярлар ве отурымлы яшап билмейәрлер. Оларың гиң ерлери бол отлы ве аз сувлы чөлдүр, эмма ат, довар ве дүе бакмак үчин ярамлы, себәби ол маллар оты көп ийййәр, сувы аз ичйәр...

Сене языҗы илчиниң сөзүни агзындан алып:

— Оларың гошуны бизе ховплумы, ине шоны билмегимиз герек — дийди.

— Эгер мен монголларың ве татарларың өз гоңшулары үчин ховплулыгы әҗит-мәҗитлериңкиден пес дийсем, онда мениң ыслама хайынлык этдигим ве эрбет яланчы болдугым болар...

Гоҗа Мүрзе Юсуп:

— Алла саклаверсин! — дийди.

— Оларың сөвешҗеңлиги азалыпдыр, йүз йыл бәри олар бири-бири билен җетлешип гелйәрлер. Бир гүн бир татар ханының мүң гылялы, улы сүри довары ве йүз саны ярым яланач чопаны боляр, ол чопанлар-да хемише нәгиле, хемише ач, чүнки хер чопаның ач аялы

ве ач чагалары бар... Хан өз чопанларының сабыр-карарының галмандыгыны, оларың вагшы хайванлар ялы арлашяндыгыны гөренде, олара: «Гоңшы тайпаның үстүне гиделиң! Биз доюп ве бай болуп гайдып гелерис!» дийип буюряр. Хан өз чопанлары билен йөрише гидйәр... Гырлышык кәмахал ол ханын өзүниң бойнуна күнде салнып, мал-гарасы ве чопанлары билен биликде жан башына дөрт дирхемден сатылмагы билен гутаряр, олары гоңшулыкда отурян үчүнжи тайпа я-да тәжирлер, гул алып-сатыжылар сатын алярлар...

Сене языжы нәгилелик билен шейле дийди:

— Сен нәме үчин булары гүррүң берйәң? Бизе гуллар я-да шолар ялы бейлеки овнук затлар хакындакы хабарлары билмек мөхүм дәл. Татар ханының гошуны хакындакы, онуң ярагы, онуң нөкерлериниң саны ве сөвешжеңлик сыпатлары хакындакы хабарлары айт!

Илчи алңасаман, пыяласындакы шерабы ичди:

— Дага чыкмак үчин кәмахал илки өңден чыкян дерялардан, көллерден ве шорлуклардан гечмели боляр...

— Хорматлы мыхман, илки шорлуклар хакында дәл-де, татар патышасы хакында гүррүң берсене.

Махмыт Ялвач йүзүне алман:

— Хорезм шаның ерземинлеринде говы, хошбой ыслы шерап бар экени! — дийип, сөзүни довам этдирди.— Ол өмрүниң ахырына ченли хорлук гарасыны гөрмән патышалык сүрсүн... Сөвешжең татар ханларының арасында Тимучин атлы бири сөвешлерде айратын ровачлык, душманларына рехимсизлик, өз тарапдарларына сахылык ве хүжүмде окгунлылык билен тапавутланыпдыр. Ол хан Тимучин озал көп гөргүлер гөрүпдир. Тимучин яшлыгында хатда гул хем болупдыр ве душман тайпаның демир уссаханасында бойны агач күндели болуп, иң бир агыр ишлери эдипдир[1]. Эмма ол өзүниң зынжыры билен сакчыны өлдүрип, ол ерден гачыпдыр ве көп йыллары урушларда гечирип, бейлеки ханлара хәким болмага дыржашыпдыр... Ханлар оны бейик каган дийип ыглан эденде ве Тимучин иң танымал ханларың ислеглерини бержай эдер диен умыт билен «хорматың ак кечесине салып» гөтерен-

---

[1] Чингиз хан яшлыгында гарыплыкда яшап, көп махрумчылыклар чекипдир, гоңшы тайпа есир дүшүп, үч йыллап агыр гулчулыкда болупдыр.

леринде ол элли яшында экени... Эмма Тимучин хеммәни өз эрк-ислегине боюн эгдирипдир, өзүне «Чингиз хан» дийип, тәзе ат дакыпдыр, бу болса «алла тарапын» диен сөздүр, боюн эгмедик тайпалары дерби-дагын эдип, гулчулыга салыпдыр, оларың сердарларыны болса дирилигине газанда биширипдир...

Сене языжы улудан демини алып:

— Ол өрән айылганч зат! Йөне сен татарларың бейик хәкиминиң гошуны хакында гүррүң бермән, элхенч эртеки айдып берйәрсиң! — дийди.

Илчи ене бир пияла шерап ичди, сене языжы болса оңа инди горкы билен середип уграды. «Көшк шерабы гүйчлүдир... Хорезм ша үчин герекли хабарлары айтмага илчи етишермикә я уклап галармыка?» Хор, гарры хызматчы болса күмүш пияла ене шерап гуйды.

— Мен хут гошун хакында гүррүң эдйәрин — дийип, илчи аркайын гаршы чыкып, сөзүни довам этдирди.— Чингиз ханың бейик каган дийлип ыглан эдилен гүнүнден башлап, озалкы жет татарларын хеммеси онуң агзыбир, боюн эген гошунына өврүлипдир. Татарлары мүңлүклере, йүзлүклере ве онлуклара онун өзи бөлүпдир, уруг тайпаларының ынам эдип болмаянларыны айрып, өз мүңбашыларыны, йүзбашыларыны ве онбашыларыны онуң өзи белләпдир. Бир чарваның-да башга чарва билен жетлешмәге, башга чарваны таламага я-да алдамага хакының ёкдугы, шонуң ялы хер бир гүнә үчин диңе еке жеза бериджекдиги — өлүме дучар эдилжекдиги догрусында тәзе кануны хер ере атлылар иберип, ыглан эдипдир!

— Чингиз ханың кануны татар дәл бейлеки тайпаны таламага ве алдамага ыгтыяр берйәрми?

— Хава! Татар тайпасындан болмадык дел адамы таламак, онуң задыны огурламак я-да оны өлдүрмек оларда хатда айратын эдерменлик хасапланяр — дийип, илчи жогап берди.

— Дүшүнйәрин — дийип, сене языжы пышырдады.— Гарамаяк чарвалар нәме дийипдирлер? Оларың ачлыгы азалыпмы?

— Чингиз хан өз раяты болан тайпалар худай тарапындан назар салнан, әлемде ялңыз халкдыр дийип ыглан эдипдир, шундан бейләк олара «монголлар», ягны «еңижилер» диен ады бермели дийип ыглан эдипдир... Ер йүзүндәки бейлеки халкларың хеммеси мон-

голларың гулы болмалы дийипдир. Өзүне боюн эгмейән тайпалары Чингиз хан ер йүзүнден ёк этҗекдигини, диңе монголларың галҗакдыгыны айдыпдыр.

Сене языҗы хырчыны дишледи.

— Татар каганы бизиң серхедимизе-де мусулманларың оңа боюн эгмегини талап этмек максады билен гелдимикә?.. Эмма бизиң патышамызың батыр эсгерлерден дүзүлен әгирт улы гошуны бар, бизиң эсгерлеримиз ысламың мукаддес яшыл туглы саясында арслан дек сөвешйәрлер... Шейле эдермен мусулман гошуны, Хорезм ша Аллаэддин Мухаммет ялы шейле шөхратланан серкерде гарамаяк чарваларың акылы чашан ханына боюн эгер дийип пикир этмек акылсызлык, чага эртекиси ахырын! Пыгамбериң өзүниң мукаддес көлегеси бизиң гошунымызың үстүне сая болуп дуряр ве оны үстүнликлере алып баряр!

Илчи өзүниң чишик эллерини гәбе гарнының үстүнде чалшырып, улудан демини алды ве гөзлерини юмуп:

— Сен мениң гүррүңлерими угурсыз зат ве эртеки хасапларсың дийип, мен өңүнден айтдым ахырын! — дийди.

— Ёк, ёк, гадырлы мыхман! Айдыбер! Сениң айдянларың адатдан дашары болса-да, акыла сыгар ялы дәл болса-да, мен диңлейәрин.

Илчи гөнелди. Илчиниң гөзүниң акыл ве есерлик билен янып дурандыгыны гыз дуйды, эмма илчи гөйә ядав ялы болан болуп, гөзлерини юмды ве ялталык билен сөзүни довам этдирди:

— Ханларың ачгөзлүлигиниң песелмәндигини, гарамаяк чопанларың ачлыгының ве мәтәчлигиниң гүйҗәндигини, татар халкының өз бири-бирини гырмагы инди бес эденсоң гүйч топландыгыны татар каганы гөрүпдир... Шоңа гөрә, йөнекей чарваларың өз ханларына гаршы гитмезлиги үчин, Чингиз хан топланан гүйҗи башга тарапа гөнүкдирмеги йүрегине дүвүпдир... Ол гурултай, ягны иң танымал ханларың маслахатыны чагырыпдыр ве олара шейле дийипдир: «Сиз тиз вагтдан бейик йөрише гитмелисиңиз. Сиз урушдан гызыла гапланып, ат сүрүлерини, башга мал сүрүлерини ве бир топар усса гуллары сүрүп гелерсиңиз. Мен гарып чопанлары доюрарын, оарың гарныны гыммат бахалы йүпек мата билен басырарын, хер бирине бирнәче гырнак берерин... Биз өрән бай юрды өзүмизе табын эде-

рис, онсоң сизиң хеммәңиз шейле бир бай болуп гайдып гелерсиңиз, хатда алан олжаңызы өйңүзе гетирмәге улаг етмез...» Яз чыканда, сәхрада гөк овнук от гөгеренде Чингиз хан атлы ач гошуны гадымы бай Хытайың үстүне алып уграпдыр... Ол өңүнден чыкан хытай гошунларыны сырып-сүпүрипдир, апы-тупан турзуп, юрды чапавуллапдыр, Хытай шәхерлериниң мүңүсини-дагысыны күле ве тозана гарыпдыр ве үч йыллап уршандан соң Хытайың ярысыны өзүне боюн эгдирип... көп олжалары алып, өзүниң сәхра меканына гайдып гелипдир...

— Алланың өзи саклаверсин! — дийип, сене языжы пышырдады.

— Мениң айданларым саңа ене эртеки болуп гөрүнйәндир, эмма буларың хеммеси догры!

— Гадырлы Махмыт Ялвач, ол үйтгешик серкерде Чингиз ханың даш гөрки нәхили, шоны бир айдып бер.

— Ол узын бойлы, өзи-де эййәм алтмыш яшындан гечен-де болса, хениз өрән гүйчли. Аграс гадам басышы ве тагашыксыз херекетлери айыныңкы ялы, мекирлиги тилкинииңки ялы, гахары йыланыңкы ялы, окдурылышы барсыңкы ялы, ядавсызлыгы дүйәниңки ялы, өзүниң сылагласы гелйәнине сахылыгы өз чагажыкларының үстүнде өлүп-өчүп барян ганхор ёлбарсыңкы ялы. Ол гиң маңлайлы, узын инче сакгаллы, гырпылламаян сары гөзлери болса, пишигиңки ялы. Ханларың хеммесиниң ве йөнекей нөкерлериң ондан горкайшы отдан-сувдан горкулышының чакы дәл ве эгер-де ол он саны нөкере мүң душманың үстүне чозмагы хөкүм этсе, олар бирҗик-де икирҗиңленмән топулярлар, чүнки олар өзлериниң еңжекдиклерине ынанярлар,— Чингиз хан хемише еңип гелипдир...

Сене языжы шейле дийди:

— Мен дүнйәде көп йыл яшадым ве көп шөхратлы, йүрекли серкерделери гөрдүм, эмма сениң айдян адамың ялы адама мен хениз душамок... Сениң сөзлериң эртекә гаты меңзейәр... Эгер башарсаң, маңа шуны дүшүндир, эгер татар каганы хер бир чопаны бай эден болса, инди нәме үчин онуң өзи бирден өз ватанындан шейле узаклашып, бизиң серхедимизе гелип чыкыпдыр?

Илчи пыяладакы шерабы дүйбүне ченли ичди, ене гөзлерини юмды ве гүйчли чайканды. Хызматчы ене шерап гуйҗак болды, эмма сене языжы гөзүни алар-

дып, онуң өңүни алды. Эмма илчи өзүни дүрседи ве бош күмүш пыяла гөзи дүшүп, хызматча ышарат этди, онсоң ол гарамтыл гызыл шерапдан пыяланы пүрепүрледи.

— Көп ичйәң дийип геңиргенме! Не-хә сен, хорматлы Мүрзе Юсуп, не-де сениң яш көмекчиң, хич бириңиз бир дамжа-да ичмедиңиз, шона гөрә мен үч адамың дерегине ичмели болярын...

Махмыт пыяланы элинде саклап ве чаларак ыраныл отуран еринден сөзүни довам этдирди:

— Бейик каган өз чарва месгенинде үч йыл дынч алды. Гошунының ярысыны ол Хытайда гойды, ол ерде халк хенизе ченли ватаныны горамагыны довам этдирйәр. Гошуның икинҗи ярымыны онуң өзи чөлүң ве дагларың үсти билен гүнбатара алып гитди...

Сене языҗы эллери билен гулакларыны тутды-да ах чекди:

— Мен айылганч зады өңүнден дуйярын!..

Илчи сөзүни довам этдирди:

— Ханларың ачгөзлүлиги ве гарамаяк чарваларың ачлыгы хич чакың дәл. Иң говы олҗаны ханлар өзлерине алдылар, гарыплара ташланды етди дийип нөкерлер наладылар. Шол вагт, оларың өз бири-бирлерини ве өз ханларыны гырмага башламазлыгы үчин, Чингиз хан нөкерлери узага әкитмеги йүрегине дүвди...

— Инди татар гошуны нәчерәк барка?

Илчи укулы, леллик сес билен шейле дийди:

— Чингиз хан гүнбатара он бир түмен (корпус) алып гитди. Хер түменде он мүң атлы татар боляр. Хер атлы өз яны билен ене бир этиячлык ат, кәте ики ат ийдип баряр...

Сене языҗы батлы сес билен:

— Диймек, татар каганының җеми йүз он мүң атлысы бар-да? — дийди.— Бизиң патышамызың нөкерлери болса дөрт эссе көп!.. Эгер-де ол бизиң тайпаларымызың хеммесини мукаддес урша баш гөтертсе, онда ысламың әгирт улы гошуны хич эйгертмез!

— Улы мертебели Хорезм ша Аллаэддин Мухаммеде мен шоны айтмадыммы нәме? Татар гошуны Мухаммет шаның — ылахым ол йүз йигрими йыл патышалык сүрсүн! — гошунының өңүнде гаранкы гиҗедәки түссеҗикден энайы дәлдир!.. Догры, гүнбатара йөрише гидиленде, ёлда татар гошунына сәхра ыкмандаларының хеммеси:

уйгурлар-да, алтайлылар-да, гыргызлар-да, гара хытайлар-да гошулдылар, шол себәпли Чингиз ханың татар гошуны чалтлык билен көпелди ве улалды... Бу-да эртеки дәлдир!

Илчи чайканып гитди, элини хала диреди-де сүйнди. Гыз гелип, онуң башының астына миши яссык гойды ве гоҗаның гулагына чавуш чакып:

— Бу мекир тилки экени! Мунуң догрусыны айдасы геленок...— дийди.

— Илчилер асыл шейле болар! Сен догручыл илчини нireден тапарсың!

Векил гелип гирди. Уклап ятан илчини нәтҗеклерини билмән, узак вагтлап дымышып ве гарашып отурдылар.

Махмыт Ялвач бирден оянды-да бытдым-сытдым өтүнч сорап; дессине дик отурды:

— Мес болуп, сизе нәме айданымы өзүмем билемок! Ол сөзлери сиз нәхак яздыңыз! Ол язанларыңызы якың!..

Илчини векил көшгүн дар гараңкы ёллары билен ызына әкидип, чоларып дуран дашкы гапының янына гетирди, ол ерде эерли атлар хәзир дурды. Энтирекләп дуран Махмыт Ялваҗы нөкерлер зордан ата мүндүрдилер. Атланып, даңың яңы саз берип угран ватында, укуда ятан Бухараның гум-гуклук көчелеринден гечип, шаның шәхерден дашардакы көшгүне гелдилер.

Шол гүнүң эртеси Мухаммет шаның элинден җогап хатыны алып, татар илчилери гүндогара, әхли татарларың бейик каганының гошунына гайтдылар.

Бәшинҗи бап

БЕЙИК КАГАН ИЛЧИЛЕРИҢ ХАБАРЫНЫ ДИҢЛЕЙӘР

Чингиз хан узын бойлулык ве сагты пугталык билен тапавутланярды. Гөзлери пишигиңки ялыды.

(Тарыхчы Җузҗаны, XIII асыр)

Үч саны атлы атларыны татар өйлериниң арасындакы ёда билен чалт сүрүп барярды. Оларың йүң япынҗалары урушян гарагушларың ганаты ялы галгаярды. Саклавда

дуран ики саны нөкер найзаларыны атанаклайын чалшырды. Атлылар атларындан дүшүп, өзлериниң эгниндәки тозан басан япынҗаларыны ак чәгәниң үстүне ташладылар.

Гелен атлыларың бири эгниндәки золак-золак гызыл донуны дүзедишдирип:

— Қаганың ады шанлы бола! Айратын мөхүм хабар гетирдик! — дийди.

Иң якындакы өйден еңлери гызыл даңылы, гөк поссунлы ики саны нөкер чыкып, эййәм ылгап гелйәрди.

— Биз гүнбатар юрда бейик каганың тарапындан илчи гидип, гайдып гелдик. Бизиң геленимизи хабар эт. Мен илчи Махмыт Ялвач.

Сары чадырың йүпек эңсиси ачылды ве ол ерден буйрук яңланды. Ол чадыра барян ёданың угрундакы секиз гаравул бири-бириниң ызындан:

— «Гойбериң, гелсинлер» дийип, бейик каган хөкүм этди — дийип, гайталады.

Геленлериң үчүси-де бил бүкүп, эллерини дөшлеринде говшурып, чадыра тарап уградылар. Хызматчы хытай олара ёл берди, олар башларыны галдырман, чадыра гирдилер-де төре гечип, халының үстүнде отурдылар.

— Айдыбер! — диен ёгнас сес чыкды.

Махмыт Ялвач башыны ёкары галдырды. Гөрсе, гаршысында гаралып гөрүнйән гыңыр йүзли, гатаңсы сары сакгаллы бир адам отыр. Онуң өрүлип, учлары дүвүлен ики саны чал сачы гиң эгинлерине дүшүп дурды. Әгирт улы гөвхерли, реңкленен гара телпегиниң этегинден онуң мавумтыл-меле гөзлери чиңерлип середйәрди.

— Хорезмиң шасы Аллаэддин Мухаммет сениң совгатларыңа ве достлук хакындакы теклибиңе көп хошал болды. Ол сениң тәҗирлериңе хер дүрли еңилликлер бермәге гөвүнҗеңлик билен разы болды. Эмма онуң бир зада гахары гелди...

— Мениң оңа оглум диенимеми?

— Сен, бейик хөкүмдарым, хемише билшиң ялы, муны-да билдиң. Ша шейле бир гахарланды велин, мениң келләм неденем гидипди.

Қаганың гөзлери сүзүлип, узынҗа ыш ялы болды.

— Сен шейле болар өйденсиң? — дийип, каган элиниң ёгын бармагы билен ховада чызык чекди.

Онуң бу херекетинден хемме адам горкярды: Чингиз хан өлүм җезасыны беренде шейдерди.

— Мен Хорезм шасының гахарыны көшешдирдим, шол себәпли ол саңа салам хем хат иберди.

— Сен онуң гахарыны көшешдирдиң? Нәдип? — диен мүңкүр сес чыкды. Гөзлери кә языльп, кә бүзүлип, сиңе середйәрди.

Махмыт Ялвач өзлериниң Мухаммет шаныңкыда кабул эдилишини ве гиҗәниң бирмахалы өз янына бейик везир гелип, гизлин гүррүңлешмәге чагырандыгыны бирин-бирин гүррүң бермәге башлады. Шулары айдып, ол өзүниң Хорезм шадан алан гөвхерини Чингиз ханың гиң аясына гойды ве Мухаммет билен нәме догрусында гүррүң эдендигини бирин-бирин беян этди.

Махмыт Ялвач өзүне каганың сиңе середйәндигини ве ички пикирлерини аңҗак боляндыгыны габагыны галдырман отуран еринден дуйярды.

— Шулар сениң эшиденлериң хеммесими?

— Эгер унудан задым бар болса, багышла, мен бир хушсуздырын!

Хыррылды эшидилди, бу хыррылды каганың гөвни хош боландыгыны аңладярды. Ол өзүниң агыр эли билен Махмыт Ялваҗың аркасына какды.

— Сен мекир мусулман, Махмыт. Мениң гошуным гараңкы гиҗедәки түссеҗикден энайы дәлдир дийип говы айдыпсың. Дегме, ша шейле пикир эдиберсин! Агшам үчиңизем мениңкә нахара гелиң.

Илчилер чадырдан чыкдылар.

Иримчик гара кендир матадан тикилен, инли тылла гушаклы, узын бойлы, күйкүрәк каган еринден турды. Ак миши әдикли улы-улы хем говкы аяклары билен агыр-агыр әдимләп, чадырың ичинде ики яна гезмеледи, эңсини чаларак ачып, ак селлели ве ала донлы үч илчиниң тозан басан атларына мүнүп, ювашҗадан уграйшына сын эдип дуран еринден:

— «Бейик хөкүм» (йөрише уграйыш) чагы якынлады. «Сәхетли ая» гарашайын — дийип, өз-өзүне маслахат берди.

Алтынжы бап

ЧИНГИЗ ХАНЫҢ ГАЛАГОПЛЫ ГИЖЕСИ

Чингиз хан узын бухары билен йыладылян, лəлик хытайларың говы гөрйəн секисиниң үстүнде ятмагы я-да мусулман тəжирлеринде болян пер дүшекчəниң үстүнде ятмагы халамаярды. Каган өз янбашының астында гаты ериң дуюлып дурмагыны говы гөрйəрди, шоңа гөрə, гожа хытай хызматчы халының үстүне диңе говы чекилен галың кечəни ики эплəп, онуң астына язярды.

Каган адатча гышаран бадына уклаярды. Йыгы-йыгыдан дүйш гөрйəрди ве ол дүйшлерини порханларына я-да өз парасатлы хытай геңешчиси Елю Чу-цая[1] ёрдурярды, эмма оларың ёргутларына кəн бир ынаныпдурман, өз билдигиче херекет эдйəрди. Даңданлар ояныл, йылы гундуз поссуның астында ятан еринден, каган өзүниң онларча мүң нөкери ве атлары хакында, өзүниң доймаз долмаз гошуныны илат нахарлап дурар ялы иң говы ёл хакында, өзүниң Монголияда гоюп гелен бəш йүз аялыны, оларың чагаларыны, гырнакларыны ве хызматчыларыны эклемек хакында пикир эдйəрди. Өзүниң гошун чекип гитмекчи иллерине өңүрти иберишдирен көп санлы жансызларының хабарлары хакында-да ол пикир эдйəрди, бири-бириңден габанян ве бири-бирине гөриплик эдйəн өз огуллары хакында хем пикир эдйəрди, өз аякларының ве богунларының агырып дуряндыгы хакында-да, өлүм хакында-да пикирленйəрди...

Каган ёкаркы габаклары кирпиксиз, гырпылдамаян гөзлерини ачды-да бир нокада серетмəге башлады. Ол

---

[1] Хытайда, онуң пайтагты еңилип алнан вагтда, Елю Чу-цайы гетирип, Чингиз хана гөркезипдирлер, ол озал патышалык сүрен Киданлар небересиниң несилиди. Елю Чу-цай өз билимлилиги, гошгулары билен, хытай канунларына ве көшк дəп-дессурларына өкделиги билен тапавутланярды. Ырымчы Чингиз хан онуң белли бетерем астрологлыгыны ве гуррандазлыгыны говы гөрди. Чингиз хан оны боюн эгдирилен ерлери доландырмак боюнча өз баш геңешчиси эдип белледи, онсон Елю Чу-цай монгол империясының гөрнүкли ишгəри болды. Ол шахсы дурмушында чала мыдар билен оңан, сап йүрекли ве Чингиз ханың гахарыны ятырмагы башарян адам болупдыр. Елю Чу-цай өленден соң онуң өйүнден бирентек китаплан ве астрономия гуралларындан башга хич бир байлык тапмандырлар.

чадырың маталарының арасындакы ышдан дашарык середйәрди. Асманың бир бөлеги гөгерип гөрүнйәрди. Йылдызлар эййәм өчүпдир. Дуран орнундан гидип, соңра пессай-пессай йөрәп, ызына гайдып гелйән гаравул нөкерин көлегеси кәмахал гаралып гидйәрди.

Бир агыр пикир каганың келлесинде йыгы-йыгыдан пейда болярды. Гүнбатара йөрише гитмекчи болуп йөркә, Чингиз ханың гарры, ёгнас аялы Бурте оңа хемишеки ялы парасатлы сөзлери айтды.

Ол башыны ере ченли эгип ве агыр-агыр дем алып, шейле дийди: «Бейик каган, сен гошун чекип, даглардан ве чөллерден ашып, ят иллере, өзге халклар билен айылганч сөвешлере гидерсиң. Душман окунын сениң гүйчли йүрегинден гечмеги я-да ят ил нөкериниң ханҗарынын сениң полат телпегиңи чапмагы мүмкиндир дийип пикир этдиңми? Эгер шол зерарлы бир айылганч хем дүзедилмез иш болайса (ол «өлүм» хакында пикир эдйәрди, эмма ол сөзи айтмага дили бармаярды) ве эгер ер йүзүнде сениң дерегиңе диңе мукаддес адың галайса, сен дөрт оглумызың хайсы бирине өз мирасчың ве әлем хөкүмдары болмагы хөкүм эдерсин? Бизиң огулларымызын арасында соңра җең ве өлүшик болмаз ялы, өз ислегиңи ерин гиңинде хеммә ыглан эт».

Онуң гаррылыгы хакында, онуң гүнлеринин инди, белки, саналгыдыгы хакында шу гүне ченли онуң янында хич ким дил яздырып билмейәрди. Хеммелер ол бейик, чалшылмаз, орны тутулмаз серкерде дийип, ол болмаса әлем йыкылар дийип хетҗикләп йөрйәрдилер. Диңе гарры, вепалы Бурте өлүми онун ядына салмага йүрек этди...

Я-да ол хакыкатдан-да гаррайдымыка? Ёк, ол хениз өзүниң эерленмедик атың үстүне бөкүп, оны аяк алдыгына гойберип, йүзүниң угруна екегапаны найза билен уруп йыкмагы башаряндыгыны ве душманың элини совуп, оны өзүниң гүйчли эллери билен богуп өлдүрмәге укыплыдыгыны гизлин ичигараларың гөзүне гөркезер. Онун гүйчсүзлиги я-да гаррылыгы хакында агзыны ачанларын хеммесиниң пендини берер...

Эмма шейле-де болса, парасатлы, йүрегине даш баглан Буртәниң ол вагт мирасчы хакында гүррүң ачмагы хакды. Дөрт оглунын хайсы бирини ол өз мирасчысы эдип беллемели? Боюн эгмезек ве өзденли улы оглы Җучы өз атасынын өлмегини хеммеден бетер

ислейәр. Ол хәзир кырк яшында, ол патышалык жылавыны атасының элинден ганрып алмагы, атасыны болса хайы гидип, вайы галан гаррылар өйүнде отуртмагы арзув эдйәндир. Шоңа гөрә, Чингиз өзүниң оглы Жучыны узага, өз патышалыгының иң бир четдәки күнжегине иберди ве Жучының хер бир деми ве хер бир ниети хакында шугуллап дурар ялы, онуң янында гизлин жансызлары гойды...

Икинжи оглы Жагатай хем атасының өлүмини ислейәр, эмма ондан хем бетер ол өз доганы ве бассашы Жучының өлүмини ислейәр. Олар хениз бири-бирини йигренип, өзара чекелешип йөркәлер, олар хатарлы дәл. Шоңа гөрә, ол ур-тут үчүнжи оглы Угедейи мирасчы дийип, ыглан этмеги йүрегине дүвди, ол юмшак хем первайсыз хәсиетли адам, шагаланлы мейлислери, лачын билен ав авламагы, ат чапмагы говы гөрйәр, ол өз атасыны йыкмак үчин онуң аягының ашагыны көвмез. Дөрдүнжи, иң кӧрпе оглы Тули хан хем шейле. Оларың икиси-де жалайлыгы говы гөрйәр, хәким боласы гелмек хыжувы оларда хениз дөремәндир.

Шоңа гөрә, Чингиз хан йөрише гитмекчи болуп, үчүнжи оглы Угедейи тагт мирасчысы дийип, ыглан этди. Эмма мунуң билен ол ики улы оглуны өңкүден-де бетер гахарландырды, шол себәпли хемише хүшгәр болмалы, жанына каст эдилмегинден, гараңкының ичинде авулы ок гойберилмегинден я-да чадырың эңсисиниң аңырсындан найза билен урулмагындан ховатыр эдип йөрмели болды...

Шондан бәри гөвни галан Жучы хемише узакда, гошуның өңүнде, өзүне белленип берлен түмениң башында боляр. Ол өзүни гөркезмәге жан эдйәр, өзүни нөкерлериң говы гөрмегини газанмага дыржашяр, ол ат ве шөхрат гөзлейәр. Ол жахыл, гүйчли... Жахыллык говы зат!..

Каган бир янбашындан бейлеки янбашына агдарылып, гарры, ёгнас Буртәниң сөзлерини йыгы-йыгыдан ятлаярды ве өзүниң өлүми хакында пикирленйәрди. Ол ганрав шахлы еңил кейиклер дазлашып, ал-асманда ювашлык билен гарагушлар гайышып йөрен сәхрада душян белент депе хакында ойланярды... Бейле депелерде бейик батырларың жеседи ятыр. Халкларың иң эдермен хөкүмдарларының гараз, өлмән галяны ёк. Эмма ол, Чингиз хан хеммесинден эдермен. Эйсем бейле гиң ерлери хенизе ченли өзүне табын эден бармы

нәме?.. Өлүм нәме? Демри алтына өврүйән дашларың бардыгыны билйән окумыш тебиплер ве жадыгөйлер бармыш. Олар адамы тәзеден йигделдйән ичги хәзирлемеги, тогсан докуз отдан адама бакы өмүр берйән дәри--дерман ясамагы башарярмышлар...

Эйсем озалкы бойны боюнтуруклы гул, йөнекей нөкер Тимучин гурултайда «асмандан иберилен», ягны Чингиз хан диййлип ыглан эдилмедими нәме? Эгер-де гөк асман бакы болян болса, онда онуң индерени-де бакы болмалыдыр. Гой бейик хытай геңешчиси Елю Чу-цай ховлукмачлык билен, эртириң өзүнде, патышалыгың хемме ерине пугта перманлар иберсин: керамат гөркезмеги башарян иң бир парасатлы окумышлар — хытай даослары-да, тибет жадыгөйлери-де, алтай порханлары-да деррев каганыңка гелсин, оларың хеммеси гүйч, жахыллык ве өлмезлик берйән дерманларыны алып гелсин. Шейле ажайып дерманлар үчин ол, бейик каган, олара хениз әлемде хич бир хөкүмдарың бермедик, гөрлүп-эшидилмедик сылагыны берер...

Ол узак вагтлап иркилип билмән, бир янбашындан бейлеки янбашына бирентек агдарылып, яңы иркилмәге башланда, аягының башам бармагы чаларак агырып гитди. Нәмедир бир зат гаты гапжан ялы болды. Ол горкмады. Чарваларда болян бу адаты ышарата ол белетди. Каган башыны галдырды, эмма гараңкының ичинде хич бир зат селжерип билмеди. Бу ышарат онуң ядындады: ол хениз йигдекчекә өзүниң сөйгүли гелни, ол вагт инчежик ве ылла сәхра ялманы ялы чаласын Буртәниң аягының бармагыны шунуң ялы гысярды. Ол вагт бир топар машгала болуп, Буртәниң гыңыр атасы Дай-Сечениң гараңкы өйүнде кече язып ятярдылар.

Онун аяк ужунда бир-ә отыр? Оны бир-ә чагыряр?

Ол эмай билен элини узатды, элиниң аясына ювкажык йүпек гейим, гысмылжырап дуран аял гөвреси, накысжа чигинлер илди, сачының өрүлиши-де үйтгешик, бу кимкә? Оны дартып өз янына гетирди ве ол аял чалгырт дил билен онуң гулагына чавуш чакып дүшүндирди:

— Сениңки Кюсюльтю, сениңки ханы-маның Кулан хатын, өлжек боля, сениңки барды бар... Гөвүнлик берди бар... сеним — гүн, Кюсюльтю — ай...

«Мен — хытайлы, сениң «Кюсюльтю» диййән яш ая-

лың Кулан хатының хызматчысыдырын. Мен йылан ялы сувулып сессиз-үйнсүз чадыра гелип гирдим. Кулан сени чагыряр».

Каган ичине кече тутулан гиң әдигини гейди-де өз бейле янында ятан огуллары Угедее ве Тулә дегмеҗек болуп, сересаплык билен ишиге барып, чадырдан чыкды.

Единҗи бап

КУЛАН ХАТЫНЫҢ ӨЙҮНДЕ

Тапмарсың гөзели олардан зыят!
Гыя гөзлер середенде эдер шат!

(Монгол айдымындан)

Бу гиже үмсүмликди, гарлы даглардан совук хова өвсүп дурярды. Айың өңүни агыр булутлар тутды. Кә ерде өчүк йылдызлар йылпылдаярды. Хытайлы гыз жасмин гүлүниң якымлы ысыны сачып, өңден барярды.

Ерден ики саны көлеге турды.

— Ха[1]! Ким гелйәр?

Хытайлы гыз пышырдап:

— «Гара Ыртыш»...— дийди.

Гаравул:

— «Табын әлем» — дийип, паролы айтды, шондан соң көлегелер ики яна гидип, ёл берди.

Ак өе етип барярка каган: «Кюсюльтю бу гүн гөр нәхили оюн чыкарарка?» дийип ичини гепледйәрди. Хер гезек гошун баштутанлары билен гечирйән гүррүңини гоюп, онуң янына геленде, Кулан хатын оны хер дүрли гаршылаярды: кә үйтгешик гүл нагышлы йүпек гейим гейнип, хытай ханымы ялы болуп гаршылаярды, кә гундуз дерисинден тикилен басыргыны япынып, эдил өлүп барян ялы иңиләп ятярды ве өзүниң кичиҗик йүрегиниң үстүне каганың өз гүйчли элини гоймагыны сораярды, кә Керулениң[2] гөк кенарлары ве аңырсына гөз етмейән чола сәхрада еке отуран гөчме чарва гоналгасы хакында

[1] Ха — дур.

[2] Керулен ве Онон — Аргунь дерясының гошантлары, «дүйп монголияның» эсасы дерялары. Чингиз ханың яшлыгы шол деряларың кенарларында гечипдир.

гадымы монгол айдымларыны айдян гарры монгол аялыны диңләп, ики эли билен өз башыны тутуп, гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүп отурярды.

Хытайлы гыз ак өйүң эңсисини ёкары галдырды, каган өе гирди. Өйүң ортарасында сәхра чөп-чаламының көклери янып дурды ве ыслы түссеҗик бурум-бурум болуп, түйнүге тарап гидйәрди. Кулан хатын дызыны гуҗаклап, херекетсиз, сүзүк гөзлерини одуң ойнаклап дуран ялынҗыкларына дикип отырды. Ере озалкы йүпек халыларың орнуна үч саны йөнекей ала кече язылгыды. Бир гапдалда эййәм гөзелип, ёла тайынланан чуваллар дурды.

Каган ич ишикде аяк чекди. Онуң янып дуран пишик гөзлеринде шат учгунлар учганаклады. «Ине саңа тәзе оюн!» — дийип, ол пикирленди.

Кулан хатын укудан оянан ялы болды, сүрме чекилен ве узалдылып чекгелерине етирилен гашлы гөзлерини элиниң аясы билен сыпалады. Еринден зөвве турды, келлесини аркан гайшардып, өзүни ашак гойберди-де каганың аякларыны гуҗаклады.

— Укыңы бимаза эденим үчин я-да пикирлериңе я-да харбы маслахатыңа пәсгел береним үчин мениң гүнәми өт, әхли асырларың чалышмаз ялңыз бейиги. Эмма мен мундан буяна бу ерде дуруп билмейәрин. Хемме ерден, ышларың хеммесинден мениң өзүме-де, мениң кичиҗик оглума-да өлүм ховпы гезелип дуряр. Мен дивана болуп, башымы алып гитҗек, өз янымда мениң вепалы хызматчы гызым болса боляр, сәхрада гезҗек йөрҗек, ол ерде мени хич кес танамаз.

— Бир азаҗык сабыр эт ахырын, маңа бир кәсе чын чайы бер, мен болсам сениң янында отуруп, саңа ниреден ве кимиң ховп саляндыгыны диңләйин.

Каган одуң душундан гечип, төрде кечәниң үстүнде отурды. Өйүң ичине язылгы йүпек халылары нәтдилеркә? Озал тәримден асылгы дурян, гуш ве гүл суратлары билен безелги тутулар ниреде? Бу инди гарамаяк, йөнекей чарваның өйи ялы болупдыр, каганың өзи-де мундан кырк йыл озал шейле йөнекей чарвады.

Кулан ене йыгрылып, гахарҗаң гөзлерини газаба мүнен көвүгинки ялы эдип кагана середйәрди. Онуң янында, сачы сырылып, ики саны гулпаҗык гойлан гара келлели, гараягыз огулҗыгы Кюлькан йыгрылып,

чыплак ятырды. Кулан зарын, мылайым сес билен гепләп уграды:

— Мен хич бир зада, хич бир горага ынам эдип билмейәрин. Менде не ата бар, не-де эне, доганларымың хеммесинден диңе бири галды, ол хем йөнекей нөкер болуп хызмат эдйәр, өңкүлик болан болса, онуң мүң нөкери боларды. Мениң бу доганым-да узак яшамаз.

— О нәме үчин узак яшамаз?

— Бизиң меркитлеримизиң хеммеси, бизиң бүтин шумбагт тайпамыз сениң ёлбарс гөзли, даш йүрек, рехимсиз оглуң Жучының нөкерлериниң ханжарындан гырылды. Тиз вагтдан ол бу ере гелер, мениң атамы өлдүрен ве бизиң бүтин уругымызы гыран йигренжи ганхор мениң гөзүмиң алнындан айрылмаз. Үстүме йыкылып, мынжыратжак болуп дуран гаяның ашагында дуруп нәме ишим бар? Мени гойбер. Уграбермәге эййәм шайымы тутдум.

— Жучы хан бу ере гелмез. Ол Иргиз дерясының якасында тәзе йөрише тайынланяр. Онсоңам мениң өзүм хениз дири, әлеми доландырмагы өз герденимде саклаярын. Сен менден гүйчли нәхили пена гөзлейәрсиң?

Кулан инчежик бармаклары билен гөзлерини сыпалап, дулугындан сырыгып барян гөзяшларыны сүпүрди.

— Сениң доганың Желал Хажыны мен өз мүң нөкеримиң алтынжы йүзлүгиниң баштутаны беллейәрин. Ол алтынжы йүзлүгиң сени-де, сениң өйүңи-де, сениң көрпеже пәлваның Кюльканы-да горамалыдыгыны мен өз мүңлүгимиң баштутаны Чагана эртир айдарын. Мениң гөзүмиң астында болуп, кимиң горкмага хакы бар?

Кулан йүзүни ашак салды ве эндирейән юваш сес билен:

— Сениң өз дашыңда-да оклар гезелишип дур...— дийди.

Каган элини Куланың эгнине гойды:

— О нәхили оклар? Айт, кимиң оклары?

Кулан хырчыны дишләп, аңырсына өврүлди, онуң элинден сыпды-да еринден чалт туруп, еңил ылгап гапдала гачды. Онуң өрүлги узын гара сачы сувулып барян йылан ялы болуп кечәниң үстүнде сүйренип уграны билен, каган онуң ужуны аягы билен басды-да пышырдап гайталады:

— Айт, ким мени өлдүржек боляр?

Кулан аркасыны тәриме диреди.

— Эй әлемиң бейик хөкүмдары! Хич бир халкың, хич бир гошуның сениң янында манысы болмаз, шемал туруп, гүйз япракларыны алып гидиши ялы, сен олары дерби-дагын эдерсиң. Эмма сениң билен билеликде бир чадырда отуран, гиҗеси — гүндизи сениң ызыңа дүшүп йөрен гизлин душманлардан өзүңи горап саклап билермиң? Бир мен саңа вепалыдырын ве мәхрибан Алтайың ялпыллап дуран гарлы әпет хем аҗайып дагыны говы гөршүм ялы, мен сени-де говы гөрйәрин. Бир сенсиң мениң аркадаянҗым, сен болмасаң, мени ёлда ятан дашҗагаз ялы, аякларының бурны билен какып гойберерлер. Мениң айдяным догры дәлми нәме? Сен хеммесини гөрйәрсиң, хеммесине дүшүнйәрсиң, шемалың дилине-де, билбилиң овазына-да, йыланың чекремегине-де дүшүнйәрсиң. Мениң айдянларымың хеммеси доғры ахырын?

Каган онуң сачыны гойбермән, гырык сес билен:

— Хеммесини айт, гөрен-эшидениң барыны айт! — дийди.

Кулан хатының гөзлеринде есерлик отлары учганаклады.

— Ханың огулларының хемише иң көрпеси мирасчы болмалыдыр, юрт эеси болмалыдыр, шуны сәхра яшулулары догры тапындырлар. Улы огуллар етшип, атасының атының җылавыны өз эллерине алҗак болуп алңасаярлар. Шоңа гөрә, атасы олары айрып, олара өзүниңкиден узакда өй дикип берйәр, өз гүзераныны өзлери гөрсүнлер диййәр. Эмма яшаҗык, иң көрпе огулҗыгы етишйәнчә, атасы өз сүрүлерини аркайын бакып йөрүп билйәр. Сен хеммесине гараз, бир зат бердиң, огулларың хеммесине улус бердиң, нәме үчин иң көрпе оглуң Кюльканы мирасчы этмеги унутдың?

Каган онуң сачыны гойберип, узак вагтлап хүмледи-де ахыры шейле дийди:

— Мен огланы-да, сени-де гораярын... Шол себәпли мен оны мирасчы дийип ыглан этмедим. Монголлар меркит аялының оглуны хич вагт халамазлар, оңа боюн эгмезлер.

Кулан өзүни ере гойберип, чөкүне дүшди.

— Ынха мен дүнйәде еке-тәк говы, адамларың иң үйтгешиги, меркит аялының оглуны, асмандан инен сени сөймекден горкмаярын. Сениң энең бейик Оелун хем монгол гызы дәлди, мениң тайпамданды, меркит гызыды.

Чингиз хан хүмләп ериңден турды.

— Хава, сен догры айтдың! Оны хемме адам унутды. Гой, ятламасынларам... Сениң сөзлериңи мен өз йүрегимде сакларын. Хич яна гидиҗи болма. Халылары ене языщдыр. Нойонлар билен харбы маслахатлардан соң мен сениң яныңа гелип дурарын, мениң кичиҗик маралым, гөвүн сөеним Кюсюльтю!

Онсоң каган агыр-агыр әдимләп өйден чыкды.

Кулан ериңден турды ве гашларыны йыгрып, бөврүни диңләп, узын гара сачыны хаяллык билен элине чоламага башлады. Хызматчы гызы чагырды. Хытай гыз диварың янында гышарып, ука гидипди. Кулан оны өзүниң кичиҗик аягы билен какып оятды:

— Ызгытсыз! Тас элими дөвүпди!.. Халылары ене языщдыр! Мениң сачыма ене бирнеме ат гуругындан өр, ол вагшы тас сачымы гопарыпды! Эртир өзге юрт илчилери билен улы мейлис боляр. Күмүшден гүл суратлары чекилен гөк хытай көйнегими тапып гоярсың...

Секизинҗи бап

КАГАН БАРМАК БУКУП САНАЯР

Каган «газаба мүнен көвүгиң» айданларыны пикирленип, ювашҗадан йөрәп, депәниң душундан гечип барярды. Онуң өңүнде ене көлеге пейда болды. Булар пароллары айдышдылар: «Гара Ыртыш!» — «Табын элем». Ол сакчыны каган танады, ол каганың аламанларының хеммесинде онуң янында болян гоҗа нөкерди.

— Нәме гөрүп-эшитдиң?

— Шо тайда, дагларда көп от яняр. Гөрйәңми, йылдызлардан дүзүлен хүнҗи ялы, ол бу дүзлүгиң өз мал-гараларыны алып даглара гачан илатының отлары. Олар бизиң гошунымыздан горкярлар.

— Нөкерлеримиз өз араларында нәме гүррүң эдйәрлер?

— Доварларымызы ийип, түкедип барярыс, атларымыз отуң хеммесини ийдилер, инди отуң көклерини газаярлар, ханҗарларымыз ган сораяр диййәрлер. Шоңа гөрә олар бейик каган бизден хас парасатлыдыр, ол хемме зады гөрйәр, билйәр, тиз вагтдан бизиң өзүмизиң ве атларымызың рызкы үчин хемме задың бол ерине экидер диййәрлер.

— Догры! Каган хеммесини гөрйәр, хеммесини билйәр, хемме задың гамыны иер. Ылга, тиз бар-да мүңбашы Чагана айт, биз онуң хәзириң өзүнде өз яны билен алты йүз нөкер алып, атланмагыны буюрярыс.

— Лепбей, керемли ханым!

— Дур! Чагана ене айт, мен шу отлук мейданҗыгың өңүнде, депәниң үстүнде бармак бүкүп санап, гарашып дурҗак.

Ол монгол өзүниң чайшык аякларыны агыр-агыр галдырып, байырдан ашак ылгап инди, каган болса, чоммалып отурды-да гымылдаман, өзүниң елкен ялы гулагыны херрелдип, гараңкылыкдан гелйән сеслере гулак асмага башлады. Ол өз ичинден: Бир, ики, үч, дөрт...— дийип, санап уграды ве йүзе етенде бир бармагыны юмярды.

Ай кә булуда гапланып, кә яңадан гараңкы асмана чыкып, асманың йүзи билен хаял сүйшүп барярды, шол вагт нөкерлериң байрың төверегинде гиң агыллайын ерлешен өйлери кәте ачык ве якын гөрүнйәрди, кәте булутларың көлегесине дүшүп, чала билдирйән гара гарантга болуп дурярды.

Каган санап ики йүзе етенде ве икинҗи бармагыны юманда, өйлериң арасында көлегелер гаймалаклашып уграды, бирнәче нөкер ат салып, гараңкылыкда йитип гитди.

— Ёв, ёв! — диен гарҗашык сеслер гошун хемме еринде эшидилди.

Каган өңкүси ялы бутнаман отурып, үчүнҗи йүзи, соңра дөрдүнҗини... аркайын санамагыны довам этдирди. Узакдан бир гүпүрди гелип уграды, ол гүпүрди барха гүйҗейәрди, онуң мүң атдан ыбарат сүриниң гүпүрдисидигине каган дүшүнйәрди. Йылкы сүрүси дабырдап барха якынлашярды ве байрың этегине гелип, бирден аяк чекди. Каганың бурнуна ат дериниң ысы гоңурсап урды ве хапылап гелен тозан бүтин лагери гаплап гечип гитди.

Каган санап, бармак юммагыны довам этдирйәрди. Сүрүдәки атларың уршуп гыгырышяндыгы ве депишйәндиги эшидилйәрди. Каган ёгын хем гырык сеси билен:

— Чаган! Аха-ав, Чаган! — дийип арлады.

— Ха-ав, гуллук! — диен җогап гараңкының ичинден гелип етди.

— Мен эййәм алты бармак юмдум! Нәме ызың гелмеди?

— Ене ики бармак юмянчаң хеммәмиз атланарыс!

Ай ене булутдан чыкып, өйлериң арасындакы ачыклыгы говы ягтылтды, ол ере монголлар думлы-душдан ылгашып йыгнанярдылар. Кимселер эер билен ичирги алып барярдылар, бейлекилер атларыны идип, өйлериниң янына барярдылар, өзгелери өзлери үчин өңүнден белленилен орунлара атларыны алңасак сүрүп гечйәрдилер.

Каган санамагыны довам этдирйәрди. Ол единжи бармагыны юман бадына, еңсесинде аяк сесини эшидип, ганрылып серетди. Ики саны нөкер Чингиз ханың меле атыны эерләп, идекләп гелйәрди. Ол эли билен атың ялындан тутуп, эериң үстүне атланды ве хаял сүрүп, байрың бурун берип дуран ерине чыкды. Онуң ыз янында еди саны нөкер нызама дурды, оларың бириниң элинде учлары галгашып дуран туг барды.

Каганың өңүнден хениз көп санлы атлар хем атлылар думлы-душа гечйәрди. Эмма оларың хеммеси өзлерине озалдан мәлим орунлара дессине барып, аяк чекйәрдилер ве Чингиз хан хениз секизинжи бармагыны юмманка онуң өңүнде атлыларың тертипли алты саны хатары хәзир болды, хер хатарда йүз атлы барды, өңде мүңбашы Чаган ве онуң якынында бирнәче паррач-тургауд хәзир болды.

Чингиз хан:

— Чаган, гел бәрик! — дийип гыгырды.

Чаган атыны чапдырып байрың янына гелди-де кагана үч әдим етмән, атының башыны чекди.

— Сен шол дага гидерсиң, ол ерде харачуларың (гарамаяк, гарып чарваларың) хеммеси хем-де сәхраның хар гулак товшанлары жемленипдир. Оларың мал-гарасының хеммесини сүрүп гелерсиң, доварларың бирини-де сыпдырмарсың. Сүр!

Чаган атының башыны өврүди-де өз топарына тарап ат гойды.

— Мениң ызыма дүшүң!

Отряд хатар-хатар болуп, йүз-йүзден гозганып, айың айдынына агарып гөрүнйән ёла тарап өврүлип уграды. Каган байрың бурун берен еринде шол бутнаман дуршуна дурды ве иң соңкы атлы ала гараңкы узаклыкда

гөзден йитип гидйәнчә санамагыны ве бармак юммагыны довам этдирди. Ол онунҗы бармагыны юмуп:

— Гедем өвүнҗең Мухаммет ша шейле гошун тайынладымыка? Биз оны тиз вагтдан Бухараның янында сөвешде гөрерис — дийди.

Докузынҗы бап

ЙИТЕН КЕРВЕН

Чингиз хан өз мусулман илчилерине бир улы кервениң шайыны тутуп, харыт сатмагы баханалап, Хорезм шаның ерлерине уграмагы буюрды. Чингиз хан өзүниң Хытайдан талап алан гыммат бахалы затларының эслисини олара берди, ол затлары сатып алнан пуллара болса, өзлерини гөркезенлери сылаглар ялы, мүмкин болдугыча көп мата сатын алмагы буюрды.

Махмыт Ялвач кервен билен көп харыт иберди, эмма өзи Хорезме гитмекден боюн гачырды. Ол ве онуң ики хемрасы бизи Бухарада зәхерләпдирлер дийип, өйде иңиләп ятырдылар. Кервен бәш йүз дүеден ыбаратды ве ол кервениң яны билен тәҗир хем сатыгчы болан болуп, дөрт йүз элли адам уграды. Кервенбашы эдип, Чингиз хан өзүниң монгол нөкери Усуны гойды.

Тянь-Шань даг улгамларындан гечип, кервен мусулманларың серхет якасындакы Отрар шәхерине гелип етди. Шол ерде кервенбашы Усун шәхер хәкимине Мухаммет шаның хут өз голы чекилен ве онуң мум мөхүри басылан хатыны гөркезди, ша ол хатында монгол тәҗирлерине «Хорезмиң әхли шәхерлеринде эркин гезмәге ве хич бир пачсыз сөвда этмәге» ыгтыяр берйәрди.

Отрар шәхери өзүниң базарлары билен шөхратланярды. Бу ере язына ве гүйзүне өрән узак ерлердәки чарвалар гелйәрди. Олар довар ве гул гетирйәрдилер, гөн, йүң, дүрли баганалар, халы гетирйәрдилер, олары мата, әдик, яраг, палта, гайчы, иңңе, иңңебагҗык, кәсе ве мис хем күйзе гап диен ялы затлара чалышярдылар. Бу затларың хеммесини Мавераннахр ве Хорезм шәхерлериндәки чепер уссалар ве оларың гуллары ясаярдылар.

Гелен кервен Отрарың базарлары үчин өрән үйтгешик кервенди. Тәҗирлер халыларың үстүнде шейле бир

гең ве гыммат бахалы затлары чыкарып гойдулар, хатда отрарлылар бейле затлары хич вагт гөрмәндилер. Олар топар-топар болуп гелйәрдилер ве шейле уссатлык билен ясалан, ылла алтындан гуйлан ялы эдилип, дашына гызыл чайылан метал адам шекиллерине, яшмадан ясалан, гаңрак тутайлы, «багт гетирйән» хасалара, күндүклере, чакмаклара ве яшма хем нефритден ясалан энайы шекилҗиклере, нәзик хытай форфорындан ясалан чын чәйнеклерине ве кәселерине, алтын дессели хем-де гыммат бахалы дашлар билен безелен гынлы ханҗарлара середип, гең галярдылар. Бу ерде самыр дерилери-де ве гарамтыл гоңур тилки дерилери-де, ыкырдап дуран галың йүпек матадан тикилен, гундуз дериси билен безелен эркек ве аял гейимлери-де барды, башга-да сейрек ве гымматлы затлар барды. Мәрекеде шейле гүррүң эдйәрдилер:

— Бу гыммат бахалы затларың хеммесини татарлар Хытайдан, патыша көшклеринден талап алыпдырлар. Бу безегли гейимлерде гуран ган тегмиллери-де бардыр. Нөкерлер өзлериниң талап алан затларыны тәҗирлере арзан баха билен сатандырлар, тәҗирлер болса, олары бу ерде сатып, байлыкларыны артдырмага җан эдйәрлер.

Башгалары:

— Нәме үчин бизиң гошунларымыз Хытая гитмейәрлеркә? Бизем шулар ялы гыммат бахалы затлар алардык — дийип, гүррүң эдйәрдилер.

— Эгер-де татар тәҗирлери бу гыммат бахалы харытлары ярпы бахасына хөдүрлеҗек болсалар, онда Отрар тәҗирлери нәме этмели боларлар? Бизиң харытларымызың йүзүне-де серетмезлер.

Сәхрадан гелен чарвалар хырчларыны дишләп, келлелерини яйкаярдылар:

— Бейле затлар киме герек? Ханлара, беглере хем-де казылардыр бейик ымамлара дон тикинмәге герекдир-дә. Бу гыммат бахалы гейимлери сатын алмак үчин инди олар бизден ики эссе артык салгыт аларлар.

Отрар шәхериниң хәкими Хорезм шаның энеси Түркан Хатының егени Ыналҗык Кайыр ханды. Ол өз якын адамлары билен билеликде базара айланды, монгол кервениниң яйрадылып гойлан затларының янында аяк чекди ве тәҗирлериң совгатларыны кабул этди. Соңра ынҗалыксызланып, галасына гайдып гелди-де

Хорезм шаның адына бир хат иберди, өзүниң шол хатында ол шейле язды:

«Тәжир гейимини гейип Отрара гелен бу адамлар тәжир дәл, олар каганының жансызларыдыр. Олар өзлерини улумсы тутярлар. Аслыети хинди болан бир тәжир маңа «хан» диймән, гедемлик эдип, мениң диңе адымы тутды, мен оны чыгар чыбык билен енчмеги хөкүм этдим. Бейлеки тәжирлер болса, сөвда ишине хич бир дахылы ёк ишлер хакында адамлардан хабар алярлар. Олар еке адам билен галанларында болса: «Сизиң өз аркаңызда эдилйән ишлерден хабарыңыз ёк. Тиз вагтдан шейле бир хадысалар болар велин, сизиң олара хич бир алажыңызам болмаз...» дийип, хайбат атярлар»,

Хорезм ша Мухаммет бу хата ынжалыксызланып, Отрардакы монгол кервенини тутмагы хөкүм этди. Дөрт йүз элли тәжириң хеммеси ве монгол кервенбашысы Усун галаның ерземининде нам-нышансыз ёк болды, монголларың харытларыны болса, сатдырмак үчин Отрар шәхериниң хәкими Бухара иберди. Ол харытларының сатылмагындан дүшен пулы болса, Хорезм ша Мухаммедиң өзи алды.

Бүтин кервенден бирже адам дири галды. Ол гачып, зордан биринжи монгол постуна барды. Шол ерде оны ёлагчы гатнадян жаңлы ата[1] мүндүрдилер ве айылганч шум хабары етирмәге Чингиз ханың янына ат гойды.

Онунжы бап

ИЛЧИНИ БОГМАЗЛАР, АРАЧЫНЫ ӨЛДҮРМЕЗЛЕР

Ай улалып, соңра яңадан орак шекилинде пейда болмага етишмәнкә, татар хөкүмдарының тарапындан Бухара тәзе илчи Ибн Кефреж Бугра гелди, онуң атасы бирмахал Хорезм шаның атасы Текешиң эмири болуп хызмат эдипдир. Ибн Кефреж Буграның яны билен ики саны танымал монгол гелди.

Илчилери кабул этмезден өңүрти, Хорезм ша Му-

---

[1] Чингиз хан өзүне гол асты ерлериң эсасы ёлларында почта постларыны гурды, шоларда каганың перманларыны яйратмак үчин ве ылгарлар хемише тайяр дурярды. Гаршыдан душянлар совлуп, ёл берер ялы, почта атының бойнуна жаң дакярдылар.

хаммет өз гыпҗак серкерделери билен узак вагтлап маслахатлашды. Оларың маслахаты боюнча, ол Чингиз ханың ниетини билмек үчин, монгол илчилерини кабул этмеги, эмма улумсылык ве гыңырлык билен кабул этмеги йүрегине дүвди.

Баш илчи башыны дик тутуп гелип гирди. Ол инди хемишеки ялы дыз эпмеди хем-де векилиң кадалары боюнча, ол өз ярагыны даш ишикде гоян хем болса, гөйә сөвешмәге тайын болуп дуран ялы, дим-дик дуруп гепледи.

Ол шейле дийди:

— Гүнбатар юртларың хөкүмдары! Биз Чингиз хан патышалыгындан Отрара гелен тәҗирлеримизе сениң өзүң гол чекип, мөхүр басып, хат берендигиңи саңа ятлатмага гелдик. Шол хатыңда сен бизиң тәҗирлеримизе эркин сөвда этмәге ыгтыяр бердиң ве олара достлук билен гарамагы хеммә хөкүм этдиң. Эмма сен олары мекирлик билен алдадың, оларың хеммеси өлдүрилипдир, оларың эмләги таланыпдыр. Эгер-де хайынлыгың өзи аслында ек гөрүлйән иш болса, ол иш ысламың баштутанындан чыкан вагтда, ол ылайта-да йигренҗи ишдир.

— Пеләкет! — дийип, Хорезм ша гыгырды.— Мениң билен бейле геплешмәге ненең дилиң баряр? Мениң хызматчымың эден ишинде мени айпламага ненең милт эдип билдиң?

— Бейик ша! Онда Отрар шәхериниң хәкими сениң буйругыңа гаршы иш эдипдир-дә? Хайыр! Бейле болса, ол женаяткәр хызматчы Ыналҗык Кайыр ханы бизиң элимизе бер, бизиң бейик каганымыз оңа дегишли җеза бермеги башарар. Эгер оңа-да разы болмасаң, онда урша тайын бол, иң гочак йигитлер сөвешде гурбан боларлар, мәкәм тутулян татар найзалары гөни дөшден дегйәндир!

Хорезм ша бу газаплы сөзлери эшидип, бөврүни диңледи.— Уруш болмалымы я болмасыз? — диен соналың хәзир чөзүлйәндигине дүшүнип, бу ердәкилерин хеммеси седа чыкарман отурды. Эмма кәбир галҗан гыпҗак ханлары гыгырышып ууградылар:

— Бу пәли азаның хамыны бойнуна йыгырмак герек! Бизиң үстүмизе херрелерче ким болупдыр? Бейик патыша, Ыналҗык Кайыр хан сениң егениң ахырын! Сен оны нәдип капырларың элине берип билерсиң? Ругсат

эт, биз мунуң башыны какалы, ёгса-да өзүмиз мунуң жаныны алярыс!..

Хорезм ша эдил өли ялы, йүзүни ак там эдип отырды. Ол ювашлык билен:

— Ёк! Вепалы хызматчым Ыналжык Кайыр ханы мен бермерин! — диенде, додаклары титрейәрди.

Шол вагт гыпжак ханларындан бири монгол илчисиниң янына гелип, онуң сакгалындан тутды-да гамасының бир бадына онуң сакгалыны жонта кесди ве элиниң терси билен онуң йүзүне зыңып гойберди. Илчи Ибн Кефреж Бугра гүйчли хем йүрекли адамды. Эмма ол далашмады, йөне диңе:

— Мукаддес китапда: илчини богмазлар, арачыны өлдүрмезлер дийлендир! — дийип гыгырды.

Ханлар ерли-ерден гыгырышдылар:

— Сен илчи дәл, сен татар каганының әдигиниң чаңы экениң! Сен мусулман болсаң-да, нәме үчин бизиң душманларымыза гуллук эдйәрсиң? Сен хайын, татарларың похы! Сен ватана дөнүклик эдйәң!

Шол ериң өзүнде гыпжак ханлары илчиниң үстүне топулып, оны ханжарлары билен шакгаладылар, онуң бейлеки ики монгол хемрасыны болса, сува салма эгдилер.

Олары ленч эдип, Хорезм шаның патышалыгының серхедине элтдилер, шол ерде оларың сакгалына от бердилер, соңра атларыны эллеринден алып ковуп гойбердилер.

Он биринжи бап

ЧИНГИЗ ХАНЫҢ ГАХАРЫ ГЕЛДИ

Каган гүндизине чадырдан телим гайта чыкып, узага середйәрди, ол бир зада-ха гарашяр. Чадыра гайдып гелип, йүпек халының үстүне гечип отурярды ве өзүниң баш геңешчиси, узын бойлы, әвмезек, агажет, ичинден гечип баряң әгә гөзли Елю Чу-цайың дүшүндирйән затларыны диңлейәрди.

— Атың үстүнде отуран ериңден әлеми еңип алмак болар, эмма атың үстүнде отуран ериңден оны доландырып болмаз. Хаял этмән, хер үлкә хәким беллемек герек, ол хәким дәне запасларының аладасыны иер, илатдан чаклы салгытлар йыгнамак, салгыды үзмейән-

лере өлүм жезасыны бермек үчин диванханалар гурар. Шол диванханларың хер бирине алымлардан ики саны әхтибарлы адам беллемек герек, оларың бири баштутан, бейлекиси онуң көмекчиси болар. Гирдежилери көпелтмек үчин тәжирлерден пач алмагы, шерапдан, сиркеден, дуздан, демир, алтын, күмүш чыкарып алмакдан ве экин мейданларыны сувармак үчин сувдан пейдаланыляны үчин салгыт алмагы ёла гоймак герек... [1]

Чингиз хан:

— Буларың хеммесини сен догры айдярсың — дийип жогап берди.

Мөхүр саклаян уйгур Ысмайыл Хожа каганың мөхүрини элине берди. Ол ал реңк билен боялан алтын тегележигиң ичинде дуран якут ёлбарс шекилжигиди. Елю Чу-цайың өңүнден тайынлан перманына каган мөхүр басды.

Шемалсыз, жөвзалы гүнортан чагы сәхраның ёкарсында гызгын хова толкунлары эндирәп дурды. Чингиз ханың лагери бүтинлей иркилип дурды, хатда дүзлүкде отлап йөрйән атлар-да инди бир ере йыгнанып, өзлериниң төверегинде гайышып йөрен чиркейлери ковуп, келлелерини бирсыхлы яйкашып, бутнаман дурдулар...

Узакдан, эдил сиңегиң выззыллысы ялы болуп, инчежик, үзнүксиз оваз эшидилип уграды. Соңра жаңжагазларың чалт жыңңырдысы билдирип уграды. Чингиз хан гысга ёгын бармагыны ёкары галдырды, инедөрдүл йүзүни ишиге тарап өврүрди ве агыр алтын сырга асылгы салпы гулагыны гапа габартды.

— Чапар гелйәр, бирем дәл...— дийип, ол чадырдан чыкды.

Ёл билен тозан туруп гелйәндиги эййәм гөрнүп уграды.

Үч саны атлы лагере тарап ат салып гелйәрди. Олар гара өйлериң душуна етени билен бир ат гүпүләп йыкылды; үстүндәки болса атың башы ашыра түвдүрлип гитди.

Гаравуллар атларың жылавындан тутуп, олары гаравулхана гетирдилер. Ол ерден, шол геленлериң икиси гаравуллар билен билеликде, тайчанаклар үчин болан агылың янына гелип, шол ерде Чингиз хана душдулар.

---

[1] Решидеддин.

Каган бир гыр байталың гаршысында чоммалып отырды ве бир демир гыр тайчанагың өз энесиниң ал эмҗегини сокҗышына сын эдип, гөзүни сүзүп отырды.

Гелен ики адамың йүзи-гөзи эсги билен саралгыды. Йүзлери чиш, тутуш яра. Олар шейле бир үйтгәпдир, хатда каган олара середип:

— Ким боларсыңыз? — дийип сорады.

— Бейик каган! Биз озал сениң мүңлүгиң нөкерлеридик, инди болса, гөрден чыканлара дөндүк. Хорезмиң шасы бизи яман хорлады ве сөвешиҗиниң ат-абрайы болуп дурян сакгалымызы отлады.

— Ханы, Ибн Кефреҗ Бугра ниреде?

— Сениң буйрукларыңы шаның йүзүне берк айданы үчин, Хорезм доңзуна яранҗаңлык эдйән итлер оны керчеледилер.

— Нәме? Олар мениң илчими керчеледилерми? Мениң батыр, вепалы Ибн Кефреҗ Буграмымы?

Чингиз хан гахарына чыдаман увламага башлады. Ол бир пенҗе топрак алып, оны өз депесинден гуйды. Йүзүнден сырыгып барян гөзяшларыны эли билен сүпүрип, йүзүни овкалады. Ол өңе окдурылды ве эпет, агыр гөвресине гарамаздан, ёл билен ылгап уграды. Онуң ызы билен онуң голайындакыларың хеммеси ылгады, галмагала башга нөкерлер оянып, нәме себәпли галмагал турандыгыны аңшырман, булара гошулдылар.

Каган соҗап, ат ятагына ылгап барды, яланач дуран атың танапыны газыкдан үзүп, ялындан япышып, онуң гершине өзүни атды ве ёла дүшүп, гөс-гөни гөк дага тарап ат салды. Елю Чу-цай ве Чингиз ханың огуллары хем атларына мүнүп, онуң ызындан гамча басдылар.

Олар атларыны дарадып, гаялы дага бардылар. Каган дагың бурун берен еринде, арча агачларының арасында дурды. Ол узакдан гөрүнйәрди. Ол телпегини чыкарды-да гушагыны бойнундан асды[1]. Улы-улы ве булдурап дуран гөзяшлары каганың топрак чыршан йүзүнден сырыгярды.

— Эй бейик пелек! Сен пәклериң дадына етишйәрсиң, гүнәлилери җезаландырярсың — дийип, каган гыгырды.— Сен гадыр билмез мусулманлары җезаландырарсың! Эшидйәңизми, мениң батыр пәлванларым: мусулманлар мениң илчим Усуны ве сөвда этмәге гиден

[1] Мунуң өзи монголларда «өзүни бүтинлей алланың ыгтыярына бермеклиги» аламатландырярды.

дөрт йүз элли саны ыхласлы тәҗирими богуп өлдүрипдирлер. Мусулманлар оларың харытларының хеммесини талапдырлар, олар бизе гүлйәрлер. Олар мениң бейлеки илчим батыр Ибн Кефреж Буграны өлдүрипдирлер. Олар ене-де ики саны илчимиң сакгалыны эдил доңуз ләши ялы ода тутупдырлар ве атларыны эллеринден алып, ыкманда ялы эдип ковуп гойберипдирлер. Биз бейле намыс астында галып йөрерисми?

— Әкит бизи мусулманларың үстүне! — дийип, татарлар гыгырышдылар.— Биз оларың шәхерлерини лейс эдерис, оларың әхлисини аял-гызларына ве чагаларына ченли гырарыс! Әхли малларыны, ябыларыны эллеринден аларыс.

— Ол ерде аяз ве совук гайлар болмаяр — дийип, Чингиз хан чиркин эңремегини довам этдирди.— Ол ерде мыдама томус, ол ерде сүйҗи гавунлар, памык ве үзүм битйәр. Ол ериң мейданларында от-чөп хер томусда үч гезек гөгерйәр. Мусулманлар ялы җенаяткәрлер шейле гүлшенли ерде яшамага мынасыпмы? Биз оларың ерлерини эллеринден аларыс, шәхерлерини ер билен егсан эдерис. Текизленен шәхерлериң еринде арпа экерис, онсоң ол ерлерде бизиң бердашлы атларымыз сонарлап гезер ве диңе бизиң вепалы аял-чагаларымызың өйлери отурар. Сиз мусулман иллериниң үстүне гитмәге тайынмы?

Монголлар:

— Сен оларың ниреде дигини бир гөркезсең боляр, бизиң өзүмиз олары чапышдырарыс! — дийип гыгырышдылар.

Чингиз хан батлы сес билен:

— Сәхетли айың башланандыгыны ве гошун чекип гүнбатара гитмек вагтының гелендигини мен гуррандазсыз хем гөрйәрин — дийди-де аңырсына өврүлип, хаяллык билен дагың ёкарсына чыкмага башлады. Онуң паррачлары ызына дүшдүлер ве Чингиз ханың пикирленмек үчин еке галмак ислән ериниң дашыны алып дурдулар.

Дагың япысы билен өңкүден-де ёкары чыканда, Чингиз хан бир учурымың үстүндәки мейданчада от яняндыгыны гөрди. Одуң башында бир оглан отурып, бир кичеңрәк эл көрүгини басярды, көзүң үстүнде болса бир узын демир чым-гызыл болуп ятырды. Эдил шол ериң өзүнде гарры бир монгол чоммалып отуран ерин-

ден ол демри гысач билен эйлесине-бейлесине өвүрйәрди ве демри сүймек үчин чекижини бейлеки элинде тайын тутуп отырды.

— Ким боларсыңыз? — дийип, каган сорады.

— Мен демирчи Хори, өзүмем Җебе-нойоның түмениңден.

— Сен нәме үчин бу ерде?

— Мен яй окы үчин тапланан пейкамлар ясаярын. Менин ясаян пейкамларым демре дегип эпилмейәр, иң бир берк демриң ичинден гечйәр. Бейле дашдан гайтмаз пейкамлар ясасам саңа көмек бердигим дәлми нәме?

— Сен догры айдярсың. Йөне нәме үчин бу тайда, дагын үстүнде ишлейәрсиң?

— Бу тайда, дагда көп гызгынлы ялын берйән ширели көклер кән. Онсоңам, догрымдан гелсем, мен бу ерден сәхраның өрән узак ерлерини гөрйәрин ве шол тарапда бизиң мәхрибан обаларымызы гөрйәрин...

— Нәме бидерек яңраярсың? Бу ерден бизиң обаларымыз гөрүнмез. Олар узакда!

— Сәхра узаклыклары бир меңзеш болмаярмы нәме? Мен мәхрибан тарапа середенимде йүрегим арам тапяр!

— Бу оглан сениң оглуңмы?

— Хытайҗыкды, инди мениң оглум болды. Мен сениң билен, бейик каган, Хытая гидипдим ве шол ерде ташланан бир чаганы йыгнапдым. Мен муны эериң үстүнде өсдүрип кемала гетирдим. Бу маңа уссаханада эл-аяк болуп дуряр.

— Сениң уссаханаң ниреде?

— Ол бүтинлей мениң янымда, эериң үстүнде. Ынха чекичлерим, бир бөлек демир гойсам, сандал боляр. Көрүгими халта салярын ве икинҗи атыма йүклейәрин, оглум хем шол ата мүнйәр.

— Атларың говумы, даявмы?

— Атларым инди гаты гаррады, мен олар билен инди нәче йөришлер этдим. Бухара иллерине баранымызда, мен ол ерден өзүме даяв атлар хем-де екедабан урдурмак үчин бирнәче гул сайлап аларын...

— Говы урушсаң, бүтин бир сүри ат хем эдинерсиң.

— Менден инди сөвешиҗи ниреде! Мениң яраланмадык ерим ёк. Сөвеше инди мениң кән яравым ёк, эмма ынха пычак ясамак, пейкам ясамак мениң өвреншен ишим. Маңа бир зады айт, бейик каган, биз бу

ерде ене кән дурарысмы? Бизиң Җебе-нойоның түмени ачлык чекйәр ве өз атларыны иййәр. Ёла дүшмек вагты гелен ялы...

Чингиз хан гүйчли хашлап, соҗамага башлады: бу әрбет ышаратды.

— Ёк, илки сен маңа айт, демирчи Хори: эгер Җебе-нойоның бүтин түмени өңе гиден болса ве ол инди он ики гүнден бәри бу ерде ёк болса нәме? Сен инди онуң ызындан уграп, Җебе-нойоны гөрен ёкмы дийип, өңүнден чыкан ыкмандадан сорап йөрҗекми? Эгер нөкерлериң хеммеси гошуң төверегинде ыгышып йөрҗек болса, мениң гошунымың хеммеси пытрар!

Демирчи титремәге башлап, өзүни йүзинлигине ере гойберди.

— Хөкүм эдйәрис: бу демирчи Хорини мениң мүңлүгиме элтмели ве күрениң ортарасында онуң дабанларына йигрими таяк уруп, гиҗисини гандырмалы. Лагериң төверегине дессине атлылар ибермели, өз йүзлүклеринден галып, ыгып йөрен нөкерлери тутушдырмалы, оларың йүзбашыларының ве мүңбашыларының адыны маңа айтмалы, мен оларың хеммесине темми берерин.

Чингиз хан өзүниң болдумлы, говкы аякларыны гуҗакламага башлан демирчини итип гойберди-де дашлы ёдаҗык билен ювашҗадан ёкары чыкып уграды. Ол аяк чекди.

— Мен шовлы йөриш хакында пелек билен гүррүңлешҗек. Хич ким мениң гүррүңиме пәсгел бермез ялы, дагың төверегине горав гоймалы! — дийип, каган дагың депесине тарап уграды.

Он икинҗи бап

ХАТЫ НӘХИЛИ ЯЗМАЛЫ

> Чингиз хан монгол дилинден башга дил биленокды, онуң хат-совадыда ёкды.
>
> *(Академик В. Бартольд)*

Каган агшамара чадырына гайдып гелди ве улы серкерделери чагырды. Буларың арасында Чингиз ханың җахыллык чагының, еңишлер шөхраты билен бе-

зелен, күйкерен, чаларан, эти-ганы гачан, дулуклары салпаран ёлдашлары-да, кимиң нәхилидигини дессине аңян каган тарапындан ёкары чекилен, гахрыманлык гөркезмәге арзув эдйән йигит эсгерлер-де барды. Хер биринин байдагы астында сөвеше долы тайяр он мүң атлысы барды.

Хеммеси халыларың үстүнде бири-бириниң якынында ярым айлав болуп эгрилишип отырды. Диңе Чингиз хан алтын тагтың үстүнде хеммеден ёкарда отырды. Тагтың аркасыны хытай уссалары, бири-бирине чырмашып, узын-узын аяжыклы деңиз йылдызына меңзеш «гөвхер» ойнаян «багтлы аждархалар» гөрнүшинде чеперлик билен ясапдырлар, тагтың тутайлары болса газаба мүнен ики саны ёлбарсы шекиллендирйәрди. Бу алтындан ясалан күрсини каган Хытай императорының көшгүнден алыпды ве йөришде өз янындан гоянокды.

Тагтың саг тарапында Чингиз ханың ики доганы ве ики кичи оглы: Угедей билен Тули отырды, чеп тарапында каганың соңкы аялы, яш Кулан хатын гыммат бахалы монжук-хүнжүлер ве билеклеринден омузларына ченли гейдирилен тылла билезиклер билен тутушлайын ялпыллап отырды. Хытай хызматчылары отуранларың еңсесинде сессиз-үйнсүз гаймалаклашып, ичи иймитли алтын табаклары, гымызлы хем-де хумарлы гызыл шераплы латын кәселери гетирип гоюшдырярдылар.

Каганың чеп тарапында онуң яш аялының янында ики саны илчи отырды, бири гүйчли тангут патышасы Бурханың[1] тарапындан гелен Ашаганбуды, бейлекиси Демиргазык Хытайың Цзин императорыны йигренйән, шоңа гөрә монголлар билен дост ве яран болмак ислейән Гүнорта Хытайың Сув императоры тарапындан иберилен хытай серкердеси Мен Хунды[2].

Бу мейлисде Чингиз хан мыхманлары овадан-овадан безегли алтын гап-гачлар, ныгматлар ве ичгилериң боллугы ве дүрлүлиги билен гең галдырды. Улы-улы алтын гаплар билен яшажык байталчаның ябаны сугуның ве токлутайың говурлан эти әберилйәрди. Шуларың

---

[1] Тангут патышалыгы — Демиргазык-Гүнбатар Хытайың велаятларындан бири.

[2] Монголлар ве Чингиз хан догрусында Мен Хунуң язан хатлары хениз хем бар.

арасы билен, хытай ашпезиниң тайынлан үйтгешик сүйҗи ир-иймишлери хем гетирилйәрди. Гымыз, айран-чал, Эйраның гызыл шерабы ве гарпыз чигидинден ясалан хытай арагы, атдан ата мүнүп, телим гүнләп ёл йөрәп гетирилен сейрек гүнорта мивелери — буларың хеммеси гулан сүрүлери барян, оларың ызы билен болса ёлбарслар гелйән бу чола дереде ылайта-да адатдан дашары бир зат болуп гөрүнйәрди.

Чадырың йүпек эңсисиниң аңырсындан айдымчы хытай ханымларының чиркин айдымлары, флейталарың ве гамыш түйдүклериниң овазы эшидилип уграды. Энайы гейинен бирнәче тансчы гыз, сугуның мейданда гамсыз отлап йөршүни, бир барсың болса, букдаклап онуң янына баршыны, онуң үстүне бөкүшини, эмма букулып отуран авчының окундан онуң өзүниң өлшүни шекиллендирип танс эдйәрдилер.

Чингиз хан җайына дүшен мейлисе гөвни хош болуп, тагтың үстүнде айбогдашыны гуруп отырды ве агзыны шапбылладып, айратын гапдан говурма алярды, ол габы хызматчы хытай онуң өңүнде элинде саклап, чөкүне дүшүп отырды. Этиң иң говы бөлеклерини каган өзүниң мерхемет этмек ислән мыхманларының агзына тутуп берйәрди.

Мейлис вагтында Чингиз хан габанып, тангут илчисине гөзүниң гытагыны айлаярды, ол илчи каганың аялы Кулан хатының янында отырды ве озал сәхраларда хич хачан ёлдан азашмадык болса-да, Хытая биринҗи гезек баранда онуң пайтагтының булашык, дараҗык көчелеринде азашандыгы хакында гүррүң бермек билен Кулан хатының гүлкүсини тутдурярды. Кулан гамсызлык билен гүлүп отырды. Чингиз хан гоюн пилчесини гемрип отуран ериңден тангут илчисине шейле дийди:

— Сениң хөкүмдарың Бурхан патыша гелҗекки тәзе йөришде мениң саг элим болмага вада берипди. Инди мусулман халкы мениң илчилерими өлдүрди, мен шонуң үчин Хорезмиң шасының гөзүне гөркезмәге ёла дүшйәрин. Бурхан патышаның өз атлылары билен гелип, мениң гошунымың саг ганатында орун тутмак вагты гелип етди. .

Овадан Кулан хатын билен гүррүңе келлеси гызан тангут илчиси Чингиз хана гелеңсизлик билен шейле җогап берди:

— Йөриш этмек үчин гошуның етмейән болса, каган болуп йөрме.

Чингиз хан гоюн пилчесини бир гапдала ташлап гойберди-де яглы бармакларыны ак миши әдигине сүпүрди ве гундуз поссунының этеги билен муртуны сүпүрди. Хемме дымды. Ол сожап ардынды-да тангут илчисине йүзленип шейле дийди:

— Сен өз хөкүмдарың адындан геплейәрсиң. Маңа бейле бихаялык билен жогап бермәге сениң ненең дилиң бaряр? Мениң өз аларман гошунларымы хәзириң өзүнде тангут патышалыгының үстүне гөндермек мениң үчин кын ишмидир? Эмма мениң хәзир башга аладам бар, мен хәзир сениң ялы бет, мекир тангутлара эл уруп дуржак дәл. Әмма алла мени душман окундан аман сакласа, мен Хорезм шаны дерби-дагын эдип гайдып геленимден соң, сениң гепиниң үстүнде тапылмаян патышаң үстүне гошун чекип гидерин. Шонда сениң сөзлериңи ятладарын ве каган болуп билйәними-билмейәними сизиң гөзүңизе гөркезерин!.. Елю Чу-цай, хәзириң өзүнде атлары гетирмеги буюр, бу тангут гүжүги мениң чадырымдан гүмүни чексин.

Тангут илчиси Ашаганбу сакынып:

— Нәме мен гөвне якмаз сөз айтдыммы? — дийди.

Эмма хытай хызматчылар онуң голтугындан тутдулар-да сүденекледип, оны чадырдан чыкардылар.

Чингиз хан гашыны чытып, Хытай илчиси Мен Хуну̧ң өрән аз ичендигини гыңырлык билен айтды ве жериме хөкмүнде ызлы-ызына уллакан алты пыяла шерап ичмәге межбур этди. Илчи боюн эгижилик билен ичди ве шол махал мыхманларың хеммеси шол хытайлының шанына өвги айдымларыны айтдылар. Алтынжы пыяладан соң илчи йыкылып, шол бада уклады. Чингиз ханың ене-де гечиси яйрады. Ол шейле дийди:

— Ине бу мыхманым ичмек кемини гоймады! Диймек, бу мениң достум ве мениң билен йүрекдеш. Мениң ашнамы эмай билен гөтериң-де өз чадырына элтиң. Эртир бу-да өз ватанына гайдып билер. Шәхер хәкимлери оны хемме ерде узаграк сакласынлар, оны шерап, чай ве гөвнүниң ислән ныгматларының хеммеси билен мыхманласынлар. Говы сазандаларың ёлда оңа сурнай, тамдыра чалып бермеклерини хөкүм эдйәрин. Биз хытай ашнамызың хич зада зар болмазлыгыны ислейәрис.

Уклап ятан илчини гөтерип чыкаранларында, Чингиз хан Елю Чу-цая йүзленип:

— Мениң илчимиң гандары Хорезм ша Мухаммеде хат яздыңмы? — дийип сорады.

Қаганын бейик генешчиси ювашжадан шейле жогап берди:

— Ики саны батыр серкерде урушмакчы болян вагтда мен дегерли хат язып билермикәм? Мен диңе басылып алнан иллерде тертип дөретмеги оңарярын ве сениң перманларың бержай эдилмегине гөз-гулак болуп йөрмәге жан эдйәрин. Шоңа гөрә, хаты сениң хас өкде мүрзәң Ысмайыл Хожа Уйгур язды.

— Ол ниреде?

Қаганың гаты гарран мүрзеси ве мөхүр саклайжысы Ысмайыл Хожа тагтың янына барды-да пергамент дүйрүмини башының үстүнде тутуп, чөкүне дүшди.

— Ока!

Ысмайыл Хожа окамага башлады:

«Аллатагала мени әхли халкларың бейик каганы мертебесине етирди. Соңкы еди йылың ичинде мениң битирен шанлы ишлеримиң хетди-хасабы ёкдур. Бейле патышалык гадым эйямдан бәри болманды. Мен боюн эгмейән хөкүмдарларың үстүне гошун чекип, олары чым пытрак эдйәрин. Мениң гошуным пейда болан бада узак юртларда-да боюн эгип, рахатланярлар. Эмма нәме үчин сен нәхак иш эдйәрсиң? Гайтмышым эт! Я-да сениңем мениң гахар-газабымың зарбыны сынап гөресиң гелйәрми?..»

Чингиз хан тагтдан аякларыны саллады. Ысмайыл Хожаның үстүне топулды-да онуң окап гутармадык хатыны элинден силкип алды.

— Сен муны киме язяң? Мениң билен геплешмәге мынасып хөкүмдарамы я-да сары гулак ит оглунамы? Душманлар билен шейле геплешмелимидир? Сениң өзүң мусулман болансоң мусулман ханының өңүнде гуругыңы булайлаярсың. Мени Мухаммет шадан горкян ялы эдип гөркезжек боляңмы?

Ысмайыл Хожа горкусына йүзүни хала берип, галпыллап ятырды. Қаган онуң гушагындан тутды-да сүйрәп чадырдан чыкарды ве даш ишикде ташлап, аягының бурны билен депип гойберди. Генешчиси Елю Чу-цай онуң янында хәзир болды ве ювашлык билен өвүт бермәге дурды.

— Өз мүрзәң чал сакгалына серет. Онуң узак йыллар ичинде эден хызматыны ятла. Ол сениң чагаларына ве агтыкларыңа хат-сoват өвретди. Сен өз вепалы хызматчыңы бейле җезаландырмалы дәлсиң...

Чингиз хан гөнелди-де:

— Ысмайыл Хоҗаның хаты гулуң хатына меңзейәр. Ол мердем геплемеги оңармаяр. Ол мениң агтыкларымы мундан бейләгем окадыберсин, эмма халкларың хөкүмдарлары билен геплешмәге баш гошмасын — дийди.

Каган чадырына гайдып гелди-де ене тагта чыкып отурды. Чеп дызының үстүне чөк дүшүп, саг дызыны гуҗаклап, ол узак вагт отурды. Онуң мавы гөзлери кә гиңелйәрди, кә сүзүлйәрди. Тагтың янында эли хич зат язылмадык пергаментли башга бир мүрзе пейда болды. Елю Чу-цай ол мүрзә ювуш галам әберди. Чингиз хан болса, гахарлы гөзлерини сүзүп ве бир нокада дикип, дымып отырды. Соңра ол чөк дүшүп гарашып отуран мүрзә тарап өврүлди-де шейле дийди:

— Яз: «Сен урушмак иследиң — ислегиңе етерсиң».

Каган гөйә укудан оянан ялы болуп, гөк [1] реңк билен өлленен алтын мөхүри Елю Чу-цайың элинден гарбап алды-да оны хатың ашагына басды. Пергаментде мөхүриң шейле ызы галды:

Алла асмандадыр.
Каган худайың ердәки эминидир.
Еди ыклымың солтаны.
Әхли адамларың хөкүмдарының мөхүри.

Сув сепилен ялы дымып отуран мыхманларың дым-дырслыгында бирден монголларың чозян вагтларында гыгырян:

— Кху-кху-кху! — диен сөвешҗең сеслери яңланды.

Чингиз ханың чадырың аңырсында даңылгы дуран, өрән говы гөрйән атлары өз эесиниң сесини танап, кишнедилер. Шонуң ызы билен гошуң хемме еринде монгол атлары кишңемәге башлады.

Елю Чу-цай ики элини узадып, пергаменти эмай билен алды, Чингиз хан болса, гыңрас ве перт-перт эдип шей дийди:

---

[1] Каган бейлеки халкларың хөкүмдарларына иберйән хатына гөк мөхүр, йөнекей хатлара гызыл мөхүр басярды.

— Хаты ибермели! Мусулман серхедине! Деррев! Чапара саклав бермели! Үч йүз атлы!..— Соңра, отуранлара йүзленип, каган ене шелайын, сыпайы сес билен: — Биз болсак, мейлисимизи довам этдирип, асудалыкда сөхбет эделиң — дийди.— Тиз вагтдан мусулман иллеринде шадыхоррам боларыс. Ол ерде кейип чекерис. Сүрүлен мейданлары ат дериндеп эмеле гелен думаның басҗакдыгыны, зәхреси ярылан адамларың нәхили ызан-да чуван болҗакдыгыны, бойнуна йүп даңылып алнып барылян аялларың нәхили чиркин хайкылык эдип, чыгырҗакдыгыны мен эййәм гөз өңүне гетирйәрин, ол ериң дерялары ине шу шерап ялы гызыл болуп акар, ловлап янян обаларың түссесине асман гаралып, гып-гызгын болар...

Ол гөзлерини сүзди ве ёгнас гысга бармагыны чоммалдып, лагериң хемме еринде атларың хенизем кишнейәндигине гулак асды.

Отуранлар: «Йөриш якынлашды өйдйәрин...» дийип, ювашҗадан гүррүңлешмәге башладылар ве улы серкерделериң дәби боюнча, бири-бириниң ишиниң ровач болмагыны исләп, алтын пыялаларыны салыкатлылык билен хөдүрлешдилер, гелҗекдәки бейик гүнлер хакында сөхбет ачдылар.

БӘШИНҖИ БӨЛҮМ

ГӨРҮЛМЕДИК ХАЛКЫҢ ЧОЗУШЫ

Биринҗи бап

КИМ ГОРАНМАСА — ОЛ ӨЛЙӘР

Монголлар чозандан соң дүнйә эдил хебешиң сачы ялы булашды. Адамлар мөҗеге дөнди.

(Саады, XIII асыр.)

Чингиз хандан бәш сөзден ыбарат газаплы хат аландан соң, Хорезм ша Мухаммет өз тәзе пайтагты болан Самаркандың өлчеглериниң әгирт улудыгына гарамаздан, онуң төверегине дессине бир берк гала айламагы буюрды: диварың узынлыгы 12 фарсах[1] болмалыды.

Шол йылың салгытларының-да зордан йыгналандыгына гарамаздан, салгытлары үч йыл өңүнден йыгнамак үчин, патыша салгыт йыгнайҗылары дөвлетиң хемме ерлерине иберди.

Ша мундан хем башга, кеманчылар топарларыны дүзмеги хөкүм этди. Кеманчылар йыгнанмалы ерлерине өзлериниң аты-ярагы ве бирнәче гүнлүк азыгы билен гелмелидилер.

Ша, ахырда, Сейхун дерясының (Сырдеряның) саг кенарында гара хытайлар билен аралыкдакы гүндогар арачәге ченли ерлешен обаларың хеммесини дессине якмагы хөкүм этди, чүнки гара хытайларың юрдунда монголлар пейда болупдырлар. Монголлар якылан ерлерден геченлеринде не месген, не-де азык тапар ялы, ша ол якылан ерлериң илатыны өзге ере гөчүрмеги буюрды. Эмма якылан ерлериң гахарланан илаты гара хытайлара гачып, эркеклер шол ерде монголларың отрядларына гирдилер.

Хорезмиң хемме күнҗеклеринден гошун гелйәркә ша Самаркантдады. Өзүниң яранҗаң якын адамлары билен билеликде метҗитлере гатнап, ол ерде шых-ул-ысламың дилеварлык вагыз-несихатларыны диңлейәр-

[1] 84 километр чемеси.

ди. Ол метжидиң өңүндәки мейданда режели хатар-хатар болуп дуран көп санлы мусулманларың гөзүниң өңүнде ыхлас билен намаз окаярды. Шолар билен билеликде ол чөкүне дүшйәрди ве ымамың айдянларыны онуң ызы билен батлы гайталаярды.

Йылан йылының (1220) башында Мухаммет иң улы серкерделеринден, танымал беглерден, иң ёкары эмелдарлардан ве чал сакгал ымамлардан ыбарат адатдан дашары маслахат чагырды.

Топалаң турзан Самарканды дерби-дагын эдени ве Гыпҗак сәхрасына йөриш эдени бәри оңа ат беришлери ялы «тәзе Исгендер», «Мухаммет — нөкер» шәхти ачыклык ве умыт дөредйән парасатлы хем батыргай карарлара гелер дийип, хеммелер тама эдйәрдилер. Хеммелер патыша гарашып, халыларың үстүнде ыснышыклы тегеленишип отуран еринден, онуң харбы тежрибеси хакында, онуң, элбетде, юрды тиз вагтың ичинде беладан үстүнликли гутармагы башарҗакдыгы хакында гүррүң эдйәрдилер.

Темур Мәлик шейле гүррүң берйәрди:

— Патыша шу гүн Самаркандың беркитмелерине айланды ве ишлери гөзден гечирди. Хемме ерлерден сүрлүп гетирилен мүңлерче адамларымызың ве гулларың гарым газышларына ол узак вагтлап сын этди. Ер донакды, шоңа гөрә оны пил билен газмак өрән четинди. Шаның гахары гелди: «Бейле хаял ишлесеңиз, онда вагшы татарлар ат салып гелерлер-де өзлериниң диңе гамчыларыны шәхер гарымларына ташлап, гарымлары долдурарлар» дийди. Ишләп дуранлар оны эшиденде, оларың йүреклеринде вехим пейда болды. Олар «Бе, Чингиз ханың нөкери шейле кәнмикә?» дийдилер.

Межлис җайына, сыр билдирмез гөрнүш билен ве сесини чыкарман, Хорезм ша гелип гирди. Ол алтын тагтың үстүнде айбогдашыны гуруп отурды. Баш ымам бир гысгаҗык дога окап: «Хошбагт, гүллейән Хорезм ерлерини алланың өзи патышаның хайыр-ыхсаны ве шөхраты үчин аман-эсен саклар, инша-алла, аллавхиэкбер!»— дийип сөзүни тамамлады. Хеммелер эллерини эңегине етирип, бармакларының ужы билен сакгалларыны сыпалап гойбердилер. Ша шейле дийди:

— Мен сизиң хер бириңизден көмеге гарашярын. Сизиң хер бириңиз өзүңизиң иң говы дийип хасаплаян чәрәңизи гезекме-гезегине айдың.

Көп ылымлардан башы чыкян бейик ымам, «диниң аркадаянҗы ве патышалыгың галасы» дийлип ат дакылан гожа Шыхабеддин Хывакы биринҗи гепледи.

— Мен бу ерде өзүмиң хемише метҗит мемменинниң үстүнде айдян сөзлерими гайталайын. Пыгамбериң — онуң ады шан-шөхратлы болар инша-алла! — пыгамбериң хадысы[1]: «Хер ким өз дурмушыны ве эмләгини горап өлсе, шехит болар» диййәр. Хәзир хеммелер асудалык ишлерине гүмралыкдан айрылып, баш эгмек ёлуна дүшмелидирлер ве ынҗалыксызлык лешгерини мертлик хем ыхласлылык билен дерби-дагын этмелидирлер.

Отуранлар батлы сес билен:

— Бизиң хеммәмиз сөвеш мейданында өз башымызы гоймага хәзирдирис! — дийдилер.

— А сен нәме маслахат берйәрсиң ахырын? — дийип, ша сорады.

Гожа ымам шейле дийди:

— Сен бейик серкерде, сен тәзе Исгендер! Сен өз сан етмез гошунларың хеммесини Сейхун дерясының кенарларына элтип, шол ерде аташпараз монголлары гайдувсыз сөвеш билен гаршыламалысың. Олар Азияның чөллеринде кынчылыклы ёл йөрәп ядандырлар, олар дынчларыны алманкалар, сен ядамадык гүйчлериң билен оларың үстүне чозмалысың.

Мухаммет йүзүни ашак салды, сесини чыкармады ве икинҗә сөз берди.

Гыпҗак ханларындан бири шейле дийди:

— Монголлары өз патышалыгымызың ичерки чәклерине гойбермек герек. Биз өзүмизиң бу ерлере белетдигимизе гөрә, бу ерлерде олары аңсатлык билен гырарыс.

Бейлеки гыпҗак ханлары Самаркандың ве Бухараның белент галаларының берклигине бил баглап, олары өз ыгтыярына гоймагы, монголлары шондан аңры, Эйрана гойбермезлик үчин, диңе көп сувлы Җейхуның (Амыдеряның) гечелгесини горамагың гамыны иймеги маслахат бердилер.

Ханларың бири шейле дийди:

— Ол зоңтар чарвалара мен өрән белетдирин. Олар юрдуң ичине аралашып, талаң эдерлер, эмма бу ерде

---

[1] Хадыс — Мухаммет пыгамбериң дурмушы ве сөзлери хакындакы Курана гирмедик роваятлар

узак сакланмазлар. Олар ыссыны халамаярлар. Оларың өзлери-де, атлары-да совук гыша өвренипдирлер. Бизде монголларың эемсирейән вагтында, өзүмизиң сөйгүли патышамызы аман сакламага жан эделиң,— ылахым онуң патышалык сүрмеги йүз йигрими йыла чексин! — Биз Хиндигуш дагларындан аңры чекилерис ве шондан аңры Хазна тарап гидерис. Шол ерде биз тәзе уллакан гошун йыгнарыс. Эгер герек болса, биз Хиндистана-да гидип билерис. Онянча монголлар олжадан доярлар ве өзлериниң сәхраларына гайдып гидерлер.

Темур Мәлик:

— Муңа намардың сөзи диерлер! — дийди.

— А сен нәме теклип эдйәрсиң? — дийип, Мухаммет өз оглы Желаледдинден сорады.

— Мен сениң нөкериң ве сениң буйругыңа гарашярын.

— А сен, Темур Мәлик?

— Хүжүм эдйән еңйәр. Ким дине горанса, ол өзүни өлүм шемалына сезевар эдйәр — дийип, Темур Мәлик җогап берди.— Шол себәпли, гүйчсүз адам батырлык билен сүрнүп, гүйчли, газаба мүнен ёлбарсы-да еңйәр. Гуругыны ямзына гысян адам, душман билен йүзбе-йүз душушмага горкян адам болса дагдан аңры гидйәр. Нәме үчин сен менден сорашярсың? Мен сенден көпден бәри хайыш эдйәрин: татарларың өңдәки аңтавҗы гошун бөлеклериниң эййәм сүмсүнишип йөрен ерлерине мени гойбер. Мен өзүмиң окумың догры дегйәнини-дегмейәнини, ялкымлы шемширимиң аграланлыгыны-аграланманлыгыны шолар билен чакнышыкларда сынап гөрейин!

Мухаммет:

— Бар шейле болсун! — дийди.— Дагларың гечитлери тиз вагтдан гардан ачылар, шонда монголлар даглардан Фергана җүлгелерине дүшүп уграрлар. Шол ерде сен өз шемшириңи монголларың башларында сынап гөрерсиң. Сени Хожант шәхериниң гошунларының баштутаны эдип беллейәрин.

Хеммелер йүзлерини ашак салып, бармакларының учларыны тапышдырярлар. Сөвешде гайдувсыз болшы ялы, сөзде-де сакланыксыз, гөнүмел Темур Мәлиге патышаның гахар эдйәндиги әшгәрди. Хорезм шаның дилеварлыгыны Темур Мәлик хич вагтда яраңжаңлык билен гөтергилемейәрди. Хожантда бир кичеңрәк гошун дур-

ярды ве бир кичижик галаның баштутаны болмак мешхур сердар Темур Мәлик үчин хормат дәлди. Эмма Темур Мәлигиң сөзлеринде нәгилелик теенеси барды, шоңа гөрә Мухаммет өңки сөзлериниң үстүне гошуп шейле дийди:

— Темур Мәлик диңе хүжүм эдйән еңйәр диййәрми? Эмма урушда көре-көр батырлык дәл-де, пәхимлилик герекдир. Мен бир шәхериң-де гөвнүне дегмерин, бир шәхери-де горавсыз гоймарын. Менем поссуна чоланан монголлар я-да татарлар бизиң ыссымыза чыдамазлар, бу ерде узак вагтлап дурмазлар дийип пикир эдйәрин. Асуда илат үчин иң говы горав — бизиң галаларымызың сарсмаз диварларыдыр хем-де...

— Хем-де сениң гүйчли голуңдыр! Сениң парасатлылыгыңдыр! — дийип, яранжаң ханлар гыгырышдылар.

Мухаммет:

— Элбетде, мениң ёлбашчылык эдйән гошуным татарларың ёлунда газаплы, сарсмаз гая болар — дийди.— Батыр Ыналжык Кайыр хан габалан Отрарда инди бәш айдан бәри сакланмак билен монголларың дызгыныны бөкдемейәрми ахырын? Монголларың хүжүмлерини ол гайратлылык билен ызына гайтаряр, себәби мен ол ере гахрыман гыпжакларың йигрими мүңүни айны вагтында ибердим...

— Берекелла, Кайыр хан! — дийип, ханлар гыгырышдылар.

— Мениң ыслам гошуныма гараныңда, татар гошунының гараңкы гижедәки түссежикден энайы дәлдигини вепалы, белет адамлар маңа айтдылар. Ондан горкмак нәмә герек? Мен Самаркантда мейлетинлерден ве айылганч гөрнүшли, гүйчли, сөвешжең йигрими пилден башга-да, йүз он мүң нөкер гоярын. Бухарада элли мүң батыр бар. Бейлеки шәхерлере-де йигрими мүңден, отуз мүңден нөкер ибердим. Эгер Чингиз ханың татарлары галаларың хер бириниң янында бүтин бир йыл дурсалар, олардан нәме галар? Оңа тәзе гошун гелмез, шоңа гөрә, онуң гүйчлери томусда гарың эрейши ялы эрәп гидер...

Хеммелер:

— Иншалла! Иншалла! — дийип гыгырышдылар.

— Мен болсам, онянча Эйранда мусулманлардан тәзе гошунлар дүзерин — дийип, ша сөзүни довам этдирди.— Татарларың галындысыны мен тәзе гүйчлер

билен шейле бир дерби-дагын эдерин велин, оларың агтык-човлуклары ирде-гичде ыслам топрагына якынлашмакдан хедер эдер.

Ханлар:

— Иншалла! Иншалла! Еңилмез серкердэмиз хак айдяр, парасатлы сөзлер! — дийип гыгырышдылар.

Диван-арзың баштутаны гелип, ишаның янына барды-да оңа бир хат берди. Ол хатжагазда ша тарапындан иберлип, Отрара барян йигрими мүң гыпжагың дөнүклик эдендиги ве монголларың тарапына гечендиги хакында бир гедай дервүшиң монголларың арасындан зордан гечип гетирен гысгаҗа хабары барды. Гетирилен хабарың говудыгыны-эрбетдигини шаның йүзүнден аңжак болуп, хеммелер Мухаммедиң йүзүне ховсала билен середйэрдилер. Ша гашларыны чытып:

— Вагты гелди, хаял этмек болмаз! — дийди. Соңра ол еринден турды-да ымамың догасыны диңлэп, көшгүң ичерки үмсүм жайларына гитди.

Икинжи бап

ГУРБАН ГЫЗЫК ЖИГИТ БОЛДЫ

Бир жигит атың үстүнде отуран еринден гамчысының сапы билен Гурбаның орачасының пессежик, гышарып дуран гапысыны какып:

— А-хав, Гурбан гызык, э-хей, вэши! Шу гүнден бейлэк сен ер дөржелемерсиң. Хорезм ша сени өзүниң батыр гошунларының иң улы баштутаны эдип беллейэр — дийип гыгырды.

Гурбаның эжеси, били бүкүлен хор кемпир:

— Бизиң башымыздан ене нэхили бела индикэ? — дийип, улы гыкылык эдип, боссандан чыкып уграды.

— Гурбан, тизрэк чык! Ол нэме гүндиз ятяр? Шерап ичип, мес болан болмага чемели...

— Бизиң шерап нireден ядымыза дүшсүн! — дийип, кемпир зейренмэге башлады. — Өңэ тэ сув гелйэнчэ ябың башыны саклап отурды, соңундан өз ерини суварып йөркэ, бир өзи дөрт гоңшусы билен урушды, олар Гурбаның сувуны вагтындан өң совжак болдулар. Ынха инди Гурбан эндамының агырысына чыдаман, иңлэп ятыр.

Кемпир орача барып гирди, ол ерден Гурбан чыкды. Онуң эгин-башы саллам-сажакды. Ол гөзлерини овкалап, демиргыр атың үстүндәки гейнүвли йигиде горкы билен сиңе серетди.

— Салам, гелевери, бег йигит! Улус баштутаны сени нәме иш билен иберди?

— Хорезм шаның өзи сени атың-ярагың билен өз янына, гөрлүп-эшидилмедик әжит-мәжитлер билен урушмага чагыряр.

Ягырнысы түммерип, бойны сапак ялы болан Гурбан пенжеси билен аркасыны гашамага башлады.

— Мени ойнажак болмасана, бег йигит! Менденем бир нөкер бормы? Мен кәтмен билен чемчеден башга зады уланмагы оңарамок ахырын.

— О хакда гүррүң этмек икимизиң ишимиз дәл. Мени оба кетхудаларының хеммесине айланып чыкмага ве онуң буйругыны айтмага хәким иберди, оба адамларының хеммесини хаял этмән йыгнамалы, аты бар адамлар аты билен, дүеси бар адамлар дүеси билен бармалы. Соңкы гүн эшитмедим дийме, эртириң өзүнде сен өз бегиң янына бармалысың, ол болса, сениң ялы гоч йигитлери урша алып гидер. Бармадык адамың келлеси алынжакдыр. Дүшүндиңми?

— Бир азажык аяк чек, бег йигит, нәме хекаят бардыгыны бир дүшүндир, о нәхили әжит-мәжит?

Эмма ол йигит демиргыр атына бир гамчы чалды-да йүзин салып гитди. Онуң ызы билен ёлда туран тозан ал-асмана галып, шемалың угруна гидип, экинчиликде ашак дүшүп уграды.

Гурбаның гарры энеси даш ишикде отурып:

— Гурбан, оглум, беглер ене нәме тапыпдырлар, олар сенден нәме ислейәрлер? — дийип, сорамага башлады.

— Олар дәлирән болмага чемели. Шу ябымыз нәме үчин хенизе ченли өлмедикә! Шол болмадык болса, мени хәкимиң янына чагырмаздылар — дийип, Гурбан өзүниң отлап йөрен меле байталына тарап уграды. Оңы Гурбаның яшажык оглы отарып йөрди, ожагаз огланжык ярым яланачды, өзи-де балажыгыны чызгап, дызындан ёкары гечирипдир.

Якындакы мейданларда ишләп йөрен дайханлар гелип:

— Гурбан гызык, нәме хекаят бар? — дийип сорадылар.

Гурбан җогап бермеди. Оларың уран ерлери авашып дурды. Ол байталының эндамыны сыпалашдырды, селчең ялыны дүзедишдирди, йөне гапырга болуп дуран хор аркасыны эли билен сүпүришдирди.

— Бизе гахар этме, Гурбан! Өзүң билйәң, ер гаты болса, өкүз өкүзден гөрер дийипдирлер. Сувуң бу гытлыгында сүйтдеш доганың этиңи ийәйҗек боляр. Ханы айтсана, Гурбан, улус баштутанының җигиди нәме иш билен гелип гитди? — дийип, гоңшулары сорадылар.

Гурбан хасратлы сес билен:

— Уруш болҗакмыш...— дийди.

Гоңшуларының дөрдүси-де бирден:

— Уруш?! — дийип, дуран ерлеринде доңан ялы болды.

Олардан бири өзүни дүрсәп:

— О нәхили уруш болуп билер? — дийди.— Хорезм ша дүнйәниң иң гүйчли хөкүмдарыдыр, онун ховаласы әлеми тутуп дуряр. Ким онуң билен урушмага милт эдип билер?

— Булара бизден нәме гереккә? Биз эсгер дәл ахырын! Биз галла экип, йыгнаярыс, алан галламызы соңундан беглер бизиң элимизден алярлар, шонуң билен оңубберсинлер, бизе эзъет бермесинлер-дә.

— Җигит нәме дийди?

— Ол хемме адам урша гитмели дийди, топрагымызы горамага гитмели, атлы аты билен, дүели дүеси билен бегиңкә бармалы дийди.

— Мен-ә аялым билен чагаларымы алып даглара я җеңңеле гачып гидерин. Мен нәмәни горайын? Шу ерлерими? Булар бизиңки дәл, бегиңки ахырын! Гой беглер өз җигитлери билен булар үчин уршуберсинлер!

— Хорезм шаның хакына тутма гыпҗак гошуны бар. Урушмак шоларың ишидир. Олар шу чака ченли бизиң билен, дайханлар билен уршуп гелдилер, шоларың элинден бизе гүн-мыдар болмады ахырын.

— Ынха инди мәтәч болуп, бизе йүз тутярлар.

— Хонха, серет! Ене бир бела гелйәр!

Ел билен тозан турзуп, бир топар атлы гелйәрди, атлыларың ызы билен болса, бейик-бейик тигирли дөрт саны араба шакырдап гелйәрди. Олар гелип, Гурбаның

кепбесиниң янында аяк чекдилер. Арабаларың үстүнден эллери узын ак таяклы бирнәче эмелдар бөкүп дүшди.

Атлылардан бири:

— Ханы бәрик гелиң! — дийди. Гурбан ве бейлеки дайханлар баш эгип, эллерини дөшлеринде говшурып, якын бардылар.

— Сиз мени танаянсыңыз. Мен улус хесиби. Салгыт йыгнаярын. Баш хазыначы Мустафи хемме хесиплере хөкүм иберипдир. Юрдумызың үстүне уруш ховпы абанды, бизиң үстүмизе аташпараз татарлар сәхрадан чозуп гелйәрлер. Эгер олар бизиң топрагымыза дөкүләйселер, барымызы гырарлар, малымызы, галламызы аларлар, галанымыз ач-ялаңач болар.

Гурбаның гарры энеси:

— Биз-ә оларсызам ялаңач, белли — дийди.

— Душман геләйсе, келләмизи-де алар — дийип, хесип сөзүни довам этдирди.— Шонуң үчин, бәш йүз мүң эсгери ярагландырмак ве оларың хеммесини эклемек үчин көп пул, көп галла герек. Шонуң үчин ша салгыт йыгнамагы хөкүм этди.

— Биз салгытларың хеммесини яңыжа төледик.

— Сиз шу йылың салгыдыны төледиңиз, инди индики йылың салгыдыны төләң. Өзүни-де шу хәзириң өзүнде төлемели. Биринжиден башлалың. Бу өй кимиңки?

— Мениңки, баяр ага! — дийип, Гурбан гызык жогап берди.— Йөне мениң берер ялы задым ёк! Бары-ёгы екеже товугым бар, о-да, чоммалтма алмыш, гузланок.

— Сениң нәме диййжегиңи өңүнден билйәрин! Сизиң хеммәңиз шей диййәңиз. Ханы, йигитлер, шу өе мазалыжа середишдириң, ылайта-да сарая середиң.

Дөрт саны жигит ховалының ичине айланып чыкды, сарайың ичине, боссана середишдирди, хич бир зат тапман, доланып гелди. Диңе бириниң элинде бир товук барды.

— Мен саңа ики гүн мөхлет берйәрин. Шу гүн саңа элли таяк урдурарын, шундан бейләк тә бир чувал бугдай гетирип берйәнчәң сен хер гүн шол элли таягы иер йөрерсиң. Соңундан болса, сениң ериңи батыр гошуна көмек бермекден боюн товламажак башга бир хас ыхласлы дайхана берерлер.

Гурбан гызык өзүни ере гойберди.

— Мен шаның буйран ишлериниң хеммесини эдерин!.. Мен байталыма мүнүп, әҗит-мәҗитлер билен урушмага гидейин. Мен ишләйин, көпрүлери, ёллары бежерейин, йөне мени чагаларымың гөзүниң өңүнде енчдирме, ёк галланы менден талап этме. Мениң дөрт саны чүпе чагам ве гарры энем бар. Шолары нәдип эклеҗегими билемок. Рехимиң гелсин, улы хесип! — дийип, Гурбан гызык ол салгыт йыгнайҗының атының аякларыны гуҗакламага башлады, шол вагт ол өзүниң шейле геплейшине өзи-де гең галды, шунда онуң өзи өз гөзүне гарынҗа ялы эҗиз, меле байталы болса, ач ит ялы бетбагт болуп гөрүнди.

Салгыт йыгнайҗы:

— Гөрйәрин велин, сен вәши болмага чемелиң, Гурбан гызык — дийип, сөзүни довам этдирди: — Адамлар үчин дүрли мертебәни аллатагаланың хемишелик яраданлыгыны сен билйәрсиң ахырын, хеммеден ёкарда шаны, соңра беглери, оларың ызындан тәҗирлери ве шолардан соң йөнекей дайханлары гоюпдыр. Хер ким өзүне мынасып иш этмелидир, шу буюрса, башгаларың хеммеси оңа боюн эгмелидир. Дайханың этмели иши нәме? Бег үчин, ша үчин ишлемекдир, олара нәче герек болса, шонча галла бермекдир. Шол себәпли бир чувал бугдай тайынлап гой. Ягшы, шу гүн мен сени енчдирмәйин, вагтым ёк. Эмма эртир велин хамыңы бойнуңа йыграрын.

Хесип атыны гамчылап, ёлуна ограды.

Салгыт йыгнайҗыларың гиден ёлунда тозан ятандан ве гайга дүшен гоңшулары дагашандан соң, Гурбан гызык ёла тайынланмага башлады.

Ол метҗиде молланың янына ве улы ёлуң өврүминде дүканҗыгы болан сөвдагәриңкә барып гелди. Ёлдан гелип-гечйәнлериң гүррүңини диңледи ве шондан соң, бегиң айданларының догрудыгына гөзи етди, хемме ерде уруш хакында ве гөрлүп-эшидилмедик тайпа хакында гүррүң эдйәрдилер. Ол тайпа гүндогардан гелйәрмиш, ол хемишеки чарва гыргызлар, гара хытайлар я-да уйгурлар болмага чемели я хем татарларың бирнәче йыл бол хасыл аланларындан соң, улы гай болман, маллары өлмән көпеленден соң улалып гиден башга бир тайпасы болмага чемели дийип гүррүң эдйәрдилер.

Ол тайпаның эсгерлериниң бойы адам ярыммыш, олара ханҗар ве пейкам кәр этмейәрмиш, шоңа гөрә

олара гаршылык гөркезмекден пейда ёкмуш дийип хемме ерде гүррүң эдйәрдилер. Олардан гутулмагың диңе бир чәреси бармыш, ол-да шәхерлериң белент, мәкәм галалары ичинде сакланмак я-да жеңңеле гачып гитмекмиш диййәрдилер.

Гурбан ичини гепледип гайдып гелди. Байталына бермек үчин самандан ве җөвен палаҗындан дүрүшде этди. Послап яган чалгы бөлегини тапып, оны сырыгың уҗуна беркидип, найза эдинди. Демирчи уссаныңка барып, демир уссаханасында бир азаҗык вагт болды, онуң ишине көмек берди, себәби шаның чагырмагы боюнча Бухара играян көп дайхан демир уссаханасына йыгнаныпды. Гурбан демир уссасына көмек берип, докуз мис дирхем газанды, шондан соң дүканчыдан бир азаҗык эт сатын алмага мүмкинчилик тапды.

Агшамара Гурбаның аялы ишден гайдып гелди, ол узынлы гүн мүлкдар бегиң экин мейданында ишләпди. Ол бир газан җөвен көҗесини биширди ве җигирдекли чөрек биширди.

Гурбаның бүтин машгаласы табагың төверегинде отурып, сессиз-үйнсүз нахар эдинмәге башланда, Гурбан машгаланың улусы хөкмүнде өзүни салыкатлы саклап, бу отуранларың хер бирине ассырынлык билен гөз айлап чыкды.

Ынха онуң били бүкүлип, сачы чаларан эҗеси,— онуң ишлемекден били бүкүлипдир. Гурбан онуң яш, янып дуран гара гөзли ве җак-җак эдип гүлйән, бугдайреңк овадан вагтыны ятлады. Якып барян гүнүң астында, суварылан экин мейданларында ишлемекден, агыр-агыр җөвен десселерини я-да башга от-чөп десселерини дашамакдан, дынгысыз зәхмет чекмекден онуң били бүкүлипдир, омузлары чөкүп гидипдир.

Ынха онуң солуп барян аялы, онуң овадан, нәзик йүзүнде пейда болан йыгыртлар месе-мәлим болуп дур, Ол мүмкин болдугыча көпрәк докаҗак болуп, узынлы гүн еринден турман тара докаярды. Онуң эллери гап-гаты болупдыр, гарры аялың бармаклары ялы онуң бармакларының богунлары улалып гидипдир.

Янашык отуран дөрт чагасы бири-биринден гыссаныап, көҗеден етишибилдиклеринден ииййәрлер, оларың эҗеси болса, пайлашдырып, оларың хер бирине бир дограмчаҗыкдан эт берйәр. Улуҗасы Эсен инди он бир

яшында. Ол атасы билен Бухара гитжек болуп ялбарярды, онуң ажайып шәхери гөрмәге хөвес эдйәндигинден башга-да, атасының инчемик хем чее найза, ханжар ве ловурдап дуран тегелек галкан алып, бедев ата мүнүп, атыны гамча басып гидишини хем гөрмәге хөвес эдйәрди.

Ене үч саны чагасы бар: улужа гызы етишип барярды, ол инди утанып, яглыгының ужы билен йүзүни япярды. Ынха ене ики саны көрпелери отыр. Олар янашыжак отурып көже ийип, яңакларына чыршашдырыпдырлар. Шулар хеләк болаймаса ягшыдыр.

Гурбан өзүниң өйде ёк вагты хожалыгы нәхили алып бармалыдыгыны, экинлери хачан сувармалыдыгыны, орак ормак үчин гоңшуларыны нәхили чагырмалыдыгыны ве ёвар гүни олары нәхили нахарламалыдыгыны аялына маслахат берип, узынлы гижәни диен ялы ятман гечирди.

— Әжит-мәжитлер бу ере геләйселер нәдерис? Биз нирә гачарыс? Соңундан биз сениң билен нәхили душушарыс? — дийип, аялы сорашярды.

Гурбан аялына гөвүнлик берйәрди. Әжит-мәжитлериң Бухарада, ысламың эдил йүрегинде пейда болмагына хей-де ёл бермек болармы? Хорезм шасы өз гүйчли гошуныны йыгнар ве душманлары сәхрада гаршылап, дерби-дагын этмек үчин, гыпжакларың топрагының үсти билен гошун чекип гидер, онсоң Гурбан бир говы ата мүнүп, башга бир аты болса, бүтин машгаласына совгат этмек үчин көп дүрли олжа йүкләп, ийдип гелер.

Гурбан эртир ир билен якындакы кәллере гидип, байталына шейле көп чөп йүкләп гайтды, хатда чөпүң ашагындан онуң байталының диңе дөрт аягы гөрүнйәрди. Чөплери чапышдырып, диварың янында эндиган эдип чыкап гойды. Өзүниң уруда гөмүп гоян бир азажык җөвени ве тохумлык бугдайы хакында хич киме айтмазлыгы аялына ве энесине ене бир гезек табшырды. Шол җөвен билен бугдай бирентек вагта етмелиди, онянча Гурбаның өзи-де гайдып гелерин дийип чаклаярды.

Гурбаның аялы билен энеси:

— Сен нәдип узак ёла гидерсиң? Сениң не галлаң, не-де пулуң бар. Сен ябың билен билеликде ёлда хеләк боларсың. Бизиң җөвенимизи экидәй! — диййәрдилер.

— Зыяны ёк, сиз менден яңа аркайын болуң! Йигидиң рызкыны ёл берер — дийип, Гурбан җогап берди.

Үчүнжи бап

УРУШ БАШЛАНДЫ

Гурбан гызык өз ясан найзасыны алып, ёла дүшди. Ол өзүниң нирә бармалыдыгыны билмек үчин, бегиңкә совулды. Бегиң мүлкүни доландырыжысы Гурбана кәйеди ве Ынанч хан бир топар атлы билен биреййәм уграды дийди. Ыза галанларың хеммеси Бухара барян улы ёлда онуң ызындан етмели дийди.

Ёлларың хеммесинде пыяда ве атлы адам топарлары ве үсти йүкли хем-де чага мүндүрилен арабалар гөрүнйәрди. Гаррылар ве аяллар ызан-да чуван. Арабаларың кәси шәхере бака, башгалары, терсине, гүнорта дагларына тарап барярдылар.

Язың башларыды. Мейданларда гүйзлүк экинлер гөк салып отыр. Гүнүң гызгыны йпителип уграпды. Ёллар гурап, нирәдир бир яна гидип барян адамларың арасындан турян тозан булут ялы болуп ал-асмана галяр. Обаларың четинде демир уссаханалары дуІіяр, шол уссаханалардан чекич сеслери ве атларыны наллатжак болян, найзасы үчин пейкам я-да говы ясалан ханжар эдинжек болян яраглы адамларың гыкылыгы эшидилйәрди.

Шол гүнүң эртеси агшамара Бухараның четлериниң хаятлары узакдан гөрненде Гурбан, үстүне гош-голаң йүкленен бир гара эшегиң гапдалы билен барян гара гөзли, сакгаллак бир дервүш билен таныш болды. Дервүшиң яны билен он үч яшларындакы бир оглан барярды. Дервүш капырлара гаршы баш гөтерен батыр йигитлериң багтының ачык, ишиниң оң болмагыны диләп, овазлы дога окаярды. Сөвешижилериң кәбирлери дервүшиң окарасына чөрек я-да бир гысым дары ташлаярдылар.

Гараңкы дүшенден соң шәхериң төверегинде мүңлерче от якылды. Гурбан ол дервүшиң ызына дүшүп, бир пессежик жайларың янына барып етди, шол жайлардан: «ху, ху-у, ху-у!» диен бирмеңзеш сеслер чыкярды. Ол «ханакады»— дервүшлериң үйшйән ериди.

Жайың ичинде жеменде көпди, олар дервүшлерден шыпа ве гелжекки урушда өлүмден гутарар ялы ак пата сораярдылар. Дервүшлер пата берйәрдилер, аят окаярдылар, дога берйәрдилер.

Гурбан өз байталыны хаятың янында даңып, от яняп ерлере айланып, онда-мунда чашып ятан сыпалдыр-саманлары өз Мележеси ве гара эшек үчин йыгнашдырып гетирди. Дервүш болса өз чөрегини ве демир китирде биширен буламагыны Гурбан билен биле ийди.

Гурбан —«йигидиң рызкыны ёл берер»— дийип ятлады.

Гурбан ябысының танапыны тутуп отурмак билен узынлы гиҗәни укламан гечирди. Одуң башында отуранлар инди иң бир ярамаз ве агсак ябылары-да көп пул берип алярлар, чүнки хемме адам Бухарадан узаграга, әҗит-мәҗитлериң барып билмеҗек ери болан Эйран дагларына я-да Хиндистана гитмек ислейәр дийип гүррүң эдйәрдилер.

Даң атыберенде Гурбан сүйҗи ука гитди, хатда кимдир бириниң Мележәниң танапыны кесип, оны алып гиденини хем дуймады.

— Мукаддес урша баш гөтерен йигидиң атыны алып гиден бихая огра алла гөз гөркезермиш. Эмма худай мен гөргүли Хаҗы Рахымы-да кын гүнде гойды, себәби мениңем гарры эшегими огры алып гидипдир. Инди гайгы эдип дурман, Бухарайы шерифе азарсыз-бизарсыз айланмага гиделиң — дийип, дервүш гиңлиге салды.

Гурбан өзүниң узын найзасыны эгнине атып, дервүш ве онуң яшаҗык ёлдашы билен шөхратлы шәхери — «магарыф асманындакы яллыравук йылдызы», «аҗайып Бухараны» гөрмәге уграды.

Үч ёлагчы «бири-бирине бил баглап», ызы түкенмән барян бичеме көп мәхелләниң арасы билен Бухара тарап пышдыллашып барярды.

Гадым заманларда салнан, инди от ве яндак басып гиден, кәбир ерлери йыкылан бейик галаның он бир дервезеси барды, шол дервезелер аркалы тәҗир кервенлери ысламың бу галасыны әлемиң эхли күнҗеклери билен багланышдырярды.

Биринҗи дервезәниң агзына көп мәреке йыгнанып-дыр. Паррачлар дервезеден гелйәнлериң хеммесинден хабар алярдылар ве хеммелере йүз тутуп:

— Шәхери беркитмәге, сөвешиҗилери эклемәге, ханҗар ясатмага җошаныңыздан берeвериң! Барыңыздан гысганмаң, берекетли гапҗыкларыңызы җомартлык билен ачың! — диййәрдилер.

Окумыш гарры уламалар эллерине санач алып, мәрекәниң арасына айланып йөрдүлер ве ватаны горамагың мукаддес ишине хер кимиң җошаныны садака бермегини сораярдылар.

Дервезеден гирен еринде сөвдагәрлериң дүканлары башланярды. Дүрли-дүмен харытлы кичиҗик дүканҗыклар бири-бирине елмешишип дурярды.

Шу гүнлер ылайта-да нәхили затларың герекдигини билйән тәҗирлер ёл үчин пугта хем арзан маталары я-да ёлда дүшенмек үчин герекли, говы басылан кечелери, узак вагтлап заяланмаян баллы күлчелери тарыплап, улы гыкылык эдип хөдүрлейәрдилер.

Месген ве аркадаянч гөзләп төверек-дашдан чагалары ве өй гошлары билен гелен алҗыраң босгунлар топарлары хемме ерде гөрүнйәрди.

Шәхериң четлерини ичерки шәхерден — Шәхристандан бөлүп айырян икинҗи галаның улы дервезесинден гечип, үч ёлагчы галмагаллы көчеден үмсүм бир мейдана өврүлди, ол мейданың төверек-дашыны метҗитлериң ве медреселериң белент дервезелери тутуп дурярды. Шол метҗит ве медреселерде көп йыллар довамында бичеме көп зәхмет ве махрумлыклар чекип, хорашаҗа бир метҗидиң ымамы болҗак болуп, дини арап китапларының манысына дүшүнҗек болуп бирнәче мүң йигит ве гарры талып окаярды.

Шу мейданда көплүк болуп намаз окап дурдулар, намаз окаянларың келамылланың сетирлери дек дүзүлен хатарлары чал сакгал, салыкатлы ымамың херекетлерине середип, бутнаман дурды. Ол чөкүне дүшенде, ере маңлайыны гоянда я-да эллерини гулагына етиренде, намаза дуран бирнәче мүң мусулман ымамың херекетлерини гайталаярды. Диңе кә ашак отурян, кә ёкары галян бичеме көп адамың шыбырдысының бир өзи мейданың даш дүшегиниң үстүнде эдил шемал өвүсйән ялы болуп эшидилйәрди.

Намаз окалып боландан соң, белент метҗидиң басганчакларының янына гырмызы гуруклы, алтын нагышлар чекилен ал махмал ёна билен безелен дор аты идекләп гетирдилер.

Метҗидиң ичинден узын бойлы, гара сакгаллы, ялдырдап дуран алмаз сапаклар билен безегли гар ялы ак пешли Хорезм ша чыкды. Ол мәрекә йүз тутуп шейле дийди:

— Ыслам халкларының хеммеси бир халкдыр. Бизиң иң говы горавымыз ханҗарың уҗудыр. Пыгамбер мусулманлар хакында: «Ысламың сөвешиҗилери, мен сизи дүнйәниң иң говы җандары эдип дөретдим, шонуң үчин мусулманлар ер йүзүндәкилериң хем асмандакыларың хеммесиниң хөкүмдары болмалы дийип белледим» дийипдир. Мусулманлар бүтин әлеми сорамалыдырлар, шонуң үчин хич бир затдан горкман! Эмма келамылла бизе: «Алла өз бендесини ыхласына гөрә ялкаяр»... хем диййәр. Шоңа гөрә, сиз душманы йүреклилик ханҗары билен урмак үчин элиңизде барындан гайрат этмелисиңиз... Пыгамбериң айданлары угрунда җаныны аямаян мусулманларың гахар-газабы өңүнде хи дуруп билен зат болармы?! Душманы гөрен ериңизде гырың, ковуң! Эй гахар-газабы бейик первердигәр, капырлара гаршы урушда өзүң медет бер!..

— Гырың капырлары! Ковуң бутпаразлары! — дийип, мәреке гыгырды.

Хорезм ша гырмызы гуруклы дор атына мүнүп, ене бирки агыз сөз айтды:

— Бизиң максадымыз сизе говы маслахат бермекди, биз сизе маслахат бердик. Биз Тянь-Шань дагларының гарлы гечитлеринден эййәм инип угран пәли яманларың гаршысына чыкмак үчин Самарканда ураярыс... Олар пәллеринден тапарлар! Душманлар бизиң гайдувсыз уршуҗыларымызың горкмазак хатарларына душ гелип, ёла чыкарлар... Сизлери худая табшырярыс!

Мәреке ша ве онуң гейнүвли гыпҗак паррачларына ёл бермек билен билеликде:

— Мухаммет пәлваның өмри узак болсун! Капырлары еңиҗи Хорезм шаның дөвлети беркарар болсун! Сенсиң бизиң иң говы аркадаянҗымыз! — дийип гыгырышды.

Дөрдүнҗи бап

УРШУҖЫНЫ ГОРАҖАК — ОНУҢ ХАНҖАРЫНЫҢ ТЫГЫДЫР

Хорезм ша Мухаммет Бухарадан чыкып, бирден атының башыны совды ве оны Самарканда барян улы ёла угрукдырман, гүнорта, Келифе тарап угрукдырды. Ол йүзүни өйме билен пүрәп, сесини чыкарман, атыны сү-

рүп барярды, атыны кә горгунына, кә аяк алдыгына гойберйәрди, онуң әхли якын адамлары болса, ондан галман, ызына дүшүп барярдылар. Буларың гаршысындан душ гелйән ёлагчылар ёлдан бир гапдала, ой ере бөкүп дүшйәрдилер. Олар баш эгип, тагзым эдйәрдилер ве элхенч Иблисден гачып гелйән ялы, мүң атлының табырдашып баршына аңк-таңк болуп середйәрдилер.

«Хөкүмдар ёлуны ялңышан болаймасын?» дийип, бейик везириң Желаледдине айтмагы бидерек болды. Желаледдин өрән аркайынлык билен:

— Онуң билен мениң нәме ишим бар! Патыша өзүни довзахың одуна ташламага барян болайса-да, мен атамың ызына дүшерин — дийип, жогап берди.

Хорезм ша бирден:

— Бу кимиң ховлусы? — дийип, сорады-да, эндам-жаны ак көпүк болан дор атының башыны чекди. Ол гамчысыны узадып, режели хатар-хатар болуп гөгерен белент дерек агачларының бәрисиндәки чаларак гышаран минаражыклы галаны гөркезди.

— Бу Темур Мәлик ханың ав ховлусы. Бу ховлының гадымы багы ве селчең душян вагшы хайванлары бардыр.

Мухаммет:

— Мен шоларың хеммесини гөрейин! Ханы мен элермен Темур Мәлиги гөремок-ла? — дийди.

— Хожант гошунына баш болмалы — дийип, хөкүм алан гүни атланып, шол ере гитди.

— Түйс бир кечжалдыр! Мен оңа ховламалы диймәндим ахырын. Инди онсуз мениң йүрегим гысяр...

Патышаның саклавы болуп гуллук эдйән йүз атлы патышаны кабул этмеги тайынламак үчин, атларыны чапдырып өңе гитди. Мухаммет галлав атының башыны дартып, ховла бакан уграды. Агыр дервезе ачылды. Хызматчылар ховлуда ики яна ылгаярдылар. Олар ачарларыны шакырдадып, узын бассырма чыкылян гапылары ачярдылар. Гуллар халта-халта арпа ве гужак-гужак беде гетирйәрдилер. Жигитлер якындакы оба тарап ат салып гитдилер-де илатың элинден алан гоюнларыны атың өңүне басып гелдилер. Йөриш ашпезлери от якышдырып, нахар тайынламага башладылар.

Хорезм ша багың хаятының янындакы теләржиге мердиван билен чыкды. Онун ызы билен Желаледдин ве ховлының гожа сакчысы чыкды.

Теләрҗигиң үстүнден хениз япракламадык, чыплак баг гөрүнйәрди. Бир отлук-чеменликде бир бөлек җерен гүнешләп ятырды, оларың бейле янында узын шахлы даг текеси төверегине гаранҗаклап дурды.

— Ол ерде, багың җүммүшинде, җоҗуклы ики саны мекеҗин бардыр — дийип, гоҗа сакчы дүшүндирйәрди.— Қапасда болса, ики саны өрән гахарҗаң гаплаң бар, олар яңы-якында дагдан гетирилди. Мениң эдермен җенабым Темур Мәлик гаплаңларың екегапанлары ве җеренлери ковалышына шу теләрден томаша этмеги говы гөрйәр, кәмахал болса, онуң өзи ав авламага бага дүшйәр. Ол авуның ниресинден урҗагыны өңүнден айдып, яйының бир окы билен серрелдип билйәр.

Ша йүзүни саллап:

— Бар инди өтәгит! — дийди. Ол оглы билен икичәк галып, ювашҗа сес билен геплемәге башлады.

— Мениң ынҗалыгым гачды. Бирден үч тарапдан чапар гелди. Гара булутлар думлы-душдан абанып гелйәр.

— Уруш вагтында ёгса-да шейле болар-да! — дийип, Җелаледдин аркайын җогап берди.

— Биринҗи чапар гелип, чыпар ёлбарс Чингиз хан Отрары алды. Ыналҗык Қайыр ханы тутды ве ар алмак кейпинден чыкмак үчин онуң гөзлерине ве гулакларына эредилен күмүш гуймагы буйрупдыр дийип хабар гетирди. Инди Чингиз хан бу ере уграп, мени гөзлейәрмиш.

— Гой гелсин! Бизем оңа гарашярыс ахырын.

— Сен хатда элхенч белаларың апы-тупаны вагтында-да бигамлыгыңы ташламаярсың!

— Бизиң шунча гошунымыз бар вагтында эндише этмегиң гереги ёк.

— Икинҗи чапар гүнортадан гелди. Татарларың өң топарларыны гөрүпдирлер дийййәр.

— Ай, бир болгусыз, аз санлы атлыдыр-да. Шу махал, алабахар вагтында гар басып ятан даг гечитлеринде улы гошуның гырылмагы мүмкиндир.

— Эмма татарларың атлылары даглардан ашак инип, бизиң Хиндистана тарап чекилҗек ёлумызы кесер.

— Бизиң ол ере чекилип нәме ишимиз бар?

— Башга-да бир хабар бар. Монголларың өң топарларыны эййәм Гызылгум чөллеринде гөрүпдирлер.

— Душманың өңүни бөвемек үчин гума он мүң түркмен атлысы иберилди.

— Ол түркменлер монголлары саклап билмез.

— Эгер шейле болайса, Чингиз хан иң бир якын гүнлерде Бухараның эдил алкымында пейда болуп билер.

— Белки, гызыл сакгал вагшы эййәм Бухараның янына голайлашандыр, белки, онуң атлылары төверек-дашда сүмсүнишип, бизи гөзләп йөрендир. Бу ерден тизрәк гитмегимиз герек!..— дийип, Мухаммет ховлукмачлык билен айтды ве гөйә багың агачларының арасындан үстүне чозулайжак ялы, төверегине гаранжаклады.

Желаледдин сесини чыкармады.

— Нәме үчин җогап бермейәрсиң?

— Сен мени кем акыл хасап эдйәрсиң. Онсоң мен нәме айдайын ахырын?

— Мен саңа геплемеги буюрярын.

— Бейле болса, мен айдайын, өзүң бил, хала багышла, хала келләми ал. Эгер нәлет деген Чингиз хан шу ере гелйән болса, онда бизиң гошунларымыз шәхерлериң белент галаларына букулман, гайтам оны гөзлемелидирлер. Эгер мениң диеним болса, үмсүм илатың барыны-ёгуны сырып-сүпүрип алмага гезек геленде батыр болан, эмма бу газаплы уруш чагында япрак ялы титрешип дуран гыпҗак ханларының хеммесини мейдана ковуп чыкарардым. Мен олара шәхерлериң дервезесинден гирмеги гадаган эдердим, шол каданы бозанлара өлүм җезасыны берердим. Сөвешиҗини горажак зат — онуң ханҗарының тыгы билен бедев атдыр. Чыпар ёлбарс шу ере гелйәрми? Кәшгә шейле болайсады. Диймек, биз онуң гелҗек ёлуны эййәм билйәрис. Атларың башыны ыза өврүп, онуң ызына дүшмек герек, онуң сөбүгинден агыз салмалы, ёлунда бөвет болуп дурмалы, чар тарапдан үстүне чозмалы, дүелерини гырышдырмалы, онуң чыпар хамыны эти билен гопарышдырмалы. Самаркантда галаларын ичинде йүз мүң атлының букулып ятмагындан нәме пейда бар? Олар ял ягысы болуп ятырлар, оларың бедев атлары болса гүйчден гачяр...

— Сен өз атаң буйрукларыны язгарярсыңмы? Мен оны көпден бәри дуйярын. Сен мениң өлүмиме ховлаярсың.

Желаледдин йүзүни ашак салды, сеси болса гынанчлы чыкып улрады:

— Бейле дәл. Кынчылыклы пурсатда, әлемиң сарсян вагтында мен сени ташламарын. Эмма мениң шейле

боюн эгижи, шейле яя херекет этмегим догрудан-да кемакыллык этдигим боляр, мунуң шейледигине сениң говы гөрйән Исгендериң адындан ант ичйәрин. Эгер сениң әгирт улы гошунның сөвеше тайын болуп дурмаян болса, эгсер сен элиңи бир салганыңда душманың үстүне окдурылмага тайын болуп дурмаян болса, ол гошунның нәмә гереги бар! Эгер белент галаларда бизиң аял ве оглан-ушакларымыз гизленмән, гайтам яраглы пәлванлар сазанаклашып дуран аялларың ёрганларына гизленйән болса, ол галаларың нәмә гереги бар! Сен мениң келләми ал, велин, мениң айдышым ялы эт. Кака, Самарканда баралы-да гошун чекип угралы...

— Диңе Эйрана я-да Хиндистана!..

— Ёк! Биз диңе икиден бирини сайлап алмалыдырыс: я-да мерт дуруп гөрешмелидирис я-да илден-гүнден чыкарылып, масгара болуп өлмелидирис. Татарлар билен гарпышмак үчин гошун чекип, ачык мейдана чыкалы... Эдил йылдырым ялы чаласын болалы, эдил гиже көлегелери ялы тутулмаз болалы... Сен бейик серкерде болуп, шөхратланарсың!.. Хаял этме, ише гириш!

Ша алмаз йүзүкли бармагыны чоммалдып, сесине бат берди:

— Сен серкерде дәл, сен йүрекли жигит, сен душманың үстүне эдил гөзи ёк ялы чозян бирнәче мүң жигиде баш болубам билерсиң... Йөне мен йүрекли, эмма пайхассыз жигит ялы херекет эдип билмерин. Мен хеммесини пикирленип, хеммесини өңүнден өлчерип гөрмелидирин. Мен башгача херекет этмеги йүрегиме дүвдүм. Мен сениң билен билеликде Келифе барып, шол ерде Җейхун дерясының гечелгесини горажак.

— Мәхрибан юрдумызы ташлайжакмы? Онда бизиң халкдан диңе пач алмагы башаранлыгымыз, ховп абанан вагтда болса, халкы татарларың түйтмелемегине ташлап гиденимиз үчин Хорезм шаларың бүтин небересине халкың нәлет окамагы догры болар.

— Мен Эйранда өрән улы, тәзе гошун йыгнажак.

— Ёк, патышахым! Хәзир өз элиңдәки гүйчлер билен херекет этмек герек. Сениң өз гошуның галаларың ичинде букулып, сердарсыз галян вагтында, тәзе гошуна тәлим бермәге инди гич болар. Бир гүнүң өзүнде еңиш газанмак үчин, гошунлары йигрими йыллап тайынлаярлар. Самарканда гиделиң! Мен сениң яныңда йөнекей жигит болуп сөвешейин!..

— Ёк, ёк! Саңа Балха уграп, шол ерде тәзе гошун йыгнамагы буюрярын. Вах, багтым ятды...

— Багт? Багт нәме? — дийип, Желаледдин гахарланды.— Хей-де батыр адамың багты ятармы? Багтдан гачмалы дәлдир! Онун ызындан ковмак герек, онуң ызындан етип, сачларындан тутуп, оны өз дызың астына салмак герек... Ине, багты шейдип газанярлар!..

— Бесдир! Сен өмүр галжаң йигит болуп галарсың! Сен бейик Хорезми хеләкчиликден гутарып билмерсиң...

Хорезм ша теләрден ховлукмачлык билен дүшди-де халы дүшелип, бол ныгматлы дестерхан язылан эйвана тарап чалтлык билен уграды. Шол ерде ша намаз окап, нахара башлады, ёллар, гечелгелер хакында хабар алды ве кемаллы нахар хем эдинмән, атларың гетирилмегини буюрды.

Бәшинжи бап

ГАЙДУВСЫЗ ТЕМУР МӘЛИК

Отрарда Чингиз хан өз огуллары Угедейи ве Жагатайы өз гошунларының бир бөлеги билен галдырып, олара шейле дийди:

— Сиз тә баштутан Ыналжык Кайыр ханы дири тутянчаңыз, Отрар шәхерини габап дуруң. Бойнуна зынжыр салып, оны мениң яныма гетириң. Мен ол пәли азана хениз гөрлүп-эшидилмедик жеза берерин.

Ол өзүниң улы оглы Жуча Жент ве Яныкент шәхерлерини алмагы буюрды. Каган өз гошунларының галанларыны дүрли тарапа уградды.

Алак-нойоны бәш мүң атлы билен гыпжак отряды тарапындан горалян Бенакент шәхерине уградды. Ол шәхер үч гүн габавда боландан соң, шәхериң илаты яшулулары иберип, аман сорады. Алак-нойон эркек адамларын хеммесиниң шәхерден чыкып, эсгерлериң бир ерде, сенетчилериң ве гайрыларың башга бир ерде айратын нызама дурмакларыны буюрды. Эсгерлер гөркезилен ерде өзлериниң ярагыны гоюп, бир чете чыканларында, монголлар оларың хеммесини томмайлы таяк, ханжар ве яй оклары билен гырдылар. Бейлеки есирлерден болса, монголлар иң гүйчли йигитлери сайлап алдылар, олары мүң-мүңден, йүз-йүзден ве он-ондан бөлүш-

дирдилер, олара өзлеринден баштутанлар гойдулар ве габалан шәхерлериң диварларыны буларың өзлери йыкар ялы ве галалара өңүрти чозуп гирер ялы, олары эдил мал ялы эдип өңе сүрүп әкитдилер.

Ёлда олара монголларың бейлеки топарлары ве яранларың гошунлары гошулып, Алак-нойоның ыгтыярына сегсен мүңе голай эсгер йыгналды. Олар чалт акян ве көп сувлы Сейхун (Сырдеряның) эдил гырасындакы Хоҗант шәхерине голайлашдылар. Шәхериң илаты гадымы белент галаның берклигине умыт баглап, душмана боюн эгмезлиги йүрегине дүвди.

Шәхер гошунларының баштутаны эдилип яңы-якында Темур Мәлик белленипди, ол харбы ише уссатды, өзүниң батырлыгы, гайдувсызлыгы ве гөнүмеллиги билен мешхурды. Ол Сейхун дерясының икә бөлүнйән ериндәки адада ур-тут гала салдырып, шол галада яраг ве азык запасларыны тайынлап гойды.

Монголлар өзлериниң есирлерини сүрүп геленлеринде, гамчы ве ханҗар билен уруляп мусулманлар зора чыдаман, Хоҗанта чозуп башладылар. Шәхериң илаты өз доганлары билен урушмаҗак болуп, шәхери горамагы бес этмеги йүрегине дүвди.

Темур Мәлик бир мүң эдермен җигит билен билеликде гәмилериң хеммесини алып, дерядан йүзүп гечди-де адада берк орнашды. Хоҗантың илаты болса, өз таныймал адамларыны монголларың янына иберип, аман сорады, шәхериң дервезесини ачды. Монголлар геле-гелмәне шәхери таладылар.

Монголлар ададакы гала тарап даш атыҗы машынлардан даш атмага башладылар, эмма оларың дашлары ве ок лары ол ере етмейәрди. Шол вагт монголлар Хоҗантдакы яшларың хеммесини ковуп чыкардылар ве олара Бенакентден хем-де бейлеки обалардан есир алнан адамлары бирикдирип, деряның ики ян гырасында элли мүңе голай адам йыгнадылар. Монголлар олары он-ондан ве йүз-йүзден бөлүшдирдилер ве деряның өңүни бөветлемек үчин олары үч фарсах (21 километр) узаклыкдакы иң якын дага сүрүп әкидип, шол ерден даш дашадып ууградылар.

Темур Мәлик онянча он ики саны сал ясадып, оларың үстүни отдан горамак үчин палчыклы өл кечелер билен басыртды. Оларың гыра-төверегинде ок атмак үчин ышлар гойдулар. Ол хер гүн даңданлар деряның

хер тарапына алты сал иберйәрди, шол вагтда онуң уршужылары монголлар билен гайдувсыз урушярдылар, монголларың яндырыжы яй оклары оларың салларына зепер етирип билмейәрди.

Темур Мәлик гиҗелерине чыкып, уклап ятан монголларың үстүне дуйдансызлыкда чозярды. Шол себәпли монгол гошунлары хемише горкы астында болярдылар.

Монголларың янындакы хытай инженерлери өңкүден-де гүйчли, узага атыжы тәзе машынлар гурдулар. Даш ве улы-улы яй окларыны зыңян катапультлар Темур Мәлигиң гошунларына улы зыян етирип уграды. Темур Мәлик ягдайының эрбетлешендигини гөрүп, гараңкы гиҗәниң ичинде етмиш гәми ве сал тайынлап, гошларыны йүкледи, уршужыларыны мүндүрди. Бирден гәмилериң хеммесинде от ве факеллер якылды ве олар бичак көп от болуп, чалт акян деряның ыгына дазлашып уграды.

Монголларың гошуны деряның ики ян кенары билен оларың ызына дүшди. Темур Мәлик гайыкларыны ве салларыны монголларың гөрнен ерине гөнүкдирйәрди. Яйлардан ок атмак билен олары ковярды ве гәмилерини өңе сүрйәрди. Гәмилер ве саллар Бенакентиң янына барды, монголларың деряның үсташыр чекен зынжырыны бир зарбада гырып, оларың душундан гечип гитди.

Деряда мундан башга-да хас улы пәсгелчилик бар болаймасын дийип, ховатыр эдйән Темур Мәлик, Бар-Халыгкентиң якынында улы гылял сүрүсини гөрүп, өз гәмилерини ве салларыны кенара совды ве әхли эсгерлерини атландырып, сәхра тарап атыны гамча басды, Монголлар буларың ызындан ковдулар. Темур Мәлигиң уршужылары хәли-шинди аяк чекип, монголлар билен гарпышярдылар ве олары ыза кованларындан соң ене өңе гидйәрдилер.

Хич кимиң душманың элине дүшеси геленокды, диңе ек-түк адам гиҗәниң ичинде монголларың лагерлериниң арасындан гечип, гутулып билипдирлер. Темур Мәлигиң янында дине бирнәче уршужысы галды, эмма ол горанмагыны довам этдирйәрди, атынын гүйжүне умыт баглап, сәхраның ичи билен барха өңе гидйәрди.

Темур Мәлигиң иң соңкы ёлдашлары-да өлдүрилен-ден, сагдагында болса диңе үч саны яй окы галандан соң, онуң ызындан диңе үч саны монгол ковуп гелйәрди.

Ол яйыны атып, бир монголың эдил гөзүнден пейкам билен урды-да бейлеки икисиниң үстүне топулды. Олар атларыны ызына өврүп, гачып гитдилер.

Темур Мәлигиң сагдагында ики саны ок галды, ол гумда бир гуйының башына барып етди, шол ерде Гара Ханҗарың отрядындан болан түркменлер барды, олар оңа башга бир мес ат бердилер, Темур Мәлик шол ата мүнүп, Хорезме барып етди ве шол ерде Чингиз ханың гаршысына урушмага тайынлык гөрүп башлады.

Алтынҗы бап

МОНГОЛЛАР ГУМУҢ ҮСТИ БИЛЕН ГЕЛЙӘРЛЕР

> Ол нәлет деген халк шейле бир чалт ёл йөрейәр велин, өз гөзи билен гөрмедик адам оңа ынанар ялы дәл.
>
> *(Клавиго, XV асыр)*

Отрарда якылан җайларың түсселәп дуран вагтында ве гайдувсыз Ыналҗык ханың берк галаның ичинде сакланып, галаның диварларына дырмашян монголлардан горанян вагтында, Чингиз хан докуз гурук ак тугуны язып, өз топарларына ёла дүшмәге тайын болмагы буюрды.

Чингиз хан өз огулларыны ве баш серкерделерини өз янына чагырды. Оларың хеммеси уллакан кечәниң үстүнде тегеленип отырдылар. Хер ким өзүниң хайсы тарапа ве хайсы шәхериң үстүне гитмелидиги хакында эййәм буйрук алды, эмма газаплы хөкүмдарың ак тугуның хайсы тарапа угражакдыгыны сорамага хич ким йүрек эдип билмеди.

Чингиз хан шейле дийди:

— Мениң сизиң яныңызда ёк вагтымда бүтин гошуна пайхаслы Бугурҗы-нойон баштутанлык эдер. Өңде барыҗы топарлары чозмага окгунлы Җебе-нойон ве букуда отурмага эсердең Субудай алып барар. Мейданларда галла экинлерини басгылагыч болмаң, ёгсам атлара ийм тапылмаз. Биз Хорезм ша Мухаммеде Бухара билен Самаркандың ики аралыгындакы дүзлүкде душ гелерис. Биз онуң үстүне үч тарапдан чозарыс. Хорезм

шаның эсасы гошуныны ёк эденимден соң, мен мусулман юртларының хеммесиниң хөкүмдары боларын.

Чингиз хан уршуҗылары аман саклаян, ак байдакда болян Сульдәниң рухуна недир-ныяз эдип, гымыз ичип, атланды ве онуң гошуны йөрише уграды. Топарларың кәбирлери Сейхуның боюны сырып, деряның ёкарлыгына тарап гитдилер, бейлекилери деряның ашаклыгына тарап гитдилер, Чингиз хан болса, кервен ёдалары билен гидип, Гызылгумуң җүммүшине аралашды.

Февраль айының гүни яллырдап гөзүңи гамашдырярды, гиҗесине болса, мейдан чукурҗыкларында йыгнанан сувлар доңярды, тоюн топраклы такырларда эгрем-бүграм болуп гидйән даражык ёда гатаярды. Гошун үмсүм барярды, атлар кишңемейәрди, яраг шакырдысы эшидиленокды, хич ким айдым айтмага йүрек этмейәрди. Топарлар бири-биринден кән бир араны ачмаярдылар. Гонулан вагтда өрән аз сакланярдылар, гонуланда уршуҗылар атларының өң янында иркилйәрдилер.

Гиҗесине аңтавчылар өңде факел якып, каңкашып йөрдүлер. Олар алаңларың үстүне чыкып, гошунлар азашмаз ялы, бири-бирлери билен гарышмаз ялы, факелиң оды билен дүрли хабарлар берйәрдилер. Монголлара душман мусулман гошунларың арасында узын аяклы йындам атлы түркменлер айратын тапавутланярлар дийип этияч эдйәрдилер. Түркменлер алаңларың аңырсындан пейда болуп, эдил барс кимин окдурылярлар, душманың арасына күрсәп уярлар, улы башагайлык дөредйәрлер ве бир топар есир дүшен адамың бойнуна танап даңып, эдил пейда болушлары ялы чалтлык билен йитип гидйәрлер.

Монголлар илки башда өзлериниң гошуны чөлүң ичи билен, Хорезмиң баш пайтагты болан Гүргенҗе гөни баряндыр дийип чаклаярдылар. Эмма ики гүн ёл йөреленден соң, Сейхуның (Сырдеряның) буланык сувы ызда галанда, гүн болса, эртир аркадан догман, чеп тарапдан доганда, атларының йүзүниң гүнбатара дәл-де гүнорта шөхратлы Самаркант ве Бухара шәхерлерине тарапдыгына хеммелер дүшүнди.

Чингиз хан гошуның ортарасында бердашлы гара аяклы ве аркасындан гара гайыш чекилен меле ёргалы барярды. Бүтин гошун атларыны аяк алдыгына гезерине сүрүп барярды (татарлар бейле гезере «мөҗек сеңкиллиси» дийип ат берйәрлер). Бейик каган хич зат

вежине дәл ялы ве сыр билдирмән, атының җылавыны чеп эли билен говшак тутуп, атының үстүнде отырды, онуң гөзлери юмукды, диңе чендан ярым чалаҗа ыш билдирйәрди, онуң атың үстүнде уклап отурандыгына, пикире гидип отурандыгына я-да габакларының ышындан саклык билен середип, якындакы затлары-да, узакдакы затлары-да гөрүп, хич бир заты душундан гечирмән, сынлап отурандыгына дүшүнмек мүмкин дәлди.

Бу йөришде Чингиз хан хич бир хаял-ягаллыга ёл беренокды, ол өзүне өй дикдирмейәрди, телим гатлап язылан кечәниң үстүнде ятярды. Ятҗак боланда ол телетин шыпырмасыны чыкарып, чал келлесине гара самыр дерисинден ичлик эдилен гулакчын геййәрди. Ол укланда онуң янында дөрт саны вепалы парраҗы бутнаман отурып, кече герип, шемалдан, ягышдан ве гардан гораярдылар.

Единҗи бап

ГАБАЛАН БУХАРАДА

Дөзүмлилик герек вагтда дөзүмсизлик ерликсиздир. Дөзмезлик билен душманы дост эдип болмаз, гайтам онуң өңкүденем бетер пәлини аздырарсың.

(Саады, XIII асыр)

Дервүш Хаҗы Рахым, Туган ве Гурбан гызык үчүсиниң гиҗе ятар ялы ер гөзләп, Бухарада узынлы гүн гезмеги бидерек болды. Агшамара дүканларың агзыны шакырдадып япып уградылар, халк алңасаклык билен дагап, сес-үйн чыкмаян галаларың ичине сиңип гидйәрди. Үч ёлагчының гиҗе ятар ялы ер сорамагындан нетиже чыкмады, нирә барсалар:

— Бизиңки мыхмандан долы, башга ерден гөзләң! — диен җогапдан башга зат эшитмейәрдилер.

Кервенсарайлар ве ашханалар-да япылды, шол ашханаларда босгунларың арасында гыслышыкда отурып гиҗәни гечирмек үчин ашхананың эесине бир гысым дирхем бермелиди. Тертибе ве эдеплилиге середйән «раислер» болса, эллери узын таяклы сакчылар билен

билеликде көчелере айланып йөрдүлер, көчелерде бет ниетлик билен ыгып йөрен, гөвне шүбхе гетирйән адамлары «җеза ерземинине» ташламак ховпуны салярдылар.

Ахырсоны бир даражык көчеде галаның янындакы ярым хараба җайларын янына баранларында Гурбан гызык бир җайың үстүне чыкып, шол ерде сыпалың ичинде ятмагы теклип этди. Тамың үстүне ол биринҗи болуп чыкды-да хемраларына-да тама чыкмага көмек берди. Шол ерде олар бири-бирине гыслышып, гиң дервүш япынҗасыны япынып ятдылар.

Гиҗәнин бирмахалы гарлы совук шемал туруп, олары гагшатды. Шәхер соң хем узак вагтлап гүвләп дурды, гүввүлди кем-кемден ювашап, ахырсоңы бүтинлей ятды. Инди дине гиҗе сакчыларынын шаркыллысы эшидилйәрди ве шәхерин дүрли күнҗеклеринде сакчы итлер үйрүшйәрдилер.

Шол гүнүн эртеси дапданлар азанчылар инчеҗик меммерлерин үстүнден эртир намазының азаныны айдапларында, ховсала дүшен шәхер илатының шәхериң белент диварынын үстүне чыкандыгыны гөрүп, булар хем шәхериң белент галасының үстүне чыкдылар.

Гүндогар дервезәнин өңүндәки дүзлүкде еке депәниң үстүнде озал гөрүлмедик бир сары чадыр гөрүнйәрди. Чадырың төверегинде түкениксиз көп атлы гаймалаклашярды. Олар айры-айры топарлара бөлүнип, мейданда да дазанаклашярдылар, шәхерин дашыны габаярдылар. Оларың гөрнүши бухаралылар үчин нәтанышды, оларын кичиҗик атлары эдил гудузлан екегапаның окдурылышы ялы чапярдылар, ансатлык билен өврүлйәрдилер, бирден сакга дурярдылар, соң башга бир угра дазанаклашып гидйәрдилер. Демир телпеклер ве совутлар тозанын арасындан гечйән гүн шөхлесинде ялпыллап гөрүнйәрди. Атлыларың тәзе отрядлары эллери кәтменли, эгинлери узын таяклы көп мүнлүк мәхелләни сүрүп гелйәрдилер.

Гурбан гызык:

— Бу кичиҗик атлы гең адамлар кимлер? — дийип сорады.

Йүзи чытык бир уршуҗы найзасыны ере урды-да:

— Соран болмаң нәме? — дийди.— Оларын бизиң адамларымыз дәлдигини, мусулман дәлдигини гөрмейәрмин нәме? Әҗит-мәҗитлер, адамларың «татарлар» дий-

йәнлери гелипдирлер. Ол сары чалырда болса, оларың иң улы ханы бизе середип, гүлүп огурандыр, пәлинден тапсын-да, худайым!

Гурбан гызык бирден:

— Шәхериң дервезесини япыпдырлар! Инди мени чыкармазлар! Мениң гөргүли чагаларым нәдеркә? Мен бу ерде бүтин бир йыл дагы отурмалы боларын-ов! — дийди.

Диварын үсти билен полат телпекли ве күмүшсөв совутлы бир баштутан — хажып гелйәрди. Гурбан эллерини дөшүнде говшурып, онуң янына ылгап барып, онуң гейминиң бир четини огшады-да:

— Салавмалейким, улы бег йигит Ынанч хан! Мени танадыңмы? Мен сенин дайханың Гурбан гызыкдырын! — дийди.

— Нәме үчин сен өз йүзлүгиңде дәл-де бу ерде гезип йөрсүң?

— Мен патышаның буйругына гөрә, капырлар билен сөвешмәге Бухара пыяда гелдим. Худайындан тапмыш бир огры ёлда мениң байталымы огурлады. Бу ерде болса, мен өз йүзбашымы ынха инди ики гүнден бәри гөзләп йөрүн. Эмма хич ким мениң хабарымы аланок. Эгер патыша үчин башыны гурбан этмәге гелен адам билен хич кимиң иши ёк болса, онда бу әжит-мәжитлер билен ким уршар?

Ынанч хан:

— Мен сениң шейле мердана сөзлериңе гаты шат болдум, Гурбан гызык. Сениң эллериң гүйчлүдигини ве мейданда гайратлы ишлемекден ягырның түммерендигини гөрйәрин. Сен урушда улы пәлван болуп билерсиң. Мен сени өз атлыларымың арасына алярын. Йөр, мениң ызыма дүш — дийип буюрды.

Шейдип, Гурбан ол дервүшден ве онуң янындакы Тугандан айра дүшди.

Ынанч ханың ызына дүшүп, Гурбан бир мейдана гелди, шол ерде атлар даңылгы дурды, ожаклардакы газанларда палав биширилйәрди, говурылян гоюн ягының ысы гелйәрди. «Бу ерде адамлары диңе өлүме әкитмекден башга-да нахарлаянам экенлер» дийип, Гурбан бегенди.

Ынанч хан узын бойлы, гара сакгаллы, йүзи салык бир түркмене:

— А-хав, Ораз чавуш! — дийип гыгырды. Ол түркмен болса, өз баштутаныны гөренде баш эгип, билини бүкди. Ынанч хан оңа:— Ынха, батыр уршужы Гурбан гызык сениң ыгтыярында болмалы. Бу дайханчылыкда говы ишледи, урушда-да говы җигит болар — дийди.

— Муңа ат бермелими я бу пыяда уршармы?

— Оңа шемшир, ат ве башга-да нәме герек болса берерсиң. Алла ишиңизи оң этсин! — дийип, Ынанч хан гитди.

Ораз чавуш он атлының баштутаныды. Оларың хеммеси одуң башында эгрилишип отырды. Олардан эли сусаклы бири Гурбаның саламыны алып:

— Шейле улы найза гетирениң говы болайды. Мениң палав биширмәге одуным етмән дурды — дийип, Гурбаның агыр найзасыны алды-да палта билен чапышдырып, ода ташлады.

Гурбаны бейлеки атлардан четде даңылан бир даяв демиргыр атың янына элтип, Ораз оңа шейле дийди:

— Ине, шу сениң атың болар. Бу өрән гыңырдыр, арт тарапындан бармагын, ёгсам депип өлдүрер, келле тарапындан барага-да дессине башыны тутгун. Йөне велин бу сениң билен өвренишер. Мунуң бир зады эрбет: нызамда дурмаяр, өзи-де галлав, ылайта-да чапып барян вагтында галлав. Шоңа гөрә, башыны говшак тутмагын, ёгсам сөвешде бу сени гөс-гөни татарларың арасына элтер.

Гурбан сересаплык билен атың янына барды, Гурбан голайлашып угранда ол гулакларыны гырпып, ызына өврүлип депҗек болды. Гурбан «алла ишими оң этсин-дә хернә» дийип ойланды-да одун башына гайдып гелди. Ораз оңа бир уллакан, көне шемшир, бирнеме гейлен ямалы әдик берип, агшам нахарына чагырды. Гурбан шу ерде өзүниң эдил бейлекилер ялы хакыкатдан-да уршужы җигит боландыгыны дуйды.

Агшамара җигитлериң хеммеси атларына бол арпа бердилер, хоржунларына-да арпа гуйдулар. Гурбан хем шейле этди.

— Хәзир гызгалаңлы иш башланар! Атланың! — дийип, Ораз чавуш гыгырды.

Хеммеси атланды. Гурбан өзүниң учганаклап дуран атына зордан мүнди ве башгалар билен билеликде Бухараның даражык көчелери билен ёла дүшүп уграды.

— Душманың үстүне чозулжак. Бизиң нәчәмиз гайдып гелеркәк? — дийип, Гурбаның янындакы жигит чалажа сесленди.

Шәхер дервезесиниң янында булар аяк чекдилер. Бу ердәки мейдана бейлеки топлумлар йыгнанышып башлады, жеми бәш мүңе голай атлы йыгнанды.

Айры-айры топарларың баштутанлары атларыны сүрүп, Ынанч ханың янына бардылар. Ынанч хан олара шейле гөркезмелер берди:

— Биз сары чадырың үстүне чозарыс, шол сары чадырда татарларың иң улы каганы отурандыр. Хеммесини чапың! Есир алмалы дәл! Биз татарларың арасында башагайлык дөредерис, бизиң бейлеки гошунларымыз болса, аташпаразларың аңсатлык билен эйини етирерлер. Батырлара алланың өзи медет берер!

Демре гапланан агыр дервезе ачылды велин, атлылар шәхерден чыкып униградылар. Мейдана чыкыландан соң Гурбан алагараңкыда өзүниң өнүнден барян жигитлериң диңе гарасыны, узакда болса, татар лагериниң диңе түкениксиз кән отларыны гөрйәрди. Атлар горгунлап униграды, соңра кем-кемден чалтлашып, атлар аяк алдыгына гойберилди. Демиргыр атың башыны Гурбан чеке тутян болса-да, ол агыздырыкларыны чейнәп, баш чекдирмән, аяк алдыгына гидип, Гурбаның янындакы жигитлериң душундан эмгенмән гечип униграды.

Бу бәш мүң атлы татар лагериниң үстүне саклатмаз гүйч билен чозды ве от янып дуран ерлере улы гыкылык билен аралашып, дагап ятан йүклериң ве эерлериң үстүнден атларыны бөкдүрип, адамлары гыран-жыран этдилер.

Татарлар хасыр-хусур атларына мүнүп, думлы-душа атларыны гамча басдылар. Гурбан бейлеки атлыларың арасы билен өзүниң агыр, көне шемширини булайлап, гыкувлап барярды, ол өңүнден душанларың бириниң бойнундан шемширини салды, башга-да бирини серрелтди ве татарларың иң улы ханының сары чадырына етжек болуп, элинде барындан жан эдйәрди.

Эмма бир гөрсе, бүтин отряд татарлары ковламан, гайтам атларың башыны башга яна совуп, башга бир тарапа дазанаклашып гидип баряр. Онуң демиргыр атыда өврүлип, бейлеки атлыларың ызындан хайдады. Гурбан шондан соң, диңе атым билен бир чукура йыкылаймасам ягшыдыр дийип алланы чагырярды.

Атлар узак вагтлап аяк алдыгына гойберилди, соң кем-кемден ювашап, атлары йөне йөредип уградылар, отряд Бухарадан гүнбатара тарап гидйән улы ёл билен барярды.

Атлылар узынлы гиҗе парахат ёл йөредилер. Эртирден соң Ынанч хан гонмалы диййп ыглан этди.

— Атларың дынҗыны берелин, соңра ёла дүшүп, Сейхун дерясына етерис, ондан гечип, Хорезм шаның гошунлары билен бирикмек үчин ёла дүшерис.

Шол демде улы галмагал ве хайкылык турды,— узакдан татарлар гөрүнди. Олар дынч алып дуран лагериң үстүне улы галмагал билен эңип гелйәрдилер. Бухара атлылары хаззар атланмага етишдилер ве намартлык эдип, сөвешсиз гачдылар, шонуң билен-де өзлерини өлүме сезевар этдилер. Ол отряды татарлар бүтинлей диен ялы гырдылар.

Шахыр айтмышлайын: «Хер ким өлүмден горкуп яшаян болса, ол өлүмден гутулҗак болуп асмана дырмашайса-да, тапавуды болмаз, өлүм онуң ызындан етер!»

Секизинҗи бап

БУХАРА СӨВЕШСИЗ ТАБЫН БОЛДЫ

> Ким өз ховзуны гахрыманлык билен яраглы горамаса, онуң ховзы вейран болар. Ким герек еринде сүрүнмесе өзүни харлар.
>
> *(Арап накылы.)*

Ынанч ханың бәш мүң атлысы «Бухарайы шерифи» харбы гахрыманлык билен горамагың дерегине масгара болуп гачандан соң, шәхериң баш метҗидине иң танымал беглер, ымамлар, алымлар, уламалар, иң бай тәҗирлер йыгнандылар. Олар узак вагт маслахатлашанларындан соң:

— Эгилен баш эгилмедик башдан хас аман болар. Шоңа гөрә, Чингиз ханың хызматына гиделин — диен карара гелдилер.

— Адам хемме ерде адамдыр! Татар ханы бизиң

дилегимизи диңләр, чал сакгал яшулуларың айданыны эдер ве «магарыф әлеминде яллырдавук йылдыз» болуп шөхратланан гадымы шәхериң илатына рехим этсе герек — диййәрдилер.

Беглер, ымамлар, уламалар ве тәҗирлер йүпек-парча гейинип, шәхериң он бир дервезесиниң алтын ачарларыны күмүш меҗмәниң үстүнде гоюп, үйшүшип деревезеден чыкып, сары чадыра тарап уградылар. Каганың баш дилмаҗы шол бада атланып, буларың өңүнден чыкды. Гоҗаларың кәбири оңы танады. Ол озал Гүргенҗиң бай тәҗириди, оңа Махмыт диййәрдилер, Ялвач диен лакамы-да барды, өзүниң кервенлер билен узак вагтлап юрт гезен вагтында көп диллери өврененди үчин ол иле белли дилмачды.

Гоҗаларың иң танымалы шейле дийди:

— Бизиң шәхеримизиң иңңән гадымы галалары бичеме берк ве белентдир, олары көп йыллар бойы габап ятмасаң ве көп тагалла этмесең алмак болмаз. Шоңа гөрә, илаты ган дөкүлмегинден дындармак ве бейик патыша Чингиз ханың батыр гошунына артыкмач эмгек бермезлик хем-де пида чекдирмезлик үчин, эгер монгол хөкүмдары боюн эгенлере рехим этҗекдигине вада берсе, биз шәхери сөвешсиз берйәрис.

— Сабыр эдиң! — дийип, дилмач җогап берди-де атыны чалаҗа сүрүп, сары чадыра тарап гитди ве горкуларына сазанаклашып дуран гоҗаларың янына эдил шонуң ялы алңасаман гайдып гелди.

— Гулак асың, яшулулар, бейик каган шейле дийди: «Галаларың беркллиги ве барылмазлыгы олары гораянларың гайратына ве гүйҗүне баглыдыр. Эгер сиз сөвешсиз боюн эгйән болсаңыз, дервезелери ачып, маңа гарашмагы хөкүм эдйәрин».

Гедем, танымал гоҗалар сакгалларыны сыпалап, келлелерини яйкап, бири-бириниң йүзүне серетдилер. Оларың йүрегине ховсала дүшди, шәхер илатының башына инди нәхили гүн гелҗегини өңүнден билмән, шәхере гайдып гелдилер.

Бухараның гадымы галалары шейле бир белент ве беркди, хатда асуда илат-да оны көп айлап горап билҗекди. Эмма ол гүн диңе намартларың сеси эшидилйәрди, гөрешмеги талап эдйәнлери болса, аласамсык хасаплаярдылар.

Горанмак райысы ве онуң янында галан уршуҗы-

лар шәхер дервезелериниң ачарларыны бутпаразлара берен ымамлары ве танымал гожалары нәлетледилер ве өзлериниң иң соңкы демине ченли сөвешмеги йүреклерине дүвдүлер. Олар Шәхристаның ортарасында сеңңерләп дуран бир кичеңрәк галаның ичине гирип, дервезәни ичинден япдылар.

Шәхериң он бир дервезесиниң хеммесини бирден ачдылар, онсоң татарларың мүңлерче атлысы даражык көчелере чалтлык билен гелип дөкүлдилер. Олар долы тертип билен гелдилер, дүрли отрядлар айры-айры кварталлары алярды.

Шәхериң илаты тамларың үстүне чыкып, узын яллы, пессежик атларың үстүндәки сакгалсыз уршужылара вехим билен середйәрди. Шәхерде дым-дырслык болды. Диңе сары, узын тумшук итлер бу гелен үйтгешик адамларың йити ысыны алып, түйлерини хүжжердип ве гөзлерини гызардып, тамдан-тама бөкүп, жабжынып үйрйәрди.

Монгол уршужылары эсасы көчелериң хеммесине гелип гиренлеринде, атларының болшы ялы, өзлери-де эдил дызларына ченли демир совут билен басырылгы, ак атлы паррачлар отряды гөрүнди.

Шу сайлама мүң атлының арасында, Гызылгумдан от беласы ялы болуп пейда болан Гүндогар хәкими-де гөрүнди. Иң өңден атың үстүнде бир даяв монгол галгап дуран докуз гуруклы уллакан ак байдагы гөтерип гелйәрди. Онуң ыз яны билен ики саны атлы янып дуран гара гөзли, эерленмедик бир ак аты идип гелйәрди. Шолардан ызда узын гара геймли бейик каган гелйәрди, ол гайышдан эдилен йөнекей шай-шайманлы, гөвүслек меле атың үстүндеди.

Чингиз ханың йүзи салыкды, өзи даяв, күйкүрәкди, били болса, гайыш гушаклыды, гушагындан гара гынлы эгри гылыч асылгыды. Келлесинде гара демир телпек барды, сеңригиниң үстүнден полат золагы салланып дурды, ол херекетсиз чытык йүзли, узын чал сакгаллыды, гөзлери сүзүкди — шуларың хеммеси озал гөрүлмедик затды ве Хорезм шаларың алтына гапланан хем-де гыммат бахалы дашлары ялпыллашып дуран озалкы безегине меңземейәрди.

Чингиз хан шәхериң ичиндәки улы мейдана гелди, шол ерде онуң саклавы болуп хызмат эдйән атлылар үч тарапда гөни-гөни хатарлар болуп нызама дурдулар,

мейдана гелҗек болуп дызаян мәрекәни мейдана голайлашдыранокдылар. Белент метҗидиң басганчакларының үстүнде руханылар, казылар ве шәхериң беглери дурдулар.

Монгол хәкими метҗиде голай геленде, өзлериниң патышасы өңүнде баш эгип, ере йыкылмага эндик эден мәреке меле атың тойнакларының ашагына баш эгип, ере йыкылды. Диңе өзүниң алымлыгы себәпли хәкимиң өңүнде ере йыкылмакдан азат болан бирнәче гоҗа улама эллерини, дөшлеринде говшурып, дим-дик дурды.

— Чингиз хан патышаның өмри узак болсун! Гүндогар шамчырагының дөвлети зыят болсун! — дийип, бир гоҗа өзүниң инчеҗик сеси билен чиркин гыгырды, бүтин мәреке-де ерли-ерден өз угруна шол сөзлери гайталады.

Чингиз хан гөзлерини сүзүп, метҗидиң белент дервезесини назары билен өлчеди ве атына гамчы чалып, дашдан салнан басганчагың үсти билен ёкары сүрди.

— Бу белент жай шәхер хәкиминиңкими? — дийип, каган сорады.

— Ёк, бу худайың өйи — дийип, ымамлар җогап бердилер.

Даш-төвереги паррачлары (шахсы саклавы) тарапындан горалян Чингиз хан атыны улы-улы гымммат бахалы халыларың үсти билен сүрүп, метҗидиң ичине гирди ве адам боюндан-да ёкары даш сөйгедиң үстүнде ачылып гойлан әгирт улы Кораның янына барып, атындан дүшди. Каган өз кичи оглы Тули хан билен билеликде, ымамларың адатча өвүт-үндев окаян ери болан меммериң бирнәче басганчагына чыкды. Ак ве гөк селлели гаррылар онуң өңүнде гыслышып, онуң сых-сых сары сакгаллы, херекетсиз гарамтыл йүзүне гөзлерини мөлердип, халклары айылганч гырыҗының рехимине я-да улы газабына гарашып дурдулар.

Чингиз хан бармагыны чоммалтды-да бир гаррр ымамың селлесини гөркезди:

— Бу нәме келлесине мунча көп матаны сарапдыр?

Дилмач ол гаррыдан сорап, кагана шейле дүшүндирди:

— Бу ымам худая ыбадат этмек ве Мухаммет пыгамбериң губурына зыярат этмек үчин Арабыстана, Мекгә барып гелипдир. Шол себәпли бу шейле улы селле сараняр.

Чингиз хан:

— Онуң үчин бир яна гитмек нәмә герек, худая хемме ерде ыбадат этмек болар — дийди.

Ымамлар муңа гең галып, агызларыны өвелдип, сеслерини чыкарман дурдулар. Чингиз хан сөзүни довам этдирди:

— Сизиң шахыңызың даг ялы улы женаятлары бар. Мен асманың газабы ве җезасы болуп, оны җезаландырмага гелдим. Шу гүнден бейләк Мухаммет шаха хич ким месген-де бермесин, бир пенҗе ун-да бермесин дийип хөкүм эдйәрис.

Чингиз хан ене бирки басганчак ёкары чыкды ве метҗидин агзында гыслышып дуран уршуҗыларына йүзленип гыгырды:

— Гулак асың, мениң еңилмез эсгерлерим! Мейданлардан галла йыгналыпдыр, атларымызы бакара ер ёк. Эмма бу ериң аммарлары галладан долудыр ве сизиң үчин ачыкдыр. Атларыңызы дәнеден алдыгындан бакың!

Мейданың хемме еринде монголларың:

— Бухараның аммарлары бизиң үчин ачык! Бейик каган атларымызы дәне билен бакмагы буюряр! — диен гыкылыклары яңланды.

Чингиз хан меммерден дүшүп, шейле буйрук берди:

— Шу гоҗаларың хер бириниң янына бир батыр гошулсын, булар хич бир зады гизлемән, бай өйлериң, галлалы аммарларың, харытлы дүканларың хеммесини гөркезсинлер. Мүрзелер бай сөвдагәрлериң хеммесиниң адыны шу гоҗалардан билип, язып алсынлар, шол бай сөвдагәрлер Отрарда мениң тәҗирлерими өлдүрип, шолардан алан байлыкларының хеммесини маңа гайтарып берсинлер. Мениң урушыҗыларым герк-гәп болар ялы, шат болуп, айдым айдып, оюн эдер ялы, байлар шу ере иймит ве ичги гетирсинлер. Мен Бухараны аланым үчин мусулман алласының шу өйүнде шу гүн байрам этҗек.

Гоҗалар монгол уршуҗылары билен гитдилер ве тиз вагтдан мис газанлар, халта-халта түви, гоюн этлери, бал, яг ве шераплы голчалар йүкленен дүелери идип гелмәге башладылар.

Докузынжы бап

«КЕРУЛЕН СӘХРАЛАРЫ ОҢАТЛЫК!»

Баш метҗидиң өңүндәки мейданда көп санлы ожак газып, от якдылар, газанларда гоюн гуйруклары билен эт говурып, палав биширмәге башладылар.

Чингиз хан метҗидиң агзындакы бейик секиде йүпек яссыкларын үстүнде отырды. Онуң янында серкерделер ве паррачлар гыслышып отырдылар. Башга бир четде Бухара сазандалары ве Бухара гожаларының гетирен, дүрли тайпалардан болан гызлары хер хили саз гуралларында саз чалярдылар, депрек какярдылар.

Иң таңымал ымамлар ве уламалар монголларың атларына середйәрдилер, гуҗаклап беде дөкйәрдилер. Чингиз ханың дилмаҗы Махмыт Ялвач каганың голайында хемме зада саклык билен середип отыр, онуң ыз янында онуң өңки сөвдагәрлериндеи болан үч саны мүрзе чөк дүшүп отуран ерлеринден реңкли кагыз золакларына чалт-чалтдан буйрук я-да монгол постларындан гечмәге ругсат хаты язярдылар.

Сөбүклерине дүшүп дуран узын поссунлы, эндам-җаныңдан яраг асылан бир монгол отуранларың арасындан гечип, Махмыт Ялваҗын янына барды-да онуң гулагына чавуш чакды:

— Мениң саклавчыларым ики саны адамы тутды, бириси порхан болмага чемели, ол узын сопбачлы, бейлеки бир оглан. Биз олары өлдүрҗек боланымызда оларың улусы бизиң дилимизде: «Бизе Дегме! Махмыт Ялвач бизиң аталыгымыздыр — андамыздыр...» дийди. Порханлара ве җадыгөйлере дегмели дәл дийлип буйруландыгына гөрә, онуң хем үстесине сениң «андаңдыгына» гөрә, мен олара энтек дегмели дәл дийип буюрдым. Олары нәтмели?

— Олары шу ере гетир!..

Ол монгол Хаҗы Рахым билен Туганы алып гелди. Махмыт Ялвач элини салгап, олара мүрзелериң янында халының үстүнде ер гөркезди.

Чингиз хан хич вагтда, хатда ичгили мейлисде-де хушуны йитирмейәрди ве бир зады-да сыпдырман дуйярды. Ол назары билен Махмыт Ялваҗа ышарат этди велин, Махмыт Ялвач еринден туруп, онуң янына барды.

— Бу адамлар кимлер?

— Сениң буйругың боюнча мен чөлүң ичи билен гечип баряркам мени гаракчылар яраланда, шу адам мени өлүмден гутарды. Шондан соң мен бу адам хакында алада этмән дуруп билеринми?

— Оны шонуң үчин улалтмага саңа ыгтыяр берйәрин. Мунуң сопбаҗы нәме бейле узын?

— Бу билим угрунда гезип йөрен мусулман, өзи-де айдымчы. Ол ик ялы пырланып, хакыкаты хабар берип билйәр. Бейле адамлары йөнекей халк хеззетлейәр, халат саляр.

— Гой, ол мениң өңүмде ик ялы пырлансын. Мусулманларың оюн эдишини бир гөрейин.

Махмыт Ялвач өз орнуна гайдып гелди-де дервүше шейле дийди:

— Бизиң хөкүмдарымыз сениң пырланыҗы дервүшлериң ойнайшыны гөркезмегиңи буюрды. Өзүң билйәң, Чингиз ханың ислегини ерине етирмесең, ол сениң келләңи алдырар. Бир гайрат эт, мен сазыңы чалайын.

Хаҗы Рахым торбасыны, окарасыны, кәшгулыны ве хасасыны халының үстүнде гойды. Ол оҗакларың арасындакы тегелек мейданча сессиз-үйнсүз чыкды. Багдат дервүшлериниң дурушы ялы — ики элини ики яна язып, саг элиниң бармакларыны ашак ятырды, чеп элиниң бармакларыны ёкары галдырды. Дервүш бир азаҗык гарашып дурды. Махмыт Ялвач түйдүкде бир зарын айдым чалмага башлады, онуң чалян сазы кә чаганың чырлышы ялы, кә билбилгөйәниң зарын сайрышы ялы чыкярды. Сазандалар ювашлык билен депрек какярдылар. Дервүш даш дүшелги мейданчада сессиз-үйнсүз айланмага башлады, шонуң билен бир вагтда илки ювашҗадан, соңра барха чалтлашып пырланмага башлады, онуң узын геймине ел дүшүп, бөвен ялы чишйәрди. Түйдүгиң сеси барха зарын хем ховсалалы чыкып, бирден хем кесилйәрди, шол вагт диңе депреклер какылярды, соңра ене түйдүк чырлаярды.

Ахырда дервүш бир ерде эдил ик ялы чалт пырланды-да аяларының үстүне ере йыкылды.

Нөкерлер оны ериндеи турзуп, мүрзелериң янында отуртдылар. Чингиз хан:

— Бухара оюнчысына бир пияла шерап багыш эдйәрин, гой онуң келлеси ерине гелсин, башы айланандыр. Йөне велин бизиң монгол оюнчыларымыз хас ёка-

ры бөкйәрлер, айдым айдышлары-да хас батлы хем якымлы. Инди биз монгол айдымчыларыны диңлемек ислейәрис — дийди.

Каганың өң янындакы мейданча ики саны монгол чыкды, оларың бири гарры, бейлекиси яшды. Олар айбогдашыны гуруп, йүзбе-йүз отурдылар. Яшы айдып башлады:

Яда дүшсе агып-дөнен мейданы,
Атлар кишнәр, аяк какар ол сары.
Гелинлер аглашар, дөз этмез жаны,
Айра дүшсе асыл юрды хем яры.

Буларың төверегинде эгрилишип отуран монголларың хеммеси айдымың гайталамасыны алып гөтерди:

Ай мениң овазым, бай мениң адым!

Гарры монгол өз нобатында айдыма башлады:

Депелерден-дерелерден ат салсаң,
Белли болар бедев атың аягы.
Каган билен бу дүнйәни айлансаң,
Гоч йигиде гаршы дурмаз хич ягы.

Ене-де монголларың хеммеси айдымың гайталамасыны алып гөтерди:

Ай мениң овазым, бай мениң адым!

Яш айдымчы довам этдирди:

Бедев мүнсең алыс ёлуң кастына,
Вехим эдип душман гачар, ковулар!
Догры сүрсең хер ганымың үстүне,
Уруш ятар, дава-женжел совулар.

Монголлар ене гайталаманы айдандан соң, гарры монгол айдып уграды:

Чингиз ханы танар бир гөрен адам,
Дүнйәде онуң дей пәлван тапылмаз.
Арша етсин онуң шөхрадам, адам,
Ол аманка бизе ягы топулмаз.

Монголлар:

— Чингиз ханың шөхратыны артдыралың! — дийип гыгырышдылар, мәреке болса,— Шу гүнем шатланалың! — дийип голдады. Хеммелер гыкувлашдылар, чапак чалдылар.

Айлавың ортарасына оюнчылар чыкып, йүзбе-йүз ики хатар болуп дурдулар. Монголларың айдымына ве депреклериң какылышына гошуп, айыларың херекетине өйкүнип, ики яна ййканып, аякларыны тарпылладып ве есерлик билен бири-бирлериниң дабанына депип, бир дуран ерлеринде ойнамага башладылар. Олар бирден ханҗарларыны сырып, гүйчли яныр дуран отларың ягтысында ханҗарларыны ловурдадып булайлап, ёкары-ёкары бөкмәге башладылар.

Чингиз хан сых-сых сары сакгалыны болдумлы бәш бармагы билен пенҗеләп, гырпылдаман көз ялы яныр дуран гөзлерини чүйҗердип, бутнаман ве сесини-үйнүни чыкарман отырды.

Оюн ве гыкылык бирден кесилди... Башга бир айдымчы Чингиз ханың говы гөрйән тукат ве дабаралы айдымына башлады:

Ятлалың-а, ятлалың,
Монгол чөлүн ятлалың.
Мавы Керулен билен,
Алтын Онон этләлиң!

Монголларың гошуны
Алды душман дашыны.
Боюн эгмезек тайпалаң
Найза санчды башыны.

Пайхын эдйәс иллери,
Дүйпден кесйәс диллери.
Гызыл гана боядык
Көлден акян силлери.

«Чап башыны, сер ләшин,
Гыр гаррысын, чап яшын!
Эңресин бүтин әлем,
Сыртмага салып башын!»

Мор сакгал болса дири,
Олдыр ер-гөгүң шири,
Отла дийп хөкүм кылдым,
Сырып эгри шемшири.

Баламдыр — бал ийдирин,
Йүпек парча гейдирин.
Дүнйәниң бары меңки,
Бөкдер эере дийдирин.

Хич горкым ёк өлүмден,
Гелер хер иш элимден.
Ере-гөге хөкүм эдип,
Елмешерис берк елимден.

Сүр аты, өңе хайда,
Чапгыр ат барса, кайда,
Көлегеси ил өрүзер,
Ёв гоймаз желегайда.

Йөргүр атым чекдирмез,
Сагра гамчы урдурмаз.
Барман ериң четине,
Атым бәрлерде дурмаз.

Чингиз хан өзүниң говы гөрйән айдымыны динләп ыранып ве гырык сеси билен чалажадан хиңленип отырды. Онуң гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүлип, сых-сых сары сакгалындан сырыгып гидйәрди. Ол өзүниң самыр дерисинден тикилен поссуныныӊ этеги билен йүзүни сүпүрди-де айдымчынын өңүне бир тылла динар ташлады. Айдымчы оны гапды-да башыны ашак эгип, ери өпди. Чингиз хан шейле дийди:

— Узак Керулен хакындакы айдымдан соң мениң багрымы гам-гусса гемирйәр... Мениң гөвүн ачасым гелйәр! Махмыт Ялвач! Шу гызлар гөвүн ачыжы айдым айдып, мени шатландырсынлар!

— Мен сениң нәхили айдымлары халаяндыгыңы билйәрин, хөкүмдарым, хәзирин өзүнде барып, айдымчы гызлара дүшүндирейин...— дийди-де, Махмыт Ялвач пессай-пессай йөрәп, Бухара айдымчы аялларының янына барды-да, олар билен пышырдашды.— Инди сиз чагасындан жыда дүшен мөжек ялы увлаң, гой эркек адамлар-да увласынлар... Ёгсам сизиң тәзе хөкүмдарыңыз яман гахарланып, сизиң сачыңызы келләңиз билен биле кесер...

Аяллар эңремәге башладылар, Махмыт Ялвач болса, хил бир иш битирен ялы болуп, монгол хөкүмдарының янында өңки отуран ерине гайдып гелди.

Айдымчы гызларың өң янына гөк селлели ве узын ала донлы бир оглан чыкды. Ол аяллара тарап өвру-

лип: «Горкмаң! Мен айдайын!» дийди-де дуры, нәзик сес билен айдып уграды. Онуң айдымы хасратлыды ве отларың шатырдысындан, атларың бурунларыны тазлатмасындан ве депреклериң чалаҗа тыгырдысындан башга седа чыкмаян мейданда екеликде яңланярды

Ачылан ләлезар илим Гүлүстан,
Якылдың, йыкылдың хараба дөндүң!
Хөкүм сүрйәр монгол депеләп бостан,
Сен болса бир чагшан араба дөндүң.

Айдымчы гызлар айдымың гайталамасыны хасратлы зарынладылар:

Аглаяр чагалар, гул дүшен гызлар:
Ын-ха-а! Ын-ха-а! Ын-ха-а!..

Гызларың ызы билен шу мейдандакы Бухара гаррыларының хеммеси айылганч зарын сес билен гыгырды:

Ай Хорезм! Вай Хорезм!

Оглан айдымыны довам этдирди:

Дагдан инип, Зеравшаны сил алды,
Гөзяш билен гана батып, нил алды,
Юрдуң янды, генжиң башга ил алды,
Халкыңы гырдырып мазара дөндүң.

Ене-де гызлар айдымың гайталамасыны айтдылар:

Аглаяр чагалар, гул дүшен гызлар:
Ын-ха-а! Ын-ха-а! Ын-ха-а!..

Онсоң ене-де Бухара гаррылары айылганч зарын сес билен алып гөтердилер:

Ай Хорезм! Вай Хорезм!

Хорезмлилерден диңе бири, ягны даш йүрек Махмыт Ялвач сесини чыкарман, хүшерлип, гаррылара гөзүниң гытагы билен середип отырды.

Хениз хем хамсыгып отуран Чингиз хан:

— Бу оглан нәме айдяр? Бу гаррыларың увламасы нәме? — дийип сорады.

— Булар эдил сениң халаяның ялы айдым айдярлар — дийип, Махмыт Ялвач дүшүндирди.— Бу айдымда булар өз ватанының бербат боландыгына аглаярлар. Гаррылар болса «Вай, Хорезм!» дийип, эңрейәрлер, өзлериниң өңки шөхратының гечендигине аглаярлар...

Чингиз ханың гарамтыл йүзи бүзүлип, дуршуна йыгырт-йыгырт болды, агзы йылгырян ялы болуп язылды. Ол эдил мәхнет көпек үйрйән ялы эдип, бирден хахахайлады-да ясы пенҗелери билен әпет гарнына патладып урмага башлады.

— Мен ине шу хили айдымлары говы гөрйәрин! Бу огланҗык говы увлаяр, эдил аглаян ялы! Бейик Чингиз ханың гүлйән вагты, гой, бүтин әлем агласын!.. Мен боюн эгмезек башы дызымың астына саланымда, душманың иңлишине, ялбарышына, гөзлеринден болса, умытсызлык гөзяшлары дөкүлип, хор дүшен яңакларындан сырыгышына серетмеги говы гөрйәрин...[1] Мен шунуң ялы зарын айдымы халаярын! Шунуң ялы айдымы чалт-чалтдан диңләсим гелйәр... Бу оглан нирели?

— Бу оглан дәл, бухаралы гыз, Бент Занкыҗа. Бу окамага ве язмага өкде, шоңа гөрә ол хем алым мүрзелеринки ялы селле сараняр. Бу гыз шаның сене язувчысының шәгирдидир.

— Мунуң ялы есир гыз селчең душяр! Гой бу гыз мениң мейлислеримде өзүниң зарын айдымыны айтсын, мусулманлар болса, онуң айдым айдян вагтында агласынлар, менем шатланайын! Бухарада есир алнан гызларың хеммесини мениң уршуҗыларыма пайламалы, бу гыз болса, мениң янымдан айрылмалы дәл дийип буюрярыс...

— Баш үстүне, бейик хөкүмдар!

Чингиз хан еринден турды. Даш-төверекде отуран монголларың хеммеси зөвве турды ве өзлериниң кәсесинде галан шерабы «еңиш» худайының хатырасына» ере серпип гойбердилер.

— Мен ёла дүшйәрин. Мениң атымы гетириң. Шу шәхерде Тахыр хан хәким болуп галмалы, хемме адам шоңа боюн эгмели — дийип, Чингиз хан хөкүм этди.

Яныл дуран отларың ышыгындан ве долушмадык айың тутук ягтысында Чингиз хан өзүниң гөвүслек меле

[1] Рашидеддин.

атына атланды. Паррачлар отларың арасында ылгашып, Бухара гаррылары тарапындан идедилип дурлан атларының янына бардылар ве аз махалдан соң атлылар улгамы хатарланышып, даш дүшелен ёлларда улы гүпүрди турзуп, мейданың ичи билен гараңкы көчә чыкып уграды.

ИКИНҖИ КИТАП

МОНГОЛ ГАМЧЫСЫ АСТЫНДА

13 X 347

БИРИНҖИ БӨЛҮМ

ХӨРЕЗМИҢ ҮСТҮНДЕ ХАРАСАТ ГОПДЫ

Биринҗи бап

ЯРАГЫНЫ ТАШЛАНЛАРЫҢ ДАТ ГҮНҮНЕ!

Я-ха биз душманың келлесини даша уруп пытрадарыс, я-да олар бизи шәхер диварларындан асарлар.

(Гадымы парс гошгусындан.)

Монгол гошунында Чингиз хан тарапындан белленилен тертип барды. Хер бир атлы онлукда, мүңлүкде өз орнуны билйәрди, мүңлерче уршуҗы улы-улы отрядлара йыгналярды, отрядлар гошунларың саг я-да чеп ганатының баштутанлыгындан, кәмахал болса, монгол каганының өзүнден йөрите буйруклар алян серкерделере боюн эгйәрдилер.

Бай, көп адамлы Бухара шәхериниң хемме бөлеклерине ве көчелерине монгол атлылары дессине ат салып гитдилер. Оларың янында Бухаралы төвеллачы гоҗалар ве озал монгол илинде сөвда эден тәҗир дилмачлар барды. Ол дилмачлар, горкуларына өйден чыкман отуран адамлара шәхериң тәзе хәкимлериниң буйрукларыны җар эдйәрдилер, көчелериң чатрыкларында болса, тертибе середйән «гаравуллар»[1] пейда болды.

Шәхериң монгол хәкими Тахыр хан баш метҗитде мекан тутды. Чингиз ханың буйругына гөрә, шол ере Бухара яшулулары чагырылды. Олар шәхериң бай адамларының хеммесиниң атларыны язып бердилер, озал Хорезм шаның гошунлары үчин тайынланан затларың гизлин складларыны хем-де гыммат бахалы харытлы хусусы складлары гөркездилер.

Хер дүрли затлар йүкленен дүелер, атлар ве арабалар шәхериң әхли күнҗеклеринден баш мейдана гелип уграды. Гөзи горкан илат халта-халта дәне, топ-топ мата, гейим, халы, гыммат бахалы гаплар ве башга дүрли өнүмлер гетирйәрди. Шу затларың хеммеси метҗитлере

[1] «Гаравул» сөзи монголларың «хараў» я-да «харагу» диен сөзүнден гелип чыкыпдыр, манысы — гарав, саклав.

гетирилип басылярды хем-де шу эмлэгиң хеммесиниң үчден бири монгол хэкими Чингиз хан үчин бөлүнип гоюлярды. Ише яраян адамларың хеммеси боюн эгмез Ыгтыяр Гошлының гирип ичинден гулплан ичерки галасының төверегиндэки чуң гарымы гөммэге иберилди. Ыгтыяр Гошлы өз уршужылары билен билеликде душмана боюн эгмезлиги ве иң соңкы демине ченли сөвешмеги йүрегине дүвди. Галаны горайжыларың арасында башга ханлар-да барды, шоларың арасында Чингиз хандан гачып, Хорезм шаның хызматына гечен монгол Гурхан пэлван хем барды.

Мүңлерче яш ве гарры бухаралыларың ишлэп, чуң гарымы топрак ве навлар билен гөмүшлерине монголлар середип дурдулар, олары гыссаярдылар. Арадан ики гүн гечензен соң эййэм галаның белент диварларының янына барар ялы болды, галаның диварларының үстүнде болса галаны горайжы яраглы адамлар барды.

— Биз-э өз ишимизи дессине ерине етирдик. Гөрели бакалы, шу белент диварлара монголлар нэдип чыкарларка? — дийип, бухаралылар гүррүңлешйэрдилер.

Монголларың буйругы боюнча, Бухараның агач уссалары көп санлы узын-узын мердиванлар ясадылар. Шол вагт монголлар мэрекэниң үстүне топулып, адамлары гамчыламага башладылар.

— Нэмэ гарашярсыңыз? Нэмэ середип дурсуңыз? Мердиванлары сөйэң-де диварларың үстүне чыкыбериң.

Бухаралыларың бири-де диварларың голайына барып билмейэрди, ёкардан керпич ягып дурярды ве гызгын сув, гараяг дөкүлип дурярды.

Эмма монголлар ханжарларыны сырдылар-да аяк дикип дуран бухаралылары атың өңүне салып, ковуп уградылар ве ахырда бирехимлик билен оларың келлесинден ханжар салып уградылар. Бухаралылар эллерини далдалап, өңе эндилер. Монголлар ханжарламакларыны довам этдирип, адамларың бармакларыны ве билеклерини чапышдырярдылар.

Дилмачлар мэрекэни дивара дырмашдыржак болуп төвелла эдйэрдилер.

Бухаралылардан кэбирлери:

— Дивара дырмашсак-да бизиңки өлүм, дуран еримизде дурсак-да өлүм! Галадакы өз уршужыларымызың янына дырмашалың. Белки, оларың бизе рехими гелип, урушмакларыны бес эдерлер! — дийип, гыгырдылар.

Бухаралылар мердиванлары диварлара сөедилер-де:

— Бизем сиз ялы мусулман! Ярагыңызы гоюң-да боюн эгиң! — диен гыкылык билен ёкары чыкмага башладылар.

Ёкардакы уршуҗылар дырмашып гелйәнлери голай гойберип, соңундан олары даш ве нав билен йыкып гойберйәрдилер, мердиванлары агдарярдылар.

— Сизе горкак ит диерлер! Ызыңыза өврүлиң-де монголлары уруң! Гөрүң ахырын, биз шехит болуп өлйәрис, эмма душмана боюн эгмейәрис! Душмана боюн эгмәң! — дийип, ёкардакылар җогап берйәрдилер.

Диварың үстүнде дуран монгол пәлваны Гурхан ёкардан агыр-агыр дашлары индерип дуран еринден:

— Нәме үчин монголлар бу боюн эгиҗи гоюнларың аркасында букулярлар? Гой, илки олар өз батырлыгыны гөркезсинлер! Аҗы йүзли гарры, чыпар көпек, чагахор Чингиз хан ниреде букулды? — дийип гыгырярды.

Гурхан шемшир билен газаплы сөвешйәрди, шемшир дөвүленде болса, палталы сөвешди, тә монголларын яй оклары онуң ичинден гечйәнчә, дырмашып гелйәнлери агдарып дурды.

Онянча монголлар хытайларың даш зыңыҗы машынларыны сүйрәп гетирдилер. Олар галаның ичине гараяглы летде саралгы, янып дуран улы-улы яй окларыны ве от бериҗи күйзеҗиклери ташлаярдылар. Галаның ичинде янгынлар дөреди.

Ичерки галаның габавы он ики гүне чекди. Ахырсоңы галаны горайҗыларың хеммесини диен ялы гырып, монголлар галаның ичине дөкүлдилер ве яраты болуп, эндам-җаны янып, өлмән галан аз санлы адамы тутдулар. Ичерки галаны бары-ёгы дөрт йүз адамың Горанлыгыны билип, монголлар агызларыны ачдылар. Олар җанларыны пида этдилер, эмма душмана боюн эгмедилер. Эгер-де шәхериң әхли илаты шәхериң белент, берк диварларында шонуң ялы гайратлы сөвешен болсалар, онда монголлар гадымы Бухараны ярым йылда-да алып билмездилер, бир йылда-да алып билмездилер, бухаралылар болса, бу айылганч кысмата душмаздылар, олар өз эллери билен шейле элхенч кысмата саташдылар.

Бухара шәхериниң илаты берип билен затларыны монголлара гетирип, метҗитлери долдуранларындан соң болса:

«Бүтин илат әхли эмләгини өйде гоюп, гейиминден башга хич бир зат алман, аяллар ве чагалар билен билеликде шәхерден мейдана чыкмалы» диен тәзе хөкүм чыкды.

Дилмачлар илата шейле дүшүндирйәрдилер:

— Хич зады гайгы этмән, хемме ерде саклав дуряр. Сизиң эмләгиңиз дуршы ялы галар. Илата догры салгыт салмак үчин илатың хеммесини тәзеден санап, тәзеден язмакдан өтри илат шәхерден чыкарыляр. Хөкүми ерине етирмән, шәхерде галан адамлар болса, гөрлен еринде өлдүрилҗекдир.

Бухаралылар эртир ир билен топар тутушып, шәхерден чыкып уградылар. Аталар чагаларының элинден тутуп, аяллар бәбеклерини гөтерип гидип барярдылар, өйлеринден телим йыллап дашары чыкмадык, гүйчден гачан гаррылар-да бири-бирине хемаят берип, пышдыллап уградылар.

Монгол атлылары көчелерде табырдашып йөрдүлер, гапылары какып:

— Дерхал! Хошхал! (хәзириң өзүнде, тиэрәк чыкың!) — дийип, гыгырярдылар.

Илат он бир дервезеден чыкярды ве шәхериң гыра-төверегиндәки мейданда ерлешйәрди. Сакчылар хич кими ызына гойберенокды.

«Бухарайы шерифде» нәхили көп адам яшаяндыгы шол вагт айдың болды — бухаралылар монголлардан ики-үч эссе көп экени.

Монголлар илки дилмачлар билен билеликде илатың арасына айланып, кимиң сенетчидигини ве кимиң нәхили хүнәриниң бардыгыны сорап чыкдылар. Шонуң ялы өкде сенетчилери олар гапдала чыкардылар. Соңра йигит ве гүйчли эркек адамлары сайлап алдылар ве оларың дашына атлылар айланды.

Ахырда монголлар овадан аяллары, гызлары ве чагалары сайлап, олары мәрекеден чыкармага башладылар. Шундан соң олар өз мәхрибан адамларындан җыда дүшйәндиклерине, өзи-де хемишелик чыда дүшйәндиклерине дүшүндилер. Ызан-да чуван болуп, зарынлап гөзяш дөкмәге башладылар.

Гассапларың молашып дуран сыгырлары я-да зарын мәлешип дуран доварлары базардан бипервай сүрүп, сайгылап, саллаххана таяклап алып гайдышы ялы, Бухараның тәзе эелери-де аяк дикип дуранлары гамчы би-

лен сайгылаярдылар, оларың бойнуна йүп атып, ата тиркэп, мэрекеден сүйрэп чыкарярдылар.

Монголлардан горкулайшы хич бир задың чакы дэлди, бухаралылар олара хатда гаршылык хем гөркезмедилер.

Кэбир эрлер ве аталар өз гызының я-да аялының тозаның ичи билен сүйрелип баряныны гөрүп, ичиниң яңгынына дуруп билмэн, өз мэхрибан адамыны гутарҗак болуп, олара тарап окдурылярды. Эмма монголлар олары атларына басгыладярдылар я-да демир томмайлы таяк билен келлесине уруп, шол ериң өзүнде серрелдйэрдилер.

Шэхерден ковлуп чыкарылан бухаралыларың арасында узак йыллары медреселерде гечирип, өзлериниң көп билимлерини шэгиртлере өвреден алымлар-да барды. Шонуң ялы ики саны алым мэрекэниң арасында озал гөрлүп-эшидилмедик зорлуклары гөрүп, ах чекишип дурдулар. Олардан бири:

— Бу бутпаразлар метҗитлери талаярлар, парасатлы китаплары атларына депеледйэрлер. Олар яш чагалары огурлаярлар, депелейэрлер, гызлары аталарының гөзүниң өңүнде зорлаярлар. Хей-де муңа чыдамак болармы? — дийип гыгырды.

Икинҗиси, шэхерде иң танымал Рукнеддин Ымам Зада:

— Сесиңи чыкарма! Алланың газабының хазан ели өвүсйэр! Елиң ыгына гидип барян сыпал геплемели дэлдир! — дийип җогап берди.

Йөне велин гожа Рукнеддин өзүниң гөврүми гиңлигини ве боюн эгиҗилигини узак вагтлап саклап билмеди. Монголларың аяллара нэхили залымлык эдйэндиклерини гөрүп, Рукнеддин ве онуң оглы аялларың аркасыны чалдылар, олары шол ериң өзүнде монголлар өлдүрдилер. Башга-да бирентек адам шейле болды, өз машгалаларының масгара эдилишини гөрүп, олары гораҗак болуп топулярдылар ве монголларың элинден шол бада өлүп гидйэрдилер.

Ол элхенч гүн болды, ол гүн диңе хайкылык, җан берйэнлериң иңңилдиси, өз аталарындан, эрлеринден ве доганларындан хемишелик айра дүшйэн аялларың, чагачугаларың агысы эшидилйэрди. Эркек адамлар олара чигит ялы көмек берерден гүйчсүздилер ве шахырың: «Ким ханҗарың гара сапыны элинде берк сакламак

ислемесе, онуң йити тыгы онуң өзүне гезелер» диен сөзлери яда дүшйәрди.

Монголлар илатсыз гугарып ятан көчелере гайдып гелдилер. Олар өйлере дагап, өзлериниң талап алан затларыны атларына йүкләп йөркәлер шәхер бирден әхли тарапдан от алды. Ялын ве гара түссе гадымы Бухараның ёкарсында ал-асмана галып, гүнүң өңүни тутды. Җайлар агачдан ве палчыкдан салнан еңилҗек ыматлары, шол себәпли шәхер дессине уллакан бир ода өврүлди. Диңе баш метҗит ве керпичден салнан кәбир көшклериң диварлары йыкылман галды.

Монголлар өз талап алан затларыны ташлап, мөвч алып барян отдан хедер эдип, шәхерден чыкып гачдылар. Соңра бу шәхер көп йылларың довамында шар-гара харабачылык болуп, диңе байгушлара ве шагаллара месген болды.

Икинҗи бап

САМАРКАНДЫҢ ЯШУЛУЛАРЫ ШӘХЕРЕ ХАЙЫНЛЫК ЭТДИЛЕР

> Хеммәниң башына етен — сизиң азгынлыгыңыз ве кейпи-сапаңыздыр. Сизиң бармакларыңыздакы хына дәлдир, ёк, ол гандыр!
>
> *(Риза Тевфик)*

Чингиз хан йылан йылының (1220-нҗи йылың) алабахарында Бухарадан Самарканда уграды. Гошун Зеревшаның ики ян кенары билен барярды. Каган өзүне табын болянлара бу гезек айратын хорлук бермән, Серипул ве Дабусие шәхерлериниң дашыны габамак үчин бирнәче отряд гоюп гитди, бу шәхерлер монголлар гелмәнкә өз дервезелерини япыпдылар.

Чингиз хан Самаркандың янына гелип, Хорезм шаның шәхерден дашардакы көшги «Гөк сарайда» гонды. Шол ере онуң дөрт оглуның отрядлары ве монголларың мал сүрен ялы, гамчы билен ковуп гелйән есирлери гелип уграды. Шу отрядларың хеммеси шәхериң гыра-төверегинде ерлешип, шәхериң дашыны габадылар.

Хорезмиң әхли шәхерлеринден Самаркант хас берк шәхерди. Кәр эдип болмаҗак галыңлыкдакы гадымы белент диварларының демре гапланан дервезелери ве

гапдалларында дидеванлары барды. Шәхериң гарнизоны бир йүз он мүң эсгерден ыбаратды. Шоларың алтмыш мүңи түрк шивелеринде геплейәрди, олар эсасан гыпҗакларды, бейлеки гошунлар тәҗиклерден, гурлардан, гара хытайлардан ве бейлеки тайпалардан ыбаратды. Йигрими саны-да өрән айылганч гөрнүшли ве сөвешҗең пил барды, Хорезм ша оларың көмегинден көп тама эдйәрди. Мундан башга-да, сенетчилерден ве оларың көп санлы гулларындан ыбарат асуда илатдан бүтин бир мейлетинлер гошуныны йыгнамак болҗакды.

Эгер Самарканды горамаклыга Кайыр хан я-да Темур Мәлик ялы, көп сынаглардан гечен гайдувсыз серкерде баштутан эдилип гойлан болса, онда шәхер узак вагтлап, азындан бир йыл, тә азык запаслары гутарянча сакланарды. Эмма Хорезм ша өзүниң дайысы, улумсы Токай ханы Самаркант гошунларының баштутаны эдип белледи, ол хич вагтда серкерде болманды, Хорезм шаның йигренилйән эҗеси Түркан Хатының доганыды.

Чингиз хан ики гүнләп, шәхериң дашына айланды, диварлара сеңңерлере, сувдан пүре-пүр эдилип гойлан чуң гарымлара середип чыкды, ол шәхериң горалышының говшак ерлерини гөзлейәрди ве хүҗүм этмегин планыны пикирленип гөрйәрди.

Монголлар өзлериниң хакыкы гүйчлерини билдирмеҗек болуп ве дашы габаланлары горкузҗак болуп, сүрүп гетирилен есирлери сөвеш тертибинде дурзуп, хер он адама бир туг бердилер. Самаркандың илатына шәхери душманларың сан етмез кән гошуны габап алан ялы болуп гөрүнйәрди.

Түрк гошун серкерделери Алп Әр хан, Сүйнҗи хан ве Балан хан өзлериниң гыпҗак отрядлары билен шәхер дервезелеринден чыкып, монголларың үстүне чоздулар. Өрән гүйчли сөвешлер болды. Мусулманлар бирнәче монголы есир алдылар, эмма өзлеринден-де мүңе голай адам өлди, шондан соң олар шәхер галасына гайдып гелдилер.

Шол гүнүң эртеси гыпҗак уршуҗылары шәхерден чыкмага гөвнемедилер. Самаркандың илатындан болан мейлетинлер бирден шәхерден чыкып, душманың үстүне чоздулар. Монголлар җөгүлик эдип, гачан болдулар. Самаркантлылар олары ковалап гидип бармана монголларың букуда отуран гошунларының үстүнден бардылар,— гарашып отуран монгол уршуҗылары думлы-

душдан оларың үстүне чозуп, самаркантлыларың ыза чекилмели ёлуны кесдилер, шондан соң оларың хеммесини диен ялы гырдылар. Диңе аз-аз адам шәхере доланып гелди.

Үчүнжи гүн эртир ир билен, Чингиз хан атына мүнүп, Самарканды забт этмеклиге хут өзи ёлбашчылык этди. Ол өзүниң әхли гошунларыны диварларың төверегинде ве әхли дервезелериң гаршысында ерлешдирди. Монголлар шәхерден чыкянларың үстүне чозярдылар, өзлериниң берк дартылан уллакан, өрән узага атян яйларының окы билен урярдылар, олар чыкып сөвешйән батыр-батыр йигитлер билен узынлы гүн, агшама ченли сөвешдилер, агшам дүшенден соң ики тарап хем өзлериниң гошуна гайдып барды.

Шол гиҗәниң өзүнде Самаркандың иң танымал адамлары — баш казы, руханыларың баштутаны шых-ул-ыслам ве метҗитлериң иң улы ымамлары билен шәхерден чыкып, каганың лагерине тарап уградылар. Олар дашы габалан шәхере монгол хәкиминиң рехим этмегини сорадылар. Чингиз хан «өз гахар-газабындан аман саклаҗакдыгына вада берди ве олара өйлерине гайтмага ругсат берди», шондан соң илчилер бегенишип, шәхере гайдып гелдилер. Шол вагт ичерки гала гирип сакланан батырлар отрядындан бейлеки гыпҗак ханлары әхли гошунларың баштутаны Токай ханың ызына дүшүп, монголлар билен саламлашмага бардылар ве өзлериниң Чингиз ханың хызматына кабул эдилмеклерини теклип этдилер. Чингиз хан мерхеметли йылгыран болуп, муңа-да разылашды.

Шәхериң габалмагының алтынжы гүни эртир ир билен эсасы «Намаз дервезеси» ачылды ве монголлар Хорезм шаның пайтагтына гелип дөкүлдилер. Олар есирлери сүрүп гетирдилер-де олара диварлары йыкмагы буюрдылар.

Шәхере зыян етирмезлиге Чингиз хан вада берен болса-да, Самаркандың әхли эркек адамларыны ве аялларыны йүзлүклере бөлүшдирип, мейдана ковуп чыкардылар, шол ерде монголлар оларың барҗа задыны талап алдылар, дүрли хорлуклара сезевар этдилер. Диңе аз-аз адамлара, ягны хайын баш казының ве хайын шых-ул-ысламың дегмесиз диен адамларына монголлар дегмедилер.

Илат шәхерден чыкарыланда өйде гизленип галан

хер бир адамың ганыны дөкмәге монголлар хаклыдырлар дийлип илата ыглан эдилди. Шол буйрукдан пейдаланып, монголлар асуда илатдан бирентек адамы өлдүрдилер.

Гыпжакларың отуз мүң уршужыдан ыбарат гошуны өзлериниң аяллары ве чагалары билен билеликде, Хорезм шаның дайысы Токай ханың ызына дүшүп, душманлара гуллук этмек үчин шәхерден чыкды. Монголлар олара монгол ярагыны бермеги вада берип, ярагларыны бир ерде үйшүрип гоймагы буюрдылар. Гыпжаклар Чингиз хана гуллук этмәге гелен болсалар, оларың кешби-де монголларыңкы ялы болмалыдыр дийип, монголлар ыглан этдилер. Шоңа гөрә, оларың сачыны ярым ай шекилли эдип сырдылар. Олара лагерь үчин, монголлар айратын бир жүлгәни гөркездилер. Шол ерде гыпжаклар өз чадырларыны дикип, өз машгалалары билен ерлешдилер. Шол гүнүң эртеси болса, монголлар дуйдансызлыкда оларың үстүне чоздулар, оларың хеммесини гырып, эмләклерини таладылар. Өлмән галанлар өлен гыпжаклар хакында: «Оларың сөвешмәге-де гайраты етмеди, гачмага-да» дийдилер.

Шол гижәниң өзүнде ичерки галадакы гарнизондан Алп Әр ханың ёлбашчылыгы астында бир мүң батыр жигит дашары чыкды. Олар монголларың арасындан батыргайлык билен уруп гечдилер-де гараңкылыкдан пейдаланып, гөзден йитип гитдилер. Соңра олар Желаледдиниң гошунына барып гошулдылар.

Галаны горайжыларың галанлары өзлериниң сөвешмеклерини довам этдирдилер. Шол вагтда монголлар уссатлык билен гуршундан эмеле гетирлен Шакәриз каналының бентлерини йыкдылар. Ичерки галаның даш-төверегини сув алды, галаның кәбир ерлери йыкылды, шол себәпли эмеле гелен гәдиклерден монголлар галаның ичине дөкүлип, ол ерде гөрен адамларыны гырдылар.

Монголлар шәхерден чыкарылан илатың арасындан өкде сенетчилери өзлериниң узакдакы Монголыстанына ибермек үчин сайлап алдылар. Сенетчилер болса, кагыз ишләп чыкармага, күмүшсөв йүпек парча, яглык докамага, дери эйлемәге, ат шай-шайманларыны тайынламага, улы-улы мис газанлар, хер дүрли күмүш ве метал безег шайларыны, гайчы, иңңе, яраг, яй, совут, башга-да көп дүрли гымматлы затлары ясамага өкде

мешхур сенетчилерди. Иң говы уссаларың хеммеси гул эдилип, Чингиз ханың огулларына ве гарындашларына берлип, Монголыстана иберилди, шол ерде олар соңра айратын сенетчилер посёлокларыны эмеле гетирдилер. Монголлар соң-соңларам хер дүрли сенетчилери, йигит ве гүйчли ишчилери Самаркантдан телим гезек әкитдилер, нетижеде Самаркант ве онуң төверeклери бошап, узак вагтлап чоларып галды.

Самаркандың ичерки галасы алнандан соң Чингиз хан шәхериң ичине айланды, шәхерде өлдүрилен адамларың мейитлери мүндер-мүндер болуп ятырды, шондан соң Чингиз хан шәхерден дашардакы көшге доланып барды. Башланан ыссылара монгол хәкими чыдап билмейәрди, шәхерден дашардакы көшгүң көлегели баглары онуң жанына етишйәрди. Бозулып угран маслыкларың эрбет порсусындан шәхерде дуруп болмаяндыгына гөрә, илат шәхерден чыкып гидйәрди.

Үчүнжи бап

ХОРЕЗМ ША ХИЧ ЕРДЕ ЫНЖАЛЫК ТАПМАЯР

Адам намартласа, онуң аты-да аягыны йитирер.

(Гүндогар накылы)

Хорезм илини монголларың талаян вагтында Мухаммет ша Хорезм илинден узакдады. Ол вакаларың мундан бейләк нәхили болжакдыгына Жейхун дерясының якасындакы Келиф шәхеринде кичижик бир отряд билен гарашып дурды.

— Мениң максадым монголлары Жейхун дерясындан гечирмезлик. Мен тиз вагтдан Эйранда тәзе, уллакан гошун йыгнарын, шондан соң бу элхенч аташпаразлары коварын — дийип, ол гүррүң берйәрди.

Бир күнжеги деряның үстүне абанып дуран гаяның сүйр депесинде бир инчежик минара барды, шоңа кичеңрәк-кичеңрәк жайлар елмешип отырды. Шоларың дашында эгрем-буграм эдилип салнан гадымы гала барды.

Хорезм ша шу ерде ичини гепледип, хасратланып йөрди. Минараның үстүнде хемише бир сакчы дуруп, демиргазыга середйәрди. Узакдакы байырларың үстүн-

де от якылярды, гүндизине болса сүтүн ялы болуп ал--асмана галян түссе душман гошунларының херекети хакында хабар берйәрди.

Мухаммет чендан ярым гаядан дүшүп, деряның якасына барярды, деряның шол еринде бурунларыны ёкары галдырып дуран тагашыксыз гайыклар барды. Ша гаялы кенарларың арасы билен окгунлы акян буланык сува середйәрди. Онуң гошунының көп эссеси кем-кемден Җейхуның бейлеки кенарына гечипди, шол ерде байырларың үстүнден гадымы Келиф шәхериниң җайлары гөрүнйәрди. Бирмахал, еңилмез Исгендер Икибуйнузлы ве онуң уршуҗылары ичине елберлен гечи дерилерини дөшлерине даңып, деряның шу окгунлы акян даражык еринден йүзүп гечипдирлер.

Монголлар Самарканды габап угранларында, габаланлара Хорезм ша бир гезек он мүң атлы, бейлеки гезек йигрими мүң атлы көмек иберипди, эмма ол ики гошуның бири-де пайтагта етмәге йүрек этмән, Келифе гайдып гелипдилер, Самаркандың сынмагына хер гүн гарашмак герек ве бизиң баранымыз билен иш дүзелҗек дәл дийип бахана тапдылар.

Гиҗәниң ичинде Бухарадан сыпып гиден отряддан болан, халыс гүйчден гачан ве яраты болан ики йүз атлы билен Ынанч хан Келифе гелди. Татарлар Җейхуның кенарында буларың ызындан етип, бүтинлей диен ялы гырыпдылар, диңе аз-аз адамлар гутулыпды. Аман галанларың арасында Гурбан гызык хем барды.

Бухараны горамага галдырылан шейле улы отрядың хайырсыз ве шөхратсыз ёга чыкандыгына Хорезм ша гаты гынанды. Ша узак вагтлап не-хә пикир эдип билди, не-де серенҗам берип билди. Якындакы улусларың ханларының онуң буйрукларыны ерине етирмекден боюн товламага башландыкларыны ве чагыран вагтында оларың гелмейәндиклерини ол дуюп уграды. Дөнүклик эдилйәндиги ве Чингиз ханың тарапына гечилйәндиги хакында думлы-душдан хабарлар гелйәрди. Хорезм ша өзүнин ёла гоян тертибиниң бозуляндыгыны, өз хәкимиетиниң эсасларының юмруляндыгыны, өзүне вепалылык ве боюн эгиҗилик аламатларының болса, тозан ялы ериң ыгына гидйәндигини гөрйәрди.

Хорезм ша Мухаммет уллакан бир гайыга мүнди. Җигитлер онуң алтыны ве гыммат бахалы затлары салнан, дашына телетин чекилен инсизҗе ящиклерини

шол гайыга йүкледилер ве онуң говы гөрйән дор атыны гайыга мүндүрдилер. Гайык ватан кенарындан айрылып, йүзүп уграды. Сув оны өз угруна дазладып әкидип уграды, эмма күрекчилер күрек ве узын таяклар билен зор ишләп, гайыгы бейлеки тарапа гөнүкдирдилер.

Сув астындакы дашлар агыр гайыгың Эйран кенарына бармагына пәсгел берйәрди. Шол вагтда күрекчи болуп ишләп дуран узын бойлы, агаҗет йигиде шаны гөтерип кенара элтмеги векил буюрды. Ол хасылап, агыр Мухаммеди аркасына алды ве сувуң ичи билен йөрәп кенара барды.

Ша бир дашың үстүне дүшүп:

— Сениң адың нәме, нireден боларсың? — дийип сорады.

— Мен бир гарып дайхан, адымда Гурбан гызык диерлер. Мен машгаламы Ынанч ханың маңа кәрендесине берйән бир бөлеҗик еринде гоюп гайтдым. Бухарадан чыкып гачанымызда-да мен Ынанч хан билен билеликде гутулдым. Шонда, гиҗе душманың үстүне чозанымызда мен татар ханының сары чадырының якынына барыпдым ве күйүм татар ханыны чапмакды, эмма бизиң җигитлеримиз нәме үчиндир горкдулар-да Җейхуның тарапына өврүлдилер. Мениң демиргыр атым-да гудузлан ялы болуп, шоларың ызы билен эңилди. Соң болса, биз зордан өз башымызы гутардык.

— Саңа нәме үчин Гурбан гызык диййәрлер? Гөрәймәге-хә сенде хич бир гызыклы зат ёк — дийип, ша сорады.

— Маңа Гурбан гызык диймеклериниң себәби, мен багтымың есерлигине, хемише догрусыны айдярын, эмма айданым хич вагт җайына дүшмейәр. Мен нәмәни айтмалыдыгыны, нәмәни айтмасыздыгыны хич вагтда билмейәрин. Шонуң үчин маңа «гызык» дийип, лакам бердилер, догры гепләним үчин урулян вагтым-да аз болмаяр, йөне менем гайтаргысыны берйәрин.

— Сен мени озал хей гөрүпмидиң?

— Гөрмесине гөрмәндим, йөне йыгы-йыгыдан ятлаярдым, бизден меҗбуры ёл билен пач аланларында хәким хемише «патыша үчин» диййәрди. Ине шол вагт биз сени ятлаярдык...

Хорезм ша йылгыран болды. Ол өз векилинден бир алтын динары алып, оны Гурбана берди.

— Шу эсгер Гурбан мундан бейләгем мениң яным-

да болсун. Дерядан гөтерип гечирмәге бу өкде экени, ондан башга-да бу маңа догрусыны айдып берер.

Гурбан:

— Башым үстүне, улы патышахым. Сени гөтермек кын иш дәл, ичи дәнели уллакан бир чувалы гөтеренден энайы дәл. Йөне ругсат берсең, мен ене бир ол яка гечип, әдигими алып гелейин — дийди.

— Ругсат.

Патыша атына мүнди-де узын бойлы, ягырнысы күйкүрәк, узын инче боюнлы Гурбаның балагының гончларыны чызгап, гыммат бахалы, дашына телетин чекилен ящиклери кенара дашамага көмек бершинесын этди.

Соңра Гурбаны-да алып, гайык бейлеки кенара йүзүп уграды.

Хорезм ша дор атыны сүрүп, көтел ёл билен ёкары чыкып угранда, кенарда гопгун турды. Хемме адам демиргазыга тарап, узага элини узадярды, шол тарапда байырларың үстүнде бәш саны түссе сүтүн ялы болуп, ал-асмана галярды. Шонуң өзи айылганч аламатды, душманың улы отрядларының якынлашяндыгыны гөркезйәрди.

— Гайыкларың хеммесини хәзириң өзүнде сувуң угруна акдырып гойбермели! Татарларың бу яка гечмеклерине ёл бермек болмаз! — дийип, буйрук бердиде, Мухаммет дор атыны сүрүп уграды.

Җебе нойоның ве Субудай батырың ёлбашчылыгы астындакы йигрими мүң татар Хорезм шаның ызыны гөзләп, Җейхуның кенарына гелди.

Оларың дерядан гечмегине пәсгел берен адам болмады. Кенар гум-гуклукды. Келифиң эхли илаты гачып гидипди. Хич бир гайык ёкды, эмма татарлар Чингиз ханың «сакланман, аяк алдыгыңыза гитмели» диен буйругыны ерине етирип, улы-улы новалар ясап, оларың дашына өкүз дерилерини чекдилер-де өзлериниң ярагларыны ве геймлерини шоларың ичине басдылар.

Татарлар новалара йүп дакып, йүпүң ужуны биллерине даңдылар, атларыны сува гойбердилер-де атларының гуругындан япышдылар, шейдип атлар адамлары, адамлар болса новалары сүйредилер.

Шейдип, татарларың хеммеси чалт акян Җейхундан бир гүнүң өзүнде гечдилер [1].

---

[1] Рашидеддин.

Эмма Хорезм ша эййәм уммадан чыкыпды, онуң йүзүни гүнбатара тутуп гидәйши өрән чалтды.

Мухаммет ша билен гидип барян гошунларың көпүси гыпҗакларды. Олар дилдүвшүк гурдулар. Эмма кимдир бири шаның ахмал болмалы дәлдигини оңа хабар берди. Мухаммет өзи үчин дикилен чадырда гиҗесине хич ятанокды, агшам дүшен бадына өз чадырындан дуйдурман чыкып гидйәрди. Бир гүн эртир ирден туруп гөрселер, чадырың кечесини гыпҗакларың яй окы элеме-дешик эден экени.

Хорезм шаның горкусы көпелди. Ол өрән алңасаклык билен ёл йөрейәрди, нирә гидип гутулҗагыны билмән, өзүниң гидип барян угруны чалт-чалтдан үйтгедйәрди. Ол баран еринде илата шәхерлери беркитмеги, галалара бил багламагы ве сөвешмеҗек болмагы маслахат берйәрди. Шол себәпли илатың горкусы хас хем артярды, бирентеклери даглара гачып гидйәрдилер. Мухаммет диңе дашына даглар пена болуп дурян Нишапур шәхерине етенден соң гайгысындан ачылмак үчин той-томаша ве мейлис билен мешгул болды.

Татарлар Мухаммедиң ызындан ковуп хайдап гелйәрдилер ве онуң хайсы ёл билен баряндыгыны сораярдылар. Монголлар якын гелдилер диййип Нишапура-да хабар геленде, ша өзүниң нирә гидйәндигини билдирмезлик үчин ава гидйән киши болан болуп, бир кичеңрәк отряд билен чыкып гитди.

Татарлар йүзлериниң угруна Тус, Зава, Рей ве башга-да бирнәче шәхери чапавуллап, Нишапура дазлап гелдилер. Олар Хорезм шаның нирә гачандыгыны билмек үчин Нишапурдан дүрли тарапа кичиҗик-кичиҗик отрядлары уґратдылар. Олар душ гелен шәхерлери ве обалары талаярдылар, отлаярдылар, тоздурярдылар, не аяллара, не гаррылара, не-де чагалара рехим эдйәрдилер.

Мухаммет ене-де эсли гошун йыгнады. Хемаданың четиндәки Дөвлет-абат дүзлүгинде Хорезм шаның ыгтыярында йигрими мүң атлы барка, татарлар дуйдурман онуң дашыны габадылар. Татарлар онуң гошуның көп эссесини гырдылар. Мухаммедиң өзи болса дайхан геййимини геййип, йөнекей; эмма гүйчли бир ата мүнүп, сөвеше гатнашды. Шонуң өзи Хорезм шаның татарлар билен иң соңкы душушыгы болды. Монголларың гүйчлери мусулманларыңкыдан артык болмаса-да,

ша диңе өз җаныны гутармагы алада эдйәнлиги үчин еңиш газанып билмеди.

Татарларың кәбирлери шаны танаман, оңа яйларындан ок атып, онуң атыны телим еринден яраладылар, эмма Мухаммет атыны гамча басып, дагларың ичинде гөзден йитип гитди. Шондан соң татарлар Хорезм шаның ызыны бүтинлей йитирдилер.

Татарлар шол ерден гүнбатара, Зенҗына ве Казвине тарап гитдилер, Бек Тегиниң ве Гүйч Бука ханың ёлбашчылыгы астындакы Хорезм гошунларыны дербидагын этдилер, соңра Азербайҗаның ичи билен Муган сәхрасына уградылар, шол сәхрада грузинлер билен чакнышдылар.

Татарлар баран ерлеринде эгленмейәрдилер, диңе иң герекли мукдарда азык ве гейим алярдылар, диңе алтын ве күмүш алып, ёла дүшйәрдилер. Олар өзлерине Чингиз ханың табшыран ишиниң мөхүмлигини ятда саклап, гонанларында-да кән эгленмән, гиҗеси-гүндизи ёл йөрәп, Мухаммет шаны гөзлейәрдилер.

Илатлы ерлере баранларында татарлар иң говы атлары алып, ёла дүшйәрдилер. Хер атлының ики аты болуп, олары гезегине мүнйәрди, кәбирлериниң болса бирнәче аты барды. Татарлар чалт барян вагтларында атларыны гезеклешдирип мүнйәндиклерине гөрә, бир гиҗе-гүндизиң өзүнде өрән көп ёл йөрәп, өзлериниң гарашылмаян ерлеринде дуйдансызлыкда пейда болярдылар.

Дөрдүнҗи бап

АБЕСКУН ДЕҢЗИНИҢ АДАСЫНДА

Ким мениң гошунларымы гайтадан дүзедер
Хем еңиленимиң арыны алып берер?
Ким мениң мүлклерими гайтарып берер,
Ким олары душманың элинден алар?

(Түрк ровайтындан)

Мухаммет ша Диануй велаятына гелип, Амоля шәхериниң голайында гизлин ерлешди. Ерли эмирлер оны хорматлап, онуң янына бардылар ве оңа гуллук этмәге өзлериниң тайындыкларыны айтдылар. Шаның өңки көп санлы якын адамларындан хич ким галмады диен ялыды. Ол халыс ысгындан дүшен, кеселли халда яшулы

эмирлер билен маслахатлашды. Ша диңе шолара ынам эдйәрди, ол нәме этҗегини билмән:

— Татар беласындан аз-кем дынч алар ялы, маңа дүнйәде хей бир аркайын ер тапылармыка? — дийип, бир айдяныны гайталап дурды.

Шол вагтда, эгер ша бир гайыга мүнүп, Абескун (Каспи) деңзиндәки адаларың биринде месген тутайса хеммесинден говы болар дийип, хеммелер макул тапдылар. Хорезм ша шол маслахата эерип, деңиздәки бүтинлей чола, адам яшаяна меңземейән, еке өзи сомалып дуран бир ада барды[1].

Шол ада тиз вагтдан Мухаммедиң огуллары: Озлак ша, Ак ша ве Желаледдин гелди. Шол ерде Хорезм ша өзүниң язан бир перманында өзүниң яш оглы Озлак шаның дерегине, озалкы халаман, харланан оглы Желаледдини ене-де тагт мирасчысы эдип белледи.

— Хәзир диңе Желаледдин дөвлети халас эдип билер — дийип, Мухаммет боюн алмак билен сөзүни довам этдирди:— Ол душмандан горкмаяр, гайтам онуң үстүне сүрүнйәр. Эгер-де Желаледдиниң еңишлеринден соң алла тагала маңа ене кувват берсе, мениң сораян ерлеримде диңе рехимдарлыгың ве хакыкатың хөкүм сүрҗекдигине ант ичйәрин.

Соңра Хорезм ша өзүниң алмаз саплы ханҗарыны Желаледдиниң билине дакып, оңа «солтан» адыны берди. Онуң инилерине өзлериниң Желаледдине вепалы болҗакдыкларына ве боюн эгҗекдиклерине касам этмеклерини буюрды.

Хорезм шаның ханҗарыны кабул эдип, солтан Желаледдин шейле дийди:

— Хорезм патышалыгыны хәзир татарлар басып алдылар, оны доландырмагы мен ине шейле ягдайда өз үстүме аларын. Мен адындан башга зат галмадык гошунлара ёлбашчылык этмеклиге гиришйәрин, гошунлар харасатдан соң дыр-пытрак болан япраклар ялы дагап гитди. Эмма мусулман юртларының үстүне абанан шу гараңкы гиҗеде мен даглара барып, сөвеше чагырыш одуны якып, гоч йигитлери өз төверегиме җемләрин.

Желаледдин атасы билен хошлашып, тәзе сөвешлер үчин ур-тут ызына уграды. Бейлеки адамларын-да

[1] XIII асырда Каспи деңзиниң дережеси башга хилиди, деңзиң ичинде адалар барды, ол адалар соңра йитип гитди.

хеммеси гитди, Мухаммет болса, Абескун деңзиниң чәгели адасында еке өзи галды.

Дашына гараяг чалнан тагашыксыз гайык кенардан уграндa, Мухаммет ша чәгелик алаңың үстүне чыкып, йүзүни шар-гара эдип, гайга батып, середип дурды. Күрекчи түркменлер гайыгың уллакан чал елкенини ёкары галдырмага башладылар, шаның огуллары ве Астрабат эмири болса, шаның назары өзлерине дикилги вагтда, йүзлерини башга яна совмага йүрек этмән, эллерини дөшлеринде говшурып, гайыгың үстүнде өр туруп дурдулар.

Гайыгың елкенини ел чиширди ве гайык ики яна чайканып, толкундан толкуна гечип, думанлы гөк даглара тарап чалт узаклашып уграды.

Инди Хорезм шаның өз ватаны ве хемише нәразы, топалаң турузян раятлары билен иң соңкы арагатнашыгы кесилди. Инди оңа татарларың чозмагы-да ховп саланокды, чыпар Чингиз ханың ховаласы-да ховп саланокды. Мухаммедиң ызындан ковуп гелйән армаз-ачмаз Җебе ве Субудай дагы инди бу ере етип билмезлер.

Шу ерде, чәксиз деңиз дүзлүгинде гечмиши ахмырлы ятламак, хәзирки ягдайы аркайын пикирленмек ве гелҗеги алңасаман ойланып гөрмек болар. Хорезм ша бүтин бир айлык иймит билен үпҗүн: Астрабат хөкүмдары чәгелик байырларың арасындакы чөкетликде өй дикип берди, газан, бир халта түви, гоюн ягы, гова, палта ве бейлеки зерур затлары иберди. Инди ша дервүш болар, ол ийҗек нахарыны гүнде өзи биширинер.

Гайык инди өрән узакдады, Мухаммет болса, хениз хем бөврүни диңләп дурды, соңра гуры, гызгын чәгәниң үстүнде гышарды, гүнүң ыссысына ве деңиз шемалының астында иркилди.

Бир ерден бир шыбырды ве пышырды эшидип, ша оянды. Онуң гулагына: «Улы, гүйчли адам...» диен сөзлер эшидилди.

Бу чөл адада кимиң сеси болуп билер? Ене душманлармыка? Ша өзүни дүрседи. Алаңың үстүндәки чаларып дуран чөплериң арасындан бир гара телпекли келле гөрүнди-де шол бада гөзден йитди. Мухаммедиң янында ярагы ёкды, яйы, оклары ве палтасы тәзе дикилен өйде галыпды. Ша ур-тут алаңың үстүне чыкды. Бирнәче аяк ялаңач, эгин-башы сал-сал адам мейданчадан ге-

чип, ылгашлап барярды, шоларың арасы билен эли--аягы җоннук бир айылганч махлук хем товсаклап барярды.

«Мен Астрабат хөкүмдарына мени дүйбүнден адамсыз ада элт дийип буйрупдым-ла! Бу адамлар ниреден гелдикә?» диен ховсала билен Мухаммет өзи үчин дикилен өе уграды. Гөрсе, өйүнден түссе чыкяр. Өйүң өң янындакы мейданчада она голай айылганч-айылганч зат тегеленишип отыр. Бу адам кешбини йитирен адамлар кимлеркә? Йүзлери гүп ялы чишипдир, тумшуклары чым-гызыл, уп-улуды, улы-улы яралары ве башлары элхенч гөрк берйәрди.

— Ким боларсың? Нәме үчин бу ере гелдиң? Бизи баран еримизден ковярлар, шол себәпли биз шу адаңы эеледик.— дийип, отуранлардан бири гыгырды.

— А сиз ким боларсыңыз?

— Биз алланың гарганлары. Биз бу ада шу гүн гелдик, биз шу ерде балыкчылык этҗек.

— Гөрүп дурмаярсыңмы нәме? Бизиң хеммәмиз хейвере меселли, биз хениз дири болсак-да өли ялы бозулып барярыс. Серет, ынха мунуң әхли бармаклары гопды. Онуң топугындан ве тирсеклеринден ашагы гопды, шол себәпли ол айы ялы эмедекләп гезйәр. Ынха бу отураның гөзи акды, онуң болса, дили гопуп, лал болды...

Мухаммет сесини чыкарман дурды, узакдакы кенара тарап гара нокат ялы болуп гидип барян гайыга середйәрди.

— Бизиң хеммәмиз көмек сорап, худайдан дилег эдйәрдик. Онуң бизе рехими инип, бизиң арамыза сени иберипдир.

— Мениң сизе нәме көмегим дегип билер?

Отуранлардан бири еринден турды. Ол бейлекилерден гүйчлүрәк ве узынрак гөрүнйәрди, элинде болса, палта барды.

— Мен шу доган окашан адамларың шыхы, шу ерде, нәлетлененлериң патышалыгында хемме адам маңа боюн эгмели. Ким мениң буйругымы ерине етирмесе өлер. Сениң җаның саг, өзүң гүйчли. Биз сени өз арамыза кабул эдйәрис, сен торлары гөтерерсиң, сув дашарсың, одун гетирерсиң. Бизиң арамызда шоны оңармаянлар көп. Бизе алланың берен шу өйүнден биз бир газан, түви, ун, месгели голча ве гоюн ягы тапдык. Инди сен биз билен биле яшарсың, өзүң-де гейимиңи

чыкарарсың, сениң гейимиңи биз гезекме-гезегине геерис, саңа болса, гейим герек дәл.

Мухаммет ызына өврүлип, улудан демини алды-да кенара тарап ылгады. Хейвере кеселлилер онуң ызы билен гидип, аланың үстүне чыкдылар-да Мухаммеде середип дурдулар. Хорезм ша деңзиң ичине дилкав болуп гирип гидйән бир чәгелиге барды-да, шол ерде деңзиң гетирип ташлан чөплемелерини йыгнашдырып бир ере үйшүрди, соңра оңа от берди. Гойы түссе буругсап, ал-асмана галып уграды.

«Шу түссәни кенардан гөрерлер, гайык гелип, мени ызыма әкидер» дийип, Мухаммет хүмүрдеди, өзи болса, думанлап дуран алыслыкда гөзден йитип гиден гайык хакында пикирленйәрди. «Гой, ол ерде уруш болса, болуберсин, ол ерде татар атлылары алакжаберсинлер, эмма ол ердәкилер дири, сагдын адамлар. Олар бирибирине душманлык эдйәрлер, хорлук чекйәрлер, аглаярлар, гүлйәрлер, шонда-да шу дири өлүлериң адасындан соң ол ерде яшамак жаның ужы болар».

Вада берлип гидилиши ялы, арадан он бәш гүн геченден соң, бу ада бир гайык йүзүп гелди. Шол гайыкда бирнәче жигит билен билеликде Хорезм шаның серкердеси Темур Мәлик гелди. Олар Хорезм шаны көп гөзләп, зордан тапдылар. Ол кенарда чув ялаңач ятыр экени. Онун келлесине гарга гонуп гөзүни чокуп отырды.

Темур Мәлик ада айланып, горкуларына чөплериң арасында букулышып отуран хейвере кеселлилери гөрди. Ол бу адада нәме хекаят боландыгыны олардан сорады. Олар шейле гүррүң бердилер:

— Гайыга мүнүп гелен адамларың хеммесиниң бизиң адамызда галан бу адама баш эгип, тагзым эдендиклерини гөрдүк, онуң адыны патыша дийип тутандыкларыны эшитдик. Биз озал, хейвере кеселли адам патышаның я-да солтаның гейимини гейсе, кеселли адам шыпа тапар, яралары гутулар дийип гаррылардан эшидипдик. Ине, диңе шол себәпли биз бу адамың гейимини сыпырып алдык. Биз оны телим гезек нахара чагырдык, телим гезек нахар элтип бердик, эмма ол хич иймеди, бирсыхлы от якды, хачан гөрсең эдил шу махалкы ятышы ялы сесини-үйнүни чыкарман ятырды. Онуң әхли гейми абат. Бу адамың солтан дәлдигине

бизиң хеммәмизиң гөзүмиз етди, себәби бизиң арамызда гутулан адам болмады.

Җигитлерден бири:

— Ругсат бер, биз булары керчәли! — дийип, дишини гыҗады.

Башга бир уршуҗы:

— Эмма өз гылычларымыз билен чапмалы дәл, ялкымлы гылычларымызы оларың ёканчлы ганы билен хапаламак болмаз — дийип, җогап берди-де яйыны дартып, хейвере кеселлилериң шыхының гарнындан бир ок гечирди. Ол чиркин гыгырып, өкҗәни гөтерди, онуң ызы билен болса, хейвере кеселлилериң бейлекилери-де гачып гитди.

Темур Мәлик:

— Дегмәң олара! — дийип гыгырды.— Олары худай урупдыр. Эмма мен олардан-да шумбагт экеним! Мен бүтин өмрүми Хорезм шаларың мертебесиниң белент болмагы угрунда гөрешип гечирдим. Хорезм ша Мухаммет еңилмез тәзе Исгендердир ве халкың башына агыр гүн иненде горкусыз мусулман гошунларыны шөхратлы еңишлере алып барар дийип ынанып, ганымы аяман дөкдүм. Мен инди өз яраларымы гөрүп, утанярын, чөлүң ялан салгымыны горамаклыга пейдасыз сарп эдилен яшлыгыма хайпым гелйәр. Мунуң әгирт улы гошуны барды, бүтин әлеми өзүне табын эдип билҗекди, ынха инди гөзүни чокуп отуран гарганы ковмага элини гымылладып билмән ятыр. Ынха бу инди ятыр, хеммелер тарапындан унудылды, уят ерлерини япмага гейми-де ёк, өзүниң габры үчин өз ватанындан бир гысым топрак-да ёк. Бесдир, мен мундан бейләк сөвешиҗи дәл! Мени өртәп яндырян ялңышларымы ювуп айырмак үчин мениң гөзяшларым етмез...

Темур Мәлик өзүниң дембермезини чыкарды-да оны аягы билен билинден басып, ики дөвди. Ол пешининң матасыны алды-да Хорезм шаның эндамына долады, өзүниң билйән екеже, гысгаҗык догасыны онуң башуҗунда отурып окады. Җигитлер пычаклары билен чәгелик ерде бир чукур газдылар ве мусулман хәкимлериниң иң гүйчлүси болан, эмма гассабың пычагы астында титрәп ятан гечи ялы болуп, өз өмрүни шейле шөхратсыз гутаран Мухаммет шаның мейдини шол чукурда җайладылар.

Темур Мәлик ададан гитди ве Җелаледдиниң атасы-

ның өлүшини оңа гүррүң бермек үчин солтан Желаледдини гөзлемәге өз жигитлери билен билеликде уграды. Соңра ол Арабыстанда, Эйранда ве Хиндистанда йөнекей дервүш болуп көп йыл гезипдир диен гүррүң бар[1]

Бәшинжи бап

ГУРБАН ГЫЗЫК ӨЙҮНЕ УГРАДЫ

— Күреги гүйчлүрәк ишледиң! Болуң, хайдаң!

Бурны акымың гаршысына угрукдырылан гайык Жейхунының окгунлы сувы билен гөрешйәрди ве кем-кемден кенара голайлашярды.

«Ят иллерде шаның атына серетмекден-де бир мыдар болармы! Өз ватаныңда ач боланың говудыр!» дийип, Гурбан ичинден пикирленйәрди. «Бейдип шаның атына середип йөрмек чайхананың ишигиндәки йүпек капасдакы беденәниң халындан говумы нәме. Патыша маңа бир алтын динар багышлады. Онуң ялы гүн өмрүнде бир гезек боляр. Бу динары нәдип өе элтип болар? Оны овурдыңда саклаймасаң дагы алач ёк. Патыша гайыклары деряның угруна Хорезме тарап уgratмалы дийип буюрды... Ёк! Мен ол тарапа гитжек дәл. Ёк! Гурбан индиден бейләк ша үчин урушмак-да ислемейәр, гачмак-да. Шейдип гидип отурсаң, бейик Соңкы деңзе барып етерсиң, онсоң нирә гачмалы? Гурбан өз экинчилигине барып, өз чагаларыны гөрмек ислейәр...»

Шондан соң Гурбан өзүниң гоюп гайдан гаялы кенарына гөз айлады, шол ерде алаңың үстүнде дор атына мүнүп отуран Мухаммет хениз гөрүнйәрди. Гурбан гайыкдан сува бөкүп дүшди-де кенара барды. Акыл--хушуны йитирен адамлар галадан чыкып, аркаларына дүвүнчеклерини алып, байрың үсти билен ашак ылгашлап барярдылар, олар бири-бирлерини итерләп, гайыкларың үстүне өзлерини оклаярдылар хем-де:

---

[1] Кәбир тарыхчыларың гүррүң бершине гөрә, көп йыллар геченден соң Темур Мәлик гедай дервүш гейминде Орта Азия гайдып гелипдир. Сөвешде Темур Мәлиге бир гөзүни алдыран монгол Хожантда оны танапдыр. Улусың монгол хәкими Темур Мәлиги өз янына гетирмеги буйрупдыр ве онуң геп чекмәни үчин оны өлдүрипдир.

— Татарлар якын гелдилер! Тизрәк гачың! — дийип гайталаярдылар.

Гурбан хич кимиң гөзүне илмеди. Ол кенарың якасы билен ылгап, бейлеки йүкчүлер билен билеликде яшан чатмасына барды, өз халтасыны, әдигини сыпалың арасындан тапды, ене бир гезек деря гөз айлады ве гайыкларың бири-бириниң ызындан сува итерленйәндигини гөрди. Шундан соң ол биржик-де яйданман, тәзе сынаглар ёлуна дүшди.

Ол галаның диварларының янындакы байрың үстүне чыканда, дыр-пытрак болуп гачышып барян гызыл ве ала донлы адамлары, ондан аңырракда болса, булут ялы болуп гөтерилен тозаның якынлашяндыгыны гөрди.

«Шол гелйәнлер татарлардыр!» дийип пикирленди-де Гурбан гурак сәхра билен өңе ылгады, өзүниң ялаңач аякларыны дашларың гыйяндыгыны ве тикен чүмйәндигини хем дуянокды.

«Хол ерде байыр бардыр, шонуң аңырсында җар болмалыдыр. Татарлар гала ве дерядан гечмек билен башагай боларлар. Оларың Гурбан билен нәме иши бар?»

Ол башуҗунда узын агач дикилип гойлан, еке өзи дуран бир габырың янына ылгап барды. Шонуң аңырсында букулып, соҗап ятан еринден төверегине серетмәге башлады.

Ол тозаның арасы билен япырылышып ат салып гелйән сары поссунлы атлылары сайгарярды. Кәбирлериниң демир совутлары ялпыллаярды. Татарларың «кхукху-кху!» диен гыкылыгы ве тозан басан пессеҗик мүңлерче атың гүпүрдиси эййәм эшидилйәрди.

Атлыларың кәбирлери гапдаллара совлуп, дүзлүк билен гөни ат салшып гелйәрдилер, гачышып барянларың ёлуны кесйәрдилер. Ханҗарлар ялпыллап ёкарык галып, ашак инйәрди, адамлар серрелип гидйәрдилер, татарлар өврүм эдип, аяк чекйәрдилер ве атларындан дүшмән, ташланан дүвүнчеклери атың үстүнден эглип алярдылар, ене-де атларыны гамча басып, гошуна гошулып гидйәрдилер.

Гурбан сүйшенекләп, бир гуры җара етди, ашак салланып дүшди-де ене ылгап уграды.

Узынлы гүн йөрәп, Гурбан чөл дүзлүгиң аңырсына чыкып билмеди, кә ерлерде идисиз экинчиликлер душярды. Ёлларда кә еке-екеден, кә топарланышып йөрен

адамлар габат гелйәрди. Гурбанын шол ердендигини, «гынанч ве гөзяшың җүлгесиндендигини» биленлериниден сон хеммелер Бухараның неңен-ничик боландыгы, Хорезм шаның гачышы хакында сорашдырярдылар. Оны одуң башына чагырып, онуң өңүнде өз биширен ер чөреклерини гоюп, онуң гүррүңини диңлейәрдилер.

Гурбан еке өзүниң бирнәче татар билен нәхили сөвешендигини, оларың хеммесини өлдүрендигини ве өз мүнүп отуран атыны татарларың өлдүрендиклерини гүррүң берди. Инди оңа хич зат герек дәл, өе баряр, ябың бөвүр берип Гурбаның экинчилигине өврүлйән ериндәки көне дереги гөрсе боляр, ене өз чагаларының башыны сыпалап билсе арманы ёк...

Ол өзүниң эдйән гүррүңине өзи-де ынанып уграды, эмма патышаны гөтерип кенара элтиши хакында велин агзыны ачанокды, себәби өз ватанының үстүне агыр гүн инен вагтында ватаныны ташлап гачан Мухаммеде хемме адам гаргаярды. Ол сөвеш мейданында шехит болуп өлмекден горкуп, халкы монголларың ве татарларың элине берди.

Гурбан гидип барярка бир ерде җарың ичинде бирентек адамың отурандыгыны гөрүп, оларың янына барды, олар сүйшүшип, ојагың башындан ер бердилер. Отуранларың хеммеси татарлар хакында ве олар билен болан душушыклар хакында гүррүң эдйәрдилер.

— Бизиң хеммәмиз бир обадан. Эшидер болсаң, бизде шейле бир иш болды. Биз гүрлешмәге көчә чыкыпдык, өзүмизем он адама голай бардык. Шол махал оба бир татар гелди. Ол атыны гөни бизиң үстүмизе сүрдиде адамлары бирин-бирин чапмага башлады. Ол екеҗе атла эл галдырмага бир адам хем йүрек эдип билмеди. Биз ялы, хаятдан ашмага етишенлер болса, өлмән, аман гутулдылар.

— Мен башга-да бир гүррүңи эшитдим. Бир татар мейданда ишләп йөрен бир дайханың үстүнден барыпдыр, ол татар оны өлдүрҗек болупдыр велин, янында ярагы ёк экени. Ол элхенч сес билен: «Келләңи ере гой-да гымылдаман ят!» дийип гыгырыпдыр. Ери, онсоң нәдендир өйдйәрсиңиз! Ол адам келлесини ере гоюп ятыпдыр, татар болса, өзүниң идекләп йөрен бейлеки атының янына барып, шонуң үстүндәки таланып алнан йүклериң арасындан ханҗарыны тапып гелипдир-де ол адамы өлдүрипдир.

Олар өз халкының хорлук барыны чекйәндигине гынанып, шейдип ожагың башында гүррүң эдип отырдылар ве Гурбана хем бир дөвүм чөрек билен бир окара буламак хөдүрледилер.

Бирден буларың ёкарсындан бир айылганч, гырык сес:

— Ахав, отуранлар! Ханы болуң, бири-бириңизиң элиңизи аркаңызда даңың! — дийип гыгырды.

Жарың ёкары гырасында бир меле атлы татар гөрүнди.

— Ынха бизиңем башымыза бела инди! Өлмели гүнүмиз гелди! — дийип, яңкы отуранлар хүмүрдешдилер-де биллериндәки гушакларыны чөзүп, бири-бириниң элини даңмага башладылар.

— Ханы дуруң-ла! Ол бир адам ахырын. Биз шоны өлдүрип, гутулып билмерисми эйсем? — дийип, Гурбан пышырдады.

— Биз-ә горкяс!

— Биз өз элимизи даңанымыздан соң, ол гелер-де бизи керчем-керчем эдер. Гелиң говусы оны өлдүрелиң! Белки, гутулаядык-да.

— Ёк, ёк! Ким оңа йүрек эдип билер!

Шондан соң оларың хеммеси галпыллашып, бири-бириниң элини даңмакларыны довам этдирдилер.

Гурбан баш эгип ве совгат берҗек ялы болуп, дүвүнчегини өңе узадып, япының йүзи билен дырмашып, ёкары чыкды-да татарың янына барды.

Ол атлы гарташан адамды. Эңегинде селчең чал сакгалы барды. Еле гайзыган йүзи йыгырт-йыгыртды. Сүзүк гөзлери от ялы янып дурды.

— Бу нәме? — дийип, ол атлы өзүне узадылян дүвүнчеге тарап эгилди.

Гурбан бир эли билен онуң бойнундан, бейлеки эли билен онуң элинден япышды. Ябы үркүп бир гапдала товусды. Эмма Гурбан татары сыпдырмады, оны атың үстүнден агдарянча япышып, сүйренип гитди. Оны атдан йыкандан соң Гурбан эдил гоюн өлдүрен ялы эдип, пычагы билен онуң дамагыны чалды.

Гурбан еринден турага-да төверегине гөз айлады. Ожагың башында отуранларың бири аяк алдыгына гачып барярды, бейлекилери жарың ичинде букулып, середишип ятырдылар. Соңра ики санысы туруп, Гурбаның янына гелди.

Олардан бири татарың үстүне абаныл:
— Мунуң эййәм җаны чыкыпдыр — дийди.
Бейлекиси:
— Инди мунуң затларының хеммесини догруҗа пайлашмак герек — дийип, онуң яланач гарамтыл эндамына геен поссуныны сыпырмага башлады.
Оларың хеммеси ата бака уграп, оны тутмага Гурбана көмек бердилер. Шу ерде Гурбан:
— Сиз халан задыңызы алың, эмма шу меле ат мениңки болар. Мунуң монгол аты дәлдигини, огурланан атдыгыны, бизиң дайхан атымыздыгыны гөрүп дурсуңыз. Мен мунуң билен дайханчылык эдерин — дийди.
Оларың бири атың танапыны элине сарап:
— Говусы биҗе аталың — дийди.
Гурбан:
— Гөрүң-ле, бу татар дири экени, анха ериндеп турды! — дийип, гыгырды велин, яңкы давалашян адам атың танапыны ташлап, өкҗәни гөтерди.
Гурбан атың үстүндәки халталарың ве торбаларың хеммесини чөзүшдирип, ере ташлады, торбаларың диңе иң бир агырыны алды. Атың үстүне мүнүп, Гурбан гыгырып шейле дийди:
— Сизденем бир җигит бормы! Эл галдырылан бада гачян горкак томзакдан үйтгешик ериңиз бармы? Эгер-де сиз арслан йүрек болан болсаңыз, онда хеммәмиз бирлешип, әхли татарлары ве монголлары ковардык, онуң үстесине-де бизиң ерлеримизи элимизден алан әхли Хорезм шалары, солтанлары, беглери ве ханлары хем ковардык. Сиз болсаңыз, товшан ялы болуп, бир шыбырды эшитсеңиз көвеге күрсәп урярсыңыз! Бейитсеңиз, элбетде, иң бир болгусыз татар-да сизи мынҗырадар. Хош галың, бүтин әлемиң батыры Гурбан гызыгы унутман!
Шондан соң Гурбан элини галгадып, мейданың ичи билен атыны чапдырып гитди.

Алтынҗы бап

ГУРБАН ӨЗ МАШГАЛАСЫНЫ ГӨЗЛЕЙӘР

Гурбан Бухара якынлашдыгыча хараба обалар ве ит-гуш агыз уран мейитлер барха көп душярды. Семиз-семиз итлер гарынларыны саллашып, гурукларыны ер-

ден сүйрәп, юваш-ювашдан маслыкларың янындан айрылярдылар ве хич бир үйрмән-зат этмән, хол бейләк барып ятярдылар.

Гурбан бир чола ере баранда, эериң гашындан асылгы торбаны ачып гөрди, татарың талап алан алтыны шол торбадан тапмакчыды. Эмма ачып гөрсе, онуң ичинде дүрли-дүрли улулыкдакы үч саны йөнекейже чекич, төрпи, атагзы, ичи дарылы бир дүвүнчек, биширилен бир бөлек эт ве она голай чөрек бар экени. А онуң алтыны ниредекә? Бир долангыжа эсгиниң ичинден Гурбан бир гайыш гапҗык тапды. Шол гапҗыкда пул бар экени,— алтын дәл, йөне бир гысым күмүш хем мис пул. Зыяны ёк, шу пуллар-да хожалыкда дерде ярар, мунуң хем үстесине ол, Хорезм шаның багышлан алтын динарыны овурдында саклапды.

Кәбир обаларың голайындакы экин мейданларында эййәм дайханлар ишлейәрдилер. Олар Гурбан билен гүррүңлешенлеринде, яп сувларының инди режесиз ве сейрек гелйәнлигинден, кәбир экин мейданларының гурап галанлыгындан, бейлеки ерлере болса, герекмез вагтда сув агып, экинлери сув аланлыгындан зейренйәрдилер. Нирәни гөрсең, тәзе горплар эмеле гелипдир.

Өз өйүнден кән бир узак болмадык бир чола обада Гурбан өз танышы Гуванжа душды. Ол гап-гара болуп ятан бир үйшмек дашы ве күли гөркезип, келлесини гынанч билен яйкап шейле дийди:

— Ине, мениң өйүмден диңе шулар галыпдыр, мен айланып, чагаларымы гөзләп, чагырып-чагырып йөрүн, хич тапмаярын. Монголлар ат салшып геленде, мен мейдандадым. Мен бир түссе хем-де элем-тас болуп гачып барян гоңшуларымы гөрдүм, мениң машгалам-да шолар билен гачандыр өйдүп, шоларың ызындан ылгадым. Мен гиже гелип, өйүми гөзлесем, шу дашлардан ве гызгын күлден башга дерек тапмадым. Мениң чагаларымы монголлар әкитдими, я олар отда яндылармы... билмедим. Ким билйәр, белки, бир ерден чыкарлар дийип, хенизем тама эдйәрин...

Гурбан ховсала дүшүп, өз ёлы билен болды, гараңкы дүшенден соң өзүнин озалкы сув алян сакасына барып етди.

Япдан сув акып дурды. Дым-дырслык гижәниң ичинде айың өчүгси ягтысында ол өз өйүне якынлашды. Ховлусының дервезеси ачык хаңлап дурды. Ол атындан

бөкүп дүшди-де атыны бассырманың ашагында баглап, өйүниң гапысына бака уграды. Өйүниң гапысына кесе тагта чүйленгиди. Гапының аңырсындан не гымылды, не-де адамың дем алшы эшидилйәр...

Хатда ити-де өңүнден чыкмады...

Гурбан бир гуҗак сыпал йыгнап, атының өңүне ташлады. Соңра өзүниң белент басганчагы билен тамың үстүне чыкды. Шол ерде өңден ятан җөвен палачларының үстүнде гышарды. Иркилип барярка Гуванҗың: «Ким билйәр, белки, бир ерден чыкарлар дийип, хенизем тама эдйәрин» диен сөзлери ядына дүшди.

Эртириң совук шемалына үшәп, Гурбан тамың үстүнде бир янбашындан бейлеки янбашына өврүленде, узакдан гелйән иңңилди ялы бир геӊ сес гулагына илди. Гурбан диңширгенди. Иңңилди гайталанды. Иңңилди ашакдан гелйәрди. Бу иңңилдейән кимкә? Татарларың яралан адамымыка? Я-да бир татар җан берҗек болярмыка?

Гурбан тамдан дүшүп, атының янына ылгады. Гөрсе, ол сыпалының хеммесини ийипдир-де сабырсызлык билен ери пешейәрди. Гурбан гайыш торбадан чекиҗи алды. Өйүниң гапысыны гопарып, ичери гирди. Өйүң ичи гараңкыды. Ятылян секиниң үстүни эли билен сермелешдиренде, эли адам тенине дегди. Онуң йүзүни эллэп гөренден соң, онуң өз эҗесидигини танады. Ол өли ялы ятырды, чалаҗадан чыкян сес:

— Гелдиңми, балам? Сениң гелҗегиңи мен билйәрдим, оглум. Гурбан бизи ташламаз...— дийди.

— Бейлекилер ниреде?

— Хемме адамлар о яна, дага босдулар, мен өйи сакламага галдым, халыс ысгындан гачайдым. Мени өлендир өйдүп, гапыны чүйледилер. Хава, оглум, инди сен гелен болсаң, хемме ишимиз дүзелер, ишалла...

Гурбан күйзәни гөзләп, тапды-да япдан сув гетирди. Яндак гетирип, оҗакда от якды, газан атарып, дарыдан көҗе биширмәге башлады. Өйүң ичи ягты болды, йылады. Эҗеси хорланып, халыс болупдыр, гозганып билмән ятырды. Онуң бурны човланып гидипдир, кепән додаклары:

— Ынха сенем гелдиң, оглум! — дийип, пышырдаярды.

Гурбан атыны чөле чыкарып, көссекләп, гоюп гайтды. Шол ериң якынында онуң ери барды, эдил элиң

аясы ялы кичижикди, шу ерден нәдип машгала эклэп болар дийсене! Онуң хем үстесине хасылың ярысыны ериң эесине, беге бермели болярды! Ери эййәм хашал от басыпдыр. Ондан аңырда гоңшуларының меллеклери узалып гидйәрди. Олары-да хашал от басыпдыр, оларың хич биринде адам гарасы гөрненокды Гарры демирчи Сакав Гулының сарайлы тамжагазы узакдан гөрүнйәрди, оңа-да от берлипдир, диварлары шар-гара болупдыр, тамың төверегиндәки агачларың япракларына болса, янгын вагтында от чабрап чүрүшдирипдир.

Эмма ынха бир адам мейданда хаялжа йөрәп йөр, кәмахал дуруп, кәтменини галгадяр, өз ябыны дүзедйән болмага чемели.

Гурбан:

— Салавмалейким! — дийип гыгырды.

Ол адам гөнелип, гөзүни гүнден эли билен пеналап, сиңе серетди-де:

— О-хов! Гурбан гызык! — дийип, гыгырды. Икиси-де ябың бойыны сырып, бири-бирине тарап ховлукмач уграды. Ики эли билен эллешип гөрүшдилер. Ол Гурбаның агтыклы болуп гиден гарры гоңшусы Сакав Гулыды.

— Нәхили замана болды! — дийип, гожа еңи билен гөзүни сүпүрди.

Гурбан:

— Улы-кичи, мал-гара, хемме аман-эсенмидир? — дийип сорашды.

— Шол поссунлы адамлар гелип, гоңшымызың малларыны сүрүп гитдилер, мениң дөрт гойнумы ве агтыгымы эериң өңүне басып экитдилер, машгаламың галаны даглара гачып гитди. Мениң шол гарашып йөршүм, ачлыкдан өлмедик болсалар, элбетде, бирмахал гайдып гелерлер-дә. Сыгрым билен эшегим аман галды.

— Мениң машгалам ниредекә? — дийип, Гурбан сорады. Жогабыны эшидйәнчә деми гелмежек болды.

— Сениң үчин шатлыклы хабар бар, аялың дүйн гайдып гелди, гиже мениң өйүмиң харабалыгында болды. Ханха, ол эййәм гелйәрем...

Гурбан аялының гызыл көйнегине гөзи дүшен бада оны танады. Ол нәме ыранып гелйәр? Гурбаның йүзи шол бада ене агралды, ол машгаланың баштутаны ахырын, өз машгаласының хеммесини өз элине йыгнамалы

ве чашан хожалыгыны ене дикелтмели ахырын. Гурбан гызык Сакав Гула йүзленди:

— Бәхбит бола, Сакав Гулы. Сениң бир сыгрың, эшегиң бар, мениң атым бар. Биз шолары гошуп, өз еримизи сүрмек билен боларыс. Даш-төверекде уруш баряр, чапавуллаярлар, дүйн гыпҗак беглери башымыза беладылар, бу гүн монгол ханлары үстүмизе дөкүлдилер. Биз олардан хачан дынаркак? Эмма биз дайхан адамлар, гарашып дуруп билмерис. Бизиң ишимиз галла экип, йыгнамак, биз өз гамымызы иймесек, бизе бир дөвүм чөрек берен болмаз!

— Догры айдяң! Вагты бидерек гечирмек болмаз: ер тохума, азала ве сува мәхетдел!

Единҗи бап

ПАТЫША ТҮРКАН ХАТЫНЫҢ ГАЧЫШЫ

Шол айылганч йылан йылының (1220) язында бүтин Мавераннахр эййәм Чингиз ханың хәкимиети астындады. Өз ыгтыярына гымматлы мүлк алан җаныпкеш хожайын ялы болуп, монгол каганы тертиби ве парахатчылыклы яшайшы ёла гоймак хакында алада этмәге башлады. Шәхерлериң хеммесинде Чингиз хан татар гарнизонларыны гойды, ерли хәкимлери белледи ве бейик каганың сак гөзлери хеммесини гөрүп дурар ялы, билип дурар ялы, ол ерли хәкимлериң янында монгол хәкимлерини гойды.

Гөзи горкан ве ынамсыз дайханларың кәбирлери кем-кемден өз обаларына гелип équградылар, экин мейданларыны беҗермәге башладылар. Эмма тертибиң ёла гойлушы хаялды: юрдуң хемме еринде ач, өйсүз-өвзарсыз босгунлар хешерленишип йөрдүлер, монголларың ызы билен олар-да азык гөзләп, озалдан-да тоздурылан обалары талаярдылар.

Дине Җейхуның ашаклары, Хорезмиң дүйп ерлери монголлара хениз боюн эгмән гелйәрди, Хорезм шаларың бай пайтагты болан Гүргенч шол ердеди, ол монголларың алан ерлериниң ортарасында йүплери гырылан чадыр ялы болуп дурды. Чингиз хан ол ерлере-де эл гатмагы йүрегине дүвди ве шол җелегайы басып алмагы өзүниң үч оглуна: Җуча, Җагатая ве Угедее

табшырды. Шолара өз гошунының эп-эсли бөлегини бөлүп берди. Җагатай билен Угедей Хорезмиң үстүне гүнорта тарапдан, Җейхун дерясының боюны сырып гитди, хемише өздиенли Җучы болса, әвмән, өз гошуны билен Җентиң янына барып гонды-да, гулан авламак билен мешгул болды ве чарваларың каган тарапындан говы гөрүлйән диңе гыр ве меле атларыны эллеринден алярды.

Чингиз хан өзүниң эсасы гошунының йөришини дурузды ве Җейхун дерясының якасында гышламагы йүрегине дүвди. Хорезм шаның Чингиз ханың тарапына гечен везипедарларының бири болан Данышмент хаҗыбы Чингиз хан Гүргенҗе иберди. Ол Мухаммет шаның эҗеси гарры Түркан Хатының янына барды ве бейик каган Түркан Хатын билен урушмаяр, онуң оглы Мухаммет ша билен урушяр, өзи-де онуң эден җенаятлары үчин дәл, гайтам онуң өз эҗесиниң сөзүне гулак асмаяндыгы ве гөвнүне дегйәндиги үчин оны җезаландырмак үчин урушяр дийип Түркан Хатына айтды. Данышмент хаҗып ене-де, эгер Түркан Хатын боюн эгйәндигини айтса, онда Чингиз хан Түркан Хатының гарамагындакы велаятлара дегмезлиге ве тоздурмазлыга сөз берйәр дийди.

Эмма диңе өз монголларына сап йүрекли болан, бейлеки әхли адамлар болса, түйдүк чалан болуп җерени янына алдав билен гетирип, тутага-да этини кебап этмек ислейән авчы ялы гараян монгол хәкимине көпбилмиш Түркан Хатының ынанҗак гүманы ёкды.

Данышмент хаҗыбың баран вагтында Гүргенҗе Келифден бирнәче гайык гелипди. Шол гайыкларың биринде йөнекей гарып дайхан геймини гейнен Ынанч хан барды, ол Хорезм шадан хат гетирипдир. Патыша Җейхун кенарындакы саклавлары гоюп гидйәндигини, уллакан гошун йыгнамак үчин Хорасана гидйәндигини эҗесине хабар берйәрди, Чингиз ханың сөзүне ынанмалы дәлдигини айдярды, бүтин харем билен биликде Түркан Хатыны өз янына чагырярды.

Бу хабар Түркан Хатыны шейле бир ховсалаландырды, хатда ол гөзүне сүрме чекмегини-де ядындан чыкарды. Хорезмде галмагың хатардыгына дүшүнип, Түркан Хатын уллакан кервен тайынламагы буюрды, Хорезм шаның әхли аялларыны ве чагаларыны йыгнады, кервениң гыммат затлардан йүкүни тутды-да

Гарагум чөлүниң үсти билен гүнорта, Көпетдага тарап уграды.

Түркан Хатын ёла дүшмезинден өңүрти өз агтыкларыны гелҗекдәки бәсдешлерден ховпсузландырмагы йүрегине дүвди. Ол ша көшгүниң янында гирев эдилип сакланян яшларың улулыгына-кичилигине серетмән, оларың хеммесини гайыга мүндүрип, Җейхун дерясының чуң ерине элтип, аякларына улы даш даңып, сува ташламагы буюрды. Хорезмиң улы феодал хөкүмдарларының яшаҗык ве етгинҗек огулларының йигрими едиси-де сува гарк эдилди.

Түркмен илиндәки Языр[1] хөкүмдарының оглы Омар ханың бир өзүни Түркан Хатын өлдүрмән галдырды. Онуң Омар ханы өлдүрмәнлигиниң себәби, Түркан Хатының өзи шол ере уграярды, Омар хан ве онуң хызматчылары гумуң ичинден гечйән ёла белетдилер. Гарагум чөлүниң ичи билен он алты гүн кынчылыклы ёл йөреленде олар вепалы хем иринмән, Түркан Хатына хызмат этдилер.

Эмма кервен Язырың серхединден чыкып гутармага якынлашанда ве гумуң аңырсындан дагларың гаялы депелери гөрненде, Түркан Хатын Омар ханың укларына гарашып, ол уклайса келлесини алмалы дийип буюрды.

Ол кервени еке өзи сомалып дуран гаяның үстүндәки мәкәм Илал галасына угрукдырды. Мухаммет шаны гөзләп йөрен монголларың өң топарлары голайда пейда болянча, Түркан Хатын өзүниң бүтин көшк адамлары билен билеликде шол ерде болды.

Түркан Хатының саклавының баштутанларындан бири ол ерден онуң деррев өз агтыгы Җелаледдиниң янына гачмагыны теклип этди. Җелаледдин монголлара гаршы гөрешмек үчин Эйранда гошун йыгнаярды. Онуң батырлыгы хеммелериң агзындады, хеммелер онуң гошунының гүйчлүлиги, онуң душманлары ковмагы башарҗакдыгы хакында гүррүң эдйәрдилер.

Гарры Түркан Хатын дергазап болуп:

— Өләйсемем барман! — дийип гыгырды.— Бейденимден монголың ханҗарындан өленим говудыр! Нәме? Мен өз ат-абрайымдан гачып, йигренҗи түркмен Айҗә-

---

[1] Языр — хәзирки Ашгабат билен Гызыларбадың аралыгындакы дагларың этегиндеди.

жегиң оглуна боюн бурар ялы болайыпмыдырын? Мениң өз асыллы гыпҗакларымдан агтыкларым барка мен шоны арка тутуныпп яшарынмы? Чингиз ханың элине есир дүшүп, шонуң элинде масгара боланымы ондан говы гөрерин.

Тиз вагтдан монголлар гелип, галаның дашыны габадылар. Олар галаның дашыны бүтинлей долап алдылар, габавда галанларың башга ерлер билен арагатнашыгыны бүтинлей кесдилер. Габав дөрт ая чекди ве ховузлардыр ерземинлерде тайынланып гойлан сув бүтинлей түкененден соң, Түркан Хатын душмана боюн эгмеги йүрегине дүвди. Монголлар Түркан Хатын билен билеликде Хорезм шаның бүтин харемини ве яшаҗык огулларыны тутдулар. Огланларың хеммесини шол ерин өзүнде өлдүрдилер, шаның аялларыны ве гызларыны хем-де Түркан Хатының өзүни Чингиз ханың лагерине ибердилер. Түркан Хатының якын адамларының ве саклавының хеммесини монголлар гырдылар.

Монгол хәкими Хорезм шаның гызларыны дессине өз огулларына ве якын адамларына пайлады, шаның энеси газаплы Түркан Хатыны болса, өз мейлислеринде иле гөркезмек үчин саклады. Ол чадырың даш ишигинде отуруп, зарынлап айдым айтмалыды, Чингиз хан өзүниң гемрен сүңклерини онуң өңүне ташлаярды.

Озал Хорезмиң өзыгтыярлы хөкүмдары болан ве өзүне «әлемиң әхли аялларының хөкүмдары» дийип, ат берен Түркан Хатын шолары ийип оңярды.

ИКИНЖИ БӨЛҮМ

БЕЙИК ХОРЕЗМИҢ СОҢКЫ ГҮНЛЕРИ

Биринжи бап

ҖЕЛАЛЕДДИН ЧИНГИЗ ХАНЫ СӨВЕШЕ ЧАГЫРЯР

Экмесең йыгмарсың, урмасаң йыкмарсың.

(Саады, XIII асыр)

Җелаледдин Хорезм шаның янындан гидип ве эне башга доганлары Озлак ша билен Ак шаны алып, етмиш атлы билен билеликде Маңгышлага барып етди. Ерли чарвалар булара мес атлар бердилер. Яш ханлар шол атлара мүнүп, Гарагумуң ичи билен гечип, Хорезмиң пайтагты Гүргенҗе бардылар.

Шол ерде булар Мухаммет шаның өңки весъетнамасыны үйтгедендигини ве солтан Җелаледдини өз мирасчысы эдип белләндигини улы беглере ыглан этдилер. Озалкы мирасчы Озлак ша хем оны тассыклады, эмма гыпҗак беглери ганы гыпҗаклардан болмадык адамың солтан болмагы билен разылашмак ислемедилер. Олар гизлин дилдүвшүк эдип, Җелаледдини өлдүрмеги йүреклерине дүвдүлер. Келифден гелен Ынанч хан оңа дилдүвшүк хакында хабар берди.

Җелаледдин:

— Бу ичянлар ве мөйлер шәхеринде мен нәме иш эдейин, бу ерде ховп абанан вагтда-да агыз бирикдирип билмейәрлер! — дийди.

Гиҗәниң бирмахалы ол Темур Мәлик ве үч йүз атлы түркмен билен билеликде дуйдансызлыкда Гүргенчден чыкып, Гарагумуң үсти билен гүнорта тарап уграды.

Кервенлериң он алты гиҗе-гүндизде аңырсына чыкян агыр ёлуны бир кичижик отряд санлыҗа гүнде гечип, Нусай шәхерине барып етди. Өңе иберилен аңтавчы, Көпетдагың этегинде гөк чеменде бир хили өйлер гөрүнйәр, шоларың янында болса, үйтгешик атлар көссекли гезип йөр дийип хабар гетирди. Олар монголлар болмага чемели, өзлери-де азындан еди йүз адам барды.

Темур Мәлик шейле дийди:

— Бизиң атларымыз агыр ёл йөрәп ядан хем болсалар, монголларың үстүне чозмага гүйжи етер. Өзүмиз болсак, душманлары чапмагы башармалыдырыс.

Желаледдин:

— Төвекгелиң яраны хакдыр! — дийип, жогап берди.

Желаледдиниң гумдан дуйдансыз дазлап чыкан түркмен атлылары гайдувсыз газап билен монголларың үстүне чозды. Өрән гүйчли сөвеш болды, ики тарап хем жан аяман чапышды. Монголлар асгын чыкып, башлы-барат гачып, кәризлерде букулдылар. Монголларың диңе аз-азы гутулды.

Шонуң өзи түркменлериң монголлары еңен биринжи чакнышыгы болды. Шондан озал монголлар хеммелериң йүрегине шейле бир вехим салярдылар, хатда олары еңилмез дийип хасаплаярдылар.

Желаледдин:

— Эгер-де монголлар ялазы дүзлүкде гош болуп дурман, Нусайың галасының ичинде болан болсалар, онда биз өзүмизиң ядав атларымыз билен оларың душундан хич гечибем билмездик. Оларың атларыны тизрәк тутун-да эерләң! Бизиң ёлумыз хениз узакдыр — дийди.

Атлыларың хеммеси монголларың дынч атларына мүнүп, даг ёдалары билен гүнорта, Нишапур шәхерине бака уградылар.

Хорезм шаның бейлеки ики оглы: Озлак ша билен Ак ша, гыпжак ханларының хайынлыгындан ховатыр эдип, бирнәче гүнден соң Гүргенчден Нусайың галайына гелдилер. Оларың янында улы саклав барды, олар монголларың саклав отрядының душундан дуйдурман гечжек болдулар, эмма оларың дашыны габап, хеммесини гырдылар.

Шол вагтда Желаледдин хич ерде сакланман, Нишапурың, Зузениң ве Херат велаятының үстүнден гечип, барха анры гидйәрди. Бир даг галасының эмири гадымы галаның мәкәмлигине бил баглап, шол галада галмагы оңа маслахат берди.

— Серкерде галада букулман, ачык мейданда херекет этмелидир. Гала хер нәче берк болса-да, монголлар оны алмагың тәрини тапарлар — дийип, Желаледдин жогап берди.

Желаледдин Буста баранда онуң эййәм эп-эсли гошуны барды, Хорезм шаның пытран гошунының эсгерлерини йыгнапды. Шу ерде Желаледдин Эминал-

мүлкүң гошуны билен бирикди, Кандахары габап дуран монгол отрядыны ковды ве өзүне бирмахал Хорезм ша тарапындан берлен мүлкүң эсасы шәхери Хазна барды. Шол ерде ол өзүне вепалылык догрусында ерли беглере касам этдирди.

Җелаледдиниң инди отуз мүңе голай түркмен эсгери барды. Оңа шонча-да овган, гарлык ве бейлеки тайпаларың эсгерлери гошулды.

Җелаледдин шу алтмыш мүң пыяда ве атлы эсгер билен монголларың гаршысына чыкды ве Первана шәхерҗигиниң янында, Кабул дерясына гуюлян Лугар деряҗыгының башланян ериниң якынында гош тутуп ерлешди.

Шу ерден ол Тохарыстаның үстүне чозды ве Вариан галасыны габап дуран Мукаҗегиң монгол отрядыны дерби-дагын этди. Шол ерде монголларың бир мүңе голай адамы өлди, галанлары баш-баша ве җан-җана болуп, Пенчшир дерясындан гечип, гечен көпрүлерини йыкышдырып, Чингиз ханың янына бардылар.

Җелаледдин Чингиз хана: «Бизиң сөвешмек үчин душушмалы еримизи гөркез. Шол ерде мен саңа гарашайын» дийип, гысгаҗык хат язды-да оны бир чапардан ёллады.

Чингиз хан хата җогап бермеди, эмма Мукаҗегиң отрядының еңилендигини ве Җелаледдиниң батырлыгыны гөрүп, ынҗалыгы гачды. Ол Җелаледдиниң гаршысына өзүниң эне башга доганы Шики Хутуху-нойоның ёлбашчылыгы астында кырк мүң атлы иберди.

Җелаледдин монголларың гаршысына батыргайлык билен гошун чекип уграды. Перванадан бир фарсах (7 километр) узаклыкдакы җүлгеде сөвеш болды. Сөвеш башланмагының өң янында Җелаледдин өз гошунына:

«Пәлванлар, тә депрек чалынянча атларыңызың гүйҗүни аяң. Диңе депрек чалнып угралан вагтда атланың. Шоңа ченли атларыңызың җылавыны аркаңызда гушагыңыза даңып, пыяда сөвешиң» дийип буйрук берди.

Сөвеш ики гүне чекди. Шики Хутуху-нойон өз монгол эсгерлериниң ядап, халыс боландыкларыны, душмана болса, хөтде гелип билмейәндиклерини гөрүп, икинҗи гүн мекирлик эдип уграды. Ол кечеден гарантга

ясап, олары запас атларын үстүнде отуртмагы буюрды. Илки бада ол мекирлик тәсир этди ве мусулман гошунлары бир бада эймендилер, эмма Җелаледдин оларың гөвнүни гөтеренден соң олар яңадан гайдувсыз сөвешмеклерини довам этдирдилер.

Ахырда Җелаледдин депрек какмагы буюрды. Уршуҗыларың хеммеси атларына мүндүлер. Онсоң ол атлыларыны душманың үстүне чоздурды. Өзи болса, монгол гошунының ортарасына уруп, олары икә бөлди. Шол вагтда монголлар шейле бир гачдылар велин, хатда атларының тойнакларының астындан от чыкярды. Җелаледдиниң ядамадык атлы уршуҗылары гачышып барян монголларың ызындан дессине етип, олары чапярдылар. Шики Хутуху-нойон өзүниң дерби-дагын эдилен гошунының сәхелче галындысы билен Чингиз ханың лагерине доланып барды.

Первананың янында болан сөвеш хакындакы ве еңилмез монголларың дерби-дагын эдилендиги хакындакы шөхрат даглардан ашып, җүлгеден-җүлгә яйрады. Балх галасыны габап дуран монгол отряды дессине гайра чекилип, демиргазыга тарап уграды. Монголларың алан кәбир шәхерлеринде илат гозгалаң эдип, монголларың гарнизонларыны гырды. Шол вагтда Чингиз хан өзүниң хемишеки эдехәдине япышды: Җелаледдиниң яранлары болуп дурян ханларың янына ичалылары иберди ве эгер ханлар батыр солтаны ташласалар алтын йүкли кервен берейин диййип вада берди.

Тиз вагтдан Җелаледдиниң лагеринде олҗа пайлашылярка болгусыз затлар үстүнде дава турды. Бир арап аты үстүнде җеделлешип, бир гыпҗак ханы уллакан отрядың баштутаны Агракың келлесине гамчы чалды. Җелаледдин олары ярашдырып билмеди. Шондан соң овганларың баштутаны Музафар Мәлик-де, гарлыкларың баштутаны Азым Мәлик-де, Келҗе эсгерлерине ёлбашчылык эдйән Аграк-да Чингиз ханың хилегәрлигине алдандылар, бейлеки тайпаларың эсгерлерини гамчы билен урмакдан гайтмаян гыпҗакларың улумсылыгына ве зорпарлыгына нәразылык билдирип, Җелаледдиниң гошунындан бөлүнип айрылдылар. Олар шейле дийдилер:

— Шу түрклериң (гыпҗакларың) өзлери озал монголлардан горкярдылар. Олар монголлар хемишеки адамлара меңзәноклар, олары еңип болмаз, себәби

ханҗар олара кәр этмейәр диййәрдилер. Шоңа гөрә монголлар дүнйәде хич кимден горкмаярлар, олардан өкде чыкҗак гүйч ёкдур диййәрдилер. Инди монголлары бизиң дерби-дагын эден вагтымызда ве монгол тайпасыны-да эдил бейлеки адамлар ялы яралап, гана булап боляндыгыны хеммелер гөрен вагтында, гыпҗаклар өвнүп униградылар, сөвешде биз оларың дадына етишдик, эмма олар инди бизи әсгермежек болярлар...

Желаледдин хич бир алач эдип билмеди. Чингиз ханың өз душманларының үстүне еке-екеден чозуп, дерби-дагын этмегини аңсатлашдырарсыңыз дийип, Желаледдиниң субут этҗек болмагы бидерек болды, онуң җанындан сыздырып айтмагына гулак асмадылар, шол себәпли онуң гошунының ярысы айрылып гитди. Онуң янында диңе Эминалмүлкүң түркменлери галды.

Шики Хутуху-нойон Чингиз ханың янына барып, Первананың янында болан сөвеши җикме-җик гүррүң эдип беренде, Чингиз хан, хемишекиси ялы, аркайын ве сыр билдирмән отырды. Ол диңе:

— Хутуху хемише еңиҗи ве өкде чыкмага эндик эдипдир. Инди, еңилмегиң аҗысыны гөренден соң, ол уруш ишлеринде хас пайхаслы ве тежрибели болар — дийди.

Эмма Чингиз хан хаял-ягаллык этмеди, йыгнап билен гошуныны өз янына җемләп, әгирт улы гошун билен ёла дүшди. Ол шейле бир ховлукмачлык билен ёл йөрейәрди велин, ёлда нахар биширмәге-де вагт ёкды. Каган гөс-гөни Хазна барярды, араба ёлы гутарандан соң болса, ол өзүниң хемме арабаларыны ташлап, даг ёдалары билен гидип уграды.

Икинҗи бап

СИНД ДЕРЯСЫНЫҢ ЯНЫНДА БОЛАН СӨВЕШ

> Мен саңа атым диймерин, доганым диерин. Сен мениң үчин доганымдан-да говы.
>
> *(Горкут атаның китабындан)*

Яран отрядлары гиденден соң Желаледдин монголлар билен, озалкы ислиши ялы, гөни дуруп сөвешип билҗек дәлди, шоңа гөрә, ол гүнорта тарап уграды.

Дагларын арасы билен чалт акян ве көп сувлы Синд[1] дерясы онуң өңүни кесди. Солтан өз гошуныны дерядан гечирмек үчин гайык ве сал гөзлейәрди, эмма батлы толкунлар белент кенара уруп, гәмилериң хеммесини дөвйәрди. Ахырда бир гәми гетирдилер, Желаледдин оңа өз эжеси Айжәжеги, аялыны ве бейлеки аял машгалалары мүндүрмекчи болды. Эмма ол гәми-де гая дегип чагшамага башлады, шол себәпли аяллар-да гошун билен билеликде кенарда галдылар.

Бирден бир чапар гелип: «Монголлар гаты якын гелипдирлер!» дийип гыгырды. Гиже болса, гөзе дүртме гараңкыды.

Чингиз хан солтан Желаледдинин Синд дерясындан гечелге гөзлейәндигини билип, оны тутмагы йүрегине дүвди. Ол узынлы гиже гошуны билен ёл йөреди ве даң саз бериберенде душманыны гөрди. Монголлар солтанын гошунларына үч тарапдан якынлашмага башладылар. Бирнәче ярым айлав эмеле гетирип, монголлар яй шекилли болуп аяк чекдилер. Синд дерясы болса, яйын зейи хөкмүндеди.

Чингиз хан Унер-Гулижаны ве Гугус-Гулижаны өз отрядлары билен солтаны гысып, кенардан ыза сүрмели дийип иберди, өз гошунына болса: «Солтана ок атман. Дири тутмагы хөкүм эдйәрис» дийип буйрук берди.

Желаледдин мусулман гошунынын ортарасындады, онун төверегинде еди йүз саны эдермен йигит барды. Байрын үстүнден сөвеше серенжам берип дуран Чингиз ханы гөрүп, солтан өз жигитлери билен шейле бир газаплы хүжүм эдип, монголлары ковалап уграды велин, монгол хәкимин өзи-де атыны гамчылап гачмага башлады.

Эмма узакдан гөрйән ве сересап Чингиз хан сөвешден өңүрти он мүн саны сайлама сөвешижини букуда гизләп гоюпды. Олар бир гапдалдан дазлап чыкдыларда Желаледдинин үстүне чоздулар, оны ыза чекилмәге межбур этдилер. Эминалмүлкүң ёлбашчылыгы астындакы түркмен гошунының саг ганатының үстүне окдурылдылар. Монголлар онуң хатарларыны гысып, го-

[1] Синд — Хинд дерясы. Тибетден акып чыкяр ве Эйран айлагына барып гуюляр.

шуның ортарасына элтдилер, шол ерде хеммеси гарым-гатым болуп, ыза чекилмәге башладылар.

Соңра монголлар чеп ганаты-да дерби-дагын этдилер. Җелаледдин өз җигитлери билен билеликде сөвешмегини өйләне ченли довам этдирди ве хемишеки алҗырамазлыгыны йитирип, эдил гыссанан арслан ялы болуп, кә чеп ганата, кә саг ганата ат салярды.

Монголлар каганың: «солтана ок атмалы дәл» диен буйругыны ятдан чыкаранокдылар. Җелаледдиниң төверегиндәки гуршав барха даралярды. Ол душманларың хатарларының арасындан уруп гечмек үчин өрән гайратлы сөвешйәрди. Сув сенрикден гечендигине дүшүнип, солтан йүз никабыны ве ханҗарындан бейлеки уруш эсбапларыны ташлады-да өзүниң говы гөрйән башга түркмен атына мүнди. Атының башыны өврәге-де оны белент гаяның үстүнден җошгунлы Синд дерясының гара толкунларының арасына бөкдүрди. Дерядан аты билен йүзүп гечди-де керт кенарың үстүне чыкып, Җелаледдин шол ерден Чингиз хана ханҗары билен азм урды ве атыны чапдырып, җеңңелиң ичинде гөзден йитип гитди.

Чингиз хан бичеме гең галып, элини агзының үстүне гойды ве Җелаледдини огулларына гөркезип:

— Хонха, атаның оглы шейле болмалыдыр! [1] — дийди.

Монголлар солтаның өзүни сува окландыгыны гөрүп, дерядан йүзүп гечмекчи ве оны коваламакчы болдулар, эмма Чингиз хан гадаган этди.

Олар Җелаледдиниң әхли гошуныны гырдылар. Эсгерлер монголларың элине дүшмесин дийип, Җелаледдиниң аялыны ве эҗесини сува ташламага зордан етишдилер.

Җелаледдиниң монголларың элине дүшен еди яшлы оглунын бир өзи дири галды. Монголлар оны гетирип, Чингиз ханың гаршысында дуруздылар. Еди яшлы оглан кагана еңсесини түңңердип, оңа батыргай ве отлуклы гөз билен гыя-гыя середйәрди.

Чингиз хан:

— Душманларымызың неслини көки-дамары билен гопармак герек. Бейле батыр мусулманларың несли

---

[1] Рашидеддин.

мениң агтыкларымың хеммесини өлдүрип чыкар. Шоңа гөрә бу огланың йүрегини кесип мениң тазыма бериң — дийди.

Монгол җеллады өзүниң уссатлыгыны кагана гөркезип билҗекдигине бегенҗинден эринлерини гулакларына етирәйҗек болуп йыршарып, еңлерини чызгап, огланың янына барды. Оны аркан ятырып, монгол адаты боюнча, бир демде пычак билен онуң дөшүни ики яна серпди, элини онуң гапыргаларының ашагына сокды-да онуң кичиҗик, бугарып дуран йүрегини гопарып алды ве оны Чингиз хана элтип гөркезди.

Ол эдил гарры өкүз ялы болуп: «Кху-кху-кху!» дийип, бирнәче гезек бөгүрди, йүзүни чытып, күйкерилип отуран еринден меле атының башыны өврүп, дашлык ёда билен өңе сүрүп гитди.

Синд дерясының боюнда болан шол сөвешден соң Җелаледдин дүрли юртлара айланып, батыр йигитлерден гошун йыгнап, башарныклы урушмагыны довам этдирди. Эмма онуң монголлардан өкде чыкар ялы улы гошуна серкерде болмагы хич баша бармады.

Үчүнҗи бап

ХАҖЫ РАХЫМ МҮРЗЕ БОЛДЫ

Бухарада Махмыт Ялваҗың Хаҗы Рахымы монгол гаравулының ханҗарларындан гутарып, өз сынына япышып йөремәге ругсат берен агшамындан бәри дервүш шонуң ызындан айрылмады, дервүшиң ызында болса, иниси Туган онуң көлегеси ялы болуп йөрди.

Махмыт Ялвач Мавераннахр велаятының тәзе хөкүмдары, Чингизиң оглы Җагатай ханың баш геңешчиси болды. Җагатайың өзи көпленч ав авламак ве мейлис гурамак билен гүмрады, Махмыт Ялвач болса, пач йыгнаярды, татарларың басып алан затларыны хасаплаярды, Монголыстана ызлы-ызына гул иберйәрди, беглериң ташлап гиден өйлерини ве мүлклерини язярды, тәзе салгытлары җар эдйәрди ве шол салгытлары йыгнамак үчин айратын йыгымчылары иберйәрди.

Ол озалкы беглер өз мүлклерине гайдып гелмезлер ве олара өз ерлериңиз үчин салгыт бермели болмар-

сыныз дийип, вада бермек билен илаты өз ерлерине гайдып гелмәге чагырярды, галла ве говача экмеги маслахат берйәрди.

Эмма ол буларың хеммесини гачып пытрап халкы ынҗалдырмак, гөзи горкан илатың өз экин ерлерине гайдып гелмеги ве ыгып йөрен ач адамларың кервен таламакларының бес эдилмеги үчин айдярды. Соңундан ол вадаларың хеммесиниң диңе алдавачдыгы айдың болды, түркмен, тәҗик ве гыпҗак беглериниң дерегине ерлери кем-кемден монгол шазадалары ве ханлары эеледилер, гайдып гелен дайханлар болса, оларың элинде озалкы ялы ишлемели, өз хасылларының хеммесини диен ялы олара бермели болдулар.

Махмыт Ялвач Хаҗы Рахымы өз диванханасының мүрзеси эдип белледи, Хаҗы Рахым болса, өзүниң хош овазлы газаллар дүзмегини вагтлайынча гойболсун эдип, сүрлүп такыр болан уллакан халының үстүнде бейлеки мүрзелериң янында отурып, хер гүн эртирден агшама ченли ыхлас билен хызмат эдйәрди, ол дызының үстүнде хасап язувларыны дүзйәрди, эмләклери язышдырярды, буйруклары ве башга-да хер дүрли мөхүм затлары язярды.

Махмыт Ялвач дервүше хич бир айлык беренокды ве гүнлерде бир гүн оңа шейле дийди:

— Саңа айлык нәмә герек? Ким байлыгың янында йөрсе, онуң элине алтын тозаны сиңер дийипдирлер...

Хаҗы Рахым җогап берип:

— Эмма шахыр дервүшиң элине сиңмез. Көп йыллык сергезданлыгымдан мениң көне япынҗама диңе ёл тозаны йыгнанды — дийди.

Шол вагтда, әлемиң түкениксиз ёлларында дервүшиң йыгнан тозаны мөхүм кагызларың үстүне дөкүлмез ялы, Махмыт Ялвач оңа бир тәзе ала дон багышлады ве хер гүн анна агшамы өзүниң янына барып, чөрек, чай ве хаммам пулы хөкмүнде үч күмүш дирхем алмагы буюрды.

Хаҗы Рахымдан башга адам болса, өзүни багтлы хасапларды: ол эеси ташлап гиден кичиҗик бир өйде яшаярды, ондан өз өйи ялы пейдаланып билҗекди, диванханадан гайдып геленден соң, ол ховлының үзүм далбарының астындакы секиде отурярды, далбардан шейле бир улы-улы салкымлар салланып дурды, хатда

онун хасылы эесине бир йыл экленмәге етҗекди, өйүң янында шейле бир улы белент чынар гөгерип отыр, онун көлегеси хатда гоңшы метҗидин үстүне-де дүшйәр ве дервүшиң кичиҗик өйүни гүнүң җөвзасындан гораярды. Шол ерин өзүнден бир япҗагаз гечип, үзүм агачларыны суварярды. Хаҗы Рахым агшам салкынында өз иниси Тугана алгебра ве арап хатыны өвредйәрди.

Эмма Хаҗы Рахымың гөвнүниң ислейәни мадды тайдан үпҗүн болмак дәлди, онун гөвнүниң ислейәни адатдан дашары вакаларды, шол себәпли онуң йүрегинде ынҗалыксызлык көзи көрейәрди. Өз эдйән иши инди гөвнүне ярамаярды. Диванхана хер гүн йүзлерче арзачы гелйәрди, олар көпленч, асуда илаты монголларың хорлаяндыкларындан налаярдылар, бүтин юрт тәзе басыбалыҗыларын голы астындады, олар халкың арасында гоюн дерисиндәки мөҗек ялы болуп, халан ишлерини эдип йөрдүлер.

Шол вагтда Хаҗы Рахым өз-өзүне: «Бесдир, дервүш! Ким өз мәхрибан халкынын душманына хызмат этсе, ол өвүлмән, нәлетленмәге мынасыпдыр» дийди. Онсон ол йүрегине от берйән затларын хеммесини догрусындан гелип айтмагы гөвнүне дикип, Махмыт Ялваҗың янына уграды.

Хаҗы Рахым баранда Махмыт Ялвач өз аладаларындан дынч алмак үчин, уллакан көшк багында үзүм агачларының чыбыкларыны кесип йөрди. Махмыт дервүшиң сөзүни диңләнден соң:

— Сен эндам-җанына яра салнан ве өртенип, халыс болан мәхрибан ата-ватаныңы ташлап гитмекчи болянмы? —дийди.

— Халкы гулчулыга салыҗылара менин хызмат эдесим геленок...

— Мәхрибан халкымы гулчулыга салыҗылара хызмат эдйәним үчин, белки, сен мени-де бедасыл хасаплаянсың? Бу барада мениң саңа җогабымы диңле. Бизиң хөкүмдарымыз бейик каган Чингиз ханың баш геңешчиси бар, ол хытай, адына Елю Чу-цай диййәрлер. Ол горкман, хемише хакыкаты Чингиз ханың йүзүне айдяр. Бүтин шәхерлери бидерек ёга чыкармакдан Чингиз ханы шонун бир өзи саклаяр. Ол «Эгер бүтин илаты гырып чыксаң, онда саңа ве сениң агтыкларыңа ким салгыт берер?» диййәр. Онуң сөзлеринден соң

Чингиз хан йүз мүңлерче есире рехим эдйәр... Менем өз мусулман халкымызы учдантутма гырылмакдан гутармак үчин Чингизиң оглы Жагатай ханың янында шейле геңешчи болмага жан эдйәрин. Сен Жагатайың йүзүни гөрдүңми? Онуң гөзи залымлык газабындан долудыр. Хер гүн адамларың ишине гараныңда бармагыны сомалдып: «Алып барың!» диен айылганч сөзлери айдяр, шондан соң ол шумбагт адамы өлүме экидйәрлер. Мен болсам хер гүн онуң рехимини гетирмәге жан эдйәрин.

— Мен өз ватанымда галярын. Йөне маңа башга бир иш бер: ган лагталары басан гейимлериң хасабыны язмага ве адамларың гөзяшларыны гөрүп отурмага мениң мундан бейләк рагбатым ёк — диййип, Хажы Рахым жогап берди.

— Ягшы, мен саңа бир мөхүм юмуш буйрайын.

— Айдын, женабым.

— Чингизиң улы оглы, демиргазык ве гүнбатар юртларының хөкүмдары Жучы хан Хорезмиң демиргазык себитлериниң мүлк хөкмүнде берлени үчин, олары өзүне табын этмәге баряр диййип, маңа айтдылар.

— Бухараның ве Самаркандың илатлары өз шәхерлерини сөвешмән бердилер, эмма Гүргенжиң демирчилери билен мисгәрлери өзлериниң шәхерини сөвешмән бермезлер, мен шоны билйәрин.

— Мен Жучы хана бир хат ибермекчи болярын, эмма ёлда, Гызылгум чөллеринде отрядлар пейда болупдыр, олар монголларың үстүне чозуп, олары өлдүрйәрлер. Оларың баштутаны Гара Бүргүт диййилйән бир «гара атлымыш», онуң бичеме говы бир гара аты бармыш. Ол хич эле дүшмейәрмиш. Бичеме көп ёл йөрәп, Гызылгумуң бир бу четинде, бир ол четинде дуйдансыз пейда боляр, ене дуйдурман зым учяр. Оңа ал-арвахлар көмек берйәрмиш диен гүррүң илиң арасына яйрапдыр.

Хажы Рахым:

— Ол «гара атлы» мусулманларың арасында хениз гоч йигитлериң бардыгыны субут эдйәр — дийди.

— Мен саңа бир хат берейин, шоны Жучы ханың өзүне говшурмалы. Сен ол хаты монгол гаравулларының-да, «гара атлының-да» элине дүшмез ялы эдип гизләрсиң. Ёгсам сен өзүңиң-де, мениң-де ишими гөрерсиң.

Хажы Рахым йүзүни ашак салды. «Эгер ол иберениң-де ишини гөрүп билҗек болса, ол нәхили хатка?» Ол йүзүни ёкары галдырды. Агшам шапагы дүшйән алтын асманда үзүм япраклары чатлышып гөрүнди. Махмыт Ялвач бутнаман середйәрди ве онуң назары дервүшиң ичиндәки пикирлерини гөрүп дуран ялыды. Ол өзүниң чал сакгалыны сыпалап, чаларага-да йылгырды.

Хажы Рахым шейле дийди:

— Мен бу хаты Җучы хана говшурайын, оны башга хич ким окамаз. Мен хасамың бир уҗуны көвүп, хаты шоңа саларын-да мум билен бекләрин. Эмма бейик ханың янына етип болармыка? Ол хәзир Гыпҗак сәхрасында урушяндыр, өңүнден чыканлары өлдүришдирип, сүмсүншип йөренлер көпдүр. Мен шу багың ёдаҗыгында сениң аягың астында гырмыллап йөрен бир мөҗежик хөкмүндедирин. Сениң гүйчли элиң астындан гиденимден соң, башыма, гөр, нә гүнлер гелер? Мен «гара атлыдан» горкамок, эмма биринҗи саклавың үстүнден баран бадыма монгол гаравулы тутуп, мени керчеләр.

Махмыт Ялвач эгилди-де ёл билен гырмыллап барян бир гызыл томзаҗыгы алды, оны өзүниң кичиҗик, ак аясының үстүнде гойды. Томзаҗык алңасаклык билен йөрмүл-йөрмүл эдип, онуң бармагының уҗуна барып етди-де ганатҗыгыны язып, учуп гитди.

— Мүңлерче уршуҗының гечип билмеҗек еринден сен шу томзаҗык ялы гечип гидерсиң. Сен кераматлы дервүш болуп, ене көне япынҗаңы эгниңе аларсың. Бир үмсүм эшек тапып, оңа китап барыны йүкләрсиң. Сени монгол саклавларының тутмазлыгы үчин болса, мен саңа лачынлы алтын пайса берерин.

— Иним Туганы нәме эдейин?

— Сен оны шәгирт эдинип, яның билен әкидерсиң. О тайда, Җучы ханың лагеринде ол уруш ишини өвренер. Эденли җигит болар. Ёлуң ак болсун!

— Аркайын бол, элимде барыны эдерин.

— Йөреҗек ёлуңы йөрәп гутараныңдан соң, мениң үчин алланы чагырып, дога окагын, мен саңа ягшылык эдйән бир гарры адамдырын.

Дөрдүнҗи бап

«ГАРА АТЛЫ»

Хаҗы Рахым билен Туган агшамара ёла дүшүп уградылар ве базардан бош себетли гайдып барян оба адамларына гошулдылар. Ёлагчыларың хеммеси кем-кемден, бири-бириниң ызындан гапдаллара совулып, өзлериниң янан обаларына гирип гитдилер.

Хаҗы Рахым өз дәбине гөрә, арап айдымларыны хиңленип, эндиган, бирсыдыргын йөрәп барярды. Туган инди токарҗа болупды. Етишип барян огланда болшы ялы, онуң гөк селлесиниң ашагындан гара гулпагы салланып дурды. Онуң аркасында ёл торбасы барды, узын таяга даянып, өңлеринден душян байырларың үстүне еңиллик билен ылгап чыкярды, хемме зада хөвес эдип, хемме зада дүшүнҗек болуп, узага, думанлап дуран даглара середйәрди. Ол инди гүлүп-ойнап яшаярды, онуң бу яшайшы өзүниң Гүргенч түрмесиниң ерземининде гечирен агыр айларындан соң ылайта-да шатлыклы болуп гөрүнйәрди.

Гара эшек узын гулакларыны галгадып, йыгы-йыгыдан басып, берк тойнакларыны тыркылладып, дикирдәп барярды. Эшеге йүкленен торбаларда китап барды, арап хем парс шахырларының гошгулары язылып товланан кагызлар хем-де бирнәче гүнлүк азык барды.

Ҡәмахал узакдан тозан туруп, сонра агачларың аңырсындан бир улы беге саклав болуп барян я-да галла йүкли кервенлери гораян монгол атлылары чыкярды. Монголларың бири бейлеки атлылардан сайланып, Хаҗы Рахымың янына дазлап гелйәрди-де:

— Ҡим боларсың? Нирә барярсың? — дийип гыгырярды.

Хаҗы Рахым сесини чыкарман, сопбаҗыны еңсесине сүйшүрйәрди ве онуң маңлайында инчеҗик гуршава беркидилен, учуп барян лачын суратлы алтын бөлеҗиги гөрүнйәрди. Шол вагт эййәм ёкары галдырылгы гамчылы эл ювашлык билен ашак гайдярды ве ол монгол «Байартай! Урагш!» (Хош гал! Гидибер!) дийип, атыны дуран еринден ызына өврүп, өз отрядының ызындан йүзин салярды.

Дервүш болса, өзүниң чүри сопбажыны ене маңлайына чүмүрип, ёла рована болярды, шол бармана тәзе айдым айдып уграярды:

Йөр, эшегим, өңе йөре бат билен,
Ахлы, вайлы ол мекана баралы.
Көп йигитлер сөвеш этди ят билен,
Кими өлди, ким йыкылды яралы.

Бир чөл-беєванда алаңлыгың аңырсындан бирден бир дөрт саны атлы чыкды-да ёданың угрунда кесерлип дурды.

Олардан бири, гүне яныл шар-гара болан йыгырт-йыгырт йүзли бир гарры:

— Дуруң! Сениң адың нәме? — дийип гыгырды.

— Эссалавмалейким! Саңа мениң адым нәмә герек? — дийип, дервүш жогап берди.

— Мен сени танадым! Менден сыпып билмерсиң! Монголлара масгара болуп сатылан мусулман Махмыт Ялважың мүрзеси болуп ишләпдиң. Сен оңа халкы таламага көмек берйәрдиң, шонуң үчин хәзир мениң ханжарым сениң сатлык тениңи парчалар!

— Сениң сөзлериңде ики дамжа сап хакыкат бар, галанларының хеммеси габахат төхмет.

Гарры газап билен:

— О нәхили төхмет? — дийип, гыгырып, ханжарыны гыныңдан чыкармакчы болды.

— Хорматлы мусулман Махмыт Ялважың мүрзеси боланым догры, мениң өлжегимем догры, хей-де өлмежек адам болармы? Эмма мен хич хачан хич кими таламок, йөне монголларың талап алан затларыны узын-узын кагызлара язярдым ве дат эдип, Махмыт Ялважың янына арз билен гелйән, хорланан адамлара арза язып берйәрдим.

— Эгер сен эдил шу ериң өзүнде сопбачлы келләңи алдырмажак болсаң, хәзириң өзүнде бизиң ызымыза дүш, өзүңем гачаймакчы болмагын — дийип, янкы гарры гыгырды.

Дервүш гөврүмини гиң тутмак билен:

— Мениң чагырылан ериме иринмәм болмаз. Йөне сен маңа өз адыңы айтмадың. Барды-гелди сен бизи өлүме сезевар эдәйсең, мен алланың өңүнде кимден гөрерин? — дийди.

Атлылардан бири:

— Алла сениң ишиңе гарамаздан өңүрти, «гара атлы» сенин ишиңе гарар. Бизиң сердарымызың өңүнде оюн эдесиң гелмез — дийип, жогап берди.

Атлылар ёлдан совлуп, гөни демиргазыга йүз тутуп, гызгын сары чәгелик билен гидип градылар. Гурак, сейрек от-чөплер, кә ерде сомалып дуран йылгынлар, дыр-пытрак болуп гачышып гидйән хажжыклары гөренинде төверек-даш тукат болуп гөрүнйәрди. Туган Хажы Рахыма пышырдап:

— Биз инди өлмели болдукмы? Шу герекмез ёла сен нәме үчин разы болдуң? Самаркантда биз нәхили парахат ве хошбагт яшаярдык — дийди.

— Өңүнден горкмалы дәлдир. Шу гүнки гүн хениз гутаранок, алманы асмана ат, ере дүшйәнчә — я пелек!

Ёлагчылар йүзлерини демиргазыга тутуп, узак йөредилер. Ахырсоңы, атлылар чалажа билдирип дуран ики ёданың чатрыгына етип, атларының башыны чекдилер. Оларың бири бир алаңың үстүне чыкып, чар тарапа узак серетди, соңра элини гүнбатара узадып:

— Шу яна гитмели, тизрәк! Гүн яшып баряр — дийди.

Мазалы гараңкы дүшенден соң Хажы Рахым башгалар билен билеликде бир одуң башына барып етди. От якып отуранлар бир гуры жарың ичиндедилер. Гараңкының ичинде гачаймасынлар дийип, дервүшиң ве Туганың эллери аркаларында даңылгыды, боюнларына танап атылгыды. Булары тутан гарры одуң башына элтип, чөке дүшүрди. Бейле янларында болса эшеги даңдылар.

Одуң башындакы кичеңрәк бир халының үстүнде агажет, аграс йүзли бир түркмен айбогдашыны гуруп отырды. Онуң гүне янан бүрүнч йүзүнде тегеленип дуран гөзлери яныл дурды. Онуң янында халының үстүнде улы ханжар ятырды.

Хажы Рахым бу айбогдашыны гуруп отуран түркмене сиңе-сиңе середип: «Бе, бу текепбир йигиди ниреде гөрдүмкәм?» дийип ичини геплетди.— Өзи-хә шол хай-хайлы «гара атлыдыр»...

Онуң эгнинде гара чәкмени, башында арканрак гейлен гара телпеги бар, бейле янында белент гара ат даңылгы дур. Одуң башында көне-күшүл гейимли, эмма күмүш билен безелен өрән говы яраглы йигримә голай

җигит отырды. Гетирилен есирлере бирлери гүлүмсирәп, бейлекилери гахар билен середйәрдилер.

Җигитлерден бири гара эшегиң үстүндәки бир торбаны алып силкенде онуң ичинден бирнәче чөрек, бир дүвүнчек кишмиш, бир гавун ве бир бөлек туршы пейнир чыкды. Соңра унлы торбаны эшекден дүшүрип, эмай билен ерде гойды. Үчүнҗи торбаны силкди. Онуң ичинден сыя габы билен бир галамдан, бирнәче китап, бирнәче дүйрүм кагыз, түпең уссасының гураллары чыкды.

Гөзлери тегеленип дуран җигит бир китабы элине алды-да эйлесине-бейлесине өврүп гөрди, бирнәче сахыпасыны агдарды, соңра:

— Нәме мунда узын сакгал, гарны ёгын ымамларың өз хор-хомсы хем ач шәгиртлериниң келлесини долдурян өвүт-үндевлери язылыпмы? — дийип сорады.

Хаҗы Рахым:

— Ёк, ягшы йигит. Бу китап әлеми алан бейик Исгендер хакында гүррүң берйәр — дийип, җогап берди.

— Ол батыр эсгер хакында язылан сөзлери диңләсим гелмәнем дуранок! Йөне сениң казаң долупдыр. Хәзир Эзрайыл гелип җаныңы алар.

Хаҗы Рахымы гетирен гарры оны эшегиң янына элтди-де гушагына гысдырылгы гезлигини гынындан алңасаман согурды ве өзүниң гатаңсы эли билен дервүшиң эңегинден гаңрып тутды.

— А-хав, атам, дур энтек, өлдүрме! — дийип, кимдир бири гыгырды.— Бизиң сердарымыз бейлеки китапларда нәме языланыны билмек ислейәр.

Демигип өлмегине аз галан дервүш гырык сес билен:

— Бейлеки китапда чөлүң эдермен барсы, тәҗирлериң гөзүниң одуны алан Гара Бүргүдиң эдерменликлери хакында языпдыр — дийип, җогап берди.

Отуранларың сердары:

— Дур! Гарры, гойбер оны!..— дийип, китабың сахыпаларыны агдарышдырып, уршуҗыларың сөвешлерини шекиллендирйән суратлара середип уграды.

Ол гарры онсоң Хаҗы Рахымы итерләп, кәйинҗирәп, гапдала чекилди.

Хаҗы Рахым йылдызлары петрешип дуран гараңкы асмана, шатырдап янян одуң гызыл ялнына, отуранларың газаплы йүзүне, төверекдәки чөл гумлара серед-

йәрди, ичинден болса шейле пикир эдйәрди: «Ким мениң дадыма етишер? Мениң ялы ыкманда хич ким рехим этмесе-де, ша түрмесиниң гараңкы ерземининден чыкан шу түпең уссасы оглана бу уршуҗыларың рехими гелмели ахырын. Эмма дервүш учурымдан ашак гайдайса-да гыссанмалы дәлдир, онуң япынҗасының гаяның чыкдына илишмеги я-да учуп барян гарагушуң оны өз ганатының үстүне алып гитмеги мүмкиндир...» Янында дуран Туган болса:

— Бизиң казамызың доландыгыны гөрмейәңми нәме? — дийип пышырдаярды.

— Гүн хениз гутаранок. Өңүмизде узак гиҗе бар. Гиҗәниң нәмелер гетирҗегини ким өңүнден айдып билер? — дийип, дервүш җогап берди.

«Гара атлы» сары гайыш сахаплы китабы өз гаршысында халының үстүнде гойды-да шейле дийди:

— Даң йылдызының догмагына аз галыпдыр. Дөнүклериң бу хызматчысыны өлдүрмәге соңам вагт тапарыс. Бу сергезданың гүррүңини диңләйсек нәдеркә, гой бу бизе бир батыр пәлваның эдерменликлери хакында гүррүң берсин.

Туган пышырдап:

— Саңа шейле газап билен гараяркалар, дызыңа чөкүп, булара гүррүң эдип берҗекми? Бир сөзем айтма. Гой, бизи хәзириң өзүнде өлдүрәйсинлер! — дийди.

— Сабыр эт. Гиҗе узакдыр, гелҗегиң бүтинлей үйтгешик болмагы мүмкиндир...— дийип, Хаҗы Рахым җогап берди.

— Гой, гүррүң берсин. Билбилиң капасда болан вагтында эркинликдәкиден говы сайраян вагты-да боляндыр — дийишдилер.

Хаҗы Рахым гүррүңе башлады:

— Онда гулак асын. Мен сизе хәзир Икибуйнузлы Исгендер хакында дәл, Рүстем-Зал хакында дәл, шөхратлы сәхра гаракчысы Гара Бүргүт ве түркмен гызы Гүлҗемал хакында гүррүң берейин...

Отуранларың сердары «Гүлҗемал» сөзүни эшиденде дессине йүзүни ёкары галдырып, дервүшиң йүзүне җиңкерилди, бир зада геңиргенен ялы болуп, гашларыны герди. Ол саг гапдалына гышарды, тирсегине даяныпа: аясыны яңагына диреди ве янып дуран гара гөзлерини эллери даңылгы гүррүңчә дикип, онуң гүррүңини үнс билен диңлемәге башлады.

Бәшинҗи бап

ХАЖЫ РАХЫМЫҢ ЭРТЕКИСИ

Ол гыз мениң душумдан чалт-чалт йөрәп геченде, онуң көйнегиниң бир чети маңа галташды.

(Гүндогар эртекисинден)

«Гүлҗемал улы түркмен чөлүндәки бир гарып обада гарыпҗа чопанды — дийип, Хажы Рахым хиңленйән ялы болуп гүррүңе башлады.— Гүлҗемал көп айдым билйәрди.

Онуң гузуларыны сува якмага сүренде айдян айратын айдымҗыгы барды, башга бир мылайым ве шатлыклы айдымында гузуларына аркайынҗа отлабериң, узага дагамаң дийип ялбарярды.

Эмма бир айдымы ховсалалыды, хасратлыды, арасы үзүлип чыкян овазлар билен, йыртыҗы мөҗек якындадыр дийип, азашан гузулара хабар берйәрди, чөпүң дүйбүнде үмсүм гәвүшешип ятан гузулар ол айдымы эшидип, ерлеринден тарпа дурярдылар ве эли узын таяклы Гүлҗемалың дуран ерине бака уграярдылар, узын түйли үч саны уллакан көпек болса, ыза галан гузуларың дашында үйрүп айланярды ве бүтин сүрини бир ере йыгнаярды.

Гүлҗемал өзүниң билйән айдымларының хеммесини көп йыллап чопан болан ве түйдүк чалмага өкде дайысы Горкут Чопандан өвренипди. Горкут Чопан өзүниң бүтин узак өмрүни гарып, оба чопаны болуп гечирди, обаның четинде бир көнеҗе, Горкудың өзи ялы гышаран өйҗагазы бар болса-да, хер гүн бир өйде гезегине нахар эдинйәрди.

Онуң аялы өлди, соңра Хорезм шаның дагдакы эркин овганлар билен уршунда ики оглы өлди, шондан соң онуң еке өзи галды.

Горкут Чопаның узак обада бир адама әре берлен гызы гүнлерде бир гүн өзүниң кичиҗик гызыны гетерип гелди ве бирнәче гүн кеселләп, ол хем өлди. Онуң йүзи гөм-гөкди, ган өен ерлери барды. Оңа нәме боландыгыны хич ким билмейәрди, Горкут Чопан болса, сораянлара:

— Алланың халышыдыр-да! Хер бир аял машгала

говы әр етдирмейәр! — дийип, гиң еңи билен өзүниң йыгырт-йыгыт, гаралан йүзүни япярды.

Горкут Чопан агсап уграң гоюна середиши ялы, өзүниң эгенчисине илки өрән говы середйәрди, чөлде сүриниң ызына дүшүп, йөркә-де, оны бир санажың ичинде отурдып, кәмахал кеселлән гузы билен билеликде аркасына алып йөрйәрди.

Гүлҗемал кем-кемден улалып, соңра онуң яны билен ылгап йөрйәрди, дайысы түйдүк чаланда өзүниң инчеҗик сеси билен айдымҗык айдярды, ыза галан гузулара итлер билен билеликде середйәрди. Гүлҗемал ене бирнеме улаландан соң Горкут бирден: «Мен мундан бейләк чопанчылык этҗек дәл, мундан бейләк өйүмиң көлегесинде кечәниң үстүнде гышарып ятҗак, мениң дерегиме егенчим гузы бакар» дийди. Шол вагтлар онуң өзүнден улы аял доганы түйи дүшен бир эшегини сүрүп гелип, онуң өйүнде яшамага башлады.

Горкут Чопан чөлде бир шейтана душупдыр ве өз егенчисини шоңа сатыпдыр дийип, обада гүррүң эдип уградылар. Башгалары Горкут гарры бир гум депесинден хум тапыпдыр дийййәрдилер, шулара меңзеш башга-башга затлары хем тослаярдылар. Эмма Горкутда бирден бир гадымы мис газаның пейда боландыгы, өйүниң ёкарсындан хемише түссе чыкып уграндыгы ве гарып чопаның өйүне геленлере чай бермәге башландыгы догруды.

Ахырда гарры үчин мөхүм вагт гелип етди — егенчисини әре чыкармалыды. Бейле гыза галың алып, дүели, атлы, сыгырлы, гоюнлы болмагы мүмкинди. Шол вагтда гаррының аладасы болмаз, кечәниң үстүнде иследигиче чал ичер ятар, гүндизине булутлара, гиҗесине йылдызлара сын эдер. Маллара болса, аял доганы, гызы ве гиевиси середер.

Горкут егенчисини әре бермәге алңасамаярды, сөз айтмага гелйәнлериң хеммесинден барха көп галың сораярды. Гудачылыга геленлериң хеммеси гарып чопаның небсевүрлигине гең галып, умытларыны үзүп, ызларына гайдярдылар. Эмма бири барды, ол гаршы-гаршы гелип, сөз айдярды. Ол улы ёлларың мешхур барсы, кервенлериң пири гаракчы Гара Бүргүтди.

— Гызы сөййән адам галың үстүнде чекелешмез — дийип, Гара Бүргүт айдярды. Ол гарры Горкудың соран задыны бермәге вада берди. Эмма ол хер гиҗе

геленде гарры оңа гутарныклы җогап бермейәрди, пикирленип гөрейин дийийәрди.

Эмма гаррының диени болмады, йылдызлара середип санаян дүелериннден-де, атларындан-да, гоюнларындан-да галды. Патышаның җигитлери өтен йылың, шу йылың ве гелҗек йылың салгытларыны йыгнамага гелдилер. Олар көп аты, маллары әкитдилер, шонда бейик патышаның раятлары өзлериниң иң говы гызларыны шоңа бермелидирлер дийип, Гүлҗемалы-да алып гитдилер.

Гиҗәниң бирмахалы Горкут Чопаның өйүне гаракчы Гара Бүргүт гелди. Ол узынлы гиҗе кечәниң бир четинде отурып, шол гелен җигитлер хакында, оларың баштутанының кимдиги, атларының нәхилидиги хакында, атларының эерлериниң нәхилидиги хакында сорашдырды. Гаррыдан чинтгәп сорашдырандан соң шейле дийди:

«Инди мен олары гиже гөрсемем танарын ве Хорезм деңзиниң дүйбүнде гизленәйселер-де тапып, икини ислемез ялы эдерин. Гүлҗемалы болса, мен тапып саңа гетирип берерин, яшулы, шондан соң уллакан той тутуп, оңа өйленип, өз өйүме әкидерин. Мен саңа бир дүе, тайлы байтал, гөлели сыгыр ве докуз гоюн бермәге боюн болупдым, эмма инди шолардан докуз эссе көп зат бермәге боюн болярын, йөне менден башга хич киме сөз берме! — дийипдир.

Галының ужундан бердиги эдип, Гара Бүргүт Горкут гаррының дызының үстүне бир халтаҗык күмүш дирхем ташлап, гиҗәниң гараңкысында гөзден йитип гидипдир...»

Эртеки айдып отуран Хажы Рахым шу сөзлерден соң гүррүңини гоюп, хыкылап эгилди-де бир янына йыкылды.

Одуң башында отуран җигитлер:

— Онсоң нәхили болды? Гаракчы ол гызы тапдымы? — дийип сорадылар.

Хажы Рахым иңләп:

— Вай, өлйән! Батыр гаракчының ве гөзел гызың гөрмедик гүни галмады! Йөне вели мен мундан бейләк гүррүң эдип билҗек дәл, йүп мениң элими кесип баряр, онуң хем үстесине ядадым — дийип, җогап берди.

«Гара атлы»:

— Онуң эллерини чөзүң! — дийип буюрды.

Хажы Рахым:

— Мениң инимиң-де яралы эллерини чөзүң! — дийди-де аркасына агдарылып, гөзлерини юмды.

Гарры түркмен нәгилелик билен хүмүрдәп, есирлериң икисиниң-де эллерини чөзди. Олар чәгәниң үстүнде ынжалыклырак отурдылар, шондан соң дервүш гүррүңини довам этдирди:

«Гара Бүргүт даңданлар сәхра билен барярка патышаның оглы Җелаледдине душ гелди. Ол йигит җерен ковалап, азашыпды, ёлдашлары ыза галыпдылар. Ол ачлыкдан ве сувсузлыкдан гаты хорланып, ядав атыны идекләп барярка бирден гарры Горкут Чопаның өйүни гөрди. Горкут Чопан оны мыхмансөйүҗилик билен кабул эдип, онуң өзүни нахарлады, атыны иймледи. Шол вагтда төтәнден Гара Бүргүт гелип гирди. Онуң кимдигини танаман, Гара Бүргүт өз душманының оглы билен узак вагтлап гүррүңлешди. Яш шазада хошлашып, Гара Бүргүди шәхериң четиндәки өз Тыллалы көшгүне мыхманчылыга чагырды. Ол өз өңүнде дураның йигренҗи шаның оглудыгыны шондан соң билип галды. Эмма мыхман кабул этмек кануны мыхманы өрән хорматламагы талап эдйәр, шол себәпли Гара Бүргүт онуң бирҗикде гөвнүне дегмеди ве яш ханыңка мыхманчылыга бармага сөз берди.

Тиз вагтдан Гара Бүргүт шаның оглуныңка мыхманчылыга бармак үчин пайтагта уграды. Эмма ол яш ханың йөнекей адамлар билен достлук эдйәндиги, чөл чарваларыны-да, ыкманда дервүшлери-де, узак юртлардан гелен ёлагчылары-да өзүниң шәхерден дашардакы көшгүнде кабул эдйәндиги үчин ша оны халамаярды. Мениң гаршыма дилдүвшүк тайынлаян болаймасын дийип, ша горкярды ве онуң хер бир гымылдысына середйәрди. Шоңа гөрә, онуң көшгүниң ве багының дашында хемише саклав дуруп, онуң өйүне гелип-гидйәнлере середйәрди.

Гара Бүргүт Тыллалы көшгүне баранда шаның оглы оны шатлык билен кабул этди, бол ныгмат билен хеззетледи, сазандалар болса, гадымы уруш айдымларыны чалдылар, айдым айтдылар. Гиҗәниң бирмахалы Гара Бүргүт ёла дүшмекчи боланда, хан оңа эртире ченли галмагы маслахат берди, шонда ол шәхериң

чәклериндеи аркайын чыкып гидер ялы саклав бержекдигини айтды.

Гаракчы:

— Гара Бүргүде дегип билен адам болмаз! Мениң үстүме чозмакчы болайсалар, мениң ханжарым йигрими жигитден-де горкмаз...— дийип, багың дервезесинден чыкды. Эмма шол ериң өзүнде балык тутулян мәкәм бир тор онуң үстүне ташланды, эллериниң дашына чоланды, ол хатда ханжарыны-да чыкарып билмеди. Жигитлер оны сүйрәп, суд ве жеза өйүне алып бардылар.

Гижәниң бирмахалы желлатларың улы баштутаны, «гахар беги» Жахан пәлван Гара Бүргүтден сораг эдип уграды, яш ханың өйүне нәме үчин гелендигини билжек болуп, онуң тенине көз басмага башлады.

Гара Бүргүт:

— Татар ханының гылял сүрүсинден иң говы аты огурлап бермәге боюн болдум! — дийип, бир айданыны тутуп отурды.

Жахан пәлваң тутанъерли жигитден сораг этмекден ве оны гынамакдан ядап, оны «Ар алыш минарасына» элтмеги буюрды.

Гара Бүргүди гараңкының ичинде бир белент минара элтдилер, желлатлар хешерленшип, онуң дашына айландылар. Бирден кимдир бири онуң гулагына ювашжа чавуш чакып: «Элиңи саг тарапа узатсаң, демир халка бардыр, шондан япышгын» дийди. Шол махал онуң эллери йүп билен даңылгыды, эмма йүпүң бирден говшандыгыны, бир нәтаныш достунының йүпи кесендигини дуйды. Гара Бүргүт өзүниң горанмага эййәм тайындыгыны дуйдурман, хич бир гаршылык гөркезмән, минара гирди ве эгрем-буграм болуп гидйән басганчак билен ёкары чыкды. Ёкарда, таягың ужунда янян летдәниң өчүгси ышыгында бир кичижик гапы ачылды. Гаракчыны шол гапа итерләнлеринде, гирмежек болуп, гүйжүниң барындан аркан гайышды. Бирден ышык сөнди, гаракчы чалтлык билен бир элини бошатды ве саг тарапдакы демир халканы дессине тапды. Кимдир бири: «Бир ит кемелди!» дийип гыгырды. Гапы шаркыллап япылды, Гара Бүргүт болса, түм-гараңкының ичинде ерден дирегсиз салланып галды...

Гара Бүргүт чеп элини йүпден бошатжак болуп, салланып дурды, ахырсоны зордан бошатды, шондан

соң ики эли билен аслышып, салланып дурмак бирнеме аңсат болды. Даң атып, илкинҗи көне минараның ышларындан геченден соң, җигит өзүниң минараның иң ёкарсындадыгыны билип галды, ашагы дүйпсүз гиден чукурды, шол ерден бир тутук аррылды эшидилйәрди, гара-гара затлар айланышып йөрди ве сүңк үйшмеклери гөрүнйәрди. Эгер-де гизлин достлардан көмек геләймесе, халкадан шейдип узак салланып дурмага гүйҗи етҗек дәлди».

Хаҗы Рахым ене сесини кесип, первайсызлык билен ода серетмәге башланда, одуң башында отуранлар:

— Онсоң нәме болды? Гара Бүргүде, Гүлҗемала нәме болды? — дийип, ерли-ерден сорадылар.

— Мениң иниме бир азаҗык сув хем чөрек берсеңиз болмаярмы? Менем богазымы өлләйсем кем болҗак дәл, мен эртирден бәри бир овурт сув ичемок...

«Гара атлы»:

— Оңа чөрек, кишмиш, башга-да мениң нәмәм бар болса, бериң. Айдыбер, дервүш, гүн догмагына аз галды...— дийди.

Хаҗы Рахым бир окара чал ичип, ене сөзе башлады:

«Шол вагтда шаның оглы өз багында бир улы гара агаҗың ашагында хич бир зады гайгы этмән, өз говы гөрйән атларына гавун керчәп берйәрди. Онуң хемме ерде ыхласлы достлары барды, шол достларының бири йүзүни басырып гелди-де онуң чөлден гелен мыхманының онуң багының даш гапысында тутуландыгыны, ша саклавының баштутанының янына элтилендигини, соңра болса «Ар алыш минарасына» әкидилендигини ювашлык билен гүррүң берди.

Яш хан бичеме гаты гахарланды. Ол өз җигитлерине атланмагы ве сөвеше тайын болмагы буюрды. Җелаледдин янына йүз саны яраглы атлы алып, шәхере тарап ат салды, өңүнден ылгашып чакян көче сакчыларыны гыран-җыран эдип, адам өлдүрилйән белент минараның янына барды. Йүзүни саллап дуран сакчы булары гөрүп, горкусына гачып гитди, җигитлер болса, дашаркы гапыны палта билен дөвдүлер. Җелаледдин басганчак билен минараның ёкарсына чыкды, шол ерде икинҗи гапыны дөвмели болды.

Шол икинҗи гапыны ачанларында, адамлар алланичигси болуп, ыза чекилдилер, эдил ишигиң аңырсындан гап-гараңкы чукур башланярды, саг тарапда, эдил

диварың янында бир демир халкадан бир адам салланып дурды. Җигитлер оны эмай билен дартып алдылар-да гөтерип, басганчага элтдилер. Җелаледдин бир летдэ от берип, ашак серетҗек болды. Ашакдан янып дуран бирентек гөз середйэрди ве газаплы аррылды эшидилйэрди. Хан янып дуран летдэни ашак зыңып гойберди. Летде пырланып ашак гитди, ашакда болса, түйлек, улы-улы адамхор итлер чыңсашып думлы-душа гачдылар.

Җелаледдин:

— Валла, эгер-де мен ша болайсам, бу минараны ойлап тапанларың этини чекелетмек үчин шу айылганч көпеклери саклардым — дийди.

Яш хан минарадан дүшүп, атланды. Башга бир эерли ат Гара Бүргүде гарашып дурды. Җигитлер атларыны сүрүп, шэхериң ичинден гечип гитдилер ве диңе даш дервезеден гечeнлеринден ве өңде түкениксиз эндиган сэхра гөрненден соң, Җелаледдин өзүниң халас эден Гара Бүргүдине йүзленди:

— Сен ша җеллатларының элине дүшүрҗек болуп, билгешли чагырыландырын өйден дэлсиң-де хернэ? Мен сени өз Тыллалы көшгүме ене чагырмакчыдым велин, җеллат Җахан пэлваның ит огулларының пенҗесине ене дүшермикэң дийип горкярын...

— Онуң ялы бет пикир мениң келлэме геленок. Ругсат берсең, мен өз мэхрибан чөлүме гайдайын. Ол ер чыплак гум болса-да, оты гатырак, сувы шоррак болса-да, ол ерде азатлык ве шатлык бу ердэкиден, шу гөзел көшклердэкиден, белент минарадакыдан ве мэкэм галалардакыдан хас көп.

— Мен сени саклап дурҗак дэл. Йөне мен сениң бир ислегиңи ерине етирэйсем говы болҗак, сен мен себэпли хорлук чекдиң ахырын.

— Мениң сенден бир хайышым бар. Мени хорланлар мениң дашыма балыкчылык торуны чолап, мениң җөвхер ханҗарымы алдылар. Оны гөтерйэн келпeңиң элинден алянчам, өз җигитлериң бириниң агзы йити ханҗарыны маңа бермезмиң?

Яш хан өзүниң гыммат бахалы дашлар билен безелги шемширини билинден айрып, оны Гара Бүргүде берди.

— Ал, дакын шуны, шөхрат билен гөтер ве муны асуда кервен чекип барянларың гаршысына гынындан

чыкарман, бизиң тайпамызың душманларының гаршысына чыкар. Сениң астыңдакы шу гара ат шу гүнден бейләк сениңки болсун. Шуны мүнүп, сен ватанымызың душманларына гаршы урушмага гидерсиң.

Гара Бүргүт:

— Мениң сенден ене бир сорагым бар — дийипдир.

— Айт!

— Ша көшгүнде эдилйән ишлериң хеммесини сен билйәнсиң, бизиң түркмен тайпамыздан болан, Гүлҗемал атлы гыза нәме боландыгыны айдып билмезмиң? Ол гарры шаның гөвнүни ачмак үчин шаның көшгүнде болмалы дийип, зорлап әкидилипдир.

— Билйәрин. Ша ол Гүлҗемал гыз үчин көшк багларының биринде айратын өй дикип бермеги буюрды. Эмма ол гыз өрән тутанъерли ве боюн эгмезек экени. Бизиң шамызың боюн эгмезек есир гызларының дучар эдилйән хасратлы кысматы онуң хем үстүнден инәймесе ягшыдыр.

Гара Бүргүт:

— Көп саг бол, хорматлы хованларым! Барды-гелди саңа мениң көмегим герек болайса, мени чагыргын, даглардан, учурымлардан гечмели болайса-да мен хаял этмән гелерин — дийди.

Гара Бүргүт гара атының башыны өврүп, өз чөлүне тарап гитди. Ол тиз вагтдан угруны үйтгетди ве шәхерлериң иң гөзели, дуршуна баг болуп дуран Самарканда барян ёла чыкды.

Аты ювашҗадан йөрәп барярды, җигит болса, хиңленип отырды:

Бады саба етирди сөйгүлимиң саламын,
Хер бир сөзүн ярымың сөйги билен аламен.
Етир мениң арзымы, алып дөвлет галамын,
Эгер сен дип өлсем-де истейүр высал сени.

Гара Бүргүт пикир дерясына гарк боландыгы үчин:

— Ёл бериң! Ёлдан совлуң! Патышаның янына чапар баряр! Патышаның хут өзүне хат говшурмалы! — дийип, улы гыкылык эдип гелйән бирнәче җигит оны тас ёлдан пызыпды.

Бирнәче атлы бир узын танапы дартып, улы тозан турзуп, ат салып гелйәрди, танапың бир уҗы эриң гашына даңылгыды. Атың үстүнде отурдылып, йүп билен

даңылан чапар ат чапып барярка атың үстүнде чайканып ве келлесини ики яна уруп, уклап отырды.

Чапарың атының шәхер дервезесине етмек үчин иң соңкы гүйҗүни тиҗейәндиги гөрнүп дурды, атың бурны тазлап дурды, гуйругыны булайлаярды, ша чапарыны адатча бир обадан бейлеки оба ченлиуградян җигитлериң оны танап билен дартып баряндыклары себәпли аяк атып барярды.

Ат чапып баршына бирден гүпүләп йыкылды. Атлылар атларының башыны чекдилер-де атларындан бөкүп дүшдүлер, далҗыгып халыс гүйчден гачан аты турузҗак болдулар, эмма оларың сынанышыгы бидерек болды, тозанлы ёла онуң бурнундан гара гойы ган гидип уграды.

Чапар шол йыкылышына бутнамады. Онуң бар айданы шу болды: «Шаның гызы шаның өзүне мөхүм хат иберди, гала минарасында топалаңчылар тарапындан дашы габалды. Самаркандың хемме илаты шаның җеллатларына ве салгыт йыгнайҗыларына гаршы гозгалаң туруздылар. Илат олары парчалаяр, мейитлериниң тикелерини болса, дереклерден асярлар. Мен болсам, өци-соңы өлмели...»

Чапар шу сөзлери айдып, маңлайыны юмругының үстүне гойды-да гөзлерини юмды. Ол чапарың янына Гара Бүргүт барып, оңа шейле дийди:

— Телетин торбаңы маңа бер. Хаты мениң өзүм шаның элине элтип берейин. Өзүң болсаң, бу ерде өлен атың янында булашып ятма, хол ерде, агаҗың көлегесинде ят-да укыңы ал. Сениң хаты говшурмага кән бир ховламаяндыгыңы билйәрин, сени зорлук билен сүйрәп барярлар, себәби ша «шум» хабар элтен чапарың келлесини алдыряр.

Тозана булашан чапар:

— Шу ерде дынч алаяным мениң өзүмем кем гөремок — дийди-де торбасыны Гара Бүргүде узатды. Бир гапдала айрылып, отуң үстүнде гышараны билен хор чекип уграды.

Гара Бүргүт танапың уҗуны эериниң гашына илдирип:

— Сүрүң! — дийип гыгырды ве атлыларың хеммеси шаның пайтагты ниредесиң дийип атларыны гамча басдылар.

Өзүни уградып барян атлылар билен билеликде Гара Бүргүт көшгүң белент дервезесине барып етди. Патышаның гызындан мөхүм хабар гетирен чапарың өңүнде гапыларың хеммеси ачылды. Гарры горра ачарларыны шакырдадып, чапары эгрем-буграм ёллар билен әкитди, Гара Бүргүдиң юрдуң газаплы хөкүмдарының өңүне барып дурмагына аз вагт галанда, ол жигит диварың аңырсындан: «Вай, дадыма етишиң! Өлдүм!» диен аял сесини месе-мәлим эшитди.

Инди шейле горкулы ве зарын чыкан бу сеси Гара Бүргүдиң танамажак гүманы бармыды! Өзүне Желаледдиниң багышлан шемширини ур-тут гынындан чыкарып, ачарчы гаррының үстүне топулды-да деррев гапыны ачдырды. Ичине бойдан-баша халы какылан тама Гара Бүргүт арслан ялы бөкүп гирди. Түркмен гызыны патыша хорлаяндыр диен пикир Гара Бүргүдиң келлесине гелени билен ол дергазап болуп, патышаны чапмак пикири билен оны агтарды, эмма ол тамда бир адам-да ёк экени, йөне бир күнжекде Эйран яглыкларының үстүнде эндамы гара тегмилли бир сары барс арлап, гырада гүберип ятан халыны пенжелери билен чекелейәрди.

Гара Бүргүт өз шемширини ики саланда йыртыжының келлесини тогалады-да халыны ёкары галдырды. Халының ашагында сары япрак ялы титрәп, Гүлжемал өзүнден гидип ятырды.

— Хайсы пәли яман бу начар гызың үстүне йыртыжы барс гойбердикә? — дийип, Гара Бүргүт гыгырды ве өзүниң шонча көп вагтдан бәри сөйүп йөрен гөзелиниң баш ужунда келлесини эгди.

Шол вагт патышаның өзи улы-улы әдимләп, ол тама гелип гирди. Патыша өзүниң говы гөрйән барсының өлдүрилендигини гөрүп, бу жигиди гахарына шол ериң өзүнде өлдүртжек болды. Эмма Гара Бүргүт өзүни салыкатлы тутуп, өз гетирен хатыны она узатды. Ша Самаркантда гозгалаң боландыгына ве өз гызының үстүне чозуландыгына алланичигси болуп, гошунларының баштутанына питнечилери көшешдирмек ве жезаландырмак үчин йөрише тайынланмагы буюрды ве шондан соң жигиде үнс бермеди. Гара Бүргүт болса, Гүлжемалы эллериниң үстүнде гөтерип, шетдалы багының

ичиндәки ак өе элтди ве гумлы гаррылар эртир улы кервен билен гелип, Гүлҗемалы өз илине экидерлер дийип, хызматчы аяллара айтды.

Эмма ол гүнүң эртеси гаррылары Гүлҗемалың янына гойбермән, көшкден сүдүрләп чыкардылар. Гүлҗемал бейик шаның җанына каст эдени үчин «Өмүрлик йитирим минарасына» салынды, «өмри өтинчә» шонда болмалы дийдилер...

Кимдир бири:

— Онсоң Гүлҗемал шол ерде өләйдимикә? — дийип сорады.

Хаҗы Рахым сөзүне бир азаҗык дынгы берип, шейле дийди:

— Ёк, Гүлҗемал хениз хем бар. Гүргенҗиң дашдан салнан минарасында бенди болуп отыр. Шаның ичигара энеси Түркан Хатын оны шол ерде сакламагы хөкүм этди, ол кемпириң өзи горкак сыртлан ялы болуп, Хорезмиң пайтагтындан чыкып гачды, эмма келлесиз казылар, райслер ве паррачлар йигренҗи кемпириң хөкүминден чыкмага горкуп, Гүлҗемалы хем башга-да бирентек бигүнә есири түрмеде саклап йөрлер.

«Гара атлы» халының үстүнде тирсегине сөенип ятан еринден дикелип:

— Дервүш, сен маңа бир зады айдып бер, сен буларың хеммесини ниреден билйәрсиң? Сениң бу айданларың эртеки дәл, буларың хеммеси хакыкатда болан затлар ахырын. Ханы дий, сен булары ниреден эшитдиң? — дийди.

— Биз әлем дүзлүгинде юрт гезип йөрйәрис, хемише ил арасында болярыс, хер дүрли гүррүңлери эшидйәрис. Ондан башга-да, чөл шемалы маңа бу эртекини телим гезек айдып берди.

«Гара атлы» өз төверегинде отуранлара йүзленип:

— Гоч йигитлер! Тайынланың! Даң атаны билен мен Гүргенҗе уграярын — дийди.

Онда оңа Хаҗы Рахым:

— Эгер Гүргенҗе бармакчы болсаң, хаял этме. Татар ханының үч оглы уллакан гошун чекип, үч тарапдан Гүргенҗиң үстүне баряр. Олар шәхериң дашыны тутуш габарлар, шондан соң сен шәхере барып билмерсиң — дийди.

«Гара атлы»:

— Сенем мениң билен гидерсиң, дервүш. Мен ёлдашың икиңизе ики саны ат берейин, үч гүнден Гүргенҗиң дервезесине барып етерис. Сиз болсаңыз, йигитлерим, өз өйли-өйүңизе гайдың-да тә мен чагырянчам гарашың. Мен сизиң яныңыза гайдып гелеринми я казам долуп, Эзрайыл җанымы алармы,— билмек болмаяр, оны бир алла билер...

Алтынҗы бап

ЧИНГИЗ ХАНЫҢ ҮЧ ОГЛЫ ГҮРГЕНҖИҢ ҮСТҮНДЕ БАССАШЛЫК ЭДЙӘР

Чингиз хан өзүниң иң кичи оглы Тули хана гадымы Мары шәхерини алып, таламагы буюрды, улы огулларының үчүсине — Җуча, Җагатая ве Угедее — өз гошунлары билен Хорезмиң пайтагты Гүргенҗи басып алмага ыгтыяр берди.

Мусулман иллериниң бу иң бай шәхерине — шейле нәзик маталардан, шөхрат газанан совутлардан, башга-да бирентек гыммат бахалы затлардан йүкүни тутуп, әлемиң әхли күнҗеклерине кервен иберип дурян бу шәхерине йөриш этмәге монголларың хеммесиниң гатнашасы гелйәрди. Оны забт этмәге гатнашан монголың иң бәркисинден ики саны аты я-да дүйәни йүпек маталардан, хер хили гыммат бахалы дашлардан, безег шайларындан ве бейлеки сейрек затлардан йүкләп гелмеги мүмкинди, булардан башга-да оларың хер бири өз ватанына бирнәче уссат гул әкидер, ол гуллар мата докап берер, әдик я поссун тикип берер, оларың эеси болса, өзүниң урушдан гетирен халысының үстүнде гышарып, өзүниң Гүргенчден есир алып гетирен сазандасының саз чалшыны диңләр ятар.

Монгол эсгерлери Җейхуның кенарларына бака, демиргазыга, Хорезмиң бай дүзлүклерине тарап сүйшүп баряркалар шонуң ялы арзув эдйәрдилер.

Чингиз ханың Җагатай ве Угедей диен огуллары бу шәхери өзлериниң улы доганы Җучудан өңүрти алҗак болуп алңасаярдылар. Бейик каганың весъетине гөрә, Гыпҗак сәхрасы билен билеликде бүтин Хорезм Җучының ыгтыярына бүтинлей гечйәрди ахырын.

Жучы ханың мүлкүниң гелжекдәки пайтагтының байлыкларыны пайлашмага доганларына ыгтыяр берлендигине гахары гелип, ховламазлыгы йүрегине дүвди, ол гулан авламагы говы гөрүп, шикар эдип йөрйәрди ве первайсызлык билен:

— Тапавуды ёк, олар Гүргенжи менсиз алып билмезлер. Гой өңүрти оларың палтасы даша дегсин — диййәрди.

Гөрип ве ач гөзли Жагатай болса, шерап ичип, серхош болан вагтында:

— Жучы бичеме улы пай алды ве иң говы мүлклериң хеммесини еке өзи эележек боляр. Мен оңа Гүргенжи бермерин, мен оны илки харабалыга өврерин — дийип, ант ичйәрди.

Монголлар Мавераннахра дөкүленден соң, Хорезм шалар династиясының пайтагты, хайбатлы гыпжак ханларының, бай тәжирлериң, өкде сенетчилериң ве дүрли тайпалардан ыбарат болан гулларың шәхери Гүргенч ховсалалы вагты башдан гечирйәрди.

Шәхери рехимсиз агыздырыклы саклан Түркан Хатын гачандан ве Хорезм шалар династиясының әхли нebереси чыкып гиденден соң, көп илатлы пайтагт гыпжак баштутанларының ыгтыярында галды. Оларың хер бири мусулман иллеринде хич болманда екеже ай, екеже гүн хөкүмдар болмагы арзув эдйәрди. Эмма ханлар ве беглер жеделлешип йөркәлер, гыпжак беги Хумар Тегин өзүни «хормат ак кечесине» салып гөтерйәнчәлер гарашып дурман, өзүни Хорезмиң солтаны дийип ыглан этди. Хеммелер дилсиз-агызсыз оңа боюн эгдилер, чал сакгал ымамлар болса, онуң үчинягшы дилег эдип, метжитлерде дога-намаз окамага башладылар.

Хорезмиң тәзе хөкүмдары Хумар Тегин озалы билен ыслам динине арка дурмак билен өз хөкүмдарлыгына башлады, ол хер гүн метжиде барып намаз окамаянлары тапып, минара салып туссаг этмеги буюрды. Шәхериң хемме еринде яны яраглы нөкерли раислар (ахлаклылыгы бержай эдижилер) айланышып йөрдүлер. Олар тертиби таяк гүйжи билен ёла салярдылар ве дини адатлары оңлы бержай этмейәнлери жезаландырярдылар. Тәзе солтан шәхер саклавының иң улы баштутаны эдип, өз гарындашы Аллаэддин Элхайты белледи ве гиже сакчыларының саныны тәзе салгытларың хаса-

бына көпелтди. Эмма шәхерде талаңчылык бирҗик-де кемелмеди, ылайта-да галлалы ве түвүли складлар ярылярды. Ховсала дурдукча артярды,— айылганч монгол атлылары геленде бейик шәхериң илатының башына нәмелер гелер дийип горкярдылар.

Монголлар Гүргенҗиң асыл голайына гелмезлер, олар Бухараны, Самарканды ве Марыны талап, герк-гәп болдулар, инди өз сәхраларына гайтмага тайынланярлар дийип, солтан Хумар Тегин җарчыларың ве ымамларың үсти билен илаты ынҗалдырҗак болярды.

Гөрәймәге Гүргенч эдил озалкысы ялы яшаян ялыды, эдил хемишеки ялы хер гүн даңданлар азанчылар минаралара чыкып, азан айтмак билен мусулманлары эртир намазына чагырярдылар, сөвдагәрлер базарда харытларыны хемишеки ялы ачып гоюп, мүштерилери чагырярдылар, даражык көчелерде илат озалкы ялы үзнүксиз гатнаярды, эмма шәхериң сөвда ве сенетчилик ишлери гүн-гүнден йөвселлейәрди.

Тәҗирлер сөвданың песе дүшйәндиги, кәбирлериниң болса, хич задының гечмейәндиги барасында налаярдылар. Хырыдар болҗак адамлар затларың диңе ырхыны сорап, затларың эййәм бир эссе арзанландыгына гарамаздан, ичлерини чекип, келлелерини яйкап гидиберйәрдилер.

Диңе азык өнүмлери барха гымматлаярды, башга ерлерден азык өнүмлериниң гетирилмегиниң кесилҗекдигини илат өңүнден аңып, ховлукмачлык билен ун, дары, кишмиш сатын алярды.

Көче чатрыкларында йыгнаянлар өз араларында пышырдашып:

— Татарлар якынмыш. Татарлар улы гүйч билен гелйәрмиш. Татарлар шәхеримизиң дашыны габарлар. Гала белент, беркдир, узак вагтлап габавда болмалы боларыс. Әхли доварларымызы, гыялларымызы ийип түкедерис, онсоң нәме эдерис? Ниреде гизленмели, нирә гачмалы? — диййәрдилер.

Хер дүрли гүррүңлер пейда болуп, оларың кәбирлери шәхерлилери ховсалаландырярды, кәбирлери бегендирйәрди:

— Җелаледдин бәш йүз мүңлүк гошун йыгнапдыр. Ол эййәм Гүргенҗе тарап гелйәрмиш. Татарларың уллакан гошуныны ол дерби-дагын эдипдир, шондан соң татарлар гүндогара бака гачыпдырлар...

Өзгелер башга бир гүррүң тапдылар:

— Татарлар гелселер-де галаның төверегинде айланып йөрерлер, галаны алып билмезлер. Хей Гүргенҗем бир алып болармы? Олар демиргазыга тарап гидерлер. Оны гарры адамлар билйәрлер...

Шәхерден ызлы-ызына кервен гидип уграды. Дүелериң үстүнде йүклериң дерегине себетлер барды, себетлериң агзындан аялларың ве чагаларың келлелери гөрүнйәрди, олар түркмен или Маңгышлага гидйәрдилер. Шол вагтың хем өзүнде шәхере башга кервенлер гелйәрди,— кимселер атлы, кимселер арабалы, кимселер эшекли гелйәрди,— булар өз мүлклеринден гачып, Гүргенҗиң берк, белент диварларының аңырсында гизленмек үчин гелйән танымал беглериң машгалаларыды.

Базарда чөрек сатянлар кемелмәге, чөрек биширилйән кәрханалар япылмага башлады. Доварың ве гылялың бахасының шейле гаты ёкарланы үчин болгусызҗа эшегем яп-яңы говы атың бахаланышы ялы бахаланярды.

Монголлар бирденкә, гүндизиң гүнортаны шәхериң өң янында пейда болдулар. Нәме хекаят боландыгыны илки бада хатда хич ким аңшырыбам билмеди. Чарвалар малларыны сәхрадан сүрүп, шәхериң гүнорта дервезесиниң агзына гетирипдилер. Гоюн сүрүлери ве сыгырлар ганав көпрүсиниң янына гелип, тә сакчылар чопанлардан пач алянчалар эглендилер.

Мал сүрүлериниң турзан ак тозаның аңырсындан дуйдансызлыкда ики йүзе голай атлы пейда болды, оларың эгин-башы үйтгешикди, олар не түркменлере, не-де гыпҗаклара меңзейәрди. Оларың астында кичеңрәк, эмма чаласын атлар барды, олар геле-гелмәне гоюнлары тутушдырып, эериң өңүне басмага башладылар, чопанлар билен улы галмагал турзуп, бейлеки малларыда сүрүп уградылар.

Соңра ол атлылар өзлери билен эңеклешен бирнәче чопаны чапдылар, хич алңасаман, гамчы билен урушдырып, сүрини шәхерден сүрүп әкитдилер, олар улы ганавың үстүндәки көпрүден гечип, ювашлык билен өз ёлларына уградылар.

Шәхерде галагоплук башланды. Солтан Хумар Тегин бихая талаңчыларың ызындан етип, җезаландырмак үчин дири тутуп гетирмәге бир мүң гыпҗагы иберди.

Единжи бап

ГАРА ХАНҖАР ЭРТЕКИНИҢ ЫЗЫНЫ ГӨЗЛЕЙӘР

Йөриш этсем, дөвүш этсем шан биле,
Гурбан болсам хер сөзүне җан биле.

(Парс эртекисинден)

Гара Ханҗар монголларың элине дүшмеҗек болуп, гумуң үсти билен айланып, Җейхун дерясына тарап барярды. Кәмахал монгол отрядлары узакдан узын хатар болуп гөрүнйәрди. Оларың хеммеси демиргазыга, Гүргенҗе бака барярды. Думлы-душдан монголларың гелйәндигине гөрә, ызына өврүлип гума гитмели, улы-улы өврүмлер этмели болярды. Гызылгумда довул турзуп, нәме этҗегини билмән йөрен чарвалардан сорашдырмалы болярды.

Гара Ханҗар билен билеликде уллакан телпекли, йүзлери гүне янан ики саны түркмен барярды — бири йүзи салык бир оглан, бейлекиси сакгаллак дервүш.

Гиҗәниң бирмахалы булар ярым айың өлүгси ышыгында хич киме гөрүнмән, гиң яйылып ятан деряның кенарына бардылар. Гамышларың арасында доңузларың ясан ёллары билен йөрәп, эдил сувуң башына бардылар. Бурунлары хас ёкары галып дуран бирнәче тагашыксыз гайык буларың душундан йүзүп барярды. Оларың ичинде адамлар, гыляллар, довар гөрүнйәрди. Булар ол гайыклардакы адамлара гыгырып, гайыклара мүнҗек болсалар, оларың ичинден: «Алла көмек этсин, бизде орун ёк» дийип, җогап бердилер.

Башга бир гайыгың ичинден:

— Мусулман мусулманы кынчылыкда гоюп гитмез! — дийип җогап бердилер.

Онсоң гайыгың даргасы гайыгы кенара бака гөнүкдирди. Ол буларың хеммесини Гүргенҗе ченли әкитмәге разылашды.

Гара Ханҗар:

— Сен бизи әкидениң үчин нәче аларсың? — дийип сорады.

— Ай ол хакда гүррүң этмек нәмә герек! Бу заманда пулдан-да, затдан-да, малдан-да бир зат чыкмаяр, хеммеси булам-буҗар болды. Хәзир сениң халың харап,

менинки-де шейле. Өйүми тоздурдылар, машгаламы гырдылар. Пулы нәмәме ярадайын, ким үчин йыгнайын? Йөне отурыбериң!

Уллакан, мәкәм ясалан гайыга ёлагчылар өз атлары билен мүндүлер, шондан соң ол гайык гиң Җейхуның буланчак толкунларының үстүнде ики бака чайканып, йүзүп уграды. Саг кенарда чендан ярым монгол атлылары гөрүнйәрди. Шол вагтда гайык чеп кенар билен гелйәрди. Бу гайык дөрт гүнден соң гиң бир канала барып гирди, ол канал Гүргенҗи ики бөлеге бөлйәрди, бир гапдалы дашы белент галалы гадымы шәхерди, бейлеки гапдалы өйлеринин дашы тутуш тут агачлары болуп дуран шәхер четиди.

Гара Ханҗар гушагының анырсындан агзы бүзүк гайыш халтаҗыгыны чыкарды-да он саны алтын динары гайыгың эесинин гиң аясына гойды.

— Сениң билен ене душушмак бармы-ёкмы, билмедим. Йөне сен адыңы бери айт.

Гайыгың эеси йылгырды-да гызыл селлесини енсесине сүйшүрди.

— Мениң адым Керим Гулам, өзүм демир уссасы. Сен-ә өз адыңы айданогам велин мен сени танаярын. Сениң еңил, овадан, узын аяклы, узын боюнлы атың өзге адамыңкы болуп билмез, сениң догрыңда эййәм эртеки хем айдым айдыляр. Эгер сен шу ерде капырлар билен урушсаң, мен сениң атлыларың бири боларын.

Гара Ханҗар инди онуң айдяныны диңләнокды, онуң пикири башга ердеди. Ол үнс билен узага, каналың бейлеки тарапындан якынлашып гелйән тозана середйәрди. Тозаның арасындан атларың тумшуклары ве атларың ялының үстүне япырылып ятан гыпҗак атлылары гөрүнди. Олар улы гыкылык эдйәрдилер, атларыны гамчылаярдылар, узакдан тутук галмагал ве гырык сеслериң шовхуны эшидилйәрди.

Иң өңден бир уллакан ак атлы йүзин салып гелйәрди. Ол йыкылайын-йыкылайын дийип, эериң үстүнде ики яна чайканярды. Ак пеши ве сары доны гана булашыпдыр, атының эндамындан ган акярды, атының бойнуна бир узын яй окы чүмүп дурды.

Гыпҗаклар көприниң үстүнден дазлашып гечдилер. Оларың:

— Олар якында, олар бизиң ызымыз билен ковуп

гелйәрлер! Өз жаныңызы гутарың! — диен хайкылыклары эшидилди.

Гара Ханҗар чапышып гелйән атлары гөрүп, саклатмаҗак болуп, ойнаклап дуран гара атының башыны берк тутуп, дервезәниң агзында аяк чекди.

Гыпҗаклар дервезә күрсәп урандан соң, Гара Ханҗар-да өз ёлдашлары билен билеликде дервезеден гирди. Дервезе җыгыллап япылды, сакчылар болса, дервезәни агыр пүрслер билен бентледилер.

Атлылардан бири сакчыларың янында дуруп, шейле гүррүң берйәрди:

— Тәзе солтан Хумар Тегин бизи ики йүз монголы дири тутуп гелиң дийип иберди. Олар бизиң малымызы сүрүп гидипдирлер. Олар бизи гөрүп, өзлериниң алан малларыны ташлап, горкак алака ялы болуп гачдылар. Оларың дузак гуруп, бизи гырмакчы боляндыкларыны ким билйәрди! Тыллалы багың янына етенимизде ол гудузлан капырларың ики мүңе голайы букудан чыкып, бизиң үстүмизе чозды. Олар думлы-душдан дашымызы габап, узын-узын яй оклары билен бизи урмага, бизинкилери атдан йыкып, атларымызы тутмага башладылар. Бизиң батыр йигитлеримизиң хеммеси шол ерди өлди! Бизиң отрядымыздан бар галаны ине шулар. Солтан бизи ол дузага нәме үчин иберди дийсене!

Гара Ханҗар:

— А нәме үчин доңуз оглуны солтан эдиндиңиз? — дийип гыгырды.

Солтан хакында ким бейле сөз айдып билйәркә дийип, хеммелер гаңырлып серетди.

Гара Ханҗар болса, гыгырмагыны довам этдирди:

— Патышаның ярак ганҗык энеси Түркан Хатындан ве онуң мугтхор итлеринден алла дындарды, олар горкуларына Хорезмден чыкып гачдылар. Арды богдак ялы Мухаммет ша хем гачып гитди, онуң маслыгыны инди итлер чекелейәр! Шагалларың хеммесини гай ели сүрүп чыкарандан соң, сиз башга бир гарантганы, Хумар Тегини өзүңизе солтан эдиндиңиз! Кемаллы адам оңа түйи дүшен гечи сүрүсини-де ынанмаз, сиз болсаңыз, оны өз гошунларыңызың баштутаны эдип белледиңиз, шәхери горамагы-да шоңа ынандыңыз!.. Сизиң өзүңиз бир гуллар тайпасы экениңиз! Таяк билен, сайгылап дурмасалар гүнүңиз гечмейәр...

Гара Ханҗарың ики ёлдашы оны геплетмежек болуп:

— Юваш Гара Ханҗар! Төверек-дашымыз гыпҗаклар ахырын. Олар ша билен бир уругдандыр. Йөр, гидели бу ерден! — дийдилер.

Дервезәниң агзындакы эсгерлер ве сакчылар «гара атлының» сөзлерини эшидип, агызларыны ачдылар.

— Бу нә батыр җигит! Өз-ә өрән догры айдяр. Хумар Тегиниң озал хей бир сөвешде өзүни гөркезен ери бармы, онуң догручыллык я акыллылык билен тапавутланан ери бармы? Онуң билени-битени шаның энеси Түркан Хатын билен гуйруктутды ойнашып йөрмек болды. Шу бизиң солтанымыз болҗак болса, хеммәмизиң ишимиз гөрлер.

Гара Ханҗар Гүргенҗиң эсасы көчеси билен атыны ювашҗадан сүрүп барярды ве гара, газаплы гөзлери билен өңден душян җемендә сын эдйәрди. Ол өз ёлдашларына:

— Базара барың-да шол ерде Мерданың чайханасыны тапың. Оны хемме адам танаяндыр. Шонуңкыда маңа гарашың. Мундан бейләк мениң еке өзүм гитҗек — дийди.

Базардакы дүканларың яррагы япыкды. Йүпек маталар ве юкаҗык йүң маталар топ-топ болуп дуран дүканларың эелери болса, инди адамлара харытларыны хөдүрләнокдылар. Олар үйшүшип тукат болуп отуран ерлеринден, гөр, нәмелер башымыза гелеркә дийип эндише эдйәрдилер.

— Эгер душманлар шәхериң дашыны габасалар, биз бир гары хем сатып билмерис. Капырлар шәхере чозуп, халан затларыны алҗак болуп дуркалар ким зат сатын алар? Башымыз аман галайса не ягшы!

«Өмүрлик йитирим минарасы» Хорезм шаның көшгүниң янындады. Минараның бир гапдалы шәхер мейданына чыкып дурды. Гара Ханҗар минараның якынына баранда, пенҗире хөкмүнде болан кичиҗик тегелек дешиклере гөзүни айлаярды, өзи болса, ичинден хер дүрли пикир эдйәрди: «Оны, чөл гүлүни, ниреде, хайсы пенҗирәниң аңырсында гизледилеркә? Диримикә бери? Барды-гелди дири болайса, гүл йүзүниң гөзел кешбини, нурана гөзлерини ве нәзиҗек эллерини өңкүлигине саклады мыка? Бу айылганч минарада адамлар дәлирейәр, аяллар сандан чыкан гарра өврүлйәр... Белки, зынҗыр билен дивара даңылан Гүлҗемал-да инди...» дийип, пикирленип угранда, оны нәхили халда гөрҗеклигинден

бирден өз-өзи үйшенди. Оны, өмрүниң рөвшенини үйтгешик, элхенч, акыл-хушсуз халда гөренинден сөвешде тарпа-тайын өлени говудыр...

Минараның өңүнде, пессеҗик демир гапының янында бир сакгаллак сакчы өзүниң көне шемширини дызының үстүнде гоюп, иркилҗирәп отырды. Онуң бейле янында бир халыҗыгың үстүнде бирнәче гуры чөрек ве бир окарада ики саны гара, мис дирхем ятырды. Бендилериң хоссарлары хәзир оларың оңлы аладасыны этмейәрлер! Олар диңе өзлери хакда, өз җанларыны гутармак хакында пикир эдйәрлер! Диварың дешиклеринден болса, гуры сүңке дөнен эллер сомалярды хем-де:

— Гара гүнде галанлары унутман! Гүнүң нурундан махрум эдиленлере бир дөвүм чөрек ташлаң! — диен сеслер эшидилйәрди.

— Хав, гарры, бәрик гел! — дийип, Гара Ханҗар гыгырды.

Гарры оянып, чал сакгалыны силкелешдирди ве ериниден турмак пикирини этмән, җигидс гөзүни дикди.

— Саңа нәме герек?

Гара Ханҗар атыны сүрүп, гарра голайрак баранда гарры еринден турды.

— Шу пулы ал-да маңа айдып бер: түрмә тәзе туссаг көп гетирилдими?

— Көп болаянда-да ол сениң ишиң дәл.

— Эмма көне туссаглардан галанлары-да аз дәл болса герек?

— Хападан, тагта битинден ве ачлыкдан өлмедиклер хениз умыт халкасындан салланып дурлар.

— Ме саңа ене бир динар. Маңа айдып бер, туссагларың арасында аял бармы?

— Ики саны гарры аял бар, тәзе солтаны җадылап, кеселлетҗек боланлары үчин олары солтан түрмә салды.

— Яш аял ёкмы?

— Нәме сен маңа азар берйәң? Ким боларсың: казымысың, җеллатларың баштутанымысың я-да метҗидиң улы ымамымы? Сениң билен гүррүңлешесим геленок. Белки, сен гаракчысың, бейлеки келле кесиҗилери бошатҗак болянсың. Берен пулларыңы ызына ал-да бу ерден гит.

Гара Ханҗар гамчысыны гөтерип, сакчыны урҗак болды, эмма кимиң-де болса, бириниң эли оны ювашлык билен тутды. Гара Ханҗар гөзлерини алардып, ызына

өврүлип серетсе, гөзлери янып дуран, эгин-башы сал-сал, узын сачлары эгинлерине дүшүп дуран узын бойлы бир гожа дур. Ол гожа Гара Ханҗара йүзленип шейле дийди:

— Гөрйәрин велин, сен бу ериң дүзгүнини билмейән болмага чемелиң, шол себәпли бу гожа билен шейле геплешйәрсиң. Бу ерден гидели, мен саңа хеммесини дүшүндирейин. Әңет, сен бу ерде геплешип дуркаң солтаның җандар-җеллатларындан она голай адам дервезеден чыкды, оларың хеммеси шу ере середип, сениң үстүңе окдурылҗак болуп дурлар... Тизрәк бол, гидели бу ерден, мениң сөзүми диңле, йөр мениң ызыма дүш.

Гара Ханҗар атының башыны өврүп, гең гожаның ызына дүшди. Бир даражык көчә баранда гожа өңкүден-де чалт йөремәге башлады ве тиз вагтдан бир чола көчә совулды. Шол ерде ол аяк чекди.

— Мениң саңа геп гатаныма геңиргенме. Мен инди бир йылдан бәри түрмә гатнап, өзүмиң ерземине ташланан хожайныма чөрек элтип берйәрин. Оңа Мүрзе Юсуп диййәрлер, Хорезм ша Мухаммедиң сене язувчысыды. Ша оны говы гөрйәрди, онуң билен мылайым геплешйәрди. Эмма гарры сыртлан Түркан Хатын Хорезмде «бейик гахар ханҗары ве кувват найзасы» боланда, ол Мүрзе Юсубың сач-сакгалының агарандыгына ве гүйч-кувватдан гачандыгына хайпы гелмән, оны зындана ташлады...

— Нәме үчин?

— Мүрзе Юсубың өз китабында Түркан Хатына «Гудратлы Хорезмиң япынҗасындакы гара тегмил» дийип, ат берендиги ве онуң әхли этмишлерини язып беян эдендиги үчин. Кераматлы ымамлар оны Түркан Хатына шугуллададылар, садака йыгнап, түрмә әкидйәрин. Мен шол гөрлүп-эшидилмедик чарваларың гелип, шәхере дөкүлмегине гарашярын, олар илаты гырмага башланларында җандарлар алака ялы болуп гачарлар, мен болсам, түрмә ылгап, шу пәлияман сакчыны өз элим билен богуп өлдүрерин, туссагларың хеммесини, шолар билен билеликде гожа Мүрзе Юсубы-да бошадарын. Өзүм болсам, шондан соң өз ватаныма гайдарын.

— Сениң ватаның узакмы?

— Узак! Мен рус илинден, мениң адым Саклап, бизиң өз дилимизде дед Славка диййәрлер.

Гара Ханҗар бөврүни диңләп ауграды.

Гожа сөзүни довам этдирип:

— Сен кими гөзлейәрсиң, бег жигит? Белки, мен саңа көмек берип билерин? — дийди.

— Түрмеде нәче аял бардыгыны билмек ислейәрин. Сакчы диңе ики саны гарры аял бар дийди.

— Ол ялан сөзләпдир! Сен минараның ёкары ужундакы кичижик дешиклери гөрдүңми? Шол ерде кичижик түнеклер бар. Шаның хареминде боюн эгмедик бирнәче аялы шол түнеклерде саклаярлар.

— Шоларың арасында түркмен аял-гызлары бармыка?

Гожа бир азажык пикирлененден соң шейле дийди:

— Мен хеммесини билип берейин. Ол сакчы пулы өрән говы гөрйәр. Онуң эгин-башы шылха-шылха болса-да ол байдыр. Туссаглар үчин берилйән садакаларың берәйсе ярысыны олара берйәр, галаныны өзүне аляр. Онуң өйи-де, багы-да, секиз аялдан ыбарат хареми-де бар... Мен саңа көмек бержек болайын. Шол агажың ашагындакы көне гапыны гөрйәңми, шол ерде озал мениң хожайным, сене язувчысы Мүрзе Юсуп яшаярды. Мен онуң өйүни ве китапларыны саклап йөрүн... Ол бир гызы тербиелейәрди, ол гыза Бент Занкыжа диййәрдилер. ол гыз Мүрзе Юсуба китап гөчүришйәрди. Эмма ол Бухара гидип, доланып гелмеди. Ынха инди мениң еке өзүм галдым...

— Мен саңа ынанярын, гожа Саклап, сен маңа яманлык эдерсиң өйдемок. Мен эртир ирден шу ерде болайын...

Секизинжи бап

ГҮРГЕНЖИ АЛМАК ҮЧИН — ОНЫ ИЛКИ ЮМУРМАК ГЕРЕК

Монгол гошуны Хорезме гелип, пайтагты дессине габамага гиришмеди. Монголлар илки бада Гүргенжиң голайындакы обаларда ерлешип, илатдан есир алып, олары өз лагерлерине әкитмәге башладылар. Чингизиң ики оглы — Угедей билен Жагатай — шәхерден дашаркы Тыллалы көшгүнде мекан тутды, оларың гошун баштутанлары Кадан, Бугуржы, Тулен Жерби, Тәжибег ве бейлекилер алңасаклык билен габав машынларыны, зыңыжы катапультлар ве тигирли «пышдыллар» тайын-

ламак билен мешгул болдулар. Узакдан гетирилен хытай инженерлери шәхери тиз алмага көмек бержек забт машынларыны ясамага вада бердилер.

Якында улы дашлар тапылмандыгы себәпли кынчылык болды,— ташлара зат ёкды. Шол вагтда хытайлар тут агачларындан улы-улы бөлеклери кесмеги ве герегиче гатаянча олары сувда сакламагы теклип этдилер.

Монголларың айры-айры отрядлары шәхериң дүрли тарапларындан пейда болярдылар, дервезеден чыкян атлы отрядлар билен сөвеше гиришйәрдилер ве олары ене-де букуда отуранларың үстүнден элтҗек болуп, гачып гидйәрдилер. Эмма Гүргенч уршуҗылары инди ахмал болман, өзлериниң галасына гайдып гелйәрдилер.

Шәхерде солтан Хумар Тегин гошунлара серкерде болуп дурярды, онуң иң якын көмекчилери Огул Хаҗып (Бухараны горан), Әрбука пәлван ве Алы Дуругыды. Харбы маслахатда Хумар Тегин монголларың ташлан хатларыны гөркезди. Ол хатларда илата дервезелери ачмагы, монголлара ынам этмеги маслахат берйәрдилер, монголлар хич бир зыян етирмезлер диййәрдилер.

Солтан гепләп уграп:

— Нәме үчин олар билен барлышмак болмаз? Бүтин илаты монголларың чозмагының, гырмагының, шәхере от бермегиниң айылганчлыкларына дучар эдениңден көп пач берип, иши парахатчылык билен гутараның говудыр — дийди.

Огул Хаҗып ве башгалар гаршы чыкдылар:

— Сен, патышамыз, монголларың Бухараны, Самарканды, Марыны ве бейлеки шәхерлери нәхили гүне саландыкларыны унудыпсың. Ол ерлерде-де илат рехим сорап, ярагы ташлапды. Монголлар иң говы сенетчилери сайлап, Монголыстана ибердилер, галанларыны болса, томмайлы таяк билен уруп өлдүрдилер.

— Шейле болса-да, оларың нәме ислейәндиклерини билмек герек.

Гиҗәниң бирмахалы солтан Хумар Тегин өзүниң аз санлы якын адамларыны янына алып, Гүргенчден чыкып уграды ве Җагатай билен Угедейиң мейлис гурап отуран көшгүне барды. Ол шоларың өңүне барып, элини говшурып, бойнуны буруп дурды.

Угедей гүлүп:

— Сен бизе нәме гетирип бердиң? Дервезелериң алтын ачарлары ханы? — дийди.

— Гүндогарың хөкүмдары Чингиз ханың бейиклиги ве гүйҗи өңүнде дызыма чөкйәрин ве оңа бейлеки беглер ялы гуллук этмек ислейәрин.

Йүзи чытык Җагатай:

— Бизе Гүргенч шәхери герек, сениң ялы ондан-оңа гөчүп йөренлер деркар дәл. Эгер сен өз мәхрибан халкыңы ташлан болсаң ве хатда оңа гаршы гитмәге тайын болсаң, бизе нәме вепа берерсиң? Гүм эдиң муны! — дийип гыгырды.

Җеллатлар Хумар Тегини ве онуң янындакылары әкитдилер. Оларың гейимлерини сыпырдылар, ган чыкарман, оларың бил оңургасыны яздырып, хәннеге ташладылар, шол ерде оларың хениз җаны чыкманка шагаллар ве итлер этини чекеләп, сүңклерини гемирдилер.

Чингизиң улы оглы Җучы хан өз гошуны билен геленде Гүргенҗи эййәм монгол отрядлары долы габапды. Зыңыҗы машынлары диварларың янына элтмек үчин үч мүң монгол ве есирлер мәхеллеси каналың үстүнден гечйән көприни дүзетмәге башладылар. Түркмен Гара Ханҗарың баштутанлыгындакы батыр атлылар отряды бирден Гүргенҗиң дервезесинден чыкып, ишләп дуран монголларың үстүне дуйдансызлыкда чоздулар, оларың хеммесини гырып, көприниң үстүни мүндер-мүндер маслык эдип ташладылар. Шу үстүнлик галадакы дашы габаланларың рухуны гөтерди.

Шол вагтда монголлар өзлериниң әхли гошуныны шәхере якын сүйшүрдилер, обалардан алан мүңлерче есирлерини гетирдилер-де олара диварың төверегиндәки җары гөмдүрмәге башладылар. Шондан соң габав машынларыны якын элтмек ве шәхери забт этмек аңсатлашды. Зыңыҗы машынлар сувда ятырылан агач бөлеклерини ве яныл дуран небит салнан хытай күйзелерини зыңярдылар. Шол небитлерден шейле бир гүйчли от чыкярды велин агач җайлар гамыша от дүшен ялы мөвч алып янярды, асыл оны сөндүрибем болмаярды.

Демиргазык тарапда Җучы ханың гошунлары хас берк сөвешйәрди. Шол ерде есирлере шәхериң ашагындан нагым газдырдылар. Монголлар шәхериң ичине дөкүлдилер ве газаплы тутлушык боландан соң тиз вагтдан демиргазык тарапдакы сакчы минарасының үстүнде бейик каганың оглуның әгирт улы ак тугы дикилди.

Җагатай муңа гөриплик эдип, гахар-газаба мүнди. Ол Гүргенҗиң диварларының үстүне өз гошунларыны

сап-сап эдип ызлы-ызына иберйәрди, эмма диварлары гораянлар бичеме гайратлылык билен сөвешйәрдилер, дивара дырмашянлары керпич билен уруп йыкярдылар, оларың үстүнден гайнаг сув ве гызгын гараяг гуйярдылар, шоңа гөрә, хүҗүм эдйәнлер янып-бишип, ашак йыкылып, диварың дүйбүнде мүндер-мүндер болуп ятырдылар.

Докузынҗы бап

ГАРА ХАНҖАР «ӨМҮРЛИК ЙИТИРИМ МИНАРАСЫНДА»

Гара Ханҗар гоҗа Саклап билен душушмак үчин, агаҗың ашагындакы гапының янына телим гезек барып, Саклабы гөрүп билмеди. Ахырсоңы оны гөрди. Гоҗа бу гезек көне-күшүл эгин-башлы дәлди, онуң эгнинде ала дон, башында гөк селле барды. Оны гөрениңде бир бада танар ялы хем дәлди.

— Мениң өз биленлерими ве эден ишлерими өңрәк гүррүң берип билмәними багышла, бег җигит. Зынданың сакчысы агзына эдил сув алан ялы. Я-ха җандарлардан горкяр, я-да шолар билен сапагы бир. Мен онуң билен хер хили ёл билен гүррүңлешҗек болдум, зынданы арассалап берейин дийдим, эмма онуң бу сөзлере диңе гахары гелйәр. Мен оңа гүнде ики чөреге гапыңда ишләйин диенимде, ол бегенип, мени өзүниң секиз аялының үстүнден гөзегчи эдип белледи... Онуң гахарҗаң, улы аялыны уранымда болса, мени сылап, шу доны ве шу көне селләни багышлады...

Гара Ханҗарың муңа гахары гелди:

— Сен нәме маңа өзгәниң аялы, доны хакында болгусыз гүррүң берйәң! Мен саңа бәш алтын динар берипдим. Нәме иш битирдиң? Билмели затларың хеммесини билдиңми? Маңа шондан хабар бер!

Элбетде билдим! Назар бабаның агзы мумланан ялы болса-да, онуң аялларының агзының дек дурҗак гүманы бармы? Олар бу хабарларың хеммесини ондан береййәм билипдирлер, мен болсам, онуң аялларындан билдим... Зынданың шол минарасында бирнәче түнек бар, олары гарлавач хөвүртгеси ялы эдип, ичерде диварың йүзүнде салыпдырлар. Минараның ортарасындакы пүрслер чүйрәпдир ве шол пүрслер өзлериниң үстүндәки топрак билен ашак йыкылыпдыр.

— Вах, ал чалмыш, гепиңи узалтмасана!

— Ол түнеклере бармак кын, чүйрүк йүп билен даңылан мердиван билен чыкмалы. Озал Назар бабаның өзи шол мердиванлар билен чыкян экени, инди болса, ол-да горкярмыш...

— Ол түнеклерде кимлер бар, сен шоны дий!

— Хорезм шаның гахарыны гетирен адамлар отырмыш. Шол түнеклериң биринде болса, минараның иң ёкарсында диен ялы, яш түркмен гызы туссаг болуп отыр...

Җигит гоҗа Саклабың чигнинден тутуп:

— Онуң ады нәме? — дийип сорады.

— Онуң ады... Гүлҗемал...

— Хәзириң өзүнде мени шонуң янына әкит.

— Хей шу махалам бир барып болармы? Ики йүз җандар ишсизликден нәме этҗеклерини билмән, көшк дервезесиниң агзында отыр. Олар кимиң үстүне окдурылҗакларыны билмән, ырсарашып дурлар, сен болсаң, гөс-гөни зындана барҗак болярсың! Бейтсең, сениң өзүңем ерземине дүшерсиң.

— Сем бол, горкагың бири горкак! Бар, зынданың янына бар-да, шол ерде маңа гараш. Мен хәзир барып, хеммесини чыкарайын!..— дийип, Гара Ханҗар атына гамчы чалып, тозан турзуп, даражык көче билен йүзин салып гитди.

Ол шәхерде дүрли сенетчилериң: демирчилериң, мисгәрлериң, түпең уссаларының, совут, галкан, уруш эсбапларыны ясамага өкде уссаларың ишлейән ве яшаян ерине барды. Сандаллара урулян екедабанларың ве чекичлериң шаркыллысы улы зензеле турузярды.

Бу ерде-де сенетчилериң яррагы ишлейәр, ишлейәнлер диңе яраг уссалары. Хер ким өзүниң өлҗек болуп дуран гүни хер дүрли мис легенлери, күйзелери я-да ат шай-шайманларының безеглерини башына япсынмы?

Гара Ханҗар гыгырышып, җеделлешип дуран демирчилер үйшмегини гөрди. Йүзи салык бир атлының гелендигини гөрүп, шоңа хөвесленип, сеслерини кесдилер. Гара атлы «гара җигиде» нәме герекка?

Гара Ханҗар атыны сүрүп, мәрекәниң ортарасына барды-да геплемәге башлады:

— Мәреке, демирчилер, демир эллер, мис күкреклер! Хачана ченли ханлара ве беглере өзүмизи хорладар йөрерис? Илки башда Мухаммет ша салгыт йыгнап, пач

алып, сизиң ганыңызы сорды. Ол сандыкларыны алтындан долдурып, Эйрана гачып гитди. Бизиң багтымыза, онуң пәлияман энеси, сыртлан сыпат Түркан Хатын-да онуң ызындан гүмүни чекди. Инди болса, экилмедик ерде гөгерен Хумар Тегин бизиң душманларымызың тарапына гечди. Гүргенҗиң диварларыны хайсы тарапдан юмурмагың аңсатдыгыны олара эййәм айдып берендир. Ене бир болгусыз тәзе солтан пейда болуп, сизи сатянча шейдип агзыңызы өвелдип дурҗакмы? Нәмә гарашярсыңыз? Йөрүң көшге гиделиң, ол неҗислериң месгенини чалам-чаш эделиң, йүзүмизиң угруна зынданың демир габсаларыны гопарып, онуң ерземинлериндәки туссаглары бошадалың. Ол ерде туссаг болуп отуранлар гаракчылар я ганхорлар дәл, олар хакыкаты солтаның йүзүне басан адамлардыр.

— Йөрүң, йөрүң! Хорезм шаның көшгүни чашыралың! Зынданы йыкалың! — дийип, демирчилер гыгырышдылар.

— Чекичлериңизи гөтериң, атагзыларыңызы ве исгенелериңизи гөтериң, зынҗырлары ачышдырмак үчин герек затларың хеммесини гөтериң. Ерземинлерде өлҗек болуп ятан доганларымызы бошатмак үчин герек гуралларың хеммесини гөтериң.

Әхли демирчилер ве яраг уссалары, мисгәрлер ве бейлеки сенетчилериң хеммеси чекичлерини, екедабанларыны, ханҗарларыны, найзаларыны гөтерип, газап билен көшге бака750 уградылар.

Кәбир җандарлар буларың өңүнден чыкып, мәрекәни дагатҗак болдулар. Эмма мәреке олары сува салма енҗип, аяк астына ташлады. Демирчилер көшги чашырянчалар бирнәче адам Гара Ханҗара зынданың демир габсаларыны ачмага көмек берди. Сакчы Назар бабаның эл-аягыны даңып, гүйлүп ташладылар, ол хамсыгярды ве туссаглары хемише өз чагаларым ялы гөрйәрдим дийип, ант ичип, авы ялаярды.

Демирчилер демир гапыны дессине ачдылар.

Демирчилер билен ылгап гелен Туган:

— Тиз, болуң, ашак, ерземине етиң! Шол ерде мениң достларым галыпды, олар халыс гүйчден гачыпдылар, гараңкылыкдан гөзлери көр болупды. Оларың өзлери чыкып билмеҗеклери хем көпдүр, аяклары ысмаз болупды...— дийип гыгырды.

Бирнәче адам ерземиниң гараңкы дешигине салланды.

Шол ерден гейимлери сал-сал, кирлән, дырнаклары өсүп палта ялы болан, сачлары булам-бужар туссаглар бири-бирине япышып чыкмага башладылар. Көп йыллар довамында гараңкылыкда отуранлары себәпли оларың гөзи хич зат гөрмейәрди, өз бири-бирлери билен чакышярдылар, эллери билен сермелешдирйәрдилер, өзлериниң багтының ачыландыгына, ягты җахана чыкандыкларына, азат адамлара гошуландыкларына ынанман, хем аглаярдылар, хем гүлйәрдилер.

Мәрекәниң арасындан олара:

— Базарың үсти билен гидиң. Гой, Хорезм шаларың өз раятларыны нәхили сакландыкларыны хемме адам гөрсүн! Тәҗирлериң сизе арасса гейим бермеклерини талап эдиң — дийип гыгырдылар.

Гара Ханҗар янып дуран кесинди билен минараның ичине гирди. Ол ерден совук ве ызгарлы хова йүзүңе урярды. Горкусына келемесини өврүп дуран сакчыны ол өңе итерледи. Ол ырга мердиванҗык билен ёкары чыкып уграды. Онуң ызы билен Туган чыкып, йүзүниң угруна туссагларың гапысындакы гулплары чекиҗи билен какып айрышдырды. Гөзгыны, эгин-башы сал-сал, халыс ысгындан гачан ве хор аяллар дивара япышып, аглашып, ашак дүшүп уградылар.

Гара Ханҗар минараның эдил гүммезиниң ашагына етенде, сакчы бир демир гапының агзына барып дурды. Кичиҗик инедөрдүл бир дешик гөзенекли демир гапак билен беклеңгиди.

Сакчы:

— Шу ерде көшк хареминден бир аял «өмри өтйәнчә» сакланяр. Ол аял Мухаммет шаның өзүне эл галдырыпдыр — дийди.

— Нәмә гарашып дурсуң? Ач!

— Маңа гахар этме, батыр йигит, бу гапының ачары патышаның өзүнде.

— Онда сенде ачар ёк-да?

— Ёк, мениң хөкүмдарым! Үстүмизде алла бар, ачар менде ёк!

— Онда гүмүңи чек! — дийди-де, Гара Ханҗар ол сакчыны ашак йыкып гойберди. Ол улы хайкылык эдип ашак гайтды ве йүзүниң угруна чүйрәп салланышып

дуран пүрслере дегип, ашакда аңк-таңк болан итлериң чыңсамагы ве үйрмеги билен гараңкының ичинде гөзден йитип гитди.

Гара Ханҗар гапының бир кичиҗик дешигине гөзүни гоюп серетди. Ол гүнүң гыя ышыгы дүшүп дуран бир көне халы бөлегинден башга зат гөрмеди.

«Ол ниредекә? Бу түнегиң ичи бош... Я өләйдимикә?» дийип, Гара Ханҗар ойланды.

Бирден онуң гөзүниң өңүнден бир көлеге гечди ве бир адам йүзи гаралып гөрүнди. Окара ялы гара гөзлер Гара Ханҗара чиңерлип серетди.

Гара Ханҗар көне айдымлардан биреййәм говы-говы сөзлери тайынлап гоюпды, эмма оларың хеммеси эдил үркүзилен бал арылары ялы дыр-пытрак болды. Ол зордан:

— Бу мен! — дийди.

Чекинҗең бир мылакатлы сес пышырдап:

— Йүзүңи ышыга тут, йүзүңи бир гөрейин — дийди.

Гара Ханҗар ыза чекилип, янып дуран кесиндини ёкары галдырды.

— Барс пенҗесиниң сениң йүзүңдәки ызыны гөренимде танадым. Сен экениң, саңа хич ким ве хич бир зат бөвет болуп билмез.

— Гапыдан бир азаҗык ыза чекил, хәзир сен азатлыга чыкарсың.

Гара Ханҗар гаты хор дүшен гызың сыратлы көлегесиниң гайра чекилендигини, ала халының үстүнде нәхили еңиллик билен отурандыгыны гөрди. Гызың бугдай реңк, яланач диен ялы тенине гүн шөхлеси дүшди. Онуң тенини бир гызыл матаның бужак-саҗаклары ве гөк монжук дүзүлен бирнәче багҗык басярды. Окара ялы гара гөзлери хасратлы ве галагоплык билен середйәрди.

Гара Ханҗарың ёлдашларындан бири:

— Гара Ханҗар, маңа ёл бер. Гулп ачмага яраг уссасы Гарагум батырындан өкде боляр — дийди.

Демирчи гулпы чекиҗи билен уруп ачды. Демир гапы ачылды. Гүлҗемал эллерини йүзүне тутуп, өңки отурышындан үйтгемеди.

— Мениң бүтин гейим-гежимим чүйрәп гитди. Мениң сениң өңүңде дик дурмага ягдайым ёк.

Гара Ханҗар ыза чекилди-де яш демирчә:

— Сен аяла серетмели дәлсиң. Өз чәкмениңи оңа окла, мен саңа башга бир йүпек чәкмен багышларын — дийип, ызына өврүлип, даражык ярым йыкык басганчак билен минараның ёкарсына чыкды.

Гара Ханжар төверегине серетсе, думлы-душда мөвч уруп яңян отларың ичинден бурум-бурум түссе чыкып, ал-асмана галярды. Шәхер от ичиндеди. Шәхер диварларының төверегинде атлы отрядлар тозан турзуп, ики яна ат салярдылар. Узакдакы бир минараның үстүнде Жучы ханың еди гуйрук тугы галгаярды.

Гүлжемал хем минараның үстүне чыкды, онуң башында гөк селле, эгнинде эркек чәкмени боланы үчин сыратлы, инчемик оглана меңзәп дурды. Галам гашларыны ёкары галдырып, ол гең галып, узага середип:

— Гүргенчде бир үйтгешиклигә бар! Шәхер диварларының янында ат салшып йөрен элхенч адамлар нәме? — дийди.

Гара Ханжар жогап берип:

— Уруш бу ере-де гелип етди. Душманлар Гүргенжиң дашыны габадылар... Мундан бейләк икимиз хемише биле гөрешерис. Уршуң оды ве сениң хасратлы гөзлериңдәки гөзяшларың икимизи бирикдирди — дийди.

— Шу айылганч минарада мен хемме зады унутдым ве диңе йигренмеги өврендим. Мен хемме ерде эдил газаплы пелең ялы болуп, сениң яныңдан айрылмарын, мен өңки бигам Гүлжемал дәлдирин...

Гара Ханжар инди онуң айдяныны диңләнокды. Ол гөзлериниң ёкарысына элини тутуп, буругсап ал-асмана галян түссе ве тозаның арасындан узага середйәрди.

— Бу вагшыларың эден ишине серет! Серет: бейик Жейхун дерясы өз өңки ёлундан чыкып, бизе тарап эңип гелйәр... Өйлери сырып-сүпүрип гелйәр, өйлер оглан ойнаважы ялы йыкыляр... Әңет, узын дерек агачлары эдил чапылан ялы шатырдап гайдяр... Ол келесаң, бирехим вагшылар көп сувлы, әгирт улы деряның өңүни мүң йыллардан бәри тутуп дуран гадымы бенди йыкыпдырлар... [1] Инди деря өз ёлундакы затларың хеммесини йыкып-юмрар, бүтин шәхери сува гарк эдип, көп адамлы шәхери ёга чыкарар... Гүлжемал, бу көне минарадан

---

[1] «Монголларың өзлери бенди йыкдылар, шондан соң деря эңип, бүтин шәхери гарк этди. Ымаратлар йыкылып, оларың орнуны сув тутды» (Ибн ал-Асир. XIII асыр).

хэзириң өзүнде гачмак герек, ёгсам сувуң өңүнде дуруп билмэн, бу бизи-де басар...

Монголлар тарапындан гыссалып хүҗүме сүрүлйэн есирлериң шэхере дынгысыз чозмаклары нетижесинде шэхериң көп эссеси эййэм йыкылыпды. Эмма Гүргенҗиң илаты җан аяман горанмагыны довам этдирйэрди. Монголлар кварталлары еке-екеден алярдылар. Мейданда атың үстүнде сөвешмэге өвренишен монголлар янан җайларың йыкылып гөмен даражык көчелеринде кынчылык билен сөвешселер-де гайдувсыз хүҗүм этмеклерини довам этдирйэрдилер ве шэхери горайҗылары узын-узын пейкам билен урярдылар.

Гүргенҗиң сенетчилери хеммеден гайдувсыз сөвешдилер, олар есир дүшэйселер башларына нэхили гүн гелҗекдигини өңүнден билйэрдилер, иң чеперлерини ве гүйчлүлерини монголлар өзлериниң узакдакы ватанына иберҗекдилер, галанларыны, дерде ярамазларыны болса гырҗакдылар.

Аяллар ве гызлар диварларың ве өйлериң үстүнде өз аталары, эрлери ве доганлары билен бир хатарда дуруп сөвешйэрдилер. Сөвешиҗилериң бирине ок дегип, йыкылайса, аяллар сэхелче хем горкман, оны тэзе оклардан горамак үчин онуң өңүнде керпичден ве топракдан дивар салярдылар.

Гүргенҗиң гахрыманларча горалышы бейик Хорезмиң сынышы хакындакы хасратлы беяннаманың өзүне иң бир шанлы сахыпаларың бирини язды, бейлеки шэхерлериң көпүси монголлара көре-көрлүк билен ынандылар, гайратсызлык ве говшаклык этдилер, шол себэпли шөхратсыз ёга чыкдылар. Гүргенҗиң төверегинде монголларың өрэн көп уршуҗысы гырылды, өленлериң сүңклеринден улы-улы байырлар эмеле гелди, шол байырлар соңундан көп йыллар довамында харабалыкларың арасында гөрнүп дурярды.

Бүтин шэхериң алынмагына диңе үч квартал галанда, Гүргенҗиң халыс ысгындан гачан, яраланан горайҗылары боюн эгмэге йүрсклерини дөвдүлер ве өз араларындан сайлан адамларыны аман сорап, Җучы ханың янына ибердилер. Оңа Чингиз ханың оглы:

— Озал нэме пикир эдйэрдиңиз? Мениң гошунларым шэхериң янына геленде нэме үчин боюн эгмедиңиз? Инди, мениң шунча говы сөвешиҗилерим өленден соң, мен сөвешиҗилеримиң газап билен талаң салып, ичле-

рини соватмакларыны гадаган эдип билеринми? Сизе бирҗик-де рехим болмаз — дийип, җогап берди.

Монголлар шәхериң абат галан бөлегине эңилдилер. Шәхери горайҗыларың кәбирлерини олар есир алдылар, бейлекилерини чапдылар, бүтин эмләги таладылар.

Хорезмиң дүрдәнеси болан Гүргенҗи Җучы ханың элине дүшүрмеҗек болан Җагатай ханың буйругына гөрә, монголлар бүтин Хорезме сув пайлаян баш бенди йыкдылар. Әгирт улы шәхери сув алып, ымаратлары йыкды. Шәхериң орны соң хем көп йыллар довамында сув болуп дурды. Татарлардан өлмән гутулан адамлар эңип гайдан деряның толкунларында гарк болдулар я-да диварларың ашагында галып өлдүлер. Диңе бирнәче җай: керпичден салнан Көшги Ахчак диен көне көшгүң бир бөлеги ве ики саны ша хүҗүреси йыкылман галды.

Җошан деряның сувы Хорезмиң башга-да бирнәче шәхерини гарк этди, деряның өзи болса, өз угруны үйтгетди ве узак вагтлап гумларың үсти билен Абескун (Каспи) деңзине акды.

Гүргенҗиң җан аяман горалян вагтында Хаҗы Рахым диварларың үстүнде сөвешйәнлериң арасындады. Яралары даңмагың ве беҗермегиң арап усулларыны билйәндигине гөрә, яратылара көмек берйәрди.

Җейхун дерясының дуйдансызлыкда дашан вагтында ол Текеш шаның керпичден салнан белент губурының-хүҗүресиниң үстүнде ики гүн отурды. Душундан гечип барян гайыгың үстүндәки гайыкчы дервүшиң таныш демирчиси Керим Гулам болуп чыкды. Керим Гулам оны хүҗүреден дүшүрип, гайыга мүндүрди, онсоң булар мөвч урян сув дүзлүгиниң үсти билен йүзүп, башаранларыны өлүмден халас этдилер. Гара Ханҗара ве Гүлҗемала душмак олара соң миессер болмады. Шондан көп вагтлар гечենден соң Гара Ханҗарың эдерменлиги хакында, онуң Гарагумда монголлары авлышы хакында ве соңкы Хорезм шаның харемине зорлук билен әкидилен чопан гыз Гүлҗемалы онуң чәксиз сөйүши хакында бир халк роваятчысындан телим гезек эшитди.

Роваятчы өз эртекисини Җейхун дерясының дашып, шөхратлы ве бай Гүргенҗи йыкышы билен тамамлаярды. Онуң гүррүң бершине гөрә, шол силе Гара Ханҗар хем дүшүпдир. Гүлҗемалы гутарҗак болуп, Гара Ханҗарың толкунларың гаршысына нәхили гайратлылык билен гөрешендигини, эмма оларың икисиниң-де

гарк боландыгыны кәбир адамлар гөрүпдир... Сувуң ичинде эмеле гелен бир белентликде ики саны адам мейдини тапыпдырлар, Гүлҗемал билен Гара Ханҗар янашык ятан экени. Гүлҗемалың кичиҗик эли Гара Ханҗарың кувватлы элинде гысылгымыш.

Роваятчы өз эртекисини: «Түйс йүрекден турян сөйги, хак сөйги — өлүмден башга соңы болмаян сөйгүдир»[1] диен сөзлер билен тамамлаярды. Эмма эгер-де оны диңләп отуран аял-гызлар гынаныл аглаберселер, роваятчы: «Белет адамлардан мен башга бир гүррүң хем эшитдим, оларың айдышына гөрә, Гара Ханҗарың Җейхуның толкунларында өлендиги хакындакы гүррүң догры дәл, ол өзүниң гара атына мүнүп, силден йүзүп чыкыпдыр, Гүлҗемалы-да өлүмден гутарыпдыр, Гүлҗемалы ол Гарагумдакы Бала Ишем гуюларының голайындакы өйүне әкидипдир. Шол ерде олар көп йыллар айшы-эшретде яшапдырлар, сизиң-де шейле багтлы болмагыңызы ислейәрин!» диййәрди.

Онунҗы бап

ХАҖЫ РАХЫМ ЯШ БАТУ ХАНЫҢКЫДА

> Бичәре чаганы әсгермезлик этме,— онуң арслан чагасы болмагы мүмкиндир.
>
> *(Арап накылы)*

Хаҗы Рахым от горсаян монгол отрядларының арасындан зордан гечип, Җучы ханың лагерине барды. Дервүшиң сопбаҗына даңылан лачын суратлы алтын бөлеҗиги оны горап, монголларың бейик патышалыгының демиргазык-гүнбатар улусының хөкүмдарының өйүне элтди. Газаплы Чингиз ханың улы оглы Җучы хан Чингиз хан билен җеделлешип билйән ялңыз адаммыш дийип, Хаҗы Рахым эшидипди. Эмма Чингиз хан өзүниң улы оглуна мүцкүр болярмыш ве ол дилдүвшүк гурян болаймасын дийип хемише гөвнүне гүман гетирйәрмиш дийип хем гүррүң эдйәрдилер. Шоңа гөрә, Чингиз хан

[1] Ибн-Хазмың сөзлеринден (XI асыр).

оны ин узакдакы, иң четки улуса хәким эдип белледи, ол иллериң көп ерлери хениз еңип алынмадык ерлерди. Чингиз хан шонда өз оглуна: «Гүнбатара монгол атларының аякларының етип билҗек ерлериниң иң узакларыны саңа берйәрин!» дийипдир.

Җучы хан ак өйде пессеҗик тагтың үстүнде айбогдашыны гуруп отырды. Ол атасы ялы узын бойлы, айы херекетлиди ве мавумтыл гөзлери билен бипервай середйәрди. Ол көсе монголлардан тапавутлыды, узын мурты ве гара чокга сакгалы барды. Сакгалына чеперлик билен гошуп өрүлен ат гуйругы өрүлги халда инчелип гидйәрди, шол човланып гидйән сакгалының уҗуны Җучы саг гулагының еңсесине атярды. Тагтың өң янында арзачылар мәхеллеси: ханлар, уламалар, тәҗирлер ве йөнекей хорезмлилер чөк дүшүп, бил бүкүп, бейик хөкүмдарың мерхемедине гарашып, үмсүм отырдылар.

Хаҗы Рахым арзачыларың аркасы билен «Я-ху-у, я-хак!» дийип, гыгырып баршына, гөс-гөни Җучы ханың тагтының янына барып, хасасына даянып дурды.

Җучы хан дервүше тукат назар салды-да:

— Нәме дилегиң бар, гыпҗак порханы? — дийди.

Хаҗы Рахым бейик везир Махмыт Ялваҗың хут өз язан хатыны гетирендигини айтды.

— Нәме үчин бейле гич? Мен көпден бәри хата гарашярын.

— Мен дашы габалан Гүргенч шәхериндедим.

— Диймек, сен мениң душманларым билен бир болупсың-да?

— Хава, тебип болуп яралылара көмек бердим.

Хаҗы Рахым хасасының мумланан уҗуны ачып, дүйрүлен ве гызыл мөхүрли бир кагыз чыкарды. Җучы ханың мүрзеси ол кагызың йүзүне середип, гең галды.

— Бу ерде дине үч саны сөз язылыпдыр: «Шу адама ынан!»

Җучы:

— Айдың ве етерлик! Мениң оглум Бату ханы гетирин! — дийди.

Нөкерлер ылгап гитдилер-де тиз вагтдан доланып гелдилер. Оларың өңүнден кичеңрәк яйлы ве үч саны гызыл оклы, докуз яшларында бир оглан бөкҗекләп гелйәрди. Ики саны гоҗа онуң голундан тутуп гетирҗек болуп, шунча җан этселер-де дызап, оларың элинден сыпды. Җучы ханың янына ылгап гелди-де өңки эндик

эдишине гөрә чөкүне дүшди, маңлайыны хала дегирди ве еринден турды-да өзүниң йыллырап дуран гара гөзлери билен төверегиндәкилериң йүзүне серетмәге башлады.

Жучы бу оглана гөзүниң гытагыны айлап:

— Ынха мениң оглум Бату хан! Мениң тәзе раятларымың, хорезмлилериң геплейән дилинде окамагы, язмагы ве геплемеги өвредер ялы алым мүрзе ибермеги мен ыхласлы Махмыт Ялвачдан сорапдым. Сен шонуң ялы халыпа болмагы башарармың? — дийди.

Хажы Рахым жогап берип шейле дийди:

— Мен бу оглана түркмен, парс ве арап китапларыны окамагы өвредип билерин, ине шу иши хөвес билен ерине етирерин. Йөне велин метжитлерде ымамларың эдиши ялы дини китаплары дүшүндирип билмейәрин. Мен әлемде сыяхат этмек, нәмәниң ягшылыкдыгы ве нәмәниң яманлыкдыгы, ватана сөйги ве хер бир адамың боржы хакында гүррүң эдилйән китаплар билен иш салышярын.

Жучы:

— Шонуң өзи хем пейдалы, хем говы. Шейле мугаллым мениң оглумың ябаны мөжек түйүни айырмага ве оны халкларың хөкүмдары этмәге көмек берер. Бату, тәзе мугаллымың сөзүне гулак асгын! Мүрзе, саңа болса, оглумы чыбык билен урмага ругсат берйәрин...— дийди.

Ол оглан Хажы Рахымдан йүзүни совуп:

— Эгер бу маңа пәлванлар ве уруш хакында гүррүң берсе, мен муңа гулак асарын! — дийди.

Хажы Рахым оглана жогап берип:

— Мен саңа Рум серкердеси Исгендер Зулкарнайның еңип алышлары хакында гүррүң эдип берерин. Ол патыша өзүниң йигит вагтында көп юртлары еңип алды, ол юртларың патышаларының ярагы-да, хазыналары-да, гошунлары-да онуңкыдан көпди, эмма шейле болса-да олары Исгендер дерби-дагын этди...— дийди.

Ол оглан дервүше тарап өврүлип, оңа хөвес билен серетмәге башлады.

Жучы хан:

— Исгендер хан шонуң ялы еңишлери нәхили ёл билен газандыка? — дийип сорады.

— Оны Исгендериң өзүнден соранларында ол: «Мен

еңип алан юртларымдакы раятларымы эзмедим» дийип, җогап беренмиш.

Җучы хан оглуның йүзүне серетди-де:

— Мениң атам, ялңыз ве бейик Чингиз хан әлемиң ярысыны басып алды, Исгендер Зулкарнайн бейлеки ярымыны басып алыпдыр. Басып алара саңа нәме галыпдыр, Бату хан? — дийди.

Ол оглан әгинмән:

— Мен Исгендериң ерлериниң хеммесини элинден аларын!..— дийип җогап берди.

Хаҗы Рахым шол гүнден башлап, Җучы ханың оглы Батувың мугаллымы болуп, Җучы ханың лагеринде галыберди. Җучы хан ассырынлык билен иберлен адамларың элинден дуйдансызлыкда өлинчә, Хаҗы Рахым Батувы телим йыл окатды. Җерен авланян вагтда Җучы хан бир җерени ковалап, гамышларың арасында өз нөкерлеринден узаклашды. Оны зордан тапдылар. Оны монголларың адатына гөрә бил оңургасы яздырылан халда тапдылар. Ассырынлык билен гелен адамлар гачыпдырлар, олары тапмадылар. Кәбирлери пышырдап, олары Чингиз ханың өзи иберендир диййәрдилер [1]. Тапанларында Җучы хан хениз дириди, эмма не-хә бир агыз гепләп билди, не-де элини гымылдадып билди. Гөзүни хасратлы балкыллатды ятды, соңра гөзи хем өмүрлик юмулды.

Шол вагтда шөхратлы Субудай Батыр гүнбатара йөриш эдип, гайдып гелди. Субудай Батыр Бату ханы эериң үстүнде өз өңүне алып:

— Мениң хөкүмдарым Җучы ханың соңы нәхили болан болса, бу ерде сениңем соңуң шонуң ялы болар. Сен мениң билен Хытая гидерсиң, шол ерде харбы иши өвренерсиң. Мен сени өз оглум ялы эдип тербиеләрин, серкерде эдип етишдирерин — дийди.

Хаҗы Рахым хандан айра дүшүп, ене еке ыкманда болуп галды. Ол өз кичи доганы Туганың Гүргенчде деряның дашан вагтында йитендигине гаты гынанярды. Туган өлүп гитдимикә я-да деря толкунларындан, монголларың ханҗарларындан гутулдымыка, башга ерлерде азат я гул болуп йөрмүкә дийип, мыдама пикир эдйәрди, оңа ене душмак бармыка дийип, гарашып йөрйәрди.

---

[1] Гүндогар сене язувчылары; Җувейни XIII асыр ве башгалар хем шейле диййәрлер.

Хаҗы Рахым дүрли шәхерлере айланып чыкды, залым монголларың чозан вагтында Хорезм халкларының башдан гечирен гайгылы гүнлери хакында оны гөзи билен гөрен адамлардан сорашдырярды. Өз гөзи билен гөрен адамларың гүррүңлерини язышдырды ве ахырда. Чингиз хан хакында, онуң нәхили гудратлы боландыгы ве бүтин дүнйәни басып алмак исләндиги хакында, монголларың гечен ерлериниң ёга чыкандыгы ве чөл беевана өврүлендиги хакында бүтин бир китап язмагы йүрегине дүвди.

ҮЧҮНЖИ БӨЛҮМ

КАЛКА ДЕРЯСЫНЫҢ ЯНЫНДА БОЛАН СӨВЕШ

Биринжи бап

ЧИНГИЗ ХАНЫҢ БУЙРУГЫ

...Оларың мысаласы элхенчди ве йүрегиңе вехим салярды. Олар көседи, кәбирлериниң бурнуның ашагында ве энегинде санлыжа түй барды. Гөзлери гыя ве йити. Оларың беден гурлушы бердашлы ве узак өмүрли.

(Киракос, әрмени тарыхчысы, XIII асыр).

Йылан йылының (1220) язында, Сапар (апрель) айы Чингиз хан кын табшырыклары шовлы ерине етирмекде сынагдан гечен ики саны серкердесини: гарры, еке гөз Субудай Батыры ве жахыл Җебе-нойоны өз янына чагырды [1].

Олар «әлеми сарсдырыжының» йүпек өйүне дессине гелип, алтын тагтың өңүнде кечәниң үстүнде чөк дүшүп, маңлайларыны ере гойдулар. Чингиз хан саг дызыны эллери билен гуҗаклап, чеп дызының үстүнде отырды. Дашына лак чайылан, уллакан зумрутлы тегелек телпегинден гара-гоңур тилки гуйруклары салланып дурды. Пишигиңки ялы гөк гөзлери баш эгип ятан еңилмез ики батыра первайсыз середйәрди. «Ялңыз ве иң бейик» хәким өзүнин юваш чыкян гырык сеси билен геплэп уграды.

— Сары гулак итиң оглы Хорезм ша Мухаммет гизлинлик билен өз гошуныны ташлап гачды дийип, җансызлар хабар бердилер. Мухаммет нирә гачаныны билдирмеҗек болуп йөркә, яны-якында оны Җейхун дерясының гечелгесинде гөрүпдирлер. Хорезм шаларың йүз йыллап йыгнан түкениксиз байлыкларыны ол өз яны билен алып барярмыш. Оңа тәзеден улы гошун йыгнамага пурсат бермән, оны тутмак герек... Биз сизе йигри-

[1] Шол вагтлар Чингиз хан Бухараны ве Самарканды алып, Хиндистаның үстүне гошун чекип гитмәге тайынланярды.

ми мүң атлы берйәрис. Эгер шаның гошуны көп болса ве сиз онуң билен сөвешип болармыка дийип ойланмалы болсаңыз, онда сөвешмән сакланың... Эмма маңа бада-бат хабар бериң!.. Шол вагт Тохучар-нойоны иберерин, онсоң ол сизиң ики болуп еңип билмедик ериңизде еке өзи хөтде гелер... Йөне велин бизиң хөкүмимиз Мухаммедиң әхли гошунындан гүйчлүдир дийип пикир эдйәрис! Тә Мухаммедиң бойнуна зынҗыр салып гетирйәнчәңиз маңа гараңызы гөркезмән!.. Эгер-де сиз тарапдан дерби-дагын эдилен ша мәкәм дагларда я-да гараңкы говакларда гизленмек үчин бирнәче адам билен гачса я-да мекир җадыгөй ялы болуп, адамларың гөзүниң өңүнде йитирим болуп гитсе, онда сиз гара түвелей ялы болуп, онуң мүлклерине аралашарсыңыз... Боюн эген хер бир шәхере рехим эдиң, шол ерлерде кичеңрәк саклав хем-де йылгырмак диен зады билмейән хөкүмдар гоюп гидиң... Эмма гаршылык гөркезмек ёлуна дүшен хер бир шәхери забт эдип алың! Ондан нам-нышан галдырмаң, дуршуна көмүр билен күле өврүң!.. Бизиң бу хөкүмимиз сизиң бириңизе-де кын болуп гөрүнмез дийип чак эдйәрис...

Җебе-нойон дикелди-де:

— Эгер Хорезм ша Мухаммет гөзе гөрүнмез ёл билен бизден гачып, гүнбатара тарап барха узага гидип отурса, онуң ызындан нәче вагтлап коваламалы ве сениң алтын өйүнден нәче узаклашмалы? — дийип сорады.

— Бейле болса сиз ериң уҗуна ченли, Соңкы деңзи гөрйәнчәңиз коваларсыңыз.

Били бүкүлен, бир янбашына гышык Субудай Батыр хыкылап келлесини ёкары галдырды-да гырык сес билен:

— Эгер-де Мухаммет ша балык болуп, деңиз дүйбүнде гөзден йитсе, нәме этмели? — дийип сорады.

Чингиз хан сеңригини гашады ве ынанмазлык билен Субудая серетди:

— Деңзиң дүйбүне чүммезден өңүрти тутмагы башарың! Ёла дүшмәгеругсат берйәрис.

Серкерделериң икиси-де өр туруп, гапа тарап чекилип уграды.

Олар шол гүнүң өзүнде йигрими мүң монгол ве татар атлысы билен гүнбатара уградылар.

Икинжи бап

«ИҢ БЕЙИК ХӨКҮМДАРА» ХАБАР

Чингиз ханың хөкүмини ерине етирмек үчин, онуң ики серкердеси Жебе-нойон билен Субудай Батыр Хорезмиң гачып гиден хөкүмдары Мухаммет шаның ызыны гөзләп, ики түмен атлы билен демиргазык Эйраның жүлгелеринде ве даг жеңңелликлеринде ики йыл каңкадылар. Олар хич бир дерек тапып билмедилер. Ил агзындакы гүррүң болса, өз ватаныны ташлан ве соңра хеммелер тарапындан унудылан Хорезм ша Мухаммет Абескун деңзиниң бир чола адасында өлүпдир дийип хабар берйәрди.

Шол вагтда Жебе билен Субудай икиси пәлванлар хакында гадымы айдымлары айдып билйән бир монголы чагырдылар-да өзлериниң «ялңыз ве иң бейик хөкүмдара» етирмекчи болян хабарыны оңа ювашжа айдым эдип айдып бердилер. Олар өз сөзлерини ол монгола докуз-докуздан докуз гезек гайталатдылар [1] ве оны Несеф [2] шәхериниң голайындакы, гөк чеменлик ве сувлук дүзлүкде ерлешен Чингиз ханың янына ибердилер. Монголлар тарапындан яндырылан шәхерлерден гачып гиден ач адамларың чозуп талаяндыклары себәпли ёлларың ховплудыгына гөрә, чапарың янына ынамдар нөкерлерден үч йүз санысыны гошуп гойбердилер.

Чапар ёл бойы монголларың гөк сәхралары, токайлык даглары хакында, Керулениң одуң ал ялнына меңзеш гызлары хакында көне айдымлары айдып гелди, эмма өзүни иберен батырларың хабарыны велин екеже гезегем айтмады. Бейик каганың яшаян ерине гелип, паррачларың секиз саклавындан гечип ве телим ерде янян мукаддес одуң түссесиниң арасындан гечмек билен өзүни арассалап, ол чапар сары чадырың алтын габсасының агзында аяк чекди. Гапының ики ян гапдалында ики саны бичеме овадан ат дурды: бири сүйт ялы ак, бейлекиси меле, икисиниң-де чөпүрден ишилен ак танапы гуйма алтын газыга даңылгыды.

---

[1] Хат-соватсыз монгол сердарлары бир мөхүм хабар ибержек боланларында ол хабары чапар ёймасын дийип, оны айдым эдип дүзйәрдилер, шол айдымы чапар ят тутярды. Докуз саның өзи монголларда мукаддес сан хасапланярды.

[2] Несеф — инди Каршы шәхери, Бухараның гүнорта тарапында.

Шейле безеглери гөрүп аңк болан монгол чапар дуран еринден өзүни ашак гойберди-де хич турмады, шол вагтда ики саны гүйчли паррач гелип, онуң голундан тутды ве оны сүйрәп, Чингиз ханың өңүне элтип, халының үстүне ташлады. Монгол хәкими алтын билен безелен гиң тагтың үстүнде айбогдашыны гуруп отырды.

Чапар гөзлерини юмуп, чөкүне дүшүп дуран еринден, монгол роваятларыны айдышы ялы, богазына сыгдыгындан гыгырып, өзүне табшырылан хабары айдым эдип айтды:

Иң бейик хөкүмдарың ыхласлы нөкерлери
Субудай Батырың ве Җебе-нойоның иберен хабары.

Җебе-нойон билен Субудай Батыр,
Ол бейик кагана арзыны етир.

Мухаммет ша горкак, гуйруксыз тилки,
Бош адада өлүп, болупдыр гүлки.

Онуң оглы есер Җелаледдин-де,
Дагдан ашып гитди етдим-етдимде.

Олары ёк этдик. Гидйәс Кавказа,
Душ гелен халклара долдуруп каза.

Гүйҗүни сынарыс, гошун санарыс,
Гачса гырып, гачмадыгын гынарыс.

Гыпҗак сәхрасының ичинден гечип,
Атлара дынч берип, аңрык ёл ачып,

Ёлы ятда саклап, эдип гелеңи,
Алтын атың үчин тапып өлеңи,

Соңра уграр ялы гүнбатара сен [1],
Баш эгдир дүнйәни бу татара сен.

Барының үстүне бас монгол элиң,
Бу әлем-җаханы титретсин елиң.

---

[1] Кәбир харбы тарыхчыларың пикирине гөрә, Субудай Батырың Калка дерясының якында болан сөвеши билен гутаран йөриши Чингиз ханың монголлары Гүнбатар Европа чоздурмак пикирине тайынламак үчин эдилен чуңңур стратегики разведка экени. Чингиз ханың өлмеги себәпли монголларың ве татарларың ол йөришини Чингиз ханың агтыгы Бату хан диңе 12 йылдан соң (1237-нҗи йылда) ерине етирди, ол йөришде Бату ханың эсасы харбы геңешчиси ве ол йөришиң ёлбашчысы ёкарда агзалан разведканы ерине етирен Субудай Батырды.

Дүнйәде гүйч ёкдур саклара бизи,
Барыбан гөрмәге Соңкы денизи,

Гөк деңзе дегсин атың тойнагы,
Келле болсун йигитлериң ойнагы.

Кесилен келләни шонда мүндерләп,
Гөрүлмедик депе саларыс дерләп.

Депәниң башында бир бөлек гая,
Гоярыс дикелдип, меңзедип боя.

Йүзүне язарыс сениң адыңы,
Дине шонда мукаддесләп бадыңы,

Ат башыны гүндогара доларыс,
Алтын өйүң ишигинде боларыс.

Чапар айдымыны гутарандан соң, йөнекей монголлара гөрүнмейән хөкүмдарың газаплы гөзлерине чалаҗадан биринҗи гезек серетди. Ол өзүни йитирип, ене-де өзүни лампа ашак гойберди. Чингиз хан әвмән, сыр билдирмән, гөзлерини сүзүп отырды ве чаларып угран сары сакгалыны ыралап яланач өкҗесини гашаярды. Өз өңүнде ятан чапара ядав назар билен середйәрди ве пикире гидип отуран ялы болуп:

— Сениң богазың чөл газынынкы ялы экени... Сени сыламак герек...— дийди-де тагтының тутайындан асылгы йүпек халтаҗыга элини сокуп, тозанҗыран бир бөлеҗик гант[1] чыкарып, оны чапарың титрәп дуран агзына дыкды. Соңра каган:

— Җебе-нойон билен Субудай Батыры хениз өверден ир. Гөрели бакалы, оларың йөриши нәхили гутаряр?.. Өзүмизиң җогап сөзүмизи башга бир чапардан иберерис — дийди.

Каган бармагының херекети билен үмләп, чапара гитмәге ругсат берди. Оны нахарламагы ве гымыздан гандырмагы хем-де онуң яны билен гелен саклавы говы мыхманламагы буюрды. Шол гүнүң эртеси ол, өрән узага гиден монгол отрядының ызындан етмәге оларың хеммесини ёла салды.

Арадан бир йыл гечди, гүнбатара гиден монголлар хакында хич бир хабар гелмеди. Гүнлерде бир гүн Чин-

[1] Ол заманда шекер палачдан тайынланян гант (Хинд ве Мүсүр ганды) дел иймит хасапланярды ве өрән гымматлы затды.

гиз хан өз мүрзеси уйгур Ысмайыл Хожа бирнәче сөз айдып яздырды ве берк япылан бир хаты (онуң мазмуныны хич ким биленокды) гейминден көп дүвме асылан, телпеги лачын елекли (ховлукмачлыгың аламаты) бир чапарың әкитмегини буюрды. Чапары горамак үчин мүңбашы Тохучар он мүң атлы түмен билен уградын.

— Сен Җебе-нойон билен Субудай Батыры тапянчаң дүнйәниң ахырына ченли гидерсиң. Шол ерде чапар бизиң иберен хатымызы сениң гөзүң өңүнде өз эли билен Субудай Батыра бермелидир. Олар инди өрән узага гидендирлер, олары инди гахары гелен отуз үч халк гысяндыр. Олара көмек бермегиң вагты гелди.

Тохучар шол гүнүң өзүнде, дүнйәниң ол ужуна гиден монголлары гөзлемек үчин өз түмени билен гүнбатара уградын.

Үчүнҗи бап

СОҢКЫ ДЕҢЗИҢ ГӨЗЛЕГИНДЕ

Хайда, атым, өңе хайда,
Чапгыр атым барса кайда,
Көлегеси ил өрүзер...

(Монгол айдымындан)

Гыш укусындан оянып, гарры чынарың көклериниң арасындан мейдана чыкып, бахар гүнүниң шөхлелери ашагында гүнешләнден соң, кә янашып, кә араны ачып, ёдалар билен сувулып барян ве олардан горкуп гачян җанаверлериң хем-де ёкарда җүррүлләп гаймалаклашып йөрен гушларың йүрегине вехим салян ики саны әпет гара йылан ялы, окгунлы Җебе-нойонын ве серменсап, мекир Субудай Батырын ики монгол түмени-де кә узалып гидйән хатар-хатар болуп, кә дуршуна ат болуп дуран улы гопгунлы дүрли-дүмен мәхелле үйшмеги болуп, шәхерлериң йүрегине горкы салярдылар, ол шәхерлериң төверегиндәки экин мейданларыны лейс эдйәрдилер ве өз ызларында янгындан шар гара болан харабалары ве яныл чишен мейитлери галдырып, йүзлерини гүнбатара тутуп барярдылар.

Чингиз ханың гошунларының шу өңден барян отряды демиргазык Эйраның ичинден гечене Хар, Симнан,

Гум, Зенҗан ве бейлеки шәхерлери дерби-дагын этди. Монголлар диңе бай Хемедан шәхерине рехим этдилер, себәби Хемеданың хөкүмдары монголларың өңүнден бир сүри аты ве гейим-гежимден йүкленен ики йүз дүеден ыбарат кервени совгат эдип, хорматлы илчилери иберди. Монголлар Казвинде эллеринде барындан сөвешмели болдулар, себәби ол ериң илаты шәхериң ичинде эллерине узын-узын пычак алып, гайдувсыз гаршылык гөркездилер. Казвин якылды.

Гышың совук айларыны монголлар Рей[1] шәхериниң этрапларында гечирдилер. Олара думлы-душдан довар сүрүлери, говы-говы атлар ве гейим-гежим салнан гүлебентли кервенлер иберилйәрди. Монголлар шол ерде яза гарашдылар.

Яз гүнүниң шөхлеси астында Эйран дагларының япылары гөк салып угранда, монголлар Азербайҗаның ичинден гечдилер. Уллакан, бай Төвриз шәхери олара көп совгат иберди, онсоң монголлар ярашыга разы болуп, шәхере дегмән, шәхериң душундан гечип гитдилер. Олар Кавказа ураздылар, шол ерде Арраның пайтагты Генҗе якын бардылар. Эмма монголлар бу шәхери забт этмәге йүрек этмән, күмүш ве гейим талап этдилер, олара күмүш ве гейим беренлеринден соң олар Грузия бака йөрәп ураздылар.

Грузинлериң гүйчли гошуны монголларың гаршысына чыкды. Субудай гошуның эсасы гүйчлери билен өңден барярды, Җебе-нойон болса, бәш мүң атлыны янына алып, букуда гизленди. Биринҗи тутлушыкда монголлар җөгүлик эдип гачдылар. Грузинлер сересаплык этмән, олары ковалап уградылар. Җебәниң татарлары букудан туруп, грузинлериң үстүне эңилдилер, Субудайың атлылары болса, ызларына өврүлип, грузинлериң дашыны хемме тарапдан габап, олары гырдылар. Шол сөвешде он үч мүң грузин өлди.

Эмма монголлар даг җүлгелери көп болан ве өрән сөвешҗең илатлы бу юрдуң ичине чуң аралашмага горкдулар ве олҗа шайыны тутуп, чыкып гитдилер. Монгол уршуҗылары Кавказың даг җүлгелеринде дарыгярыс дийййәрдилер. Оларың гөзлеги атлары эркин бакар ялы сәхрады. Монголлар Шемахы шәхериниң илатыны гыргына берип, Ширван Дербентине уградылар. Бу гала

[1] Рей — хәзирки Тәхраның голайында озал болан шәхер.

барылмаз дагың үстүндеди ве демиргазык ёлуны беклэп дурярды. Җебе-нойон галаның ичинде сакланып дуран Ширван шасы Рашидиң янына чапар иберип:

— Икимиз достлук ярашыгыны баглашар ялы, өз улы беглериңи мениң яныма ибер — дийип, талап этди.

Ширван хөкүмдары өз асыллы гоҗаларындан он санысыны иберди. Җебе боюн эгмезек бир гоҗаны бейлекилериң гөзүниң алнында чапды-да:

— Бизиң гошунымызы даглардан гечирер ялы, ёла белет ынамдар адамлар бериң. Шол вагтда сизе рехим эдилер. Эгер-де сизиң берен адамларыңыз гара йүрекли болуп чыкайса, сизиң хеммэңизиң болҗагыңыз шудур — дийип, азм урды.

Ширван беглери өзлериниң бу талаба боюн эгйэндиклерини айтдылар, Дербендиң дашындан айланып, даг ёдалары билен йөрэп, монгол гошуныны даглардан гечирдилер ве гыпҗак дүзлүгине барян ёлы гөркездилер. Онсоң монголлар гоҗалары бошадып, демиргазыга тарап гитдилер.

Дөрдүнҗи бап

АЛАНЛАРЫҢ ВЕ ГЫПҖАКЛАРЫҢ ЮРДУНДА

Демиргазык Кавказда Җебе ве Субудай аланлар[1] юрдуна бардылар, гиң гиден демиргазык сэхраларындан көп лезги, черкез ве гыпҗак отрядлары аланлара көмек бермек үчин гелдилер.

Монголлар узынлы гүн агшама ченли олар билен сөвешдилер, эмма гүйчлер дең болуп дурды ве хич тарап еңип билмеди. Шол вагтда Җебе гыпҗакларың иң таңымал ханы Котяның янына ичалы иберди, ол ичалы болса, Котяның янына барып, оңа шейле бир хаты окап берди:

«Биз татарлар билен сиз гыпҗакларың — хеммэмизиң ганымыз бир, аслымыз бир. Сиз болсаңыз өз доганларыңызың гаршысына өзге тайпалар билен бирлешйэрсиңиз. Аланлар бизе-де ят, сизе-де. Гелиң бири-биримизе дегмезлик барасында позулмаз шертнама баглашалың.

---

[1] Аланлар — хэзирки осетинлериң ата-бабалары.

Онуң үчин биз сизе иследигиңизче алтын ве говы-говы гейим берерис. Йөне сиз бу ерден гидиң, бизе аланлардан өч алмага мүмкинчилик бериң».

Монголлар гыммат бахалы совгатлар йүклэп, гыпҗаклара көп ат ибердилер, гыпҗак ханлары совгатлара гөз гыздырып, хайынлык эдип, гижэниң бирмахалы аланлары ташлап, өз гошунларыны демиргазыга тарап алып гитдилер.

Монгол гошунлары аланларын үстүне чоздулар, олары дерби-дагын этдилер ве оларың обаларына аралашып, талаң салдылар, илаты гырдылар, хемме ере от бердилер. Аланлар өзлериниң Чингиз хана долы боюн эгйэндиклерини ыглан этдилер, оларың бирнэчеси болса, монголларың лешгерине гошулды.

Өзлерине гезелип дуран йити алан ханҗарларындан дынып, Җебе билен Субудай өз түменлерини бирден демиргазык сэхрасына, гыпҗак илине гөнүкдирдилер. Гыпҗак ханлары ярашыга ве ховпуң ёклугына бил баглап, айры-айры отрядлар болуп, өз яшаян ерлерине дагадылар. Монголлар олары сыпындырман, оларың ызына дүшүп, гыпҗакларың эсасы яшаян ерлерини тоздурдылар ве олардан алан хер дүрли, эмлэги оларың дөнүклик эдени үчин берен затларындан көп эссе артык болды.

Гыпҗакларың сэхрада узакда яшаянлары монголларың чозандыгыны эшидип, өзлериниң эмлэгини дүелерине йүклэп, хер хайсы бир яна гачды, кэбирлери батгалыкларда, бейлекилери токайларда[1] гизленди. Көпүси болса, рус ве венгер иллерине гитди.

Монголлар гачып барян гыпҗаклары Дон дерясының бойы билен ковалап гитдилер ве ахырсоңы Хазар дензиниң[2] гөк толкунларына габап, шол ерде оларың көпүсини деңзе гарк этдилер. Дири галан гыпҗаклары монголлар өзлериниң алан мал сүрүлерини ве гылялларыны бакдырмак үчин чопан эдиндилер.

---

[1] Кальмиус дерясының ве Самар дерясының (Днеприң гошандының) ёкарларында гадымы вагтларда гүр токайлар, батгалыклар барды ве уллакан гайыклар сүйрелип гечирилйэн «ёл» барды. Гадым заманда шу ики деря боюнча Приазовьеден Днепре ченли, көп гатнавлы сөвда ёлы гечйэрди (Проф. Брун).

[2] XIII асырда мусулман языҗылары Гара деңзе Хазар деңзи, Крыма болса Хазарыстан дийип ат берйэрдилер. Соңкы вагтларда Хазар деңзи дийлип, Каспи деңзине айдыляр.

Монголлар соңра Хазар ярым адасына гечдилер ве гыпҗакларың деңиз якасындакы бай шәхери болан Судак шәхериниң үстүне чоздулар. Озалкы вагтларда бу шәхере дашары юртларың көп гәмилери гейим, мата ве башга харытлары гетирйәрдилер. Гыпҗаклар ол харытларың дерегине гул, гара гоңур тилки ве белка дерилерини хем-де гыпҗак илини шөхратландыран өкүз дерилерини берйәрдилер.

Судак шәхериниң илаты монголларың якынлашандыгыны билип, даглара босдулар, башгалары гәмилере мүнүп, деңзиң үсти билен Требизонта гитдилер. Җебе билен Субудай ол шәхери талап, гыпҗак ерлеринде дынч алмак үчин ене демиргазыга чекилдилер, шол ерде бир йылдан-да көпрәк дынч алдылар.

Бу ерде бол отлы чеменлер, гуллара экдирилен мес топраклы экин мейданлары, гавун-гарпыз, кәди бияра-чылыклары аңырсы гөрүнмән узалып ятырды, семиз-семиз гара мал сүрүлери ве нәзик йүңли гоюн сүрүлери барды. Монгол уршуҗылары бу сәхралары өвйәрдилер ве өз атларының бу ерде өз ватанындакы ялы, Ононың ве Керулениң кенарларындакы ялы яйнаяндыкларыны айдярдылар. Эмма оларың өзлериниң өнүп-өсен сәхралары хас арзылы ве ол сәхраларыны дүнйәде башга хич бир сәхра бермезлер. Әлеми еңип алмагы гутаранларындан соң, монголларың хеммеси диңе бир зат — өзлериниң өнүп-өсен ери болан Керулениң кенарларына гайдып бармак ислейәрдилер.

Җебе билен Субудай гыпҗакларың баш шәхери Шаруканда[1] узак сакланмадылар. Ол шәхерде дашдан салнан, ярырагы ере гөмүлен җайлар-да барды, дашары юрт харытларындан долуп дуран складлар-да барды, эмма йыгнамасы-дикмеси аңсат өйлер хас көп болуп, оларда гыпҗак ханлары-да яшаярдылар, йөнекей чарвалар-да яшаярдылар. Олар язына шәхерден сәхра гөчйәрдилер, гышына болса, ене шәхере гөчүп гелйәрдилер.

Монголлар геленден соң, дашары юрт тәҗирлери урушдан горкуп, сәхра билен сөвда арагатнашыкларыны кесдилер. Шарукань шәхери таланып ве яндырылып,

---

[1] Кәбир алымларың пикирине гөрә, гыпҗакларың Шарукань (ягны Шарукхана) шәхери хәзирки Харьков шәхериниң орнунда болупдыр. «Харьков» диен ат хем шондан гелип чыкыпдыр.

бошап галды, монгол гошунлары болса, Лукоморья[1] тарап гитдилер.

Шол ерде монголлар елсиз ер дийип байырларың арасындакы песликлерде күрен-күрен болуп ерлешдилер. Хер күрен гыпҗакларың элинден алнан бирнәче йүз өйден ыбарат болуп, тегелек гөрнүшде ерлешдирилйәрди. Күренлериң хер биринде бир мүң эсгер барды. Хер тегелегиң ортарасында мүңбашының ат гуйругындан ясалан шахлы белент җыгасы болан улы өйи дурды. Өйлериң янында хемише йөрише тайын, эерленги, җылавлары гаңтарылгы атлар теблемыха даңылгы дурярды, бейлеки атлары болса, гыпҗак чопанлары сәхрада сүри-сүри бакып йөрйәрдилер.

Монгол гошуны «Чингиз хан Ясасының»[2] берк канунларыны берҗай этмегини довам этдирйәрди. Лагерлериң төверегинде үч сап саклав дурярды. Сәхрада, булгарларың, русларың ве угорларың[3] иллерине гидйән эсасы ёлларда саклав постлары гизленип дурярды. Олар сәхрадан гечйәнлериң хеммесини тутярдылар, олардан сораг эдйәрдилер, соңра гоңшы тайпалар хакында тәзе хабар билйәнлерини Җебе-нойоның янына иберйәрдилер, галанларыны чапярдылар.

Монгол нөкерлериниң болян бу өйлеринде өзлериниң монгол аяллары барды, олар узакдакы ватанындан өз әрлери билен билеликде йөрише чыкыпдылар, олардан башга-да монголларың ёлда алан аяллары ве чагалары барды. Монгол аялларының гейми-де нөкерлериңки ялыды, олары бир бада селҗерәймек кынды. Олар кә махал сөвешлере гатнашярдылар, эмма көпленч вагтда дүелере, йүк йүкленйән атлара ве арабалара середип, олҗа пайлашыгында етен олҗаны гораярдылар. Аяллар мундан башга-да, янбашына тагма басылан есирлере гөз-гулак болуп, олара дүрли ишлер буюрярдылар. Олар есирлер билен билеликде байталлары, сыгырлары ве дүелери сагярдылар, гонулан вагтда мис я даш газанларда нахар биширйәрдилер.

---

[1] Лукоморье — Азов деңзиниң кенар себти.

[2] «Яса» я-да «Ясак» — Чингиз ханың языланкарарларының ве сөзлериниң йыгындысы, ол монголларда узак вагтлап канунлар йыгындысы болуп хызмат этди. «Яса» хәзир бүтинлей унудылды, хәзир онуң кичеңрәк бөлеҗиклери сакланып галыпдыр.

[3] Угорлар — венгерлер.

Йөришлер вагтында догулан ве ёлда алнан кичижик чагалар арабаларын үстүнде я-да йүк йүкленйән атларың үстүнде гайыш хоржунларың ичинде, кә махал ики-икиден отурярдылар хем-де атың үстүнде монгол аялың аркасында отурярды.

Дүрли тайпаларың монголлара ёлда гошулан сөвешижилеринин йыгынды топлумы сәхраның ичинде, монголларың лагеринден четде узалып дурды. Бу ерде түркменлериң ала өйлери-де, тангутларың сары чадырлары-да, булучларын гара чадырлары-да, аланларың йөнекей чатмалары-да ве хайсы тайпанынкыдыгы нәбелли атлыларың кепбелери-де гөрүнйәрди. Бу башына гиденлер топлумыны монголлар өңлерине салып, хүжүме биринжи иберйәрдилер, сөвешден соң болса, монголларын алан олжасының галындысыны шолар йыгнаярдылар.

Бәшинжи бап

КАЛКА ДЕРЯСЫНЫҢ ЯНЫНДА ТАТАР ЛАГЕРИНДЕ

Субудай Батыр деңиз кенарының белент райышында, чала акян буланчак деряның аягының янында өзүне өй дикип бермеклерини буюрды.

Нөкерлер гонулжакдыгыны ве дынч алынжакдыгыны дуюп, ол буйругы шатлык билен ерине етирдилер. Бирнәче өйи сөкүп, он ики дүйә йүкләп гетирдилер. Гыпжаклардан есир алнан, ёкарсы чүрелип гидйән кече телпекли аяллар дүелериң үстүнде горкуларына йыгрылып отырдылар. Монголлар өйлери дикип, дашына ак кече айлап, йүплерини даңышдырянчалар ол аяллара айдым айтдырдылар.

Субудай йүзүни чытып:

— Нәме үчин үч өй? — дийип сорады.

— Биринде сен өз пикирлерини пикирленерсиң, икинжисинде сениң говы гөрйән авчы барсларыны ерлешдирерис, үчүнжиси болса, хөкман болмалы зат,— она биз гыпжаклардан алнан, айдыма ве ойнамага өкде, иң говы гызлары салып гойдук...

Субудай нөкерлериң сөзүни агзындан алып:

— Ёга! Гой икинжи өйде барслар арласын, үчүнжи өйде болса гожа Саклап мана нахар биширсин. Гып-

җаклардан есир алнан гызлар йөриш вагтында маңа нәсгел бермесин. Олары йүзбашылара пайлаң — дийди.

Саклап газанларыны, улы-улы агач чемчелерини ве гушагындан асып йөрен инчеҗик, узын пычагыны алып, үчүнҗи өйде ерлешди. Узын бойлы хор, сүңклек, чал сачлы бу гулы татарлар Астрабадың голайында ёл билен барярка тутупдырлар. Нөкерлер шол вагтда Субудая шейле дийипдирлер: «Бу гоҗа есириң аслы орс. Ол Хорезм ша Мухаммедиң өз мүрзесиниң ашпези екени, эмма өз ватанына гачмак күйүне дүшүпдир. Мунуң билмейән дили, биширип билмейән нахары ёк. Бу гоҗа саңа бадамлы палав, месгели чылав, нохутлы чекдирме, гаймак, халва, пахлава тайынлап берер. Мунуң янында өзүне ёлдаш эдинен геплемезек йигиди бар, оңа Туган диййәрлер. Ол йигит Саклаба нахар биширмәге көмек берер». Муңа Субудай гахарланып, шейле дийди:

— Маңа нахар биширмек үчин бир Саклабың өзи-де бесдир. Онуң үчин хич бир көмекчи герек дәл. Газаның янында көмекчи болмагы халамаян ёкдур. Ол яш йигиде ханҗар ве сүрүден хорашаҗа ат бериң. Оны өңдәки йүзлүге ибермели, гой уруш ишини өвренсин. Эгер ол говы сөвешиҗи болса, тиз вагтдан бедев ат хем эдинер, говы эери ве бейлеки герек-ярааглары-да болар. Эрбет сөвешиҗи болса, оны биринҗи тутлушыкда өлдүрерлер. Өленде-де бизиң бир йитирйән задымыз ёк!..

Ак дурлуклы, агзы гүнорта, деңзе бакып дуран өйде Субудай ич ишикде эер яссыгың үстүнде отырды. Ол гең галып, бөртүк гөзи билен, биынҗалык чал деңзе узак вагтлап серетди, бу ерде сув-да, ел-де, балыклар-да, хатда толкунларың ёкарсында учуп йөрен гушлар-да монгол сәхрасының гөк көллериндәкиден бүтинлей үйтгешик. Бир дүрли толкунлар узакдан кенара эңип гелйәрди-де ызына гайдярды, думанлап дуран гөк узаклыкда кәмахал дашары юрт гәмилериниң ак елкенлери гөрүнйәрди, олар татарларың алан ерлерине голайлашмага горкярдылар.

Бу ер гиң гиден сәхралык, өсгүн отлуклы, йүзүшип йөрен гушлы көллери барды. Төверек-дашда гыпҗакларың элинден алнан маллар, узын-узын шахлы ак өкүзлер, гуйруклары элек ялы семиз-семиз ак гоюнлар бакылып йөрди, гыпҗакларың кечелери-де акды, өйлери-де акды. Субудайың уршуҗылары хер гүн эт ийип, ятан чөпи галдырман, Эйран халыларының үстүнде гы-

шарышып ятырдылар. Монгол ханлары-мүңбашылары кәмахал лачын билен ава чыкярдылар я-да ат чапышыкларыны гурап, өз монгол атларының хем-де өзлериниң элине ёлда дүшен түркмен атларының, Эйран атларының, Кавказ атларының ве бейлекилериң аягыны сынаярдылар.

Калка дерясының ёкарларында, сәхраның ичиндәки бир алаңлыкда икинжи серкерде Жебе-нойон өзүне өй дикдирди. Төверек-даш гиден гөк дүзлүкди. Шол дүзлүгиң ичинден демиргазыга тарап сакчы депелериниң улгамы узалып гидйәрди.

Чингиз хан Жебе билен Субудайы гүнбатара бир вагтың өзүнде ве эдил бир иш үчин иберен болса-да, бу ики серкерденин бири-бири билен оңушмаян вагты көп болярды, хемише жеделлешип йөрйәрдилер ве хер бири бейлекисиниң ялңышыны иш йүзүнде субут этмәге жан эдйәрди. Чингиз ханың ики басдашы биле ибермегинде мекирлик пикири барды. Ол бейлеки нөкерлерини-де телим гезек шейдип, эдил бир ише ики адамы иберипди, басдашлар хемише бири-бириндеи тапавутланмага жан эдйәрлер ахырын.

Йөришде окгунлы Жебе мыдама өңе дызаярды. Онуң отряды телим гезек иң бир ховплы ягдая дүшүпди. Ол зомап гелйән душмандан уссатлык билен гутулярды. Эмма онуң үстүне думлы-душдан өлүм ховпы абананда Субудай етишип, оны ховпдан гутарярды. Субудай монголларың агыр атлы гошунының жебис хатарлары билен душманың үстүне хүжүм эдйәрди, онуң гошунында нөкерлер-де, атлар-да хытайларың демирден ясалан совутлары билен басырылгыды.

Узын бойлы, гөвресини дик тутуп, хич вагтда гүлмейән, гырпылламазак йити гөзли Жебе үст-башыны тозан ве ган эдип, сөвешден соң Субудайың янына гелйәрди. Одуң башында отурып:

— Мен хич бир ялныш эдемок, душман бичеме көп экени — дийип, Субудая дүшүндирйәрди. Субудай болса, ене-де Жебәниң дадына етишендигине монча болуп, гүлйәрди-де:

— Өз ялңышларыңы маңа дүшүндиржек болуп отурма, говусы, гел, эдил Хорезм шаның өзи үчин эдилиши ялы, ичи сарымсакдан ве писсе маңзындан долдурылып, чише дүртүлип биширилен гоюн этини иели — дийййәрди.

Җебе улумсыды, өзүне өрән гөвни етйәрди, галҗаңды. Ол алтмыш әдимден гачып барян алаканың келлесинден урярды, шол себәпли атан окы бидерек гечмез өйдйәрди. Ол өзүниң мергенлиги ве окгунлылыгы үчин «Җебе» — пейкам [1] диен ада эе болды. Онуң түйс өз ады башгады, эмма гошунда онуң адыны хемме адам Җебе дийип тутярды. Сөвешден өңүрти ол мыдама агаҗет ве даяв ат мүнүп, иң өңдәки ховплы ерлерден дазлап гечип, сөвеш болҗак ери барлап гөрйәрди, шонуң ялы вагтында паррачларың оны өлүмден гутаран вагтлары көп болупды.

Эңеги санлыҗа чал түйли Субудай гарры ялы болуп гөрүнйәрди, онуң нәче яшындадыгыны хич ким биленокды. Бирмахал, яш вагтында саг чигнинден яраланып, шол ериниң дамарлары гырылыпды, шондан бәри саг эли буруклыгына галыпды, шол себәпли ол диңе чеп эли билен херекет эдйәрди. Онуң йүзи чеп гашының үстүнден кесе чапыкды, онуң шол себәпли чыкан чеп гөзи мыдама юмукды, саг гөзи болса, гиңден ачылып, ичиңден гечейин дийййәрди ве адамың ичиндәкини гөрүп дуран ялыды.

Гошундакы нөкерлериң хеммеси:

— Субудай дабаныны гемирден гарры тилки ялы мекир ве сересапдыр, гапана дүшүп гөрен барс ялы гахарҗаңдыр, Субудай яныңдака хич бир душман горкунч дәл, ол барка хеләк болмарсың — дийййәрди.

Җебе әлемиң четиндей гечйән соңкы деңзе етмек үчин, ёлуң планыны хөтҗетлик билен пикирленйәрди. Айдымчы чапардан Чингиз хана иберилен хабары Җебе дүзүпди, Субудай болса, диңе келлеси билен үмләп, оны гөтергилейәрди ве гүлен болуп:

— Ене нәче узага гидерсиң? Сениң даг гечиси ялы болуп, ызыңа өкҗәни гөтерип, мени дадыңа етишип йөрмекден дындарҗак ериңе ене нәче галды? — дийййәрди.

---

[1] Җебе йөнекей нөкерлериң арасындан дөреди. «Җебәниң батыр адамдыгына гөрә, Чингиз хан оны онбашы этди, онуң говы гуллук эдендигине гөрә, оны йүзбашы этди, өзүниң җанпкешлик ве ыхласлылык гөркезени үчин муңбашы болды. Шондан соң Чингиз хан оңа түмен беглигини берди ве узак вагтлап Чингиз ханың якын адамы болуп гезди, гошуна ёлбашчы болды, говы хызмат этди». (Рашидеддин.)

Сәхра гөзегчилик эдип йөрен аңтавчылар гечип барян ёлагчылары тутуп, Җебәниң янына гетирйәрдилер, бу ерден гүнбатарда ве демиргазыкда яшаян тайпалар хакында, оларың ерлерине барян ёллар хакында, дерялар ве оларың гечелгелери хакында, ат оты хакында, бай шәхерлер ве гүйчли галалар, оларын гошуны ве ярагы хакында, уршуҗыларын говы сөвешип билйәндиклери, яй оклары билен нышананы уруп билйәндиклери ве Соңкы деңзе ченли нәче галандыгы хакында Җебәниң өзи олардан сорашдырярды.

Алтынҗы бап

ЫКМАНДА ПЛОСКИНЯ ТАТАРЛАРЫҢ ЭЛИНДЕ ЕСИР

Гүнлерде бир гүн аңтавчылар озал гөрүлмедик гайпадан болан бир нәче адамы Җебәниң янына алып гелдилер. Оларың эдйән иши ёлагчылары парома ве гайыга мүндүрип, дерядан гечирмекди. Олар узын бойлы, омузлак, паҗарлы сары сакгаллы адамларды, эгинлери гоюн дерисинден тикилен көне поссунлыды, телетин балаклыдылар, аякларында болса, телетин тасмаларындан тикилен меси барды. Көвүк дерисинден тикилен чал телпеклерини есерлик билен гышардып гейипдирлер.

Җебе:

— Ким боларсыңыз? Нирeден гелдиңиз? — дийип сорады.

Оларың хас даяныклысы гыпҗак дилинде:

— Бизиң чөлде ыгып йөренимиз үчин бизе «ыкмандалар» диййәрлер. Бизиң ата-бабаларымыз князлардан гачып, эркинлик гөзләп, шу сәхра гелипдирлер...— дийип, җогап берди.

— Эгер сиз өз агаларыңызы хорматламан, олардан гачан болсаңыз, онда сиз гаракчы ве ыкманда-да?

— Биз гаракчы болуп гаракчы-да дәл, ыкманда болуп кән бир ыкманда-да дәл. Биз эркин адамлар, эркин авчы ве балыкчылар.

Җебе иң даяныклы ыкмандадан:

— Сен ким? — дийип сорады.

— Мениң адым Плоскиня! Бизиң ыкмандаларымыз мени өзлерине баштутан эдип сайладылар.

Жебе дессине өз нөкерлеринден бир топарыны Субудай Батырың янына иберип: «Гел! Бизе герекли адамлары тутдук!» дийип, хабар ёллады.

Нөкерлер ызларына гелип: «Субудай Батыр халының үстүнде отыр. Өңүнде болса, бир торба нохут. Ол барҗак дәл, ишим бар дийди» дийип, хабар гетирдилер.

Ыкманда Плоскиня оны эшидип:

— Мунуң өзи: «Герек болсам, өзүң гел» дийилдигидир — дийди.

Җебе тутулан ыкмандаларың хеммесини саклава табшырды, өзи болса, Плоскиняны хем-де нөкерлерини алып, Субудайың янына уграды.

Чым гызыл асманда агшам шапагының өчүп барян вагтында Субудайың үч саны өйи гаралып гөрүнди. Оларың ёкарсындан түссеҗик товланып гидйәрди ве харбы нышанлар — ат гуйруклы ве гәвмиш шахлы сыриклар сомалып дурды. Субудай өз өйүнде Эйран халысының үстүнде отырды. Оҗакда янян одуң эндирәп дуран ышыгында өз өңүндәки ала торбадан чеп эли билен нохут чыкарып, олары ыхлас билен узын-узын хатар эдип ерлешдирйәрди.

Субудай:

— Бу ким? — дийип, гөзүни мөлердип, Плоскиня бир азаҗык вагт серетди-де: — Отур, Җебе-нойон — дийди ве ене өз нохутлары билен болды.

Җебе Субудайың янына гечип, халының үстүнде отурып, Субудайың эдйән ишине первайсызлык билен гөзүниң гытагыны айлап уграды. Дабаныны гемирден гарры барсың нәме этмекчи боляндыгыны Җебе хич вагтда өңүнден аңып билмейәрди.

Узын бойлы, сыратлы, дөшүне дүшүп дуран сары сакгаллы, ойнаклап дуран гөзли ыкманда Плоскиня өйүң ичине гөз айлап, өз ичинден нәмедир бир зады өлчеришдирйәрди. Ол үмсүм болуп, гапының агзында дурды. Оны эндам-җаны яраглы ики саны монгол саклаярды.

Субудайың нохутлары чалт-чалтдан сүйшүришдиришине середип отуран еринден Җебе өзүниң есирлерден эшиден затларыны гүррүң эдип берди ве Плоскиняны ёла белет адам хөкмүнде пейдаланмагы маслахат берди.

Субудай онуң сөзүни кесип:

— Хәзир гыпҗак ханлары нәме эдйәрлер? — дийип сорады.

— Оларың хеммеси горкды. Сизиң татарларыңыз оларың Шаруканъ шәхерине геленде гыпжак ханларының кәбирлери рус илине, башгалары батгалыклара босдулар — дийип, Плоскиня җогап берди.

— Рус иллерине ким гачды?

— Гачан көп болды, оларың иң улы байы Котяндан башлап, Лукоморье, половецлери-де, Токсебечилер-де, Багубарсовлар-да Бастеевиң гошуны-да гачдылар.

Субудай нохутларындан эл чекди-де Плоскиняның йүзүне сиңе серетмәге башлады.

— А русларың дүйп гошуны хәзир ниреде?

— Оны худай билмесе, бендеси билмез.

Субудайың еңсесинден тутулды, онуң йүзи-гөзи гышарды, ачык гөзи газап билен янып уграды. Ол дишләп-дишләп айрылан дырнаклы эгри бармагы билен азм уруп:

— Сен гөниңден гел! Тилки сапалагыны атма! Ёгсам ятырага-да үстүңе тагта гоюп, йигрими саны нөкери мүндүрерин велин, чыгырып өлерсиң...— дийди.

— Гөнимден гелмән нәме?

— Айт, хәзир рус князлары ниреде? Руслар урша тайынланярлармы?

Плоскиня:

— Бир азаҗык пикирленейин! — дийди-де аякларының арасыны ачып, гөзлерини ёкары дикди.

Субудай мүңкүрлик эдип, ыкманда бирки гезек гөзүни дикди-де халының үстүнде нохутларыны ене ондан-оңа гечирди. Ахырда ол ене богазыны хыжладып геплемәге башлады:

— Гулак ас, сәхра ыкмандасы! Гел шейле диллешели, эгер сен маңа кемаллы гүррүң эдип берсең, мен саңа сылаг берейин. Бәрик, ынха шу нохутлара серет. Шу хатары гөрйәңми? Шунуң өзи Дон дерясы... Бу узын хатар болса, Днепр дерясы... Якынрак гел-де русларың Киев шәхериниң ниреде болмалыдыгыны гөркез.

Плоскиня өңе әдениндеи ики монгол оны тутуп, ханҗарлы гушагыны чөзүп айырдылар. Шол вагтда ыкманда ювашлык билен дызына чөкүп, Субудайың янына сүйшенекләп барды.

Плоскиня сеңригини чытып, ве телпегини аркан сүйшүрип гүррүңе башлады:

— Хә-ә! Дүшүнйәрин! Ине шу бизиң Днепримиз... Бу болса, Днеприң деңзе гуюлян ери, Олешйәниң янын-

да... Бу ерде кичижик деряжык бар, бизиң шу дуран еримиздәки Калка дерясы болмага чемели. Эмма маңа бир гулак асың, мерхеметли ханым! Днепр демиргазыкдан гүнорта бейле гөс-гөни акмаяр ахырын, эгилен эл ялы, бөвүр берип гидйәр. Ине шу тайда, эгинде Киев шәхери дуряр, юмрук болса Гара деңиз. Тирсегиң сәхра сомалып чыкып дуран еринде болса, Днепрде Хортица адасы бар, ынха шу Хортицаның янында, тирсегиң голайында рус гошуны йыгнаняр — дийип, Плоскиня нохутлары сүйшүришдирип гойберди велин, Днепр эглип, тирсек эмеле гетирди.

— Шу ерден Киеве нәче бардыр — дийип, Субудай сорады. Горбасындан нохут гатышык бир гысым алтын пул чыкарды, ол пуллары аясында йыгнашдырды-да өз янында гойды.

Плоскиняның гөзи гитди, өзүниң гурап дуран додакларыны ялашдырды.

— Саңа Киев нәмә герек? Руслар Киевден уграмазлар. Бу ерден Киеве ченли өрән даш, алты йүз вёрст дагы бардыр...

Субудай гахарланып:

— «Вёрстың» нәме? «Вёрстыңы» билмерин!.. Шу ерден атлы угранында Киеве нәче гонуп бармак болар, маңа шоны айдып бер — дийди.

— Шу ерден Киеве бир атлы ураса́ң, гөни йөрәп, он ики гүнде барарсың. Ики ат билен гитсең, алты гүнде дазлап барарсың.

— Ынха инди дүшнүкли гүррүң эдип уградың.

— Эмма руслар Киевден гөни сәхра чыкмаярлар. Олар гайыклара мүнүп, Днепр билен шу «тирсеге», шу күнҗе, Хортица адасына барярлар. Шу ерден олар бейлеки тарапа гечйәрлер ве шу ерден «Залозный шлях»[1] билен, гысгажык ёл билен бәрик, Лукоморьйә гелйәрлер. Бу ерде ат билен говы йөресең, мунуң өзи бары ёгы үч-дөрт гүнлүк ёлдур, ики аты гезегине мүнсең-ә ики гүнде-де гелмек болар.

---

[1] Залозный шлях — Азов деңзинден Днепре гидйән өрән гадымы сөвда ёлуды. «Залозный» диен сөз «железо» («демир») диен сөзүң гадым вагтда айдылышындан гелип чыкыпдыр, себәби гадым заманда гымматлы метал болан ве Хытайдан хем Азияның бейлеки ерлеринден гетирилйән демир бу иң якын ёл аркалы кервен билен дашалярды. (Забелин, Брун.) «Лозовая» диен станцияның ады «Залозный» диен сөзүң үйтгедилен гөрнүшидир.

Субудай гең галып:

— Бары-ёгы ики гүнми? Днепрден шу ере руслар ики гүнде гелип билəерлерми? — дийди.

— Гөрйəңми, шу ерден, деряның бөвүр берйəн ериңден, Хортицадан бизиң русларымыз половецлериң иллерине чозардылар. Эгер арабасыз чыксаң, ики-үч гүнде барарсың.

Субудай өзи үчин мөхүм маглуматлар аланы үчин көп хошал болды. Ол дызына уруп, гүлүп уграды ве гымыз гетирип бермеклерини буюрды. Ёллар хакында, деряның гечелгелери, русларың гошунлары, нəхили атларының бардыгы, эсгерлериниң ярагы, нəхили сөвешйəндиклери хакында Плоскинядан чинтгəп сорады.

— Олар өрəн зор урушярлар, ылайта-да айпалта ве йөнекей палта билен зор урушярлар.

— Ол русларың нəче гошуны бар?

— Эгер якындакы князларың хеммеси: Киев, Чернигов, Смоленск, Галич, Волынь князлары ве бейлеки овнук князлар өз гошунларыны Хортица элтселер, онда сəхра тарап угран пыяда, атыҗы ве атлы гошун элли мүң дагы болар.

— Диймек, русларың бəш түмени бар-да? — дийип, Субудай бəш саны алтын пулы Хортицаның янында Днепериң «эгрелйəн» еринде, сəхра тарап хүҗүмиң башланян еринде гойды, онсоң ене Плоскиня йүзленип:— А гыпҗаклар нəче эсгер чыкарарлар? — дийди.

— Оларам элли мүңрəк болса герек [1]. Днепериң ол тарапында эййəм йыгнанан гыпҗакларың хетди бар-да хасабы ёк.

Субудай ене бəш саны алтын пул гойды.

— Шейлеликде, бизиң гаршымыза җеми он түмен рус ве гыпҗак чыкарылҗак-да? — дийип, Субудай сыр билдирмезек, геплемезек Җебə йүзленди:— Бизиң Гара Ыртышдан Хорезмиң үстүне нəхили гошун билен гидендигимиз ядыңдамы, Җебе-нойон... «Əлеми сарсдырыҗы» Чингиз ханың нəхили шəгирдидигимизи гөркезели шу ерде!

Плоскиня эмедеклеҗек ялы болуп дуран ериңден кə

---

[1] Монголлары горкузмак үчин Плоскиня рус ве половец гошунларының саныны билгешли көпелдип айдыпдыр. Хакыкатда олар хас азды. Сеңе язувларында оларың такык саны гөркезилмейəр.

алтын пуллара, кә пикирленип отуран монгол ханларына середйәрди.

— Алыженап татар серкердеси, сениң өз татар гүйчлериң дуран еринде нәме үчин бирнәче алтын пул гоймадың? Өзүнде нәче гошун барлыгыны-да тарыплада! — дийип, Плоскиня ичгинлик билен соранда Плоскиняның гөзлеринде мекирлик, есерлик учгунлары йыллырап гитди.

Субудай юмругыны пугта дүвүп, Плоскиняның тумшугына хүтүлетди-де:

— Ынха шунча татар гошуны бар! Руслар билен Гыпҗаклары-да ынха шейдерин!...— дийип, Субудай өзүниң өңки гоян алтын пулларының хеммесини гахар билен гарбап алды-да, нохутлы халтасына ташлады.— Хеммесини торбама дүйрләп дыкарын, этлерини ийсемем доймарын.

Плоскиня ыза чекилди.

— Мениң шунча эден ыхласым үчин өз ханлык мерхемедиңден бир зат бер-дә!

— Ёк! Мен хич киме пул берйән дәлдирин, гайтам иллер маңа гетирип берйәр. Мен хеммесини өз еңилмез хөкүмдарым Чингиз хана иберйәрин... Эмма сен сылаг--пешгеш газанып билерсиң. Сениң оглуң бармы?

— Худая шүкүр, дөрт оглум бар.

— Нириде олар? Узакдамы?

— Донуң гечелгелеринде.

— Мен оларың ызындан бир йүз атлы иберейин, шолар сениң огулларыңы хә диймән алып гелерлер. Сен олара рус иллерине ичалы болуп гитмеги, шол ерде рус полкларының ниреде дигини ве нәчедигини билмеги буйрарсың. Гой, олар рус серкерделериниң нәме пикир эдйәндиклерини билсинлер-де тизрәк гайдып гелсинлер, маңа болшы ялы гүррүң эдип берсинлер. Шол вагтда мен сени-де, сениң огулларыңы-да бошадып гойберейин, сылаглап бир сүри гылял ве хер бириңизе бир гысым алтын берейин. Ери, нәме хаяллык эдйәң? Нәме яйданяң?

Плоскиня узын аякларының арасыны гиң ачып, берк дуран еринден улудан демини алып:

— Шөхратлы хан, мениң башымы ал велин, огулларыма дегме!

Субудай гыгырып, юмругы билен халының үстүне гүтүледип урды.

— Сен мениң билен шейле геплешйәңми? Нөкерлер! Мениң хорматлы мыхманымы әкидиң-де барслы өе салың, гапысында үч эссе артык саклав гоюң. Саклап гожа болса, оны хан ялы нахарласын...

— Аякларыны душамалымы? Мунуң өзи гурт ялы, гачаймаса-да бири! — дийип, нөкерлерден бири сорады.

— Мәкәм демир зынҗыр билен хорматламагы-да унутмаң!..

Единҗи бап

КИЕВДӘКИ ХОВСАЛА

> Сиз өз питнелериңиз билен харамлары рус топрагына гетирип ургадыңыз ахырын, сизиң оңушмазлыгыңыз себәпли половецлерден хорландык ахырын... Рус топрагы үчин, гайдувсыз Игорь Святославичиң яралары үчин өз йити окларыңыз билен душманың өңүни алың!
>
> *(«Игорың уршы хакындакы хекая»)*

Дуйдансызлыкда эңип гелен половецлер Киевиң гаршысында Днеприң сәхра тарапының чеп кенарындакы паромы эртирден башлап эеләпдилер. Олар дерядан адам гечирйәнлер гачҗак боланларында олара азм уруп, олары гачырман, паромың үстүне мүндүлер. Парома мүнен адамларың бичеме көп боландыгы себәпли, онуң бир гапдалы сува батып, паромың үстүне сув чыкды. Половецлериң гарры, ёгнас ханы барс ялы бир ала ата мүнүп гелди. Онуң янында бир йүз җигит барды. Шолардан бири атыны өңден дабрадып, элинде узын таягың уҗуна беркидилен ат гуйруклы ве шай-шайманлы хан тугы барды. Башга бири депрек какярды. Ики санысы гүйҗүниң барындан түйдүк чалярды. Бурнуны тазладып дуран, саклатмазак атың үстүнде отуран бир җигит хана гечелгә ёл арчамак үчин гамчысыны булайлаярды.

Бир четде гыслышып дуран диңлейҗилериң арасында аркасы торбалы, үстүни тозан басан бир галандар әхли половецлериң хәзир «Вагшы мейдандан» [1] гачып гелйән-

[1] «Вагшы мейдан» — Гара дениз якасындакы сәхралар.

диклерини, оларың ызындан болса, озал гөрүлмедик, айылганч гөрнүшли тайпаның, «татарларың» ковалап гелйәндиклерини гүррүң берйәрди, «оларың өзлери көсе, мышшык бурун, хер хайсының дивананыңкы ялы хүжжүк сачы бар. Худайсыз татарлары гөренлериңден адамлар бихуш болуп йыкылярлар...» дийип гүррүң берйәрди.

— Олар нәхили адам боляр? Айдавери, таңрының галандары, сен көп затлары билйән ве окумыш адам болмага чемелиң.

Дивана узын таягына даянып гүррүңини довам этдирди:

— Чөрде-чөпде сан бар, онда сан ёк, бизиң юрдумызда гөрлүп-эшидилмедик, агзындан авусы акян бир халк гүндогардан гелйәр, олара «татарлар» дийййәрлер, оларың янында болса, еди дилде геплейән дүрли тайпа бар. Половецлер хенизе ченли өзлериниң төверегиндәки халклары есир эдип, ёга чыкарып гелен болсалар, инди шол гүн оларың өз башына гелди. Татарлар половецлери еңмек ве хорламак билен дурман, олары гырып түкетмекчи, оларың ерлерини өзлери эелемекчи боярлар...

— Ол тайпа нирeден инипдир?

— Олар догрусында кераматлы китапдакы роваятларда гүррүң берилйәр, грек патышасы Македониялы Александрың гадым заманда Гоги ве Магоги (әжит-мәжит) дийилйән харам халкы ериң ужуна, гүндогар билен демиргазык арасындакы Етриевську чөлүне ковуп элтендиги хакында епископ Мефодий Патарийский хем гүррүң берйәр. Александр оларың өңүне Қап дагыны чекипдир ве мөхлети гелйәнчә шол ерде отурмагы буйрупдыр. Епископ Мефодиниң айдышына гөрә, мөхлети гутарандан соң даглар сүйшүп, ёл бермели, шондан соң Гоги ве Магоги[1] диен халк ол ерден чыкып, гүндогардан Ефрата ченли, Тигрден Понт деңзине ченли болан ерлериң хеммесини, Хебешистандан өзге ерлериң хеммесини алмалыдыр...

Диңләп дуранлар:

---

[1] Гоги ве Магоги — гөйә Александр Македонский тарапындан узакдакы демиргазык-гүндогар дагларының аңырсына ковлуп элтилен, эртекилерде гүррүң берилйән вагшы әпет адамлармыш.

— Хемме ерлери дийдиңми! Онда бизиң топрагымызы-да алмалы-да? — дийип гыгырдылар.

Галандар сөзүни довам этдирди:

— Төверек-дашда нәме ишлер эдилйәндигини гөрүп дурмаярсыңызмы ахырын? Мунуң өзи ахырзамананың аламатыдыр? Ёвуз гүнүң йылдызы догуп, гүндогардан өрән узага шөхлесини саляр, христиан илиниң тәзе heләкчилиге дучар болҗакдыгыны ве тәзе душманларың чозҗакдыгыны гөркезйәр... Харам Гоги ве Магоги дийилйән халк дагларың аңырсындан чыкып, бизиң үстүмизе гелйәр! Шол айдылан мөхлет инди гутарыпдыр. Ахырзаман якынлашыпдыр!..

Адамлар улудан демини алып ве тоба эдип пышырдашдылар. Галандар кече телпегини чыкарып элине алды, онун сөзүни диңләнлер болса, онуң телпегине көке хем мис пуллар ташладылар.

Саг кенардан бейик Киев князының нөкерлери дашына гараяг чалнан улы-улы гайыклар билен йүзүп гелдилер. Олар мәрекәни ковушдырып, гечелгәни бошатдылар ве половецлериң гарры ханына парома мүнмәге көмек бердилер. Самыр дерисинден ишлик эдилен, гырмызы йүпек чәкменли, гырасына тилки дериси тутулан ак узын сопбачлы, дүрдәне билен безелен гызгылт әдикли хан габарлып, гайыш элликли эли билен паромың сөйгединден тутуп дурды. Бейлеки эли алмазлары яллырап дуран эгри шемшириниң балҗыгындады.

Даяв, хайбатлы хан аркайын ялы болуп гөрүнйәрди, йөне онун гөзлери Днеприн гарамтыл сувуна середип, ховсалалы ойнаклаярды. Ел барха гүҗейәрди, деряның үсти толкун атярды ве энип гелйән толкунларың үстүнде ак көпүклер пейда болярды.

Хан җомартлык билен пул берйәрди. Паромчылар ондан гысым-гысым күмүш пул алдылар ве эллеринде барындан җан эдйәрдилер. Олар узынлы гүн нагышлы кечелер билен басырылгы говы-говы атлары, горкуларына багырышып дуран дүелери, геришлерине дүшүп дуран узын шахлы агыр-агыр гәвмүшлери, кенарың боюнда говы-говы гейимлер гейдирилен гараягыз, гара гаш, хер дүрли монҗуклар ве бегреслер билен безелен, өзге иллерден есир алнан гызлары дерядан гечирмек билен мешгул болдулар. Шуларың хеммеси рус князларына совгат хөкмүнде алнып барылярды.

Мәрекәниң арасында, половецлериң иң улы ханы

Котян гелипдир, «Вагшы» мейданың аңырсы-бэриси гөрүнмейэн дүзлүклеринде онуң мүңлерче гылялы гезип йөр, онуң гыляллрының айратын тагмасы бар, атларының ызына серетсең, ики чызыклы ярым тегележик ыз галяр дийип гүррүң эдйэрдилер.

— Котян сэхраның эесидир! Онуң бир өзи бүтин бир гошун чыкарып билер. Киеве ол йөне ере гелен дэлдир. Гыссаньп гелендир. Половецлери бейлеки ханлары-да өз уруглары билен рус топрагына эңип гелйэрлер, хэзир Днеприң эхли гечелгелеринден ве көпрүлеринден гечйэрлер. Половецлериң гошунлары атларына мүнүп, совутлары, галканлары ве найзалары билен сува уярлар... Бир ишэ турса герек! Оларың пэли яман болаймаса ягшыдыр? Половецлерин шат айдымлары-да эшидилмейэр. Олар сэхра билен бизе тарап гелйэркэлер, узакдан дүе бозлаян ялы зарын айдымлары эшидилйэрди...

Киевиң бейик князы Мстислав Романовичиң [1] ховлусында ховлукмачлык билен гурултая тайынланярдылар: князларың улуларына-да, кичилерине-де гарашылярды. Оларын хеммесине гоша атлы чапарлар иберлип, Рус топрагыны горамага чагырылыпды.

Улы ат-абрайлы мыхманлары абрай билен кабул этмек Киев князына аңсат дэлди, оларың хер бири өз нөкерлери билен гелйэрди, князь нэче улы болса, онуң янының небереси шонча-да көп болярды. Князың серенжам берижилери Киевиң эхли чөрекчилерине ве гассапларына ишлекли, пирог ве бугдай чөрек биширмеги ве князың ховлусына элтмеги буюрдылар. Киев князында инди мундан йүз йыл озалкы ялы, Мономахың заманындакы ялы гүйч ёк. Ол вагтда бүтин Рус топрагы диен ялы: Киев-де, Переяславлда, Смоленск-де, Суздальда, Ростов-да, хатда узакдакы бай Новгород-да бүтинлей бейик Киев князының ыгтыярындады. Ол заманда князларың хеммеси шоңа боюн эгйэрди, половецлер болса, бутнамага-да милт эдип билмейэрдилер. Серхетлериң хеммесинде ол рус адыны шөхратландырыпды. Эмма вагт гечдигиче Мономахың небереси овнамак билен болды. Князлар шэхерлери ве волостлары огулларына, егенлерине ве агтыкларына пайлашдырдылар,

---

[1] Мстислав Романович (1214—1223) — Мономаховичлериң уругындан иң соңкы Киев князы.

шонуң нетижесинде инди Мстислав Романовичиң ыгтыярында кемелдилен ве гүйчден гачырылан Киев барды. Соңкы йигрими бэш йыл ичинде рус князлары тарапындан салнан талаңлар Киеви гүйчден гачырды, шол таланлар вагтында галичлилер-де, владимирлилерде, суздаллылар-да, выждансыз князлар тарапындан чагырылан вагшы половецлер-де гадымы пайтагты таладылар ве отладылар [1].

Киев илатына шонча талаңлардан соң өзүни дүрсемек, пайтагтыны дикелтмек аңсат дәлди, вейран эдилен көп өйлер габсасыз ве пенҗиресиз бибатлыгына дурды...

Хәзир сәхрадан ене бир бела абанып гелйәрди. Иң говы тагт, хас дүшевүнтли шәхер, хас көп илатлы волость үстүнде өмүр бойы өз бири-бирлери билен җетлешип гелен барлышмаз, улумсы ве кечҗал князлары бу тәзе бела бир ере җемледи. Көнеден ягы болуп гелен половецлериң өзлери инди Киеве боюн буруп, көмек сорап гелдилер. Олар улы гайга галып ве йүзлерини саллап, князың ховлусының дервезесиниң өңүнде топарланып, чоммалып отырдылар. Рус князлары гелип угранда половецлер оларың өңүнден ылгап чыкярдылар, оларың атларының җылавларыны огшаярдылар, эллешип саламлашмак билен:

— Гайрат эдиң, полкларыңызы йыгнаң! Бизиң сәхрамыза барып, бизи гораң! Ёвуз душманлары ковмага көмек эдиң! — диййәрдилер.

Князларың хер бири өз якын адамлары билен билеликде князь ховлусына йыгнанярдылар, хер князь айры топар болуп дурды, җеделлешйәрдилер, кәмахал ниреде нәме гүррүң эдилйәндигини эшитмек үчин ондан-оңа барярдылар, эмма Киевиң серенҗам берижилери хер нәче төвелла этселер-де князлар бейик князың нөкерханасына гирмейәрдилер.

Половецлериң ханы Котян-да ховлудады, ол эдил хемишекиси ялы, улумсыды. Онуң чүри сопбачлы сәхра геңешчилери эллерини говшурып, йүзлерини саллап,

---

[1] Киевде болан талаңларың иң гүйчлүлери 1162, 1169, 1202, 1204, 1207, 1210-нҗы йылларда болды. 1204-нҗи йылда князь Рюрик Ростиславичиң хәкимиет угрунда гөрешип, вагшы половецлери көмеге чагырып, эден талаңы ылайта-да эрбет болды. Половецлер шәхери отладылар, асуда илаты гыран-җыран этдилер, илатың эмлегини таладылар, көп киевлилери машгалалары билен есир эдип әкитдилер.

ве бутнаман, онуӊ янында дурдулар, гүнден ве сәхра елинден оларыӊ йүзлери гап-гара болупдыр. Сәхра ыкмандаларындан болан бир гожа дилмач князлардан кимлериӊ эййәм гелендигини, геленлериӊ адыны ве оларыӊ хайсы бириниӊ хас эденли ве гүйчлүдигини хана дүшүндирйәрди. Котян киме хормат гоймалыдыгыны өлчерип, әвмезеклик билен барып, баш эгйәрди, бармакларыны кынлык билен ере етирйәрди ве улумсылык билен гөнелйәрди, чаларып уграп узын муртуны сыпалап, өзүниӊ берк беллән сөзлерини гайталаярды:

— Бизи доганыӊ хасапла-да, көмек бер! Бизиӊ хеммәмизиӊ үстүмизе бела абанды! Биле болсак, беланы башымыздан соварыс. Мениӊ бужагаз совгадымдан йүз совма. Хорматымы кабул эт! Хич кими унудан дәлдирин, матадан, атдан, малдан ве есир гызлардан хеммәӊизе бермек билен хеммәӊизе хормат этмек ислейәрин.

Гүн өйле болуп гелйәрди, князлар болса, хениз хем дагнык дурлар ве улы галмагаллы ховлуда гыгырышмакдан богазларыны гырара гетирдилер, Киев князыныӊ нөкерханасына ким биринжи гиреркә дийип середишип дурдулар. Князь Мстислав Романович хениз кимдир бирине гарашяр,— өз Владимиринде гурултай чагырылмагына гарашян ве князларыӊ гарып дүшен Киевдәки гурултайына гелмек ислемейән хөкмүрован ве гедем Суздаль князы Юрий Всеволодовичден чапар гелмегине гарашян болаймасын дийип гүррүӊ эдйәрдилер. Галич князы Мстислав Удатный хем хениз гөрненок, ылайта-да гурултая шол ыхласлы чагырярды, онуӊ чапарлары совулмаз бела абанды, хаял этмән гелиӊ дийип гыссаярдылар.

Хеммелер бирден жаныгып:

— Мстислав Удатный гелди! — дийишдилер ве үстүнликли йөришлер эдип, угорлары ве ляхлары еӊип шөхрат газанан князы гөржек болуп, бири-бирлерини тирсеклери билен ителәп, середишмәге башладылар.

Мстислав Удатныныӊ[1] яшы бир чака баран болса-да ол еӊил-еӊил йөрәп гѐлди. Ол дурага-да гөйә кимдир бирини гөзлейән ялы болуп, ховлудакыларыӊ хеммесини ичинден гечип барян гара гөзлери билен йити-йити

---

[1] Галич князы Мстислав Мстиславовичиӊ замандашлары оӊа Удатный (Роважы) дийип, ат берипдирлер, соӊраки сене язувчылар онун лакамыны үйтгедип, оӊа «Удалой» дийип ат берипдирлер.

назар салды ве салланып дуран узын муртуны узак вагтлап товлады. Ол сөвеше шайыны тутуп гелипдир, онуң башында алтын чайылан, гүн шөхлесине ловурдап дуран полат телпек барды, эгнинде алтын билен безелен еңилҗе совут барды. Отлуклы ялы йөрәнде онуң гызыл чәкмени галгап дурярды. Ховлының бир күнҗегинде Котян ханың дурандыгыны гөрди-де гөни шоңа тарап уграды. Котян хан хем ховлукмачлык билен эллерини өңе узадып, Мстислава тарап уграды. Эллешенлеринден соң Котян келлесини Галич князының дөшүне гойды. Котяның ак сопбаҗы гума гачды, шол вагтда половец ханының эгинлериниң титремәге башландыгыны хеммелер гөрдүлер.

Мәрекәниң арасында:

— Аглаяр! Аглап гечсин! Бу бедасыллар бизиң энчеме адамларымызы есир этдилер, етим-есирлериң гөзяшының нәмедигини инди билерлер! Мстиславың аялы хан Котяның гызы, шол себәпли ол өзүниң бай гайнына арка дурҗак болуп аррыгыны гынаяр! — дийишдилер.

Мстислав Удатның гелендигини нөкерлер барып, Киевиң князына хабар бердилер. Эмма Мстислав Романович өз доганогланыны гаршыламага гапа чыкман, хениз хем яйданып дурды, көне җетликлери ара дүшйәрди. Мстислав болса, Котяны гуҗаклап, онуң билен ховлының бир бурчуна чекилди, олар шол ерде узак вагт ювашҗадан гүррүңлешип дурдулар.

Ене хеммелер гымыллашдылар:

— Суздаллылар гелдилер! Улы көмек болар! Суздаллылар болмаса, бизиң гитҗек еримиз бармы! Ёк, булар суздаллылар дәл, бу гелен Ростовың яш князы Василько Константинович — диен сеслер эшидилди.

Сыратлы бир яш уршуҗы ховла гелип гирди. Яңы чыкып угран яллырдавук түйлер онуң эңегини зордан басырып дурды. Бу-да Галичли Мстислав ялы сөвеше шайыны тутуп гелипдир, совутлы ве полат телпеклиди, гушагындан узын, гөни ханҗар асылгыды. Гейими йөнекейди, эгнинде солан ал чәкмени, аягында телетин чарык барды, дызларына ченли саралан долаклары болса, гөк реңке боялан йөнекей кендир матаданды. Онуң эгин-башы дуршуна тозанды, гейимлерине палчык сычырапдыр, яңыҗа атдан дүшендиги гөрнүп дурды. Онуң янында чаларып угран буйра-буйра сачы эгинлерине дүшүп дуран бир гоҗа барды, ол гоҗаның эгнин-

ден ашырып асан гайышдан гуслиси (саз гуралы) салланып дурды.

— Бу көр айдымчы! Шөхратлы Гремислав айдымчы! Озал серкердеди, половецлери телим гезек дерби-дагын эдипди, Рязань князы Глеб оңа гахар эдип, зындана салды ве гөзүни ойдурды, шондан соң хем үч йыл саклады. Гремислав зынданда ятан вагты айдым дүзмәге башлапды, оны зындандан чыкардылар. Шондан бәри ол шәхер-шәхер гезип, өтен заманларда болан вакалар хакында айдым айдяр... Шу гүн биз Гремиславы диңлесек герек.

Гүлер йүзли яш князь Василько өзүнден улы яшлы князларың хеммесине хормат эдип, хеммеси билен саламлашып чыкды. Князларын өзлери-де онуң өңүнден чыкып:

— Суздаллылар нәме гелмейәрлер? Сен оларың гоңшусы, оларын нәме үчин гелмейәндиклерини сен билйәнсиң. Суздалың бейик князы Юрий Всеволодович сениң дайың, оны гетирсен болмадымы? — дийип сорадылар.

— Хенизем пикирленип отыр! Гелжегини-гелмежегини билен адам болмаз...

Эдил сайланып алнан ялы сайырдың-сайырдың, сыратлы, совутлы, полат телпекли ве гысга найзалы он саны нөкер ики-икиден өйүң секисине чыкды. Олар басганчакдан ашак дүшдүлер-де князь Мстислав Романовиче гарашып, басганчагың ики ян гырасында хатар болуп дурдулар. Мстислав Романович алтын чайылан лачынлы хасасына даянып, ювашжадан йөрәп чыкды. Гөни гашлы гыңыр гөзлери ядав ве хасратлы середйәрди. Чаларага-да икә бөлүнен, чаларып угран сакгалы, дөшүндәки хач ве алтын бут, узын йүпек доны, дуршуна бут ялы болуп дуршы онуң харбы аладалар эдйәндигини дәл-де, онуң бутхана ыхласлыдыгыны ве гижелерине ыбадат эдйәндигини гөркезйәрди. Князь чаларак агсап, басганчак билен ашак дүшүп, иң соңкы басганчакда дурды.

Алада этмекден ёюлан ялы тукат сес билен:

— Хош гелипсиңиз, гадырлы мыхманлар! — дийди.

Ховлудакы князларың хеммеси бири-бириндеп өңе дүшүп:

— Бизи нәме үчин чагырдың? Вагшы половецлериң дадына етишмек үчинми? Кәшгә олары мынжырадай-

саларды! Шоларсыз гүнүмиз говы гечер! Гой, өзлери горансынлар, гөрели бакалы! — дийип, ерли-ерден гыгырышдылар.

Аграс Котян хан мәрекеден сайланып, гышык аякларынын үстүнде зордан гымыллап секә тарап уграды. Барага-да эллерини ере дегрип, князың алтын безегли геймини элледи ве хамсыгып гепләп уграды:

— Атамыз, саңа баш эгйәрин! Биз икимиз озал говы гөршердик! Бизе ата бол! Чингиз ханың пәлияман халкыны ковмага көмек бер! Татарлар дийилйән пәли азанлар бизиң топрагымызда ач гурт ялы пелесаң какярлар. Шу гүн бизиң әхли еримизи алдылар, эртир сизе гелип, сизиң ерлериңизи аларлар. Бизи гораң! Бизе көмек бермесеңиз, шу гүн бизиң хеммәмизи керчәрлер, сизи болса, эртир керчәрлер! Хеммәмиз бирлешип, бир гошун болуп горанмагымыз герек.

— Гыгырма! Нәмә яңраяң! — диен сеслер эшидилди.

— Юваш, гой айтсын! Бидерек жабжынмак нәмә герек? — диен сеслер хем болды.

Башгалар гаршы чыкып:

— Половецлер бизиң душманымыз ахырын! Олар хәзир гүйч-кувватдан гачып, бизиң топрагымыза гелдилер. Оларың хеммесини гырып, баржа затларыны алмак герек! — дийдилер.

Бири-бирине ёл бермейән башга-башга сеслер чыкып, улы галмагал болды. Киев князы нәме этжегини билмән, биалач төверегине середип, эллерини ёкары галдырды. Гыкылыклар барха гүйжейәрди.

Князь Мстислав Удатный догумлы ве чалт-чалт йөрәп, басганчагың үстүне чыкып, гүррүңе башлады:

— Жемагат, князлар ве ак йүрек серкерделер, рус эдерменлери! Бизиң хеммәмиз мукаддес рус топрагының огуллары дәлми? Көне даваларымызы, оңушмазлыкларымызы, половецлер билен эден урушларымызы унудалың! Бизем олары урдук, есир алдык, оларам бизиң илимизе от бердилер, талаң салдылар... Хәзир половецлериң үстүне-де бизиң үстүмизе-де агыр бела инди. Озал гөрлүп-эшидилмедик тәзе душманың энип гелйән вагтында, половецлер билен уршанымыздан дост боланымыз говудыр. Эгер Чингиз ханың худайсыз татарларына гаршы гөрешде биз половецлере көмек бермесек, половецлериң оларың тарапына гечмеклери ве душман гүйчлериниң артмагы мүмкиндир.

— O татарлар нәхили адам? Белки, олар половецлерден-де гүйчсүздир? Олар нәче барка?

— Котян хан аланлар билен биле болуп, Чингизин татарларына гаршы уршупдыр. Олар агзыбирлик билен хүҗүм эдйәрлер, гайдувсыз чапышярлар дийййәр. Олар узакдан, Обезлериң[1] юрдуның үстүнден гечип, Демир Дервезәнин аңырсындан гелипдирлер. Татарлары дурузмага половецлериң бир өзлериниң гүйҗи етмәндир. Татарлар половецлериң илини талапдырлар, аялларыны есир алыпдырлар, Котяның ве половецлериң бейлеки серкерделериниң атларыны-да, малларыны-да, әхли байлыкларыны-да эеләпдирлер... Хәзир татарлар шейле бир көп олҗа алыпдырлар, хатда олҗаларыны нирә гойҗакларыны билмейәрлер, маслыкдан доян көпек ялы болуп, герк-гәп болупдырлар ве өзлериниң байлыкларыны Хазар деңзиниң кенарындакы Лукоморьеде гоюпдырлар... Татарларың өзи болса, агыр йүк ве араба алман, рус топрагына ураапдырлар. Эгер мениң шу сөзлерим мукаддес рус топрагының хатырасына айдылман, мениң гайным, инди гедай дүшен Котян ханың хатырасы үчин айдыляр дийип пикир эдйән бар болса, онуң төхмет япдыгы болар!..

Ады-овазасы улы князь Мстиславы мәреке сесини-үйнүни чыкарман диңледи.

— Хазар деңзиниң кенары бу ерден узакдыр, йигрими гүн дагы ёл йөремели болар — диен айры-айры сеслер чыкды.

— Чагырылмадык мыхманларың өңүнден чыкмагы биз инди гөрмели дәл! Олары Киев князы гаршыламалы болар, онуң гамыны гой онуң өзи ийсин!

Мәреке улы галмагал болуп дурды, князларың бир доганлык сөйгүсиниң, бир эрк-ислегиниң ёкдугыны, оларың бирмахалкы гахарының ве ичлеринде галан китивин ара дүшйәндигини билйәрди.

Айдым эшидилип уграды. Зер донлы бутхана мәхеллеси князларың гахарларыны ве җеделлерини ятырмак үчин айны вагтында гелди. Өзлериниң кадилоларыны ики янлайын батландырып гелйән, гиң дөшли дөрт саны дьякон, яныл дуран, гол ялы ёгын мум шемли огланлар, эллери метал хачлы гарры протопоплар, ахырда, гараягыз, гара сакгаллы, уллакан зер телпекли грек митро-

---

[1] *Обезлер* — Демиргазык Кавказда яшан тайпа.

политиң голундан ики саны оглан тутуп гелйәрди,— шуларын хеммеси айдым айдып, секә якын гелдилерде аяк чекдилер, дым-дырслык болды.

Киев князы митрополитиң янына барып, эллерини говшурып тагзым этди ве гаррының ак пата берйән элини огшап, ювашлык билен:

— Бир өвүт бер, кераматлы ата! Князлары ыр, көне гахарларыны ятдан чыкарып, бири-бирини говы гөрүп, агзыбир дурсунлар! — дийди.

Митрополит үч тарапына йүзленип, хеммелере ак пата берип, секә чыкды ве рус сөзлерине кән бир дили айланмаса-да ят тутан сөзлерине башлады.

— Сөйгүли доганларым ве огулларым! Инжилиң айдышына гөрә худая хызмат этмеги өврениң! Алланың хатырасы үчин, говы ишлер билен мешгул болуң! Дилиңизи саклаң, аклыңызы аздырмаң, тениңиз бенде болсун, гахарыңыза хай дийиң!..

Киев князы бурны дешилен ялы болуп, башыны эгип дурды. Галичли Мстислав алланичигси болуп төверек--дашына серетди, ол нәгилелик билен аңкарып дуран агызлары, гахарлы гөзлери гөрди. Митрополит болса, сөзүни довам этдирйәрди:

— Сен бир затдан махрум эдиләйсең-де оңушыбер, ар алҗак болма! Йигренилйән ве хорланылян болсаң--да өзүне дөзүбер! Сөгүлсең боюн бур! Душманы үч ёл билен: тоба этмек, гөзяш дөкмек ве садака бермек билен енмелидигини алланың өзи бизе гөркезди...

Мстислав эмай билен дөрт дьяконың янына барды--да олара пышырдап:

— Бу грегиң аңкасы ашыпдыр! Гаты булашдырды! Ол гөзяш дөкмек ве тоба этмек хакында киме гүррүң берйәр? Гарамаяклара ве хызматчылара дәл-де князлара йүзленйәр ахырын! Тизрәк бир дога я бир аят айдып уграң, хериңизе бир гоюн берейин! — дийди.

Митрополит болгусыз сөзлерини довам этдирйәрди, дөрт дьяконың дөрдүси бир ерден бир аят хиңленип уграды, протопоплар ве огланлар өзлериниң инчеҗик сеслери билен айдымы алып гөтердилер. Князың серенҗам берижилери аңк-таңк болан митрополитиң дашына айландылар-да оңа князың нөкерханасына гирмәге көмек бердилер.

Басганчага Ростовың яш князы Василько чыкды.

— Мен узак демиргазыкдан, бейик Ростовдан гел-

дим. Рус топрагынын хатырасы үчин ве христианларың хатырасы үчин мен сизе бирнәче сөз айтмакчы боларын. Киев князы Мстислав Романовичиң тарапындан бизе ховлукмач чапарлар барды ве дессине полклары дүзүп, рус топрагыны горамага чагырдылар. Мен өзүмин бар гошунымы алып гелдим, бизиң иң гүйчлимиз Суздаль князы Юрий Всеволодович болса, татарлар онуң Суздалына барарлармыка я онуң дашындан айланып гечерлермикә дийип, хениз хем пал атып отыр. Бу ерде-де мен шонуң ялы сөзлери эшидйәрин: «Хер ким өз нажатыны гарасын!» диййәрлер. Кераматлы митрополит болса, бу ерде өлжек болуп ятан гаррының айдян сөзлерини айдяр, тоба этмек ве гөзяш дөкмек хакында гүррүң эдйәр, бу сөзлер уршужа айдылян сөзлер дәлдир... Бурны дешилен ялы үмсүм дурмак билен душманы дурузып билмерис, рус топрагыны саклап билмерис...

— Догры, Василько догры айдяр! — дийип, мәрекәнин арасындан гыгырышдылар.

— Гөрлүп-эшидилмедик ве пәлияман халк дурман гелйәр... Чагырылмадык мыхманлары мынасып гаршыламак герек. Оларың өңүни алып, хемишелик дынмак герек. Татарлар ганатлы дәлдир, Днепрден учуп гечмезлер, учуп гечәйселерем бир ерде гонарлар ахырын, шол вагтда худайын буйраныны гөрерис...

— Олары ханжар ве айпалта билен гаршылалын!

Василько сөзүни довам этдирди:

— Гой, бизиң пайтагт князларымыз князь Мстислав Романовичиң нөкерханасына гирсинлер ве гадымы адат боюнча бир халының үстүнде тегеленишип отурсынларда: харам душманлары гөзяш ве тоба этмек билен гаршыламалымы я-да ата-бабаларымызың сынаглардан гечен айпалталары ве ялав ялы ханжарлары билен гаршыламалымы, шоны чөзсүнлер.

— Князь Василько догры айдяр.

— Гой, шейле болсун! — дийип, думлы-душдан гыгырышдылар.

— Улымыз ким болар? Полклары ким сөвеше алып гидер? Мен Мстислав Романовичин гол асты болуп гитжек дәл! — дийип, бир тарапдан гыгырдылар. Бейлеки тарапдан:— Гошуны гой, князь Мстислав Мстиславич сөвеше әкитсин. Оңа «Удатный» дийилмеги йөне ерден дәл ахырын, онуң ёлбашчылыгы астында гитсек, ишимиз ровач болар! — дийип, алып гөтердилер.

Нәхили херекет этмелидигини чөзмек үчин йигрими үч князь Киев князының нөкерханасына гирди. Узак вагтлап пикирлендилер, эмма диллерини бирикдирип билмедилер. Мстислав Удатный Лукоморьйәниң янындакы татар лагериниң үстүне чозмагың тарапыны тутды. «Оларың харытлы җайларыны алып, хеммәни бай эдерис; шол вагтда диңе княза дәл, хер бир уршуҗа көп олҗа етер».

Лукоморьйә йөриш этмек хакындакы бу пикир князларың көпүсиниң йүрегинден турды, эмма хемме полклар үчин бир серкерде сайлап билмедилер.

Онянча сәхра ыкмандаларындан бири ылгап гелди. Нәтаныш татарлар Днепре тарап гелйәрлер дийип, хабар гетирди. Бу хабар Хортица адасының янында Днепрден гечип, татарларың үстүне чозмалы дийлип карар эдилмегини тизлешдирди.

Хер князь өзбашдак, өз гошуны билен гидйәр, хич ким бейлекиниң ёлуны кесмесин диен карара гелдилер. Кимиң иши оң болуп, Лукоморьйә өң барса ве татар лагерини алса, элине дүшен олҗаны бейлеки князлар билен дең пайлашмалы.

Касамдан чыкмалы дәл, эгер князлардан бири башга бир княза гаршы дава турузса, князларың хеммеси ол башбозара гаршы чыкмалы дийип, князларың хеммеси хачы огшадылар. Соңра өз бири-бирлери билен огшашдылар, шу ерде Киев князы Мстислав билен Мстислав Удатный бири-бирине еңсесини өвүрди.

Князлар халының үстүнден туранларында князь Васильконың йүзи пикир ве алада билен хүйт-гара болупды. Ол йүзүни саллап, даш ишиге чыкды. Оңа гоҗа айдымчы Гремислав гарашып дурды.

Василько:

— Биз эйгилигиң үстүнден бармарыс. Бейдип урушмак болмаз. Татарларың байлыгына гөз гыздырмалы дәл, гайтам душманлар икиленч гымыллап билмез ялы, оларың соңуна чыкмак герек. Хер кимиң бири-биринден йүзүни совян вагтында бөлек-бүчек гитмек башыңа беланы сатын алмакдан башга зат дәлдир — дийди.

Майыл ховалы агшам дүшди. Князларың чадырларының ёкарсында йылдызлар патрак ялы болшуп дурды. Ховлуда нахар эдинмек үчин тайынланып гойлан узын-узын дуб столлар барды. Мыхманларың хеммеси дуб отургычларың үстүнде отурып, князың ишлеклиле-

рини ве говрулан гув этини иймәге башлап, сеслерини гоянларында, етгинҗек йигитлер болса, эллерине ямып дуран факеллери алып, столларын төверегинде дуранларында, одун ышыгында князь секисиниң ёкаркы басганчагында гоҗа Гремислав айдымчынын отурандыгына хеммелериң гөзи дүшди. Онуң элиндәки гуслиниң (саз гуралының) хош овазы чыкып уграды, гоҗа айдымчынын өзи болса, гызарып дуран сокур гөзлерини асмана дикип, чаларак гырык сес билен өзүниң гадымы вакалар хакындакы говы гөрйән айдымларыны айтмага башлады.

Гремислав Игорь Святославичиң половецлериң үстүне эден батыргай йөриши хакында, князларың терслешиклери ве оңушмазлыклары хакында, батыр рус уршуҗыларының шол себәпли нәхак өлендиклери, шол терслешиклериң «рус топрагының гапысыны душманлара ачып берендиги» хакында айдым айтды.

Бу айдымлары диңләп отуранларың көпүси келлелерини эллериниң үстүне гоюп: князларың шу бири-бирлери билен оңушмазлыклары ве бири-бирини ек гөрүшлери шонуң ялы беланың үстүнден элтәймесе ягшыдыр, бу онушмазлыклар ве душманчылык бейик рус ишини — мәхрибан топрагымызы горамак ишини хеләкчилиге учрадайма билсейдир...— дийип, өз ичлеринден пикирлендилер.

Секизинҗи бап

СУБУДАЙ БАТЫРЫҢ ПЛАНЫ

Субудай өзүниң он саны мүңбашысыны өз янына чагырды. Җебе хем өз он саны мүңбашысы билен гелди. Оларың хеммеси, гоҗалары-да, җахыллары-да бир өе йыгнандылар. Җебәниң айданыны диңледилер. Җебе болса, узакдан бир зат гөрйән ялы болуп, хеммелериң келлесиниң үсти ашыра середип геплейәрди.

— Киев баш шәхер...— дийип, Җебе гүррүң берйәрди.— Ыбадат эдилйән өйлери белент, тес-тегелек, өзлери-де гызыл алтын билен басырылгы. Биз шол алтынлары гопарып аларыс ве Чингиз ханың Сетер диен гыр аты ялы бир аты сап алтындан гуюп, онуң чадырының янында гоярыс.

— Чингиз хана алтын ат элтип берелиң! — дийип, монголлар гыгырышдылар.

— Русларың көп ханлары бар, оларын дилинде ханлара «коняз» дийилйәр. Шол ханларың — «князларың» хеммеси, дүрли обаларың итлери ялы, бири-бириниң этини чекеләйҗек болярлар. Шоңа гөрә, олары дерби-дагын этмек кын болмаз. Ол «конязлары» хич ким бир сагдага җемлемәндир ве оларың өз Чингиз ханы ёк.

— Бизиң бейик Чингиз ханымыз ялы башга бир сердар дүнйәде хич ерде тапылмаз!

— Мен сизе айдярын, биз хаял этмән, рус топрагына чозмалыдырыс, оңа әхли тарапдан от бермелидирис ве Киеви алмалыдырыс, өзи-де...— дийип, Җебе сакга сесини кесди.

— Өзи-де нәме? — дийип, мүңбашылар сорадылар.

— Өзи-де бизиң «ялңыз ве иң бейик хөкүмдара» иберен хабарымыза җогап гелмәнкә шейтмек герек.

Монголлар:

— Чингиз хан өзи гелйәнчә гарашмагы буйрар! Онуң өзи Киеве гирмек исләр! Биз Бухара, Самаркант, Гүргенч ялы улы шәхерлери алдык, бизе Киеви-де алмак кын дәл. Киеви тизрәк алмалыдырыс! — дийдилер.

Хеммелер Субудая гөзлериниң гытагыны айлаярдылар ве «дабаныны гемирден» мекир ве сересап барс нәме айдарка дийип гарашярдылар. Ол бир янбашына гышарылып отырды ве ичинден гечип барян гөзи билен отуранларың йүзүне гезекме-гезегине середйәрди.

Мүңбашы Гемябег:

— Руслары дерби-дагын эдәймек Җебе-нойоның айдышы ялы бейле аңсат болмаз — дийди.— Руслар билен гыпҗаклар көп, олар йүз мүң, биз болсак аз, йигрими мүң, бир түменем дүрли ыкмандамыз бар, эгер биз ыза чекилип уграйсак, ол ыкмандалар эдил серче сүрүси ялы болуп пытрап гидерлер. Рус топрагына аралашмак бизиң үчин хатардыр, ол ерде гүйчли гошун көп, өрән көп. Киевиң үстүне гитмек болмаз... Бизиң шу ерден ызымыза, Чингиз ханың кувватлы голларының астына гитмегимиз герек...

Җебе оңа җогап берип:

— Икимиз бейлеки батырлар билен билеликде цзинлериң[1] улы Хытай диварындан аңырдакы сүрүлен дүзлүклерине чозанымызда хытайларың руслардан-да

---

[1] Цзинлер — хытайлар.

көп боландыгы ядына дүшмейәрми, батыр Гемябег? — дийди.

Субудай гозганып, элини салгап гойберди. Хеммелер сеслерини гоюп, оңа тарап эгилдилер. Субудай хаяллык билен гепләп уграды:

— Бир ише башланында, озал Чингиз ханың нәхили эдендигини ятламак герек. Соңра болса, эгер бизиң орнумыза шол болан болса, нәхили эдерди дийип, пикирленмек герек. Илки бада душмана мекирлик этмек герек, ол йыгрылып, аякларыны узадып, аркан дүшер ялы, онуң аркасыны сыпаламак герек... Шондан соң онуң үстүне өзүни оклап, онуң бокурдагыны гемирмек герек!

Хеммелер гөнелип, бири-бирлериниң йүзүне середишдилер. Нәме этмели болҗакдыгы инди айдың болды. Ыза, бейик каганың гүйчли голуның астына гайтмак хакында пикир хем этмели дәл.— Субудай сөзүни довам этдирйәрди:

— Руслар көп! Олар бичеме гүйчли, ёлуң үстүнде иркилип дуран чекиртгәни дүйәниң басып мынҗырадышы ялы, оларың бизи мынҗыратмагы-да мүмкин. Эмма оларда тертип ёк! Оларың «конязлары» бири-бирлери билен ган-да пычак. Оларың гошуны сәхрада дүрли тарапа дагап йөрен гүйчли өкүзлер хөкмүндедир... Эмма русларың өз Җебеси бар! Оңа «батыр Мастисляб» диййәрлер... Ол Мастисляб көп уршупдыр ве хенизе ченли еңилмек дийлен заді гөрмәндир, эмма Мастисляб өңе гидип, өлүм ховпуна дучар боланда, онуң дадына етишип, өлүм ховпундан гутарар ялы, оларың өз Субудай Батыры ёк!..

— Биз оны, Мастислябы тутуп, Чингиз ханың янына элтерис! — дийип, монголлар гыгырышдылар.

Субудай онуң үстүне гошуп:

— Ким Мастислябы тутуп, онуң алтын телпегини башындан чыкарса, шонуң өзүне оны Чингиз ханың янына экитдирмәге вада берйәрин — дийди.

Маслахат узага чекди. Монгол серкерделериниң карарыны нөкерлер эшитмесинлер дийип, оларың хеммеси пышырдашып геплешйәрдилер.

Шол гүнүң эртеси Җебе өзүниң бир түмен атлысы билен гүнбатара уграды, Субудай болса, атлары бакмак ве айгытлы тутушлыга тайынламак үчин бейлеки түмен билен Калка дерясының кенарында галды.

Докузынжы бап

МОНГОЛЛАР ДНЕПРИҢ КЕНАРЛАРЫНДА

Яз бичеме ыссы болды. Көп гүнләп эпгек өвүсди. Үрч эдип гөгерен отлар солуп, гурамага башлады. Гүн якып барярды ве Субудайың хеммәни гыссаян гөзи ялы, асманда ичиңден гечәйжек болуп дурды.

Жебе-нойон өз түменини бәш бөлеге бөлди. Ики мүң атлыдан ыбарат болан бир бөлеги билен ол Днепре бака гитди, бейлеки дөрт отряды болса, асырлар бойы басгыланан, сәхраның ичи билен эгрем-буграм болуп гидйән ёлуң угрунда ерлешдирди.

Татар атлыларының бирнәче йүзи дүрли тарапа, сәхра гиңишликлерине тарап гитдилер ве сүрүлерини бакып йөрен гыпжак чарваларыны гөрен ерлеринден ёла тарап ковуп гетирйәрдилер.

Жебе үсти-башы тозан болан йүз саны нөкере баш болуп, гүн шөхлелерине ялпыллап дуран гиң Днепре голай барды. Деряның йылманак гөк сувуның үстүнден гараягланан гайыклар йүзүп барярды.

Дилмач:

— Серет, хонха рус сөвешижилери! — дийип гөркезди.

Кенардакы депәниң үстүнде демир телпекли, гысга найзалы рус эсгерлери дурды. Олар эллери билен гөзлерини гүнден пеналап, узага середйәрдилер. Гыпжаклар дәл-де, башга бир тайпадан болан атлыларың гелйәндигини гөрүп, олар ур-тут деря барып, гайыкларына мүндүлер-де кенардан узаклашдылар.

Чүри полат телпекли Жебе гүнүң жөвзасындан чымгызыл болан йүзүни саллап, керт кенара барып, атының башыны чекди ве аңыркы кенарың байырлы дүзлүгине өзүниң гырпылламаян, гыя гөзлери билен узак вагтлап серетди. Ол тарапда көп адамлы лагерь гаралып гөрүнйәрди, аршлары дик ёкары галып дуран арабалар хатар-хатар болуп дурды. Дүрли реңкли гылял сүрүлери бакылып йөрди. Пыяда ве атлы уршужылар дүзлүкде херекет эдйәрдилер, оларың ярагларының метал бөлеклери гүне ялпыллаярды.

Бирнәче гайык кенарың якынында айланып йөрди. Күрекчилер көп сувлы деряның акымына гаршы гө-

решип, эллеринде барындан күреклейәрдилер. Бир гайыгың үстүнден:

— А-хав, чагырылмадык мыхманлар! Сиз бизиң илимизден нәме гөзлейәрсиңиз? Нәхили пәл билен гелдиңиз? — дийип гыгырдылар.

Гайыгың үстүнден гелен сөзлери Җебәниң янындакы ики саны ыкманда Җебә дүшүндирди. Ыкманда өзүниң чиркин сеси билен:

— Биз сизиң үстүңизе гелемзок, гыпҗакларың үстүне гелдик! Гыпҗаклар бизиң гулларымыз ве ат бакарларымыздыр. Олары сизем уруң, барҗа затларыны ве малларыны өзүңизе алың. Гыпҗаклар бизе көп ямانлык этдилер, сизе-де көпден бәри хорлук берип гелйәрлер. Биз сизиң билен оңшуклы болмак ислейәрис. Сизиң билен урушмак исләмзок — дийип җогап берди.

Гайыгың үстүнден:

— Илчилериңизи ибериң, шолар билен геплешип гөрели! — дийип гыгырдылар.

— Ким билен геплешмели? Бу ерде сизиң улы баштутаныңыз бармы?

— Бу ерде князь көп. Шолар сизиң илчилериңиз билен геплешерлер!

Җебе дөрт саны нөкери ве дилмач хөкмүнде бир ыкманданы сайлады ве олара аңыркы кенара гитмеги буюрды. Олар Киевиң улы князыны гөрмелидилер ве оңа: сиз гыпҗакларың малларыны ве байлыкларыны эллеринден алып, ковуң, соң биз бу сәхрада оларың сонуна чыкарыс дийип айтмалыдылар.

Сайланан нөкерлер ййдандылар ве гамчыларының сапы билен ягырныларыны гашап:

— Руслар билен бизиң нәме гүррүңимиз болуп билер? Говусы, ур-тут урша башлалың — дийдилер.

Җебе:

— Онда дилмаҗы яныма алып, мениң бир өзүм гидйәрин — дийди.

Нөкерлер:

— Ёк, сен гитме! Сен болмасаң бизиң гошунымызың башына нә гүнлер гелер? Энесиз галан мөҗек чагалары нәме эдерлер? Олар сени өлдирлер. Сен шу ерде гал! Биз гидели — дийип гыгырдылар.

Дөрт нөкер билен бир ыкманда ашак, деряның боюна дүшдүлер ве кенарың якынында гайык сүрүп йөрен

руслары чагырдылар. Бир гайык гелип, монгол илчилерини алып гитди.

Җебе белент кенарың үстүнден бейлеки тарапа узак вагтлап середип дурды. Ол ерде, думанлап дуран узаклыкда чеменликлер, җеңңеллер ве гөм-гөк айлаглар узага яйылып гидйәрди, якынлашып гелйән отрядларың турузян тозаны ёлларың хеммесинде ал-асмана галярды.

Гиҗе болды, Җебе гоюн дерисинден тикилен поссунына чоланып, депәниң үстүнде одуң башында гышарып ятырды. Ол русларың янына иберен нөкерлерине гарашярды. Олар гайдып гелмедилер. Олары гыпҗаклар өлдүрипдирлер.

Сәхраның ичинде төверек-дашда узакдакы отларың йылпыллысы гөрүнйәрди. Дүзлүгиң хемме ери нәбелли яшайыш билен яшаярды. Кимдиги билдирмейән бибинҗалык атлылар сәхрада дерелериң ичи билен гечйәрдилер ве гиҗәниң бирмахалы узакда якылян отлар йылпыллаярды...

Җебе узынлы гиҗәни иркилип билмән гечирди. Агыр пикирлер, бирмахал айдылан сөзлериң бөлек-бүчеклери, таныш йүзлер онуң гөзүниң өңүне гелип гечйәрди, ол кә гудузлан ялы болуп гыссанып уграярды, кә иркилмәге башлаярды... Соң ене кә Чингиз ханың гара тилки гуйруклы демир телпеги ве онуң гырпылламаян, мавырак пишик гөзлери, кә Субудайың ичиңден гечип барян ачык гөзи, кә ялпыллавук ханҗарларың ёкары галып ашак иниши гөзүне гөрнүйәрди...

Инди руслар билен урушмалы, рус уршуҗылары гүйчли, сөвешден гачмаярлар, гайтам оларың өзлери сүрүнйәрлер. Булары еңәймек учурсыз кын болар!.. Җебәниң Хытайда газанан еңишлери аркалы эдинен шөхратының инди, шу гүнлер өчмеги мүмкинди.

Я-ха шу сәхраларда ол өз келлесини гояр я-да Җебәниң ады руслары ве гыпҗаклары еңип, Мастслябың алтын телпегини алан бейик ениҗиниң ады хөкмүнде, каганың алтын өйүнде ене хеммелериң агзына дүшер — ине Җебе шейле пикир эдйәрди.

Эртирден соң нөкерлер Җебәни оятдылар.

— Ол тарапда эдилйән ишлере бир серет... Руслар ёкардан шейле көп гайык гетирипдирлер-де, инди олары бири-бирине даңып, дерядан гечмек үчин көпри ясаярлар. Оларың арабалары эдил сувуң янына гетирилипдир. Йыгнан атлы ве пыяла гошуның аңрысы-бә-

риси ёк[1]. Олар тиз вагтдан бу тарапа гечмәге башларлар. Нәме этмели?

Җебе:

— Руслара пәсгел бермәң! Узакдан гөзегчилик эдиң-де, сәхра тарапа ыза чекилибериң! — дийип, буйрук берди.

Онунҗы бап

РУСЛАР БИЛЕН ГЫПҖАКЛАР СӘХРА УГРАДЫЛАР

> ..Руслар билен гыпжакларың татарлары дерби-дагын этмек ислеги гайпап жошды, олар татарлар горкуларына ве гүйчсүзлигине сөвешмежек болуп гачяндырлар өйүтдилер, шоңа гөрә татарлары дызгынлы коваладылар. Татарлар дынгысыз гачмак билен болдулар, олар болса, 12 гүнләп коваладылар.
>
> *(Ибн ал-Асир)*

Җебе-нойоның атан-сатан болуп дуран меле аты еке өзи сомалып дуран депәниң үстүне аңсатлык билен чыкды ве сәхра пәлванының дашдан ясалан белент суратының янына барып аяк чекди. Онуң япырлыбрак дуран гиң омузларыны, ясы йүзүни, билиндәки гысгаҗык ханжарыны, ёкарсы човланып гидйән телпегини ве хатда онуң элиндәки пыяланы гадым замандакы гөчме уссаның чекиҗи тутуш дашдан ыхлас билен чапып ясапдыр... Асырлар гечип, көп адамлы юрт чөл сәхра өврүлипдир, эмма даш пәлван гум депесиниң үстүнде мәкәм дикилишине эдил өңкүлигине пугта дурды ве өзүниң бирмахал энчеме гезек чозушлар эден тарапына өзүниң юмралып дуран көр гөзлери билен, йүзүни саллап середйәрди.

Җебе-де эдил шол бут ялы болуп, атының үстүнде бутнаман отуран еринден өзүниң сүзүк, совук гөзлери билен шол тарапа середйәрди, шол тарапдан эртириң

---

[1] Гүнорта-рус князлары Киевде болан маслахатда татарлары ят илде гаршыламагы карар этдилер ве апрелде йөрише уградылар. Киев, Чернигов, Смоленск, Курск, Трубачевск, Путвиль гошунлары хем-де волынлылар ве галичлилер Днепрде тапышдылар, волынлылар ве галичлилер гайык билен гелипдилер.

думанлап дуран үмрүниң арасында гөк сәхра билен чалт сүйшүп гелйән гара нокатлар улгамы барха яйраярды... Эндамы көпүрҗиклән ат эййәм совашды ве солук ёвшаның гаты балдакларына өзүниң гара додакларыны етирҗек болуп дызаярды, ол өзүниң тойнаклары билен шор топрагы пешемәге башлады, эмма Җебе рус уршуҗыларының барха якынлашян гүр хатарларындан гөзүни айрып биленокды.

Өңден атлылар гелйәр... Кәбирлери ёл билен узалып гелйәрлер, башгалары сәхраның ичи билен яйрап гелйәрлер... Оларың ёкарсында тозан гара булут ялы болуп ал-асмана галяр... Оларың гысгаҗык найзалары бар... Хонха тозаның арасы билен гелйән арабалар ачык гөрүнйәр. Руслар бол олҗа алмакчы, олар арабалара йүкләп, яраг, бирентек газан ве халта-халта галла алып гелйәрлер.

Җебе атының җылавыны чекди. Гитмек герек... Руслар гум депесиниң үстүнде дуран еке атлыны гөрдүлер... Хонха бирнәче рус ве гыпҗак өзлериниң отрядындан сайланып уграды. Олар атларыны чалт сүрүп, шу атла тарап уградылар. Атлыларың башга бир топары онуң ёлуны кесмек үчин ёл билен атларыны гамча басдылар. Эмма Җебәниң өз меле атыны говы гөрйәндиги йөне ерден дәлди, онуң бу меле аты онуң түмениндәкиниң йындам атларың бириди.

Җебе атыны сүрүп, гум депесиниң тозанҗырап дуран шор япгыды билен ашак дүшйәр. Депәниң бир гапдалы көвлүндир ве даражык говак гаралып дур, ол инди сәхра мөҗеклериниң сүрени болмага чемели. Озал ким-де болса бири хайсы-да болса бир батырың алтынлы хумуны огурлаҗак болуп, онуң габрыны агтарыпдыр...

Җебе атыны гатырак чапдырып уграды. Тизрәк җара етмек герек. Шол ерде Гемябегиң телим йүз атлысы букуда гизленип дурандыр. Татар аңтавчылары отуң ичинде букулып ятан ерлеринден хеммесини — русларың якынлашяндыкларыны-да, олардан Җебәниң гачышыны-да ачык гөрйәндирлер.

Эмма рус атлылары барха якынлашярлар... Оларың говы-говы атлары бар, иң говы атлылар өңден гелйәрлер. Елы кесҗек болуп ат салшып гелйәнлер хеммесинден көп ховп дөредйәрлер. Гапдала совулмак мүмкин дәл, себәби чеп тарапда керт райышлы җарлар бар, саг тарапдан руслар гелйәрлер.

Олар докуз саны... Ызкы үчүси ыза галып уграды... Өңден гелйән алты атлы-да бири-биринден айрылдылар, олар Җебәниң дашыны габаҗак болярлар.

Атың аягының астындан бир сүри кәкилик туруп, бир гапдала учуп гитдилер-де ене отуң арасына өзлерини урдулар. Чөпүң дүйбүнден бир товшан турды-да, гулакларыны япырып гөни гачды. Ат болса, сары аякларыны өңе атып, чөп-чаламларың үстүнден бөкүп, өңкүси ялы еңил чапып барярды ве атың ялынын үстүне япырылан Җебәни барха анры әкидйәрди.

Душман якында... Җебе оларың демир телпек астындакы, гүне янан йүзлерини селҗерйәр... Ики саны рус өңлерине гызыл галкан тутуп, ат салып гелйәр, оларың бири өрән яш, бугдай реңк ве гара гөзли, бейлекисиниң салланып дуран чал мурты бар. Үчүнҗиси хас якында, онуң эгнинде чым-гызыл чәкмени бар, ол гыпҗак, өзүниң гара атыны йүзин салдырып гелйәр... Элиндәки кемендини күлтерлейәр...

Җебе өрән мерген, онуң яйының окы сова гечйән дәлдир. Җебе өзүниң берк дартылан зейли айылганч яйыны ченәп, бир ок гойберйәр, гыпҗак эллерини келеменледип, эриң үстүнден агдарыляр. Онуң гара аты үркүп, инди үсти адамсыз, келлесини ёкары галдырып, узын ялыны елиң угруна ыкҗадып, дазлап баряр.

Яш рус уршуҗысы якынлашды... Ене бир азаҗык вагт гечәйсе, атлар чакышҗак. Яш йигит өзүниң гысгаҗык найзасыны Җебә ченәп бат билен зыңды, эмма найза Җебәниң полат совутлы омзуна дегип, тырпып гитди... Җебәниң икинҗи атан узын окы яш йигидиң янып дуран ики гөзүниң ортарасындан чүмди... Хош гал, шөхрат! Хош гал, ил-гүн! Хош гал, атам өйи!

Җебе ызына гаранҗакламаяр... Гемябегиң нөкерлери ниредекә дийип, гөзлери билен гөзлейәр. Хонха олар! Олар бир топар болуп, җардан чыкдылар ве дагынык чозуп гелйән рус отрядының гаршысына газаплы гыкылык билен әндилер.

Рус атлылары өз хатарларыны чалтлык билен тәзеден гуруп, ыснышыклы хатарлара җебислешйәрлер. Оларың ёкарсы тегелек, ашагы човлы галканлары гырадең, газаплы сап-сап болды. Уршуҗылар өзлериниң ялдырап дуран, ялав ялы ханҗарларыны сырып, татарлара гаршы ок ялы болуп гелйәрлер.

Эмма Гемябег ве онуң нөкерлери Җебәниң буйругы-

ны унутмаярлар: яй окы етер ялы якынлашып, чалт-чалт ок атярлар-да, атларыны гөс-гөни ызларына өвүрйәрлер ве руслары гең галдырып, сәхра тарап гачярлар.

Руслар гыкувлап ковалап киңдиряр уграярлар. Оларың режели хатарлары эййәм гарым-гатым болды. Гачып барян татарларың ызындан етҗек болуп, хер ким өз угруна чапып баряр. Говы-говы атлы бирнәче рус ыза галан, она голай татарың ызындан етйәрлер. Олары чапярлар, оларың ярагыны ве эдиклерини сыпыряр лар ве өз атларыны гоюп, татар атларына мүнйәрлер.

Төверек-дашы паррачлы Җебе татарларың руслар билен биринҗи чакнышыгына бир азаҗык вагт сын эдип дурды. Соңра атыны сүрүп, җара гирди, шол ерде чешмеден атыны сува якды ве бүтин татар отрядына ыза чекилмеги буюрды.

Гемябегиң гайдып гелен атлылары өзлериниң баштутанының найза билен яраланып, аты билен йыкыландыгыны, онуң дашыны рус атлыларының габандыгыны, эмма оларың элинден сыпып, ата мүнүп, сәхра тарап гачып гидендигини, онуң ызындан болса, көп гыпҗагың ковалап гидендигини хабар бердилер.

Руслардан есир алнан бир адамдан Җебәниң өзи гиҗәниң бирмахалы ыкмандаларың көмеги билен сораг этди. Бу геленлериң русларың өңдәки отрядыдыгыны, бу отряда Галичиң батыр князы Мстислав Удатның ёлбашчылык эдйәндигини ол есир айдып берди. Онуң баштутанлыгында Галичиң ве Волынь шәхерлериниң уршуҗылары бар. Олар гайык мүнүп, Днестр билен деңзе бардылар, соңра Днеприң аягына тарап уградылар ве шол ерден Хортица адасына бардылар, татарларың үстүне чозмак үчин гелйән отрядларың хеммеси шол ере йыгнанмалы дийлип диллешилипди.

Ол есир ене шейле гүррүң берди:

— Князлар бири-бирлери билен оңушмаярлар, оларың хер хайсы айры-айры гелйәр, хер отрядың өз баштутаны бар, оларың умумы серкердеси ёк. Иң улы серкерде эдилип Мстислав Удатный белленәйсе говы болҗак дийип, уршуҗылар өз араларында гүррүң этдилер — сөвешде ол өрән тежрибели ве гайдувсыз! — эмма Киевиң князы Мстислав Романович оңа гаршы чыкды. Онуң хич боюн эгеси гелмейәр, себәби өзүни улы, бейик князь хасаплаяр. Князларың агзалалыкларындан диңе

йөнекей сөвешиҗилере гүзап боляр, барды-гелди татарлар өкде чыкайсалар, князларың хеммеси өзлериниң йындам атлары билен гачып гутуларлар, ара ёлда йөнекей сөвешиҗилер өлер. Уршуҗылар өзлериниң ер сүрйән атлары билен йөрише чыкдылар, бейле атлар билен узага гидип боласы ёк. Татарлар болса, эдил сыпҗык йылан ялы болуп, олардан сыпып гидйәрлер.

Җебе:

— Гыпҗаклар көпми? — дийип сорады.

— Айдышларына гөрә, гыпҗаклар өрән көп болмага чемели. Оларың отрядлары Днеприң чеп кенарыны сырып гелйәрлер. Хортицаның янында рус гошунлары билен бирикҗек болуп хайдаярлар. Хәзир гыпҗакларың бир отряды Мстислав Удатный билен өңден гелйәр, ол отряда оларың серкердеси Ярун ёлбашчылык эдйәр — дийип, есир җогап берди.

— Руслар татар уршуҗылары хакында нәме гүррүң эдйәрлер? — дийип Җебе сорады.

— Озал татарлар гүйчли уршуҗылар дәл, гыпҗакларча-да ёк дийип, гүррүң эдйәрдилер. Шол себәпли князлар хич бир чекинмән, татарларың лагерини ве татарларың талап алан затларыны эллеринден алмак үчин хайдап гелйәрлер. Инди болса, татарларың хем-э говы сөвешиҗилердигини, хем-де мергендиклерини гөрдүм.

Җебе татарлара сәхраның ичи билен узага чекилмеги ве гиҗесине от якмазлыгы, есири болса, өлдүрмеги буюрды.

Гиҗесине татар аңтавчылары ве ыкмандалар дуйдурман, русларың өңдәки отрядының янына барып, ол ерде нәме гүррүң эдилйәндигини диңлейәрдилер. Рус уршуҗылары гиҗесине дашларына арабалары айлап, айлавың ортарасында ятярдылар. Гыпҗаклар айры лагерь болуп дурярдылар, одуң башында айдым айдярдылар ве танс эдйәрдилер. Олар өз меканына гайдып баряндыкларына, ол ерден татарлары ковҗакдыкларына шатланярдылар.

Татарларың мүңбашысы Гемябеги русларың тутандыкларыны аңтавчылар гүррүң бердилер. Гемябег гачып, мөҗек сүренинде гизленипдир. Оны руслар сүренден чыкарып, гыпҗакларың элине берипдирлер. Гыпҗаклар онуң эллериниң ве аякларының хер бирине бир

ат тиркәп, атлары дүрли тарапа сүрүп, оны бөлек-бөлек эдипдирлер... Половец гошунының серкердеси Ярун Гемябегиң гулагындан җылав гайышыны гечирип, онуң келлесини эериң гашындан асып әкидипдир.

Он биринжи бап

ТАТАРЛАРЫҢ ДУЗАГЫ

Җебе русларың чалт сүрүп гелйән өңдәки отрядына сын этмек билен, өз татарларыны алып, ыза чекилип барярды. Татарлар гыпҗакларың өңе дазлап чыкян атлылары билен кәмахал урушярдылар, эмма улы сөвешлер боланокды.

Руслар узак мензиллер гечип, кәмахал гүндизине гонярдылар, шонда атлылар гыпҗакларың яз чеменлеринде отлашып йөрен өкүзлерини тутуп гетирйәрдилер. Ол сүрүлери Җебәниң буйругы боюнча сүрүп гетирипдилер. Татар чопанлары тә рус ве гыпҗак уршуҗылары якынлашянча ол сүрүлери горап гелдилер, олар якынлашанда болса, чопанлар гачып, татарлара гошулып гидйәрдилер.

Җебе русларын гүйчлерини дагнык ягдая салмак, оларың хүшгәрлигини говшатмак үчин, олар гонанларында өкүз этинден доюп, бигам болмаклары үчин элинден геленини эдйәрди. Рус отрядлары айры-айры бөлек-бөлек болуп барярдылар, тозанлы гиң ёлуң бойы билен узалып, бири-бирлеринден барха узаклашярдылар. Олар гиҗе ятанларында инди дашларына теген ве араба айламаярдылар.

Руслардан тәзе алнан есирлер, уршуҗыларын йөришиң баршындан, малың боллугындан гөвүнлери хош, олар «инди гоюн дерисинден поссун эдинерис, өкүз дерисинден тәзе әдик тикинерис...», «Татарларың хай-хайлы түкениксиз гүйҗи ханы? Татарлардан гыпҗакларың өкүзи көп экени. Олары шейдип ковалап гидип отурсак, Лукоморьйә барып етерис, эмма татарларың лагерине душмарыс» — дийип, гүррүң эдйәрлер дийдилер.

Рус отрядларының бири өзгелерине гөрә режели барярды, ол отрядда харбы тертип барды, уршуҗылар сәхра дагаман, агзыбир барярдылар. Ол отряд гиҗесине хемише төверек-даша антавчылар иберип, өз төве-

регине арабаларыны айлап ятярдылар. Ол — Киевиң бейик князы Мстислав Романовичиң полкларыды. Киевлилер өзгелерден айры барярдылар, оларың ярысы пыядады, ярысының агыр-агыр сөвеш атлары барды. Булар-да кәмахал гонярдылар ве сәхрада гезип, яз отундан доян гыпҗак малларыны сүрүп гетирмәге атлылары иберйәрдилер. Соңра мис газанларында этли нахар биширип иенлеринден соң, эртире ченли сүйнүп ятярдылар.

Татарлар русларың атлары татарларыңкы ялы бейле чалт өврүлип билмейәр, бейле чыдамлы дәл, русларың яйларының окы ончаклы узага гитмейәр, эмма гарҗашылып уршуланда руслар хас зор, олар узын саплы палталар билен урушярлар, руслар өрән гайдувсыз ве дызмач дийип гүррүң эдйәрдилер.

Татарлар рус отрядлары билен хер бир гысгаҗык тутлушык эденлеринден соң сәхраның ичи билен узага гачярдылар, байырлара букулып, җарларың ичи билен сыпып гидйәрдилер.

Дымык, ыссы гүнлер хорлаярды, якып барян гүнүң өңүни тутар ялы, асманда екеже булут хем пейда болмаярды. Отрядлар гара булут ялы тозан турузярды, тозаның арасында атлар-да, адамлар-да демигип барярдылар. Кәбир отрядлар ёлдан совлуп, тарп ер билен гидйәрдилер, эмма гызан тарп ер хем гидип барянларың аягы астында пытраярды ве ашакдан галян тозан гошунының ёкарсында гара булут ялы болуп дурярды.

Шол ыссы гүнлерде чешмелер хем гурап угpады, уршуҗылар болса: «Нәме үчин татарлары гөзләп, бизи сәхра гетирдилер? Гыпҗакларың малларыны сүрүп гайдыбермек герек» дийип зейренйәрдилер.

Он икинҗи бап

СУБУДАЙ БАТЫР СӨВЕШЕ ТАЙЯРЛАНЯР

Гарры серкерде сөвешмәге монголлар үчин бәхбитли мейдан гөзләп, төверек-даша айланмак билен ики гүни гечирди.

Атларыны гара сув эдип, чапарлар үч гезек гелди.

— Җебе-нойон ыза чекилйәр... Өңден узын сакгаллылар отряды гелйәр... Олара «Мастисляб батыр» баш

болуп гелйәр... Онуң яны билен Ярун ханың гыпҗаклары гелйәр... Ол бизиң мүңбашымыз Гемябегиң келлесини эериң гашындан асып гелйәр...

Сөвеш болмагының өң янындакы агшам Субудай байрың үстүндәки өйүне гелди, шол ерде шахлы, бәш гуйруклы тугуң янында бүтин отрядың туглары беркидилен он саны узын найза ере дүртүлгиди. Инди бүтин түмен җем болуп, дүзлүкде улы шовхунлы лагерь болуп дурды.

Субудай кечәниң үстүнде ятырды. Онуң сүңклери сызлашярды. Ол бир бу янбашына, бир бейлеки янбашына агдарылярды. Оҗакда якылан от түсселәп, өчүп барярды. Гүммезләп дуран дурлугың ашагында түссе йыгнанып, кем-кемден түйнүкден чыкып гидйәрди. Тәримиң ики дурлугы серпилгиди, эмма салкын шемал гелмейәрди, Қалканың гуран дүзлүгинде шол махал чөп башы гымылдамаярды, хова говруп барярды.

Монголларың гарры серкердеси уклап билмейәрди ве барха көшешйән лагериң гарым-гатым галмагалына гулак асярды. Дашарда одуң башында тегеленишип отуран уршуҗылары ол тәримиң гөзенегинден гөрйәрди. Дашарда эдилйән гүррүңлериң бөлек-бүчеклери, демир ханҗарларың чалгы даша чалнышының бир сыхлы шуввулдысы эшидилйәрди. Қимдир бири айдыма башлады:

> Ол мавы Қерулен узакда галды,
> Оны гөрмек ёкдур, багтым шор болды...

— Сем бол! Пәли яман! — диен бир гахарҗаң сес чыкды.

Айдым айдян сесини кесди. Бир тарапдан: «Дур-хав! Қим гелйәр?» диен сес эшидилди. Субудай гышарып ятан еринден зордан туруп, дик отурды. Адамларың говурдысы ве атларың аяк сеслери якынлашярды... Бир паррач гелип гирди:

— Тохучар-нойон гелди. Онуң ызы билен он мүң аглысы гелйәр.

— Олар мениң нәмәме герек?

— Нойон байра чыкып гелйәр, сени гөрмек ислейәр.

Субудай хыкылап, ардынҗырап еринден турды-да өйден чыкды. Ала гараңкының ичинде онуң өңүнде демир телпекли, узын бойлы уршуҗы дурды.

— Алла ишиңи оң этсин! Мен өз тугумы сениң ту-

гуң янында гоймак үчин гөни алтын өйден гелдим.

— Мен өз ёлумда дуранларың хеммесине хенизе ченли сенсиз хем хөтде гелйәрин...

— Оны монголларың хеммеси билйәр. Хәзир сениң билен гүррүңлешмегим герек.

Бу ики серкерде өе гирди. Тохучар-нойон Субудайың янында кечәниң үстүнде отурып, Чингиз ханың гүнбатара гиден монгол гошунының ызындан гитмеги буйрандыгыны ве айратын чапардан хат иберендигини Субудайың гулагына пышырдап айтды.

Субудай узак вагт үсгүринип ве келлесини яйкап, сесини чыкарман отурды. Ол соңундан Тохучара тарап эгилип, онуң гулагына пышырдап уграды:

— Иң бейик хөкүмдарың хатында нәме языланлыгындан мениң хабарым ёк... Онуң айданындан чыкмак болмаз. Ялңыз хөкүмдарың бизиң ишимизиң ровач болмагыны ислемеги-де мүмкиндир, бизиң ызымыза гайтмагымызы буюрмагы-да мүмкиндир... Эгер ол ыза гайтмагы буюрян болса, мениң уршужыларым урушмакдан боюн товларлар. Эртир болса, бу ере руслар гелип етерлер. Эгер сөвешиң өң янында мен бу ерден гитсем, оларың гөвнүне нәме гелер?.. Бейик Чингиз ханың гошунлары рус сакгалыны гөрен бадына атларының гуйрукларыны гөркезйәрлер диерлер...

Субудай сесини кесип, ене узак үсгүрди.

— Мен хаты гөремок!.. Ол хакда бир зат хем эшидемок!.. Хәзир мен ятжак, эртир хораз гыгыранда болса, мен русларың гаршысына гошун чекип угражак... Эгер уруш пири Сульде, аташ пири Галай ве бейлеки худайларымыз мени окдан ве ханжардан аман сакласа, икимиз сөвешден соң душушарыс, шонда сен иң бейик хөкүмдарың хатыны бүтин гошуның өңүнде маңа берерсиң... Хош!

Субудай шу гиже ожакдакы оды ики гезек көретди ве телим гезек гуры одун салды. Аягындан күмүш зынжыр билен тәриме даңылан гызыл хораза ол кәмахал гөз айлаярды. Ол хораз болса, эесине үнс бермән, хүжжерип отырды. Ол өзүниң йылпыллап дуран тегелек гөзүни ачды-да ене ак габаклары билен гөзүни өртди.

Субудай даңданлар иркилди. Хораз бирден гаты гыгырып, ганатларыны какды. Шол бада гарры гул Саклап гелип гирди-де от якмага башлады. Гоңшы

өйде ики саны порхан хоразың гыгырышына өйкүпип:

«Хори-хори! Хори-со!.»

дийип гыгырды.

Субудай өз ичинден: муңа нәме болдука? — дийип, Саклаба гөзүни алардып серетди. Гарры рус гул йүпек дестерхан гетирип, кечәниң үстүнде язанда онуң гөрнүши үйтгешикди, бойнуна айы дишинден монжук дакыныпдыр... Саклап чыкып, бир окара палав алып гелди. Окараны Субудайың өңүнде йүпек сачагың үстүнде гойды, окараның янында дөрт эпленен бирнәче юкажык чөрек гойды.

— Ынха саңа гызыл бурчлы Гүргенч палавы...

— Нәме үчин айы монжугыны дакындың? Өз рус доганларыңы гөрерин өйдүп бегенйәнми?..— дийип, Субудай палавың үстүне эгилип, мүңкүрлик билен ысгады.

— Авы! Муны өз өлен атаңа ийдир! — дийип, Субудай азгырылды-да окараны итип гойберди.

— Мен гул, мен итче ёк, эмма өзүмиң узак өмрүмде хич вагт хич киме яманлык эден дәлдирин — дийип, Саклап боюн эгижилик билен жогап берди.

Субудай гашларыны чытды.

— Окараны ал-да, мениң ызыма дүш! Субудай Батыр ыбадат этжек.

Гарры серкерде агсап ве хашылап, дашары чыкды-да өйүң янында аяк чекди. «Эртир хораз илки гыгыранда байрың аңырсындакы дүзлүкде нызама дурмалы» дийип, ол дүйн агшам гошуна буйрук берипди.

Думлы-душдан атлылар йыгнанышярдылар, түйдүк чалынярды, депрек какылярды, атлары ковуп гелйән уршужыларың гыкылыклары эшидилйәрди.

Өйүң өң янындакы одуң башында узын сопбачлы, түйи дашына эдилип тикилен поссунлы, эндам-жанына дүрли дүвмежиклер дакылан ики саны гарры порхан отырды. Порханлар серкердәни гөрүп, увлашып, депреклерини какып, ойнашып, одуң дашына айланмага башладылар.

Субудай өзүниң бержек иң соңкы буйрукларыны берйәрди:

— Өйлери, халылары ве кечелери шу ерде ташламалы! Чубугань [1], сен йүкли атларың яны билен гидер-

---

[1] Чубугань — чаласын, догумлы.

сиң. Мениң үч барсымы, хоразымы ве гожа Саклабы өз яның билен әкит, өзүңем мундан сересап бол. Мунуң шу гүн өз рус доганларының янына гачмак ниети бар болаймасын... Атлары гетириң!

Паррачлар атлары гетирдилер, оларың икиси Субудайың гезекли-гезегине мүнйән ёргаларыды, алтысы йүк урулян атларды. Олара агыр-агыр телетин торбалар йүкленйәрди. Шол торбаларда Субудайың йыгнан алтыны бардыр дийип гүррүң эдйәрдилер.

Субудай йүк йүкленйән гоңур, түйлек, яш атың янына барды-да паррачларың бирине эли билен үмледи. Ики саны паррач атың җылавындан тутуп, онуң бойнуны сыпаламага башладылар ве оны одуң башына элтдилер. Гожа Саклап-да шол ерде палавлы окарасыны тутуп дурды. Субудай өзүниң абат чеп эли билен палавдан алып, ода ташлаярды ве шол вагтың өзүнде хем сөзлериниң ызыны үзмән, ыбадат эдйәрди:

Диңле, пирим Гызыл ялын Галәй хан!
Атаң сениң чакмак дашы,
Энең полатдандыр башы.
Саңа гурбан эден чагы
Бир окара сары ягы,
Бир окара гара шерап,
Кылма мениң халым харап.

Бизе багт бер,
Атлара гайрат!
Барын нагт бер,
Голлара кувват!

Порханларың икиси-де Субудайың сөзлерини гайталамак билен, депрек чалярдылар. Серкерде ыбадат эдип боландан соң, порханлар Саклабың элиндәки палавлы окараны алып, ерде аркайын отурдылар-да агызларыны шапбылладып палавы ишдәменлик билен сымышлап уградылар.

Субудай инсизҗе пычагыны чыкарып, гоңур атың гершини чалаҗа дилди. Ат дызап угранда, онуң дилинен гершинден гара ган чыкып, йүпек ялы түйүнден сырыкмага башлады. Субудай болса, атың гершинден берк япышып, онуң дилинен ерине агзыны гоюп, ганыны сормага башлады.

Паррачлар мөхүм сөвешден өң серкердәниң гызгын гандан ганяндыгына хормат билен середип, бутнаман дурдулар.

Демир телпекли ве полат совутлы бир уршужы гелип, байра чыкды. Онуң эндам-жаны, хатда гашлары-да агын тозанды. Онуң кимдигини танамак кынды. Субудай гоңур атдан агзыны айырды. Онуң гана булашан йүзүнде сынчы гөзи йылпылдаярды.

— Ким боларсың, батыр?

Ол уршужы атың ган акып дуран ерине элиниң аясыны гойды ве гана булашан элини Субудайың геймине сүпүрип гойберди[1].

— Зат гелди-гечердир, эеси өмүрликдир! Тозаны дашына, ягы ичине! Мен Жебе-нойон!

— Руслар ниреде?

— Якында, өрән якында! Тизрәк шу ере гелип чыкарлар... Мениң йүзлүклерим олар билен тутлушып, гачып, олары алдав билен шу ере гетирйәрлер... Мен үч йүз атлы билен Мастислябы гөзден йитиремок... Ол гошуны билен өңден гелйәр... Мен оны дири тутмакчы!

— Өзүң бери онуң пенжесине дүшәймәвери!

Субудай меле ёргасына мүнди. Үч саны монгол хатара дуруп, онуң өңүне дүшүп уграды. Оларың ортасындакы монгол бәш саны ат гуйруклы, шахлы тугы гөтерип барярды. Субудай атыны сүрүп, ювашлык билен байырдан дүзлүге дүшди, шол ерде йүз саны паррач оңа гарашып дурды. Шондан аңырракда оты янан сәхрада бичеме көп атлы йыгнанярды.

Он үчүнжи бап

СӨВЕШ БАШЛАНДЫ

> ...Руслар сөвешмәге йыгнаншып-йыгнанышманкалар, көп санлы татарлар оларың үстүне чоздулар, шондан соң ики тарап-да гөрлүп-эшидилмедик мертлик билен сөвешди.
>
> *(Ибн ал-Асир)*

Калканың жарлы кенарларында өңи билен галичли Мстислав Мстиславич Удатныың атлы отряды гөрүнди. Онуң ызы билен серкерде Яруның половец атлы-

---

[1] Монголларың «жаның саг болсун, өмрүң узак болсун» дийип, ырым этмек адаты.

лары ат салшып гелди. Мстислав татарларың ташлап гиден гара өйлерини гөрди. Ол өйлериң көпүсинде халы ве кече язылгыды, дәнели халталар барды, ожакларың күли-де совамандыр.

Уршуҗылар:

— Татарлар товшан ялы болуп гачыпдырлар. Биз оларың ниреде ызындан етерис? Ыссының ичинде өлжек болуп, ене нәче вагтлап сүйренмели боларкак? — диййәрдилер.

Князь Мстислав Удатның урушмакда улы тежрибеси барды, ол элиме бир зат дүшсе боляр дийип, хер ким үчин уршуп, өзүниң бүтин өмрүни уруш ишлери билен гечирди. Ол татарларың ташлап гиден лагерини гөренде бирҗик-де бегенмеди: татарларың лагери дәл-де татарларың өзлери онуң элине дүшмелидилер. Мстислав гонмалы дийип ыглан эден-де болса, отряда сөвеше тизрәк тайынланмагы ве совутлары геймеги буюрды. Князь өзүниң яш гиевиси Данила Романовичи волынлылар билен аңтава иберди. Сабырсыз серкерде Ярун-да, хеммелериң чаклышы ялы, гүйчден гачан ядав татарлары тизрәк тутмак үчин өз половецлери билен уграды.

Тиз вагтдан князь Даниланың тарапындан чапар гелип:

— Татарлар өрән якында! Татарлар эдил шужагаз ерде! Байырларың үстүнде оларың аңтавчылары гөрүнйәр... Олар бизи гөрүп, гизленйәрлер... Нәме этмели? — дийди.

Князь өзүне бир дынч ат гетирип бермеклерини талап этди. Нөкерлер үч саны аты эерләп гетирдилер. Оларың икиси угор атыды, берк, гиң гөвүсли, гара яллы дор атларды. Хәзир ол атлар эндам-жаныны тозан эдип, йүзлерини саллап дурдулар. Үчүнҗиси өз гайны болан половец ханы Котяның совгат эден белент, эндамы тегмил-тегмил меле түркмен атыды. Онуң эрбет гылыгы барды, өзүне-де «Ат газ» диййәрдилер. Половецлериң ики саны атбакары онуң җылавларындан аслышып, зордан гетирди...

Мстислав Ат газа мүнди-де, дынч дуран атың башыны чекерәк тутуп, деряның боюна дүшди. Атлыларың атларыны чаларак сувармакларыны ве ызама дурмакларыны буюрды. Татарлар мекирлик эдерлер дийип, князың келлесине гелмейәрди, олар өзлериниң гүйчсүз-

лиги себәпли сөвешден гачяндырлар өйдйәрди, шоңа гөрә, хич бир дынч алман, хәзириң өзүнде татарларың ызындан етип, олары сырып-сүпүрип олардан дынмагы йүрегине дүвди.

Агаҗет княaь Мстиславың алтын билен гүр хашамланан, яллырдап дуран полат телпеги, газ боюнлы белент түркмен аты, онуң есерлик билен ата мүнүши — шуларың хеммеси онуң түйс эдермендигини, онуң сөвеш одуны ве ховпуны говы гөрйәндигини, душманы гөзлейәндигини ве онуң үстүне окдурыляндыгыны, шейле көп тутлушыкларда ве йөришлерде тапланандыгы себәпли «Мстислав Удатный» адыны аландыгыны уршуҗылара гөркезйәрди...

Мстислав бейлеки кенара чыкып, атларыны суварян атлылар гелйәнчәлер гарашды.

Мстислав гыгырып:

— Йигитлер, худай биздендир! Худайсыз татарлары чапалың! Ол авулы тайпа рехим этмәң! Йөрүң! — дийди.

Бүтин отряд атларыны горгунладып уграды. Уршуҗылар хәзир гызгын чапха-чаплык башланҗакдыгына гарашып, ярагларыны дүзедишдирйәрдилер...

Мстислав өңде бир дүзлүк гөрди, шол ерде булут ялы гара тозаның арасында татар ве рус атлылары ики янлайын ат салярдылар. Ол рус атлылары князь Мстиславың он секиз яшлы гиевиси князь Данила Романовичиң волынлыларының отрядыды. Хонха онуң алтын билен нагышланан гөк тугы гөрүнди. Князь Даниланың нөкерлери оны горап, онуң төверегинден айрылмаярдылар, татарлар болса, думлы-душдан гелип, айланышярдылар, чозярдылар, йыкярдылар, йыкылярдылар ве өзлериниң эгри хем узын шемширлери билен чапышмакларыны довам этдирйәрдилер.

Половецлер ондан-да аңырдадылар. Серкерде Яруның гуйруклы нышанының ыранып гөрүнйән ериндәки половец отрядының булут ялы тозаны ковалап, байырлара тарап узаклашяндыгыны Мстислав гөрди.

Мстислав чеп тарапдан гитмеги, байырларың үстүнден гечмеги, эгер-де байырлардан аңырда сөвеш барян болса, серкерде Яруна көмек бермек үчин татарларың бир гапдалындан барып чозмагы йүрегине дүвди. Ол өз отрядыны айлап байырлара тарап әкитди, хас белент алаңың үстүне чыкып, өзүниң гөрен задына агзыны ачып, атының башыны чекди...

Дүзлүкде тәзе татар гошунының гүр хатарлары яйбаңланып гарашып дурды. Атлылар айылганч дым-дырслык билен бутнаман дурдулар. Демир телпеклери, яллырдавук совутлары, эллериндәки эгри гылычлары ачык гөрүнйәрди. Татарлар сап-сап болуп, сәхрада узалып дурлар... Хетди бар-да, хасабы ёк! Йигрими полкмыка? Отузмыка? Эллимикә?

Татарларың гүйҗи иң соңкы айылганч гүне ченли ине шу ерде гизленип дуран экени! Овнук отрядларың чозан болуп, Днепрден бәри гачып гелмеги татарларың пирими экени!

Хи шейле-де бир ялңышмак боларммы, хи шейле-де дузага дүшүп, өз ыхласлы нөкерлериңи сөвеше тайын болуп дуран татарларың эгри гылычларының агзына тутуп бермек болармы!.. Нәдип алаҗыны тапмалы, нәдип гутулмалы? Узын ёл билен первайсыз узалып гелйән рус отрядларына хабар берип, оларың хеммесини йыгнамак үчин нәдип вагт тапмалы? «Бизиң рус гошунларымыз көп, татарлардан аз дәл! Эмма нәме үчин олар бир ере җемленип, шунуң ялы гайдувсыз, еңилмез гүйч болуп дурмаярлар? Нәме үчин хер князь өз гошуны билен айратын гелйәр? Дагнык рус отрядларыны бирлешдирер ялы екеҗе гүн мөхлет болайсады! Шол вагтда татарлар билен гүйч сынашсакдык».

Эмма инди гич! Хәзир татарлар өңе окдурылып, өзлериниң отуз мүң тәзе гошуны билен ёлларындакыларың хеммесини сырып-сүпүрип ташларлар... «Өлиниң утанҗы болмаз!» дийип, Мстислав пышырдады-да, атына биринҗи гезек гамчы чалды. Бедев ат чарпая галды-да, айылганч бөкди. Байырдан ашак, дүзлүге дазлап инди, онуң гаршысындан, байырларың аңырсындан половец атлылары топар-топар болуп дазлап чыкдылар. Олар вехиме дүшүп ве умытларыны йитирип, улы гыкылык эдип, атларыны сайгылаярдылар, Мстиславың галичли нөкерлериниң хатарларыны бозуп, буламбуҗар этдилер ве өңлеринден чыкянлары йыкан-да сүрән эдип, гачып барярдылар. Дөшүнден агыр яраланан яш Данила Романовичи-де аты шоларың арасы билен алып барярды. Ол атының ялындан япышып, эериң үстүнде зордан сакланярды.

Өңде татарлар ыснышыклы сап-сап болуп, гең дым-дырслык билен дүзлүге чыкярдылар, саг голлары омузларына ченли саралгыды, эгри гылычлары ёкары

галдырылгыды. Татар атлыларының екеже-де сес чыкарман, Калканың кенарларына тарап атларыны горгунладып сүйшүп гелмеги өрән айылганч болуп гөрүнйәрди.

Бир максатлы ве бир эрк-ислегли газаплы монгол гошунының дым-дырслыгыны диңе атларың бурнуны тазлатмагы, аякларының гүпүрдиси ве ярагың төтәнден чыкян зырңылдысы бозярды.

Татарлар дерядан гечдилер, бейлеки кенара чыкдылар, диңе шол вагтда сурнайларың чиркин сеси чыкды. Олар элхенч гыкувлашып русларың лагерине тарап эңдилер. Половец отрядының акыл-хушуны йитирип, аяк алдыгына гачып баряндыгыны рус лагеринде эййәм гөрүпдилер ве агыр-агыр арабаларыны дашларына айладылар.

Русларың биринжи отрядының янында аяк чекмән, татарлар өңе гидип, өндәки узалып гелйән арабаларың үстүне чоздулар.

Залоз ёлы билен узалып гелйән рус отрядларының хеммеси атларыны гамча басып гелйән половец атлыларыны ве шоларың арасында князь Мстислав Удатның хем бардыгыны гөрдүлер. Ол йүзүни саллап гызыл чәкменини ыкжадып, сүйнмек меле атыны чапдырып барярды.

Русларың бирентеги арабалары ташлап, атларына мүнүп, ызларына, Днепре тарап эңди. Бейлекилери арабаларыны дашларына айлап, чозуп гелйән татар отрядларыны палта билен гаршыладылар.

Татар гошунларының бир бөлеги Киев князы Мстислав Романовичиң лагериниң дашыны габады. Князь Мстислав Романович он мүң атлы ве пыяда гошун билен гелипди. Онуң бейлеки отрядлар билен арагатнашыгы ёкды, Мстислав Удатның нәхили херекет этжекдигинден хабары ёкды, «Чингиз ханың ёвуз елиң ыгына гелен татарларыны» хич кимден көмек алман, еке өзүм гырарын дийип өвүнйәрди.

Шол гара гүнүң өйләнлери киевлилер Калканың белент кенарында лагерь болуп дурдулар. Алжыран половец атлылары душларындан гүпүрдешип геченлеринде, киевлилер хемишеки ялы, дашларына арабаларыны айлап гойдулар.

Киев гошунындакы он бир князь;

— Шу ерде биз өлмелидирис! Берк дуралың! — дийдилер.

Олар бири-бирлери билен огшашдылар ве ин соңкы демлерине ченли сөвешмеги карар этдилер.

Киевлилер арабалары бири-бирине якынрак сүйшүрдилер ве гызыл галканларыны өңлерине тутуп, араба тигирлериниң аңырсында ерлешдилер. Олар чозуп гелен татарлары яй окы билен урярдылар, ханҗарлары ве палталары билен горанярдылар.

Он дөрдүнҗи бап

«ГАЗАПЛЫ ВЕ ЕВУЗ ЧАПЫШЫЛДЫ»

Оты-чөпи гуран гиң дүзлүкде улы тозан туруп, ал-асмана галярды, өзи-де тозаның ылайта-да гаты турян ерлеринде адамлар бири-бирлерини чапярдылар, үсти адамсыз атлар дазлашярды, яралананларың ахы-наласы, газаплы гыкылыклар, депреклериң тагырдысы, сурнайларың чиркин сеси асмана гөтерилйәрди.

Субудай Батыр байрың үстүндеди, онуң төверегинде йүз саны сайлама паррач барды. «Батырларың ягдайы ненең? Тәзе рус гошуны гөрненокмы? Тәзе ховп ёкмы?» дийип, ол ызлы-ызына атлы иберйәрди. Эмма чапарлар гайдып гелип: монголлар хемме ерде өкде чыкярлар, руслар Днепре тарап чекилйәрлер, сөвешип, йыкылярлар, яралананлары-да дурман сөвешйәрлер, эмма бири-де рехим сорамаяр, бири-де есир дүшмейәр — дийип, хабар гетирйәрдилер.

Субудай:

— Мөҗеклер тайпасы! Мөҗек ялы болуп өлерлер! — дийди.

Киев гошунының өз төверегине арабаларыны айлап, атышып, горяндыгыны билип, Субудай: «Арабаларыны дүңдеришдирмели! Хатарларыны бөвүсмели! Төверек-дашларына от бермели!» дийип ызлы-ызына отряд иберйәрди.

Монголлар русларың үстүне зомап найза ташлаярдылар, тапланан пейкамы улы-улы оклары өзлериниң уллакан яйларындан гөни атярдылар, гуры гамыш десселерини голай элтип, отлаярдылар, эмма руслар

өңкүси ялы мерт дуруп, якын гелен атлылары ок ве даш билен уруп йыкярдылар, шол себәпли татарлар русларың гүйҗүни сындырып билмедилер.

Субудайың буйругына гөрә, монголларың янындакы, дүрли тайпалардан болан ыкмандалар атларындан дүшүп, рус лагерине тарап уградылар, олар чиркин-чиркин гыгырмак билен бири-бириниң гөвнүни гөтерип, найзаларыны ве эгри шемширлерини булайлап, арабаларың үстүне дырмашярдылар. Руслар олары узын саплы палталар, ханҗарлар ве сердесселер билен гаршыладылар, зомап гелйәнлериң келлесини пытрадып, агдарярдылар...

Үчүнҗи гүн Субудай ыкмандаларың баштутаны Плоскиняны чагырды. Ол ачлыгындан хорланып, шар-гара болупдыр. Узын бойлы, гүйчли Плоскиня инди зордан йөрәп гелди. Ики саны монгол онуң аркасында дуруп, оны йөретҗек болуп, пычак билен дүртгүлейәрди. Субудай оңа:

— Өз рус доганларың янына бар-да олара айт, олар ханҗарларыны ве палталарыны ташласынлар. Гой, өйлерине гайтсынлар... Биз олара дегҗек дәл. Шондан соң мен сени-де бошудайын — дийди.

Плоскиня өз аякларына гейдирилги күнделериң зынҗырыны эллери билен тутуп, русларың лагерине тарап уграды. Ики саны монгол онуң бойнуна даңылан гайшың бир уҗуны тутуп, онуң ызына дүшди. Плоскиня рус арабаларының бирнәче әдим голайына барып, аяк чекди. Руслар арабаларың үстүне чыкып, бойны агыр күндели, гең хор адама гең галып середишдилер. Кәбирлери оны танап: «Бу шол ат сатып йөрен Плоскиня, Киеве половец атларыны гетирйәрди ве половец ханларының янында дилмач болярды» — дийдилер. Плоскиня руслара йүзленип гыгырмага башлады:

— Татарларың ханы Субудай Батыр сизе мундан бейләк бидерек урушмагыңыздан эл чекиң дийип айтмагы буюрды. Эгер сиз оларың айдянына боюн эгсеңиз, олар сизи ислән тарапыңыза гойберҗеклер... Эмма элиңиздәки затларың хеммесини — поссунларыңызы, арабаларыңызы ве палталарыңызы ташлаң. Ол затларың хеммеси оларың эден аладалары үчин герек, себәби йөришлерде олар барҗа затларындан чыкыпдырлар.

— Ялан сөзлейәрсиң, ыграрсыз Плоскиня, чапып-чапып хайы гачырылан атлары сатяркаң-да шунуң ялы мычярдың!

Гарры уршуҗылар:

— Онуң сөзүне гулак асмаң! Ханҗарларымызы элимизде саклап Днепре тарап чекиленимиз говудыр. Иң болманда ярымыз өйүмизе барарыс, палтасыз, ханҗарсыз галсак, хеммәмизиң ләшимизи серерлер! — дийип гыгырярдылар.

Эмма Плоскиня ант ичип, авы ялаярды, бойнундан асылгы хаҗыны чыкарып, оны огшап хем аглап:

— Ызымдан татарлар пычак дүртүп дуркалар, мен башга нәме дийип, нәме айдайын ахырын! — дийип гыгырды.

Татарлар болса, баш атып ве башам бармакларыны чоммалдып, өзлериниң дилмаҗының догры айдяндыгыны тассыклаярдылар.

Гарры уршуҗыларың гаршылык гөркезмеклерине гараман, Киевиң бейик князы Мстислав Романович яраглары татарлара табшырмагы буюрды. Шол вагтда Киев уршуҗылары бири-бирлерине бил бүкүп, хошлашмага башладылар ве еке-екеден чыкып, яраглары бир ере ташлап уградылар. Уршуҗылар өңи билен деря ылгадылар, себәби үч гүнләп сув гарасыны гөрмәндилер. Уршуҗыларың иң соңкулары лагерден чыкып, ватанымызы гөрерис дийип атланшып, омузларыны язышып, ёла дүшүп угранларында, татарлар оларың ызындан етип, олары рехимсизлик билен чапмага башладылар.

Инди түкениксиз чөл сәхраның ичинде ярагсыз галан уршуҗылар өлүмини боюн алдылар. Руссия узак, көмек гелер дийип гарашара ер ёк!

Монголлар Киев князы билен биле болан он бир князы сайлап алдылар. Олары Субудай Батырынка мейлисе чагырдылар. Атлылар оларың дашыны габап, татар лагерине әкитдилер.

Субудай Батыр өзүниң йүз саны парраҗы билен билеликде киевлилериң лагеринден бир четде айланып йөрди ве гырлышыга сын эдйәрди. Ярагсыз руслар даш ве кесек зыңып, башардыкларыча урушярдылар. Яралылар татарлар билен тутлушярдылар, олары эериң үстүнден агдарып, оларың эгри гылычларыны эллеринден ганрып алярдылар-да яңадан сөвешмәге башлаяр-

дылар. Узын бойлы бир рус лагерден араба аршыны гетирип, оны сердессе эдинип урушярды, голайына гелен бир атлыны уржак болуп салганда арш атың келлесине дегди. Ат чарпая галды-да үстүндәки монгол билен билеликде гүпүләп йыкылды. Ол рус йыкылып ятан монголың үстүне өзүни оклады-да, онуң ханжарыны элинден алып, ханжар билен оны өлдүрди ве ата мүнүп, ханжар билен сөвешип уграды... Тозан ери-гөги тутды, хич бир зат гөрүнмейәр...

Эмма гүйчлер ден дәлди, шол себәпли монголлар өкде чыкярдылар.

Субудай Батыр атыны сүрүп, бир аланың үстүне чыкды ве шол ерден атлыларың ёл билен сүйшүп баршына сын этмегини довам этдирди, демиргазыкдан үч ерден тозан туруп гелйәндигини ол биринжи гөрди.

Субудай демиргазыга бармагыны узадып:

— О нәме? — дийди.

Паррачлар:

— Тохучарың монголлары гайдып гелйәндирлер! Гыпжаклар өкүзлерини сүрүп гелйәндирлер! — дийдилер.

Субудай:

— Ёк, бу гелйәнлер тәзе гошундыр! Сурнай чалың! Уршужыларың хеммесини тизрәк чагырың! Өли русларың әдиклерини сыпырмагы бес этмели! Тәзеден сөвешмели болжак! — дийди.

Сурнайларың чиркин-чиркин сеси чыкып уграды. Гырлышык барян бирнәче ерде бейлеки монгол сурнайчылары сигнал билен жогап бердилер. Ёлуң угрунда русларың горанян ерлерини ташлап, кәбир монголлар Субудайың бәш гуйрук тугуның ве серкердәниң дашдан ясалан ялы болуп, атың үстүнде отуран ерине атларыны гамча басдылар.

Демиргазыкдан болса, сәхраның ичинде үч ерден ал-асмана галян тозан барха якынлашярды. Соңра ол туряң тозанларың ерден арасы үзүлди, тозанлар ал-асмана галып, ювашлык билен дагап гитди. Субудай сесини чыкарман, шол тарапа середип дурды. Онуң паррачлары ювашжа сес билен:

— Үч отряд гелйәр. Кимлеркә? Эгер гыпжаклар болаймаса, онда олар рус атлыларыдыр. Шол ерде өңде гамышлык бардыр. Олар хәзир батгалык билен

гелйэндирлер, шол себэпли тозан турмаяр... Середиң, хонха олар! — дийдилер.

Гамышлыгын бэрисиндэки мейданларда сөвүт җеңңелинин арасында илкинжи ак ве меле атлылар гөрүнди. Атлылар топарлары эдил ерден чыкян ялы болуп, думлы-душдан пейда болуп, барха көпелйэрдилер ве тиз вагтдан дүзлүги долдурдылар.

Атлылар өз хатарларыны тертибе салян ялы болуп, бирнэче вагт бир ерде аркайын дурдулар. Атлылар ярым айлав болуп сүйндүлер, үч саны үчбурчлук байдак гөрүнди — бири ортарасы зерли гара байдакды, бейлеки икиси гыралары гызыл байдакды.

Ёлуң угрундакы ярагсыз киевли руслары чапян татарлар улы тозан ичинде гарабашларына гай болуп йөрдүлер, тэзе гошун гелендигини узак вагтлап дуймадылар, гырлышык довам эдип, гүнбатар Днепре тарап кем-кемден сүйшйэрди...

Гелен гошуның ортарасы бирден өңе гидип, улы гыкылык эдип, сөвешин эдил зор барян ерине тарап окдурылды.

Саг ганаты бөлүнип айрылды-да, урушянларың дашындан айланып, гүнбатара тарап уграды, чеп ганаты болса, илки бада ювашҗадан, соңра кем-кемден чалтлашып, Субудай Батырың дуран ериндэки байра тарап уграды.

Гарры серкерде диңе сэхелче вагт яйданып дурды-да: «Мениң ызыма дүшүң!» дийип гыгырды. Ергасына гамчы чалып, байырдан чалтлык билен дүшди ве Тохучарың гошунының дуран ерине тарап атыны чапдырып гитди. Ол ере барса, ол ерде хич ким ёк экени. Тохучар сөвеше гатнашярды, шондан соң Субудай йүзүниң угруна гидиберди.

Эмма руслар оны коваламадылар. Олар ярым айлав болдулар-да, Днепре тарап чекилип барян киевлилере көмек бермек үчин, сөвеш барян ере тарап эңилдилер.

Субудай аяк чекди, ёлуң бойы билен узалып гиден монгол гошунларыны чагырмага өз нөкерлеринден чапарлар иберди, дессине Калка дерясының кенарларына гайдып гелмеклерини буюрды.

— Энтек биз еңйэрис. Руслар көпелгич, тутанъерли тайпадыр! Сэхрада русларың ене тэзе гошунларының пейда болмагы ве бизиң ватанымыза гайтмак ёлумызы

кесмеклери мүмкиндир... Атларын башыны ыза өвүрмек вагты гелди! — дийип, гарры серкерде айтды.

Җебе-нойон үч йүз атла баш болуп, атларыны хәли-шинди чалшырып, аяк чекмән, Днепре барып етди. Онуң янында дилмач болуп барян ыкманда Плоскиня яраты руслардан:

— Мстислав Удатный ниреде? — дийип сораярды.

Кәбирлери онуң бедев атын үстүнде ел ялы болуп баряндыгыны гөрендиклерини айтдылар.

Җебе Днеприң кенарына баранда, бир гара гайыгың йүзүп уграндыгыны гөрди. Шол гайыгың ичинде Мстиславың чәкмени гызарып гөрүнйәрди. Князь гайыгың ызкы бурчуның үстүнде гайыгың ызы билен йүзүп гелйән атының җылавындан тутуп отырды. Яшып барян гүнүң ышыгында Мстиславың алтын телпеги ялп-ялп эдйәрди, эмма ол өзүниң гоюп гидйән «ёвуз кенарына» гөз айламаярды.

Җебе өзүниң иң говы окуны алып, берк дартылгы яйыны ченәп атды. Окы гайыга етмән, сува гачды. Җебе атындан бөкүп дүшди-де, багрыны ере ойкап, эллери билен келлесини пенҗеләп, ичиниң янгынына гуры оты чейнемәге башлады...

Ол еринден турды, гызыл чәкмен гөрнүп дуран, барха узаклашян гайыга ене бир гезек серетди ве гахарыны кимден чыкарҗагыны билмән, эгри ханҗарыны чыкарды-да, инди өзүне герекмез, күндели ыкманда Плоскиняны чапым-чапым этди.

Җебе меле атына мүнди ве сәхра тарап тутдурып, ызына гайтды, ёлдан барха узаклашды, ёлда болса, гара тозан ичинде иң соңкы тутлушыклар болярды ве мүңлерче адам гаймалаклашярды.

Калканың янында ве узын Залоз ёлунда болан сөвешде көп шөхратлы рус пәлванлары ве йөнекей гоч йигитлер өз җанларыны гурбан этдилер. Олар боюн эген руслара яманлык этмезлиге ант ичен татарлар тарапындан гырылян ярагсыз киевли уршуҗылара көмек берип, гурбан болдулар. Шол сөвешде җанларыны гурбан эден Ростов пәлваны Алёша Поповичи ве онуң вепалы эгиндеши Торопы, Рязань пәлваны Добрыня Алтын гушагы, Алёшаның яш көмекчиси

шөхратлы Еким Ивановичи ве бейлеки суздаллы, муромлы, рязанлы, пронлы хем гайры гахрыман демиргазык эдерменлерини рус адамлары унутмазлар[1].

Ярагларыны ташламан, батыргайлык билен уруп гечен рус отрядлары Днепре барып етдилер, шол ерде гарашып дуран гайыклар билен олар деряның бейлеки тарапына гечдилер. Татарларың сөзүне ынанып, ханҗарларыны ве палталарыны ташланлары болса, көне айдымда айдылышы ялы:

Гарагушлар гонар адам лэшине

эдип, учдантутма диен ялы гырдылар.

Шейлеликде, өз гүйчлерини бирлешдирип, берк жебислешдирилен ялңыз рус гошунына өвүрмек ислемедик, соңуна серетмейэн, гөрип ве бири-бирлери билен гыр-ягы болуп йөрен князларың гүнэси зерарлы, Залоз ёлы бейик еңиш ёлы болмагың дерегине «гөзяш ёлы», болды — гахрыман рус уршуҗылары оны өзлериниң ак сүңклери билен долдурдылар, өзлериниң гырмызы ганы билен сувардылар...

---

[1] 1223-нҗи йылың гышында Суздаль топрагында, «шөхратлы, гөзел Ростов шэхеринде», дүрли князларың элинде гуллук эдйэн нөкерлериң гурултайы ве маслахаты болды. Шол маслахатда хеммелер Руссияда «Улы тертипсизлик» хөкүм сүрйэр, князлар бири-бирлери билен оңушмаярлар ве князлар өзара урушларында өз нөкерлерини ве дайханларыны бири-бирлерине күшгүрип, половецлери, ляхлары ве бейлеки ят адамлары бегендирйэрлер дийдилер.

Шол гурултайда нөкерлер — хеммэмиз рус шэхерлериниң гадымы энеси Киеве гиделиң ве шол ерде диңе Киевиң бейик князына гуллук эделиң дийип «эхт этдилер». Нөкерлер гурултайдан соң Суздаль топрагындан гүндогара, Киеве тарап уградылар.

Гүнорта князларының хеммесиниң Киев князы билен билеликде Гөк деңзе (Азов деңзине) тарап, «Чингиз ханың татарларының» үстүне йөрише гидендиклерини ёлда эшидип, нөкерлериң бүтин отряды баш ёлдан гүнорта сэхраларына тарап совулды ве өңе гиден рус гошуны билен бирлешмек, үчин, аз гатнавлы ёл билен уграды.

Татарларың ант ичип, киевлилериң ярагыны алып, ярагсызлары гырмага башлан шол ганлы гүни демиргазык пэлванлары Калмиус ёдасы билен йөрэп Залоз ёлуна етдилер.

Демиргазык пэлванлары татарлар билен сөвешип өлдүлер, эмма узын ёлуң бойы билен узалып гиден рус эсгерлерине өзлерини дүрсемэге ве татарларың дызгыны үстүнлик билен ызына гайтарып, Днепре етмэге мүмкинчилик бердилер.

Он бәшинжи бап

ТАТАРЛАРЫҢ СҮҢК ҮСТҮНДЕ ЭДЕН МЕЙЛИСИ

> ...Князлары болса, тутанларындан соң ятырып, үстелерине тагта гойдулар, өзлери-де шол тагталарың үстүнде отурып той этдилер. Князлар шейдип өзлериниң өмрүни гутардылар.
>
> *(Троицк сене язувы)*

Калканың кенарында, белент аланың үстүнде Субудай Батыр өзүниң әхли мүңбашыларыны ве йүзбашыларыны уруш худайы Сульдә дабаралы ыбадат этмәге чагырды. Оны чытык йүз, түйлек Беки порхан талап этди. Ёкарсы човланып гидйән телпекли, эгни айы дерили, эндам-җанындан хер дүрли пычаклар, гурҗаклар ве дүвмелер асылгы гарры җадыгөй элине токмак алып, деп какярды, шонуң билен билеликде бөкҗекләп, бир тегелегиң дашына айланярды, тегелегиң ортарасында болса Киевиң бейик князы Мстислав Романович ве русларың бейлеки ынанҗаң он бир князы гүйлүнги ятырды.

Татарлар келлелерини яйкап ве агызларыны жукгулладып, олара середйәрдилер ве есирлериң арасында «коняз Мастислябың» ёкдугына гынанып, хырчларыны дишлейәрдилер,— оларың шөхратланан «рус Җебесини» гөреслери гелйәрди...

Беки порхан ыбадат сөзлерини гыгырып сарнаярды ве түйлек йүзүне депрегини тутуп, кә сар болуп җүрлейәрди, кә байгуш болуп гыгырярды, кә айы кимин арлаярды, кә мөҗек болуп увлаярды,— булар онуң монголлара тәзе ениш гетирен гудратлы уруш худайы Сульде билен гүррүңлешдигиди.

— Худай Сульдәниң гахар эдәйшини эшидйәңизми? Сульде ене аҗыгыпдыр, ол адам гурбаныны талап эдйәр!..— дийип, порхан арлаярды.

Аланың төверегиндәки дүзлүкде мүңлерче татар уршуҗысы ерлешди. Олар телим ерде от якдылар ве яш гысраклары кесип, соймага башладылар.

Татарлар рус арабаларының аршларыны ве тагталарыны гопарышдырып гетирдилер-де гүйлүнги князларың үстүне басдылар. Шол тагталарың үстүнде та-

тарларын үч йүз гошун баштутаны ынжалып отурды. Олар гымызлы пыялаларыны гөтерип, газаплы уруш худайы, монголларың ховандары Сульдәни тарыплаярдылар ве «әлеми титредижи», гызыл сакгаллы, еңилмез Чингиз ханы өвйәрдилер. Танымал рус князларының хуны хөкмүнде хүдүрленен пулы татарлар алмадылар ве худай тарапын иберлен Чингиз ханың гошунлары билен сөвешмәге милт эден бу есирлери Сульде худая гурбан этдилер. Тагталарың ашагында мынжыран князларың иңңилдиси ве гаргышы эшидиленде, татар батырлары хахахайлашярдылар. Иңңилдилер ве гыкылыклар кем-кемден ювашаярды, хешелле какян монгол уршужыларының айдымы ол иңңилдилерден өкде чыкды:

Ятлалың-а, ятлалың,
Монгол чөлүн ятлалың!
Мавы Керулен билен,
Алтын Онон этләлиң.

Монголларың гошуны
Алды душман дашыны.
Баш эгмедик тайпалаң
Найза санчды башыны.

Пайхын эдйәс иллери,
Дүйпден кесйәс диллери,
Гызыл гана боядык
Кәлден акян силлери.

Мейлис вагтында серкерде Тохучар-нойон еринден турды ве мергенлери ава чагырян сигналы сыгырды. Таныш чакылыгы хеммелер эшиденден соң дым-дырслык болды. Тохучар өр туруп дуран еринден уршужылара йүзленип гыгырмага башлады:

— Бейик каган Чингиз хан адамларың иң парасатлысыдыр! Ол хемме зады йүз гүн, мүң йыл өңүнден гөрйәр... Еңилмез арсланлары — Җебе-нойоны ве Субудай Батыры гөзләп тап дийип, ол мени батырлар түмени билен сизиң ызыңыздан иберди. Каган сөвеш гүни көмек иберсем — иң говы совгат этдигим болар дийди...

— Догры, догры! — дийип, монголлар гыгырышдылар.

— Биз хич ерде эгленмән, дүрли юртларың үстүнден гечдик. Биз баран ерлеримизиң хеммесинде еңилмез монгол гылычларының ызларыны гөрдүк. «Җебе

билен Субудай диен шөхратлы батырлар ниреде?» диййип соранымызда, горкусына титрешип дуран илат дызына чөкүп, эллерини гүнбатара салгаярды. Биз уруш башланҗак болуп дурка шу ере гелип етишдик ве мениң он мүң атлым сөвеше гиришди... Биз сизиң билен бирлешип, узын сакгал руслары дессине дерби-дагын этдик...

— Шөхратың артсын, Тохучар! Сен айны вагтында гелдиң!

Тохучар сөзүни довам этдирди:

— Дүнйәниң бейик хәкими Чингиз хан сиз хакда алада эдйәр ве өз ырадасыны мениң билен иберди... Онуң мукаддес хатыны онуң йөрите иберен чапары гетирди. Мениң он мүң атлым оны гыммат алмаз ялы горап гелди ве саг-аман шу ере гетирди. Гөрүң, ынха ол!

Эндам-җанындан дүвмеҗиклер асылгы, лачын елеклери билен безелен телпекли, эгри аяк, гарры бир монгол Субудай Батырың янына барды. Голтугындан ол телетин турбаҗык чыкарды. Шонуң ичинде дүйрлениp гойлан бир кагыз барды. Субудай өзүниң эгрем-буграм бармаклары билен мум мөхүри гопарып айырды. Мусулман селлели чал сакгал мүрзе дүйрүлги кагызы ачып, онда язылан сөзлери өз ичинден окады, соңундан Субудайың гулагына пышырдап айтды. Шондан соң Субудай еринден турды-да:

— Бейик каган хөкүм эдйәр! Хормат билен диңләң! — диййип гыгырды.

Гошун баштутанларының хеммеси бирден ерлеринден турды. Оны гөрүп, бейлеки татарлар-да зөвве өр турдулар. Гошун баштутанлары отурып, йүзлерини ере гойдулар, оларың ызы билен бүтин лагерь ере йүзүни берип ятды. Олар келлелерини галдырып:

— Бейик каган буюряр! Биз боюн эгйәрис! — диййип гыгырдылар.

Субудай Батыр сөзүни довам этдирди:

— Ялңыз ве еңилмез хөкүмдар шейле сөзлер языпдыр:

«Шу хаты аланыңыздан соң атларыңызың йүзүни ыза өврүң. Әлеми еңип алмагы ара алып маслахатлашмага гурултая[1] гелиң.

[1] Гурултай — хөкүмдарлык эдйән уругың танымал феодалларының маслахаты. Улы гошун баштутанлары-да гурултая гатнашярдылар. Йөнекей монгол гурултая гойберилмейәрди.

Алла асманда, каган — алланың ер йүзүндәки гүйжүдир. Ыклымы сораяның, әхли адамлар хөкүмдарының мөхри».

Субудай ере эгилен монголларың ягырныларына гөз айлады-да, элини ёкары галдырып:

— Инди мен геплежек!.. Маңа гулак асың! — дийди.

Хеммелер гөнелди ве чөклерине дүшүп отуран ерлеринден демлерини тутуп, «дабаныны гемирден барса» серетмәге башладылар.

— Биз шу гүн кейп чекерис, эртир гүн догандан соң, хеммәмиз өз хөкүмдарымызың алтын өйүне бака уграрыс. Хер ким хаяллык этсе, мынжырадылжакдыр!

Уршужыларың хеммеси бегенжине гыгырышдылар ве ене аркайын отурып, гыкувлашып, айдым айдышып, мейлислерини довам этдирдилер.

Шол гүнүң эртеси ир билен гүне сежде эдип ве недир-ныяз этмек билен гымыз ичип, монголлар атларына мүндүлер. Олар мал сүрүлерини ве эгин-башы йыртык-йыртык, ысгындан гачан есирлери сүрүп уградылар. Монголларың талап алан затлары ве агыр яраланан монголлар йүкленен ве өкүз гошулан арбалар өзлериниң жыгылдысы билен сәхраны долдурдылар ве булут ялы болуп ёкары галян тозаның ичинде гөзден йитип гитдилер. Субудай Батыр монгол гошуның өңүне дүшүп барярды. Ол Киев князы Мстислав Романовичиң келлесини торба салып, өз яны билен алып барярды, онуң алтын хашамлы полат телпегини ве дөшүне дакынян зынжырлыжа алтын хажыны хем өз яны билен алып барярды. Субудай өзүниң гыммат бахалы торбасыны элтип, әлеми титредижи, еңилмез Чингиз ханың алтын тагтының өңүнде гойжакдыгы хакында пикирлененде, онуң дуршуна тыг яраларының ызы болуп дуран, кир басан йүзи йылгырян ялы болуп гышарып гидйәрди...

Жебе-нойон өзүниң аңтавчылар йүзлүги билен гошуның ызындан йүзүни саллап барярды. Ол хич бир олжа алып бармаярды ве гөк Керулен хакында, алтын Онон ве гиң монгол сәхралары хакында, елиң шуввулдысы ялы, зарын айдым айдярды...

Монголлар демиргазык-гүндогара, Идил (Волга) дерясына тарап гитдилер, онуң үстүнден гечип, Уралың гүнорта геришлериниң үсти билен Хорезм дүзлүклери-

не гитдилер. Гыпҗак сәхрасы монголларың ве татарларың газаплы гошунындан бошады. Олар эдил гелишлери ялы, дуйдансызлыкда ве дүшнүксиз сумат болдулар. Олар гиденден соң гыпҗак тайпаларынын кәбирлери өзлериниң тоздурылан илине гайдып гелдилер, башгалары Угор сәхрасына ве Дунайың аякларына гөчүп гитдилер. Шол вагтда гыпҗак ханлары-да, рус князлары-да татарлар инди хич доланып гелмез өйдйәрдилер, шол себәпли тәзе урша тайынланман, өзлериниң гүнлерини «давалар ве агзалалыклар» билен гечирйәрдилер, Чингиз ханың гүнбатара өңкүден-де айылганч чозмак ниетиниң бардыгы оларың ятса турса келлесине геленокды...

ДӨРДҮНЖИ БӨЛҮМ

ЧИНГИЗ ХАНЫҢ СОҢЫ

Биринжи бап

ЧИНГИЗ ХАН АТЛАРЫҢ БАШЫНЫ ЫЗА ӨВҮРМЕГИ БУЮРДЫ

Солтан Желаледдин батыргай гачандан соң, Чингиз хан өзүниң сынаглардан гечен серкерделери Бала-нойоны ве Дурбай Батыры солтанын ызындан ковгы эдип, Хиндистана иберипди. Олар көп айландылар, эмма ондан дерек тапмадылар. Монголлар өңлериндеи чыкан шәхерлере талаң салдылар, Желаледдиниң яранлары болан Аграк ханын ве Азам Мәлик ханың эелик эдйән шәхерлерини отладылар.

Монголлар көп сал ясап ве олара катапультлары хем-де зыңмак үчин ярамлы дашларыны йүкләп, Синд дерясы билен ашак утрадылар ве Мультан шәхерине барып етдилер. Шол ерде олар ол бай шәхери даш зыңян машынлардан даша тутмага дурдулар. Кәр эт-дирмейән гала, хиндилериң дынгысыз тәзе гошунлары-ның гелип дурмагы ве чыдап болмаян ыссы — шуларың хеммеси поссунлы монголлары шәхери габамакдан эл чекмәге ве Чингиз ханың болян дагларына гайдып бармага межбур этди.

Бейик каган ыссыдан гачып, белент даглар арасын-дакы, үсти хемише булутлы бир обада болярды ве хар-бы ишлериң хеммесини мисли унудан ялыды. Агшам мейлислеринде Чингиз хан эртеки диңлейәрди ве парс хем хытай айдымларыны айдян айдымчы гызлары диңлейәрди. Хытай пайтагтындан бәри ики йыл ёл йөрәп, яңыжа гетирилен, зерли йүпек парчалар гейнен тансчы гызлар гойы яшыл овган халыларының үстүнде ойнаярдылар. Олар уссатлык билен танс эдйәрдилер, гиң ганатлы гушларың учушына өйкүнип, узын-узын еңлерини галгадярдылар я-да йылан ялы болуп дүй-рүлйәрдилер, соңундан яйылып, бири-бирлериниң эл-леринден тутуп, огар-огар ойнаярдылар.

Шу ерде Чингиз ханың көрпе оглы Кюлькан ве онуң яш эжеси. Кулан хатын сыркавлады· оларың ики-си-де йүпек яссык яссаныл, поссун билен бүренип ятыр-

ды ве кә үшүдйәрди, кә гыздырярды. Чингиз хан сыркавларың янына барып, оларын агызларына бир дүвүр гант тутуп берйәрди, янларында отурып, бу гүн нирелериниң агыряндыгыны сораярды.

Кулан хатын агламжырап:

— Эндам-жаным агыряр — дийип, зейренйәрди.— Бу эели ерде болянлары бу дагларың ал-арвахлары гынаяр. Җүлгелериң дүйбүнден нәхили думан туряндыгыны сениң өзүң гөрмейәңми нәме? Шонуң өзи сениң гошунын өлдүрен яш чагаларының җаныдыр. Бу ерде болсак, Кюлькан икимиз өлерис. Диңе гөк Керуленин сувы бизиң җанымыза етишер. Бизи өз мәхрибан монгол сәхраларымыза уграт — диййәрди.

Чингиз ханың оңа гахары гелйәрди:

— Менсиз хич яна гидесиң ёк. Мен болсам, энтек әлемиң икинҗи ярымыны-да еңип алмалы.

Кулан хатын өңкүден-де бетер аглаярды. Чингиз хан өзүниң бейик геңешчиси, хытай Елю Чу-цайың ызындан адам иберди. Ол элине бир уллакан китап алып, деррев гелди. Кулан хатын оны гөрүп, ур-тут еринден турды-да онуң элиндәки китабы алып, халының үстүне ташлады ве өзи шол китабың үстүнде ятды.

Чингиз хан:

— Хәзир биз асманың нәме айдяныны билерис! — дийди.

— Маңа нәме болҗагыны билмегем ислемейәрин. Мен нәме ислесем, шол болар. Мениң Керулен кенарларына гайдасым гелйәр, бизиң бүтин гошунымызың-да гайдасы гелйәр..— дийип, Кулан хатын җогап берди.

Чингиз хан гашларыны бир йыгрып, бир язып, ыңранян ялы болды:

— Хенизе ченли менден еңилмедик душман болмады. Инди мен өлүми еңмек ислейәрин. Сен, бигам ве боюн эгмез Кулан хатын, мениң янымда болсаң, өлүм саңа батырнып билмез. Эмма мениң янымдан гидәйсең, нахар билен берлен авы я-да гараңкының ичинде атылан ок сениң казаңы долдурар...— дийип, Чингиз хан соңра өз геңешчилериниң иң парасатлысы Елю Чу-цая йүзленип: — Сен адамы өлмез эдйән дерман тайынлап билйән порханлары, җадыгөйлери, тебиплери ве парасатлы адамлары гетирип бермәге вада эдипдиң. Мен олары ханы бу гүне ченли гөремок-ла? — дийди.

— Оларың ызындан ыгтыбарлы адамлар иберилди,

олар тиз вагтдан шу ере гелмелидирлер. Эмма сен өз гошунын билен өрән чалт йөрәп, гаты узага гидйәрсиң, шол себәпли ол тебип адамлар сениң ызындан етип билмейәрлер...

Чингиз хан Кулан хатының кеселиниң барха гүйҗейәндигини ве онуң гүл йүзүниң барха солярдыгыны гөрйәрди. Онуң хорланан көрпе оглы Кюлькан-да эҗесиниң янында йүзүни ак там эдип ятырды. Шондан соң каганың ынҗалыгы гачып, йүреги хич бир затдан арам тапмаярды. Ол өлүм хакында көп гүррүң эдйәрди ве тебиплерден өмри узалтмак чәресини сораярды. Тебиплериң бирентеги шыпа бериҗи дерманлары хөдүрлейәрдилер. Чингиз хан оларың дерманларыны өзлерине ичирйәрди, соңра болса, оларың башыны кесип — нәдеркәлер, өлмән галарлармыка? — дийип, сын эдйәрди.

Монголлар Балтан галасының янында сөвешенлеринде, душман катапультасының найза ялы уллакан окы каганың говы гөрйән агтыгы, Җагатайың оглы Мутугана дегенден соң, Чингиз ханың кеҗебеси хас хем гарышып уграды. Мутуган мусулман иллериниң ин улы ханы болмалыды, эмма ол чавуп гелен окдан өлди.

Шол вагтда Чингиз хан өлүм ургусының көр дүйәниң депиши ялыдыгына, депен адамының өлүп ятыберйәндигине, депип билмедик адамының тә гарраянча яшап йөрйәндигине гөз етирди.

Агтыгының өлмегине Чингиз ханың шейле бир гахары гелди, хатда Балтаны угрубир алмагы буюрды. Гошун галаны юмруп, шәхериң ичине дөкүлди ве гөрен адамыны гырды. Чингиз хан уршуҗылар хич кими есир алмасынлар дийип буюрды, екеҗе җандар-да галмасын дийип, ол ери бүтинлей чөл беевана өврүди. Ол ере «Мау-курган», ягны «Гынанч депеси» дийип, ат бердилер. Шондан бәри ол ерде хич ким яшамаярды, ерлер экилмейәрди.

Чингиз хан дагың депесинде бир учурымың гырасында дикилен сары чадырың янында узынлы гүни отуруп гечирйәрди. Ашакда дүйпсүз ялы болуп дуран җүлгелер гаралып дурды. Думанлы узага узалып гидйән тукат даглара ве оларың гарлы геришлерине сын эдйәрди, чендан ярым өң янына белет адамлары чагырярды ве Хиндистаның хем Тибетиң үсти билен монгол

сәхраларына бармагын ин гысга ёллары хакында олардан сорашдырярды.

Лагердәки олжа шайыны тутан уршужыларың бар гүррүңи өзлериниң мәхрибан илине гайтмакды. Эмма оны газаплы кагана айтмага хич ким йүрек эдип билмейәрди. Онун нәме пикир эдйәндигини хич ким билмейәрди, эртир онуң нәхили буйрук берҗекдигини хич ким өңүнден дуюп билмейәрди,— ким билйәр, белки, гошуны ыза өврер я-да ене йөрише уграр ве уршужылар ене көп йыллар довамында дүрли юртларда ыгып, янгын түсселери ичинде өңлеринден габат гелен халклары гырмалы боларлар?

Ат оты аз болан овган дагларының дарышганлыгында узак дуруландыгына нәгилелик гүррүңлери гошунда эййәм эшидилйәрди. Шол вагтда Кулан хатын ватана гайтмак вагтының гелендигине каганы ынандырҗак болуп, бейик геңешчи, хытай Елю Чу-цай билен дил бирикдирип, бир эртеки тослады. Елю Чу-цай ики саны батыр нөкере ол эртекини Чингиз хана гүррүң эдип бермеги өвретди. Ол ики монгол Чингиз ханың болян ерине бардылар ве өзлериниң Чингиз хан билен душушмак ислейәндиклерини, оңа мөхүм ве гең хабар етирмек ислейәндиклерини айтдылар.

Елю Чу-цай олары Чингиз ханың янына элтди, соң олар оңа шейле гүррүң бердилер:

— Биз дагларың арасында азашып йөркәк сугун ялы бир хайван гөрдүк, онун гөк реңки, атыңкы ялы гуйругы ве бир шахы бар экени. Ол хайван монголчалап: «Сизиң ханыңызың өз илине өз вагтында гайтмагы герек» дийип гыгырды.

Чингиз хан эртекини аркайын диңледи, эмма бир гашыны ёкары галдырып, өз өңүнде чөк дүшүп отуран батырлара жиңкерилип середйәрди.

— Ол гең хайваның сизе гөрнен гүни гымыз ичипмидиңиз? — дийип, Чингиз хан олардан сорады.

Батырлар өзлериниң гымыз тапсалар хезил эдип ичҗекдиклерини, эмма бу чыплак гаяларың арасында гымыза бейледе дурсун, эйсем гечи чалыны-да тапмагың кындыгыны айтдылар ве өзлериниң догры айдяндыкларыны тассыкламак үчин башам бармакларыны чоммалтдылар.

Чингиз хан Елю Чу-цая йүзленип:

— Ериң, деңзиң ве асманың әхли гизлин сырлары аян эдилен парасатлы китаплардан сениң хабарың бар. Хей шонуң ялы хайван хакында окан ериң бармы? — дийди.

Елю Чу-цай әлемиң дүрли хайванларының, балыкларының ве гушларының суратлары чекилен уллакан бир китап гетирди, онуң сахыпаларыны агдарышдырып, шейле дийди:

— Онуң ялы сейрек хайвана «парасатлы Го-Дуань» дийилйәр, ол әхли халкларың дилине дүшүнйәр. Онуң бизиң ики батырымыза айдан сөзлери дүнйәде бичеме көп ган дөкүлйәндигини гөркезйәр. Сениң бейик гошуның гүнбатар юртларыны өзүне табын эдип угралы бәри инди дөрт йыл болды. Шоңа гөрә, бакы бейик асман түкениксиз гырлышыга гахар эдип, өз ырадасыны саңа айтмага Го-Дуаны иберипдир. Асмана боюн эгйәндигиңи гөркез-де, бу юртларың илатына рехим эт. Шонуң өзи сениң үчин улы багт болар, ёгсам алланың саңа гахары гелип, сениң үстүңден йылдырым индерер. Хытай парасатлыларының шу гадымы китабы шейле гүррүң берйәр.

Елю Чу-цай руханыларың дога окышы ялы дабаралы ве хайбатлы геплейәрди, Чингиз хан болса, бир гөзүни сүзүп, өз геңешчисиниң йүзүне середйәрди. Соңра өз өңүнде чөк дүшүп, мысапырҗа болуп отуран батырлара серетди-де, олары еке-екеден өз янына чагырды. Эгилип, оларың хер бириниң гулагына нәмедир бир зат чавуш чакды, олар-да онуң гулагына чавуш чакмак билен җогап бердилер.

Шондан соң каган өрән гөвнүхош болуп, батырларың гитмегине ругсат берди ве олары гымыздан гандырмагы буюрды.

Каган өз геңешчисине йүзленип:

— Бу батырлар есер хем эсерден экени. Булары улалтмак герек. Мен олардан ол Го-Дуань хайван нәхили йөрәп барярды дийип гезекме-гезегине сорадым. Бири — горгунлап барярды — дийди, бейлекиси — ёргалап барярды — дийди. Монголларың бири-де, хатда башы айланып дурка-да, ылгап барян хайвана середип, бейле ялңышмаз. Эмма гошуның урушмакдан бизар болландыгына, гошуның өз мәхрибан сәхраларыны гөреси гелйәндигине мен шу гүн дүшүндим, шол себәпли, өзүниң ген Го-Дуаныны иберен алланың ырадасыны

берҗай эдип, гошунымы ызына өврүп, мәхрибан дүйп улусымыза[1] уграяндыгымы ыглан эдйәрин.

Шол гүнүң эртеси монголлар Чингиз ханың карарыны эшидип, шатландылар ве айдым айдышып, ёла тайынланмага башладылар.

Чингиз хан илки башда Хиндистаның ве Тибетиң үстүнден гечип гитмекчиди, шол максат билен Дели шәхериндәки Илтутмыш диен хинд патышасының янына илчилер иберипди. Эмма дагларың арасындан гечилҗек ёллар хениз гар билен гөмүлгиди, патыша болса, җогап бермейәрди ве гошунларына Җелаледдини баш эдип, олары якын-якын гетирйәрди.

Онуң хем үстесине, мыдама топалаңчы тангутларың тәзе гозгалаң турзандыклары хакында Монголыстандан хабарлар гелип уграпды, онуң геңешчиси Елю Чу-цайың йылдыз хасабына ве порханларың гурра атмагына гөрә, кагана Хиндистаның үсти билен гитмек маслахат берилмейәрди.

Шол вагт Чингиз хан озал хайсы ёл билен гелен болса, шол узын ёл билен ызына гайтмагы йүрегине дүвди. Онуң буйругына гөрә, илат даг гечитлерини гардан арассаламага башлады ве язың башларында монгол гошуны ёла дүшүп уграды.

Икинҗи бап

ЧИНГИЗ ХАНЫҢ ПАРАСАТЛЫ ДИВАНА БИЛЕН ХАТ АЛЫШМАГЫ

Чингиз хан хәли Гара Ыртышың ёкарларында болян вагтларында өз җан саглыгы ве өмрүни узалтмак хакында алада эдип, өкде тебип гөзлейәрди. Оңа гөйә ериң-гөгүң әхли сырларының үстүни ачан, хатда адамыны өлмез этмек чәресини-де билйән парасатлы Чан-Чун хакында гүррүң бердилер. Бейик геңешчи ве мүнеҗҗим Елю Чу-цай ол Чан-Чунь хакында шейле гүррүң берди:

— Чан-Чун-цзы ёкары кәмиллиге етен адамдыр. Ол гоҗаның өзи дурналарың үстүне мүнүп, булутларың

[1] Дүйп улус — Чингиз ханың империясының бөлеклериниң иң улусыды. Шол бөлекде саф монгол иллери болярды.

арасына учуп бармагы көпден бәри башаряр ве бейлеки җандарлара өврүлмеги оңаряр. Ер йүзүндәки эшретлериң хеммесини терк эдип, ол бейлеки парасатлылар билен билеликде дагларда яшаяр, адама узак өмүр ве өлмезлик берйән пелсепе «багшаш» дашыны гөзлейәр. Ол өз пикирлерине гүмра болуп, кә дикилен ялы болуп отыр, кә агач ювдан ялы болуп, узынлы гүн бутнаман дик дур, кә гөк гүррүлдиси ялы геплейәр, кә эдил ел ялы чалт йөрейәр. Ол көп гөрүпдир, көп эшидипдир, дүнйәнин йүзүнде онуң окамадык китабы ёк.

Шол үйтгешик гоҗаны гөзләп тапмак үчин Чингиз хан өзүниң сынаглардан гечен Лю Чжун-лю диен хытай эмелдарыны деррев угратмагы буюрды. Онуң элине алтын пайса берди, пайсаның йүзүне гахарлы ёлбарс сураты чекилгиди хем-де: «Өзүмиз сыяхатда боланымыздакы ялы ыгтыярлы болмага хукук берилйәр» дийлип язылгыды.

Соватсыз бейик каганың өз геңешчиси Елю Чу-цая айдып, парасатлы Чан-Чунуң адына яздыран, ёкары гымматлы зат хөкмүндәки хаты Лю Чжун-люның элине берилди. Ол хатда шейле дийилйәрди:

«Хытайың герегинден артыкмач кейпи-сапасы ве улумсылыгы үчин асман ондан йүз дөндерди. Мен болсам, демиргазык сәхраларында болярын, азгынлык мейиллери менде ёк. Мен дәплериң йөнекейлигини ве пәклигини говы гөрйәрин, артыкмач кейпи-сапаны терк эдйәрин, ормамыяналык кадасына эерйәрин. Мениң хемише екеҗе кеңдир геймим бар, хемише бир дүрли нахар иййәрин. Мениң эгин-башым атбакарларымынкы ялы, иймитим-де эдил сыгрыңкы ялы йөнекей.

Мен еди йыл ичинде бейик ишлер битирдим, җаханың әхли юртларында өз хәкимиетими беркарар этдим. Бизиң ата-бабаларымызың, ягны гөчме хунну[1] тайпаларының дүнйәни еңип алан гадым заманларындан бәри хәзирки ялы патышалык хениз болманды.

Мениң адым белент, борчларым мөхүм. Эмма мениң дөвлети доландырышымда бир кем зат бар болаймасын дийип горкярын. Гәми гурулян вагтында, онуң көмеги билен дерядан гечип болар ялы күрек хем ясаярлар.

---

[1] Хунну — Меркези Азияда яшаян гуннлар, соң гүнбатара гидип, V асырда Аттиланың баштутанлыгы астында Европа чозуп гирен сөвешҗең халкды.

Шонуң ялы, әлеми өзүне табын этмек ве сорамак үчин парасатлы адамлары чагырярлар, көмекчилери сайлап алярлар.

Сениң хакыкат билен өзүңи багланышдыранлыгың ве мыдама белент кадалар билен херекет эдйәнлигиң маңа мәлим болды. Сен көп окап ве көп ишлери башдан гечирип, кануннлара өкделәпсиң. Узак вагтлардан бәри даг җүлгелеринде болуп, өзүңи дүнйәден гизләпсиң.

Йөне велин мен нәме эдейин? Икимизиң арамыздакы дагларың ве җүлгелериң гиңлиги себәпли мен сениң билен душушып билмейәрин. Шоңа гөрә, мен өзүмиң якын эмелдарларым Лю Чжун-люни эдермен атлылар хем-де кеҗебе арабасы билен билеликде сениң яныңа иберйәрин ве көп мүң ли[1] узаклыкдан ховатыр этмән, мениң яныма уграмагыңы сораярын.

Чәгели сәхраларың узаклыгы ве гиңлиги хакында пикир этме, мениң халкыма рехим эт. Я-да маңа рехим эт-де, өмрүми узалтмак чәресини маңа хабар бер.

Сен бейик «дао»[2] манысына дүшүнип, бүтин хайыр ыхсана дуйгудашлык эдерсиң ве мениң ислегиме гаршы гитмерсиң дийип ынанярын. Шол себәпли мениң шу эмрим саңа бүтинлей айдың болмалыдыр».

Лю Чжун-лю шол хаты элине алып, сәхраларың ве дагларың үсти билен узак ёла уграды. Ол каганың ырадасыны берҗай этҗек болуп, станцияларда[3] атларыны тиз-тизден чалшырып, дурман хайдап барярды. Ол ахыр соңы Хытая барып етди, шол ерде белент дагларың арасындакы бир чола җүлгәниң ичинден гөзләп, халыс ысгындан гачан ве эндамы көне шылхалы парасатлы гоҗаны тапды. Шол гоҗа мешхур Чан-Чунды. Чингиз ханың хатыны окап, онуң янына гитмекден ол илки бада чүрт-ёлук боюн товлады.

Соңра оңа җогап язды, онуң җогабыны Лю Чжун-лю бир чапардан бейик кагана иберди, өзи болса, каганың гахарының гелмегинден горкуп ве Чан-Чуны

---

[1] Ли — хытайларың узынлык өлчеги, ярым километре голай.

[2] «Дао» — иң ёкары хакыкат.

[3] Чингиз ханың империясының әхли эсасы ёлларында станциялар болуп, шол станцияларда ёл улаглары хөкмүнде атлар сакланылярды. Ол станциялара «ям» дийлип ат берилйәрди, русча «ямской», «ямщик» диен сөзлериң аслы шол сөздендир.

ырарын өйдүп, теркидүнйәниң янында галды. Парасатлы хытай шейле җогап язды:

«Мен дагларда үмсүм яшап йөрен, «дао» угрунда чалышян Чан-Чунь, яңы-якында узакдан гелен улы эмри алдым. Хава, деңиз якасындакы бүтин биакыл хытай халкы өзүниң улумсылыгы себәпли пәхимсизлик эдйәр. Мениң яшайыш ишлериндеи башым чыкмаяр, «даоны» өвренмекде мен бирҗик-де кәмиллиге етемок дийип, пикир этмек билен билеликде хер дүрли ёллар билен зәхмет чекдим, өлмедим, эмма гаррадым ве мениң шөхратым дүрли дөвлетлере яйран хем болса, өз кераматлылыгым барасында мениң йөнекей адамлардан артыкмач ерим ёкдур, шол себәпли мен утанҗымдан көп хорлук чекйәрин. Гизлин пикирлери билйән адам бармы нәме?

Мен үйтгешик хаты аланымдан соң илки бада даглара я-да деңзе башымы алып гитмек иследим, эмма соңундан сениң хөкүмиңе гаршы гитмәйин дийдим ве алла тарапындан мертлик хем парасатлылык берлен, гадым заманларда боланлардан зыяда, эхли алым хытайларың ве ябаны адамларың боюн эгйән хөкүмдарының янына бармак үчин ёла дүшүп, гарлар билен гөрешмек зерур дийип тапдым.

Ёлуң ели-тозаны түкениксиз, асманың гара булутлары айрылмаяр, өзүм болсам гарры, улы кынчылыклара чыдап билмейәрин, шейле узак ёл йөрәп сениң яныңа етип билмезмикәм дийип горкярын.

Эй, халкларың хөкүмдары, мен сениң яныңа барянымда-да харбы ве дөвлет ишлерини чөзмәге мениң гүйҗүм етермикә? Шоңа гөрә, мерхемет эдип, айтмагыңызы сораярын: мениң бармагым герекми я герек дәлми? Мен гаты гарры, сүңңүмде гүйч ёк.

Җогабыңа гарашярын.

Йылан йылы, 3-нҗи ай».

Чингиз хан ол хаты алып, көп шат болды, чапара халат салды ве тәзе хат билен җогап берди:

«Ким мениң голум астына гелсе, онуң мениң тарапдарым болдугыдыр. Ким менден гачса, онуң маңа гаршы болдугыдыр. Мен көп зәхмет чекенимден соң бирмахал узак вагт рахат яшамакдан өтри харбы гүйч уланярын. Мен диңе әлемиң йүреги маңа боюн эгенден соң рахатланярын. Шол максат билен мен еңилмез

уршужыларың арасында йөришде болуп, газаплы шанлылык гөркезйәрин. Сениң аңсатлык билен ёла дүшүп билжегиңи ве дурна мүнүп, мениң яныма гелип билжегиңи билйәрин. Ёл дүзлүги чәксиз болса-да, сениң хасаңы гөрмек үчин мен узак гарашмалы болмарын. Шоңа гөрә, мениң пикирим саңа дүшнүкли болсун дийип, сениң хатыңа жогап берйәрин. Шунуң билен хәзирликче сөзүми тамамлаярын».

Үчүнжи бап

МЕНИ ӨЛМЕЗ ЭТ!

Бейик каганың икинжи хатыны аландан соң, парасатлы хытай узак ёла 312грамага разы болды. Хытайдан Чингиз хана иберилйән гөзел айдымчы ве тансчы көшк гызлары билен билеликде иберилйән кервене гошулып гитмәге Чан-Чунь дүйбүнден гөвнемеди. Шоңа гөрә, оңа мүң саны пыяда ве үч йүз атлы нөкерден ыбарат йөрите саклав бердилер. Чан-Чунь өзүниң йигрими шәгирдини өз яны билен әкитди, шолардан бири гүнделик язярды, өз халыпасының айдан сөзлерини ве гошгуларыны шол гүнделиге гиризйәрди [1].

Чан-Чунь кера-мара йөрәп барярды ве душ гелйән шәхерлериң хеммесинде дүшлейәрди. Шәхерлериң монгол баштутанлары (даруглар) оңа дабаралы кабул эдишлик гураярдылар ве бол ныгматлары хөдүрлейәрдилер, эмма парасатлы гожа ол ныгматлардан иймән, диңе шүле хем миве ийип оңярды.

Чан-Чунь ёл бойы гошгы язып гелди. Монгол сәхраларының ичи билен гечип барярка ол өз пикирлерини шейле сетирлер билен беян этди:

1

Хайсы яна салсаң назар,
Түкенмез дагларың герши.
Гүйчли силлер дагы позар,
Шемал ойнар гаршы-гаршы.

---

[1] Чан-Чунуң шол ёл гүнделиги — «Гүнбатара сыяхат» шу махала ченли сакланып гелйәр.

Күйүме гелди бир мысал:
«Нәме үчин үсти сал-сал,
Чарва иллер сүрүп көп мал,
Гүзер этди бизе гаршы.

Айландымы көне заман,
Бу чарвалаң пәли яман.
Сыгырлара хем бермән аман,
Кесип, эдиийәрлер хуршы[1].

Билмезлер чаламы-хаты,
Гөвүнлери ачык гаты.
Ыкжашярлар сүрүп аты,
Забт этеек дийийәрлер аршы».

II

Ёлуң өңүн тутды чөллер,
Хер бир әдим кын әдилйәр.
Айна дек ялпыллап көллер,
Ёлуң ужы кын гәдилйәр.

Бу гиден чөл-беянда,
Душмарсың, ёлагчы канда?
Ят тайпадан ики йылда,
Бир сувара гөзе илйәр.

Гөзе илмез токай я даг,
Дүзлүгинде гөгермез баг.
Дери гейсе — улы безег,
Гышу-томус шоны билйәр.

Бу иллерде түви битмез,
Сүйт велин арадан гитмез.
Өйүн гөтермесе гитмез,
Йүрегим ватаны дийәр.

Чан-Чунуң ёла дүшүп угран гүнүнден бәри ики йыл гечēнден соң Җейхун дерясына гелип етди ве Термезиң голайында дерядан гечди. Шол ерде Чингиз ханың хут өз тебиби онуң өңүнден чыкды. Дана Чан-Чунь өзүниң узак ёлуның тамам боландыгы хакында язан гошгусыны оңа совгат бермек билен билеликде шейле дийди:

— Мен дагларда гезип йөрен ябаны адамдырын, өзүмде бейик кагана бирнәче мөхүм сөз айтмак мак-

---

[1] Хытайлар сыгры мукаддес хайван хасаплап, сыгыр этини иймейәрдилер, сүйдүни ичмейәрдилер. Шонуң үчин монголларың иймити олары гең галдырярды.

сады билен онуң гошунының дуран ерине гелдим, шол сөзлерим бержай эдилсе, әлемиң багты гетирер.

Чан-Чунуң гошгусы шейледи:

Гелйәр гадымдан
Секизинжи ай[1].
Дагады булут,
Гөвне болды жай.
Ел хем көшешди,
Гараңкы гечди.

Ол күмүш көпри
Тутды гөк йүзүн.
Илерде аждар
Ачыпдыр гөзүн.
Йылдыз рөвшени,
Ойнадяр оны.

Бейик минара,
Шатлыклы сеси,
Яйрадяр иле,
Артдыр хөвеси,
Той эдйәр иллер,
Язылды биллер.

Багшы чаляр хең,
Гуюляр шерап,
Эмма кенарда,
Дашына гарап,
Ядав бир дана
Баряр ол хана.

Баряр ол гопи
Ханың янына,
Рехим этсин дийип,
Илиң жанына.

Илаты гачып гиденлиги себәпли диңе ач итлери үйрүшип йөрен, тоздурылан Балх шәхериниң ичинден гечип, дана Чан-Чунь дагларың арасы билен дөрт гүн ёл йөрәп, Чингиз ханың гашына, онуң керт учурымың гырасында дикилен сары чадырының янына барып етди.

Монголларың Самаркантдакы дикмеси, хытай ве монгол диллерини билйән Ахайя Тайшы билен билеликде Чан-Чунь газаплы хөкүмдарың янына барды. «Даолар» хытай хәкиминиң янына баранларында хич вагтда

---

[1] Секизинжи ай — хытайларың календары боюнча сентябрь айы болуп, хытайлар хасыл йыгнап гутаранлары үчин той эдйәрлер.

онуң өңүнде чөк дүшмейәндиклерине ве ере маңлайларыны гоймаяндыкларына гөрә, Чан-Чунь хем каганың өйүне гиренде диңе эллерини дөшүнде говшурып, чаларак эгилмек билен хормат этди.

Гүне ве эпгеге янан бүрүнч йүзли, түмми маңлайлы, еңсесинден бир чугдам ак сачы чыкып дуран, гуран гарры бейик каганың өңүнде өр туруп дурды. Ол гедай ялыды, аягында елкен, эгнинде көне чәкмени барды, эмма ол «әлем хөкүмдарының» йүзүне аркайын ве горкусыз середйәрди, соңра ёкары гечип, халының үстүнде отурды.

Гарамтыл йүзли, чаларып угран сары сакгаллы, уллакан зумрутлы ве эгинлерине дүшүп дуран үч саны тилки гуйруклы тегелек гара телпекли Чингиз хан алтын тагтың үстүнде айбогдашыны гуруп отырды. Ол өзүниң гырпылламаян, пишигиңки ялы мавурак гөзлери билен сандан чыкан, гедай гарры дананың йүзүне середйәрди, шондан харай гөзлейәрди. Чингиз хан хем мыхманы ялы йөнекей гара кендир геймлиди, онуң-да сакгал-сачыны гаррылык гыравы басыпдыр, эмма хер биринин өз ёлы барды. Хытай данасы адамлардан сайланып, чола ерлерде яшаярды, адамлары кеселден, гаррылыкдан ве өлүмден гутармагың гизлин сырларыны гөзләп, өзүниң бүтин өмрүни ылымлары өвренмеклиге багышлапды ве өзүне йүз тутянларың хеммесине башардык көмегини берйәрди. Каган болса, әгирт улы гошунларың сердары болуп гелди, бейлеки халклары гырмага ве ёга чыкармага өз уршуҗыларыны иберйәрди, ол өзүниң еңишлериниң хеммесини он мүңлерче адамларың гырылмагы билен газанярды. Инди, өмрүниң соңкы йыллары гелен вагтында, Чингиз ханың яңадан йигит ве гүйчли болмагы ве оны топрага гарҗак болуп, онуң ызына сүррек дүшүп йөрен аҗалың сыпдырмазак эллеринден хемишелик сыпмагы инди шу халыс ысгындан гачан гарра баглыды.

Гоҗаларың икиси-де узак вагтлап дымып отурды. Соңра Чингиз хан:

— Ненең, ёлларда хорланман, саг-аман гелдиңми? Дүшлән шәхерлеринде кем задың болман дурдумы? — дийип, сорады.

Чан-Чунь:

— Илки башда мениң иймитими кем этмедилер. Эмма соңкы вагтда, мениң ёлум сениң гошуның гечен

ерлерине гетиренде, середен еринде сөвешлериң ве янгынларың ызы гөрнүп дурярды. Шол ерлерден азык тапмак кын болды — дийип, җогап берди.

— Инди ислән задыңы тапарсың. Хер гүн мениң яныма гел-де мениң билен нахар эдинибер.

— Ёк, маңа бейле хеззет герек дәл! Даг адамы гарыпҗа яшар, екелиги говы гөрер.

Хызматчылар гымыз гетирдилер, дана гарры гымыздан ичмеди.

Каган оңа:

— Мениң янымда өз ислишиң ялы яша. Биз сени соңра йөрите гүррүң үчин өз янымыза чагырарыс. Хәзир гитмәге ругсат — дийди.

Чан-Чунь еринден турды, эллериниң аяларыны бирикдирип, хормат эдип, эллерини галгатды-да чыкып гитди.

Тиз вагтдан монгол гошуны Мавераннахр топрагының үсти билен ызына, демиргазыга уграды. Ёлда баряркалар, Чингиз хан өз данасына энчеме гезек үзүм шерабы, гавун ве хер дүрли ныгматлар иберди.

Гошун Җейхун дерясындан гайыкларың үстүнде гурлан эмели көпри билен дессине гечди ве Самарканда тарап уграды.

Гоналгаларың биринде Чингиз хан мөхүм гүррүң этмек үчин гиҗәниң бирмахалы өз чадырында гарашҗакдыгыны Чан-Чуна хабар берди.

Лагериң галмагалы көшешмәге башлап, гурбакгаларың сеси барха гүйчли эшидилип угранда, Ахайя Тайшы дана Чан-Чуны какылан ялы болуп дуран саклавларың душундан гечирип, бейик каганың сары чадырына элтди.

Алтын тагтың ики тарапында, күмүшден ясалан белент шемданларда ёгын-ёгын мум шемлер янярды. Чингиз хан ак кече ичиргиниң үстүнде айбогдашыны гуруп отырды, гара тилки гуйруклы, лакланан тегелек телпегиниң гиң этеклери онуң йүзүне көлеге салып дурды, диңе ёлбарсыңкы ялы гөзлери йылпылдаярды. Хытай ве монгол диллерини билйән ики саны мүрзеси онуң янында халының үстүнде отырды.

Чан-Чунь тагтың өңүнде язылан халының үстүнде отурып, гүррүңе башлады:

— Мен дагларың ябаны адамыдым, өзүм-де «дао» — хас гөзел хем белент болушлар үстүнде зәхмет чекйәрин.

Мен өрән чола ве шагалаңсыз ерлерде болмагы, чөлде ыгып йөрмеги я-да өз пикирлериме гүмра болуп дурмагы ғовы гөрйәрин. Бу ерде болса, патыша чадырының төверегинде нөкерлериң, атларың ве арабаларың көпдүги себәпли җаным ынҗалмаяр. Шоңа гөрә, өз гөвнүме якышыча, гошуның кә өңүнден, кә ызындан гитмегиме ругсат берип билмезмисиңиз? Дагларың ябаны адамы үчин шонуң өзи улы гарашык эдилдиги болар.

— Бар сениң диениң болсун — дийип, каган җогап берди. Соңундан Чингиз хан оңа шейле совал берди:

— Сен маңа гөк гүррүлдисиниң нәмедигини дүшүндирип бер. Җадыгөйлер ве баш порхан Беки гөк гүррүлдиси асманда булутларың аңырсында яшаян худайларың адамлара гахар эдйән вагтындакы аррылдамасыдыр диййәрлер. Адамларың олара гара хайванлары дәл-де, башга реңкли хайванлары гурбан эдйән вагтында худайларың гахары гелйәрмиш. Шол догрумы?

Чан-Чунь оңа шейле җогап берди:

— Худай ёлының бол болянлыгы я-да гыт болянлыгы, гара гоюнлары я гыяллары гурбан этмән, сары я ак маллары гурбан эденлери үчин асманың гахары гелмейәр. Сениң порханларың ялңыш сөзлерини менем эшитдим, олар адамлар томсуна япда ювунмалы дәлдирлер, ябың сувуна гейим ювмалы дәлдирлер, кече басмалы дәл, көмелек йыгмалы дәлдирлер диййәрлер, шейден адамлар асманың гаты гахары гелйәр, ериң үстүне йылдырым ве гөк гүрлевүгини индерйәр диййәрлер... Адамларың асманы хорматламаяндыклары асла ондан ыбарат дәлдир, гайтам адамларың көп җенаят эдйәндиклериндеи ыбаратдыр... Мен гадымы китаплары окадым, шоларда адамларың үч йүз мүң хер дүрли җенаятларының арасындакы иң габахат җенаят өз ата-энеңи хорматламазлыкдыр дийилйәр... Сениң раятларың өз ата-энелерини герегиче хорматламаяндыкларыны мен ёлдакам энчеме гезек гөрдүм: өзлери той-томаша эдип, ийип-ичмекден аша дүшйәрлер, өз гарры аталарыны, энелерини ве бабаларыны аҗындан өлдүрйәрлер. Ине шонуң үчин, даш йүрек огул-гызларың өз ата-энлерини хорлаяндыклары үчин пәк асман адамлара гахар эдип, йылдырым ве гөк гүрлевиги билен җезаландыряр. Өз халкыңы акыла гетирип, дүзетмегиң аладасыны эт, хөкүмдар.

Чингиз хан:

— Бу дана өрән догры айдяр! — дийди ве ата-энәни хорматламак хакында айратын канун чыкармак үчин, Чан-Чунуң айдян сөзлерини монголча, хытайча ве түркче язмагы мүрзелерине буюрды [1].

Алтын гаплара салып, хер дүрли ныгмат гетирилди, Чан-Чунь гетирилен ныгматдан бир азаҗык палав, сәхелче кишмиш ийди. Шондан соң Чингиз хан оңа шейле сораг берди:

— Эй, ягшы дана! Мен бир зады көпден бәри билмек ислейәрин: сенде гаррыны тәзеден йигделдер ялы, гүйчсүзе тәзе гүйч берер ялы дерман ёкмы? Улы деряның сувуның дынгысыз акып дуршы ялы, мениң өмрүмиң гүнлери-де дынгысыз акып дурар ялы, дурмак дийлен зады билмез ялы эдип билмезмиң? Сенде адамы өлмез эдер ялы дерман ёкмы?

Чан-Чунь йүзүни ашак салды ве сесини чыкарман, бармакларының уҗуны бирикдирди.

Чингиз хан сөзүни довам этдирди:

— Эгер бейле дерманың хәзир ёк болса, белки, оны нәхили тайынламалыдыгыны билйәнсиң? Я-да өлмез болмагың сырыны ачан башга бир дананың, җадыгөйиң бардыгыны билйәнсиң? Мен өмүр бакы яшар йөрер ялы, маңа шонуң ялы дерман тайынлап берсең, мен саңа үйтгешик, хенизе ченли гөрүлмедик сылаг берейин: мен сени нойон (бег) эдейин ве бир уллакан велаятың хөкүмдары эдип гояйын... Саңа ат торбасыны долдурып алтын берейин... Дүрли юртлардан гетирилен овадан-овадан гызларың йүз санысыны берейин!

Чан-Чунь не җогап берди, не-де йүзүни ёкары галдырды, йөне үшедйән ялы титремәге башлады. Каган болса, оны хөвеслендирҗек болмагыны довам этдирди:

— Сениң яшаян дагыңда озал гөрлүп-эшидилмедик көшк салдырайын, онуң ялы көшги хытай шасындан башга хич кимде гөрмерсиң, ине шол энайы көшкде сен белент ишлер хакында пикир эдер йөрерсиң... Маңа җахыллык герегем дәл. Гой, мен хәзирким ялы гарры хем чал болайын, эмма мен хут өз элим билен гуран бейик монгол дөвлетими көп йыллар довамында, хич өлмән, өз герденимде сакламак ислейәрин...

Каган сөзүни кесди-де парасатлы гаррының хор

---

[1] Шонуң ялы канун чыкарылып, Чингиз ханың Ясувына (буйрукларының ве өвүтлериниң йыгындысына) гиризилипди.

йүзүне өзүниң янып дуран гөзлери билен сиңе серетди. Ол гарры болса, йыгрылып, газаплы каганың йүзүне гөзүниң гытагы билен середип, ювашҗадан гүррүңе башлады:

— Даглары, асудалыгы ве екеликде пикир этмеги говы гөрйән вагтымда мен алтыны нәме эдейин? Мен өзүми оңармаян вагтымда бүтин бир велаяты сорамагы оңарарынмы? Есир гызларың хеммесини эдепли-экранлы йигитлере дурмуша чыкар. Маңа көшк герек дәл, дашың үстүне чыкып, дик дуран еримде-де пикир эдип билйәрин... Мен иң парасатлы китапларың хеммесини окап чыкдым, ол китаплары иң мешхур хытай алымлары языпдырлар, мен хемме задың әнигине-шәнигине етдим. Мен саңа түйс хакыкаты айдып билерин: адамың гурбуны артдырмак үчин, сыркавы гутармак, онуң өмрүни горамак үчин көп серишделер бар, эмма оны хич өлмез ялы этмек үчин дерман ёк ве болмандыр...

Чингиз хан йүзүни ашак салып, бөврүни диңләп, узак вагтлап дымып отурды. Эдилйән гүррүңлери дептерлере язып отуран мүрзелериң ювуш галамларының җыгыллысы ятды. Диңе эрәп, агып угран мум шемлериң шытырдысы эшидилйәрди. Бир хаюкдан соң ене Чингиз хан гүррүңе башлап, шейле дийди:

— Бизиң гарры монголларымызың «Догрусындан гелйән адам өз аҗалына өлмез» диен накылы бар, гараз, бири оны ичиниң янгынына вагтындан өң өлдүрер... Шол себәпли-де адамлар түкениксиз ялан затлар тосламага җан эдйәрлер... Сен болсаң, парасатлы гарры, мени гөрмек үчин он мүңлерче ли ёлы йөрәп гелипсиң, хакыкаты айтмага, өлмезлик серишдесиниң ёкдугыны айтмага горкмадык бир сен болдуң! Сен түйс йүрекден геплейән ве догрусындан гелйән адам экениң. Эгер менден дилегиң бар болса, айт! Дилегиңи берҗай этмәге вада берйәрин.

Чан-Чунь аяларыны тапышдырып, каганың өңүнде баш эгди.

— Мениң екеҗе дилегим бар, мен шоны саңа айтмак үчин гарлардан гечип, даглары ве чөллери сөкүп гелдим, өз рехимсиз урушларыңы бес эт ве хемме ерде халкларың арасында гөвүн диен парахатчылыгы беркарар эт!..

Чингиз ханың гашлары чытылды-да соңра язылып гитди. Йүзи гышарды. Ол соҗап бокурдагына сыгды-

ындан гыгырмага башлады велин, мүрзелериң галамлары кагызың йүзүнде гөзе илмейәрди:

— Хемме ерде парахатчылыгы беркарар этмек үчин урушмак герек!.. Бизиң сәхрамыздакы гаррыларымызың: «Хачан сен өз барлышмаз душманыңы өлдүрсең, диңе шол вагтда, хем узакда, хем якында асудалык болар» дийип, өвретмеклери йөне ерден дәдир... Мен хениз өз көне душманым тангут патышасы Бурханың соңуна чыкамок! Әлемиң икинҗи ярымы-да хениз мениң аягмың астында дәл... Мен шулара чыдам эдип билеринми? Сен дана болсаң-да, сениң дилегиң баша барҗак зат дәл! Мунуң ялы дилег билен шундан бейләк бизе азар берме!

Чингиз хан еринден турды ве тагтың тутайындан бармакларыны гечирәйҗек болуп, гахарына галпыллап, дишлериниң арасындан сыздырып:

— Гидибериң, ругсат! — дийди.

Шол йылың гышыны Чингиз хан Самаркандың янында гечирди. Ол шәхерлериң дарышганлыгыны халамаярды, шонуң үчин монгол лагеринде яшаярды.

Илки бада көп ягыш ягды, шол себәпли ер тутуш батга болуп, ёл йөрәр ялы болмады. Соңундан йыгы-йыгыдан гар ягды ве шейле бир совук болды, хатда көп аты ве өкүзи совук алып, оларың маслыклары ёлларың угрунда ятырды.

Чан-Чунь дана Хорезм шаның озалкы, шәхерден дашаркы «Гөк сарай» диен, дуршуна баг болуп дуран көшгүнде яшаярды. Шол ерде ол гоҗа гошгы язярды. Әхли эмлэгини, малларыны, аялларыны ве чагаларыны монгол уршуҗылары әкиден ач илат Чан-Чунь дананың янына топар-топар гелйәрди, ол болса, өзүне Чингиз ханың берйән нахарыны шол ач илата берйәрди, онуң хем үстесине көже биширип пайлаярды.

Дөрдүнҗи бап

МОНГОЛЛАРЫҢ «ДҮЙП ОРДА»[1] ГАЙДЫП БАРШЫ

Чингиз хан өз лагериниң боляң ерини үйтгетмекчи болуп, гошунына Самаркантдан Сейхун дерясына

[1] Дүйп орда дийип, монголлар Монголыстаның демиргазык-гүндогар бөлегинде Онон ве Керулен деряларының боюнда Чингиз ханың иң якын гарындашларының яшаян ерине айдярдылар.

(Сырдеря) тарап уграмагы буйранда, Чингиз ханың буйругы боюнча, Мухаммет шаның энеси гарры Түркан Хатын, шаның озалкы бүтин хареми ве бейлеки бегзада есир аяллар монголларың гидип барян ёлуның угрунда дуруп, монголларың хеммеси тә душларындан гечип гидйәнчә Хорезм дөвлетиниң ёга чыкандыгы догрусында бокурдакларына сыгдыгындан сес эдип дурдулар.

Гоюн йылының (1223-нжи йылын) башында Чингиз ханың лагери Сейхун дерясының саг кенарындады. Чингиз ханың чагырмагына гөрә, онуң огуллары: Җагатай, Угедей ве Тули шу ере гурултая гелди, диңе улы оглы, улумсы ве боюн эгмезек Җучы гелмеди. Чингиз хан иң якын он үч йылың ичинде гүнбатар юртларың хеммесини Соңкы деңзе ченли еңип алмак планы хакында өз огуллары, ханлар ве баш серкерделери билен маслахатлашды.

Чингиз ханың лагери гачып даган илатың багларының арасында ерлешипди. Шу ере якындакы дагларың доңузлары дүшйәрди. Чингиз хан шолары авламагы говы гөрйәрди, олары атың үстүнден найза ве яй окы билен урярды.

Гүнлерде бир гүн ябаны доңузлары ковалап йөркә, онуң аты бүдреди. Хан йыкылды, аты болса гачып гитди. Әгирт улы екегапан өз өңүнде гымылдаман ятан Чингиз хана бир мейдан середип дурды. Соңундан юваш-ювашдан гамышларың ичине гирип гитди. Бейлеки авчылар етишип, онуң атыны тутуп гетирдилер. Хан ав авламагыны бес эдип, лагерине гайдып гелди ве — мениң екегапан өңүнде йыкылмагым асманың гөз гөркездиги болаймасын, шоны айык эдип берсин — дийип, хытай данасы Чан-Чуны гетирмеги буюрды. Чан-Чунь гелип:

— Бизиң хеммәмизиң өз җанымызы горамагымыз герек. Бейик каганың яшы инди бир чака барыпдыр, шол себәпли онуң ав авламагыны бирнеме кемелтмеги герек. «Әлеми сарсдырыҗының» батгалыкда йыкылып ятан вагтында екегапаның онуң үстүне топулмага йүрек эдип билмәнлиги асманың ховандарлык эденлигиниң аламатыдыр — дийди.

Чингиз хан оңа җогап берип:

— Инди мен ав авламагы ташларынмы» Ек, бу маслахаты ерине етирип болмаз! Биз монголлар ав авламага ве атың үстүнден ок атмага яшлыгымыздан эндик

эдйәрис, бизиң адамларымыз гарранларында-да шондан эл чекип билмейәрлер. Йөне велин сениң сөзлерини мен ядымда сакларын — дийди.

Чингиз хан Чан-Чуны сыламакчы болуп, сагылян сыгырларың бир сүрүсини ве говы атлардан бир сүри гетирип бермеги буюрды, эмма дана ол сылагы кабул этмеди, өз Хытай дагларына йөнекей араба билен гидип билҗекдигини айтды.

Сонра ол дана каганың янына барып, онуң билен хошлашандан соң, өз йигрими шәгирди ве бир топар атлы билен өз илине уграды. Чингиз ханың көп якын адамлары гарры даосы күйзе-күйзе шерап ве себет-себет говы мивелер билен угратдылар. Көп адамлар ондан айра дүшйәндиклерине гөзлеринден боюр-боюр яш дөкдүлер.

Биҗин йылында (1224-нҗи йылда) Чингиз хан өз гошуныны алып, бу ерден өз монгол сәхраларына уграды.

Гарры ёлбарсың бир сыгыры иенден соң, өзүниң салланып гиден гарныны сүйрәп, гамышлыкдакы сүрениние ювашлыкдан гайдып баршы ялы, Чингиз ханың гошуны-да бичеме көп олҗа алып, ювашлык билен сүйшүп барярды. Хер уршуҗы үсти йүкли бирнәче ат, дүе ве өкүз алып барярды. Уршуҗылар билен биле-ликде гоюн сүрүлери, мусулманлардан таланып алнан гейимлер, яраг, халы, мис гап-гач ве гайры затлар йүкленен ики тигирли арабалар җыгыллашып барярды. Монгол ве бейлеки дүрли тайпалардан болан аяллар, чагалар атлы, дүели, арабалы барярды, халыс ысгындан гачан, эгин-башы йыртык-йыртык аяк яланач есирлер түкениксиз узалып сүйренишип барярдылар.

Шу мәхелләниң хеммеси ховламан сүйшүп барярды, мал бакмак үчин аматлы яйлалары болан ерлерде дүшлейәрди, хамы сойлан атларың маслыкларыны, өкүз маслыкларыны, Меркези Азияның сувсуз, чагыллы дүзлүклеринде ёл йөремегиң кынчыкларына чыдап билмедик есирлериң мейитлерини узын ыз эдип галдырып, гошун бүтин томсы ве гышы билен ёл йөреди.

Яз чыканда Чингиз хан Керулен дерясының якасындакы өз илине барып етди ве Букы Сучегу дийилйән ерде өзүниң сары чадырыны дикип бермеклерини буюрды. Шу ерде ол өзүниң әхли танымал ханларының

ве өзлерини гөркезен серкерделериниң маслахатыны чагырды ве сәхрада шоңа ченли гөрүлмедик улы той тутды. Шол тойдан үч гүн соң Чингиз ханың соңкы аялы Кулан хатын арадан чыкды. Ил арасында, онуң өлмегине каганың доганлары себәп болды диен мыш-мышлар барды... Эмма онуң айыгына етип билҗек бармы нәме?

Соңраки Такык йылы (1225) Чингиз хан өз илинде болды ве өз «Ясакларыны» (перманларыны) ыглан эдип, монгол халкына «Пәхим ве болелинлик ёлуны» өвүт берди, оңуң шол өвүтлериниң йыгындысына [1] шонуң ялы хем ат берилди.

Бәшинҗи бап

ЧИНГИЗ ХАН ЙӨРИШДЕ ӨЛМЕГИ ЙҮРЕГИНЕ ДҮВДИ

Чингиз хан боюн эгмезек тангутлар патышалыгының ене гозгалаң турзандыгыны эшиденден соң ынҗалып билмеди. Бейик хан оларың патышасы Бурханы җезаландырмага сөз берендигини унутманды. Ол йөрише тайынланмага башлады ве гошуны өзүниң алып гитҗекдигини хабар берип, огулларының ызындан адам иберди.

Ене үч оглы гелди, эмма диңе өз пикирине эерйән улы оглы Җучы гелмеди.

Каганың икинҗи оглы, Мавераннахрың хөкүмдары Җагатай өзүниң улы доганы Җучы билен мыдама гыр ягыды. Җагатай өзлериниң машгаласы арасында болан маслахатда шейле гүррүң берди:

— Җучы гыпҗак юрдуны өз дүйп улусындан-да говы гөрди. Хорезмде ол гыпҗаклара дегмәге хатда монголлара-да ругсат беренок. Җучы утанман «Гарры Чингизиң пәли азды, шунча көп юртлары тоздуряр, шунча көп халклары рехимсизлик билен гыргына берйәр» дийип, ачык айдяр. Җучы ав вагтында бизиң атамызы өлдүрип, мусулманлар билен достлук шертнамасыны баглашып, дүйп монгол ордасындан бөлүнип айрылҗак боляр.

---

[1] Шол йыгындыдан шу махала ченли диңе кичиҗик бөлеклер сакланыпдыр.

Шол вагт Чингиз хан гахар-газаба мүнди ве Җучы деррев атасының янына гелсин дийип, өз доганы Утчигини өзүне вепалы адамлар билен билеликде Хорезме уградыпды. Чингиз хан Утчигиниң гулагына чавуш чакып: «Эгер ол мениң яныма гелмекден боюн товлап, Хорезмде галыберсе, сен сесиңи чыкарман урага-да, бирҗикде мүйн этмән өлдүрәйгин!» дийипди.

Җучы нәсаглыгым зерарлы барып билмейәрин дийип, атасына җогап ибермек билен, гыпҗак сәхрасында галыберипди. Чингиз хана вепалы адамлар болса, хан Җучының сыркав дәлдигини, йыгы-йыгыдан ава чыкяндыгыны, шол себәпли бейик каганың гизлин буйругыны берҗай этмек үчин өзлериниң Җучының янында боляндыкларыны Чингиз хана хабар берипдилер.

Җагатай өз улусыны доландырмак билен мешгул болмага Самарканда гайтды, Чингиз хан болса, өзүниң говы гөрйән ики оглы Угедей ве Тули билен, Ит йылының (1226) башында тангутлара гаршы гошун чекип уграды ве Онгон Талан Худун диен ере барып етди. Шол ерде ол айылганч бир дүйш гөрди ве өлүминиң якындыгы хакында гүррүң этмәге башлады. Ол башга бир отрядда болян огулларының ызындан адам иберди.

Шол гүнүң эртеси данданлар Угедей билен Тули гелди. Гетирилен ныгматлардан ийип доянларындан соң, Чингиз хан шол ердәки өзге адамлара:

— Мениң огулларым билен гизлин маслахатым бар. Өз аладаларымыз хакында мен шулар билен чолалыкда гүррүңлешмек ислейәрин. Сиз гидиң — дийди.

Әхли ханлар ве гайры адамлар гиденден соң, Чингиз хан өзүниң ики оглуны-да өз янында отуртды. Ол огулларына илки бада яшайыш ве дөвлети доландырмак барасында маслахат берди, соңра шейле өвүт берди:

— Балаларым, мениң айданларымы говуҗа диңләң, гулагыңызда галсын! Мен бейле болаяр өйтмейәрдим, эмма шу йөришим мениң иң соңкы йөришим болар, шуны билип гоюн. Монголларын хованлары, уруш худайы Сульдәниң өз пенасында аман сакламагы билен мен сиз үчин, огулларым, шейле гиң патышалыгы өзүмизе табын этдим, бу патышалыгың гөбегинден ханҗак уграсан бир йыл ёл йөремели боларсың. Мениң сизе иң соңкы весъетим: «кәриңиз өз душманларыңызы ёк этмек ве достларыңызы ёкары гөтермек болсун», онуң үчин

болса, сизиң хеммәңиз пикирдеш болмалысыңыз, хеммәңиз бир адам ялы болуп херекет этмелисиңиз. Шол вагт сиз аңсат ве говы яшарсыңыз, өз шалыгыңыздан гөвнүңиз хош болар. Озалкы буйрушым ялы, Угедейи өз мирасчым эдип гойярын. Менден соң Угедей бейик каган дийлип ыглан эдилмелидир ве хормат эдилип, ак кечә салнып гөтерилмелидир. Бүтин дөвлете ве монгол халкына баш болуп берк ве газаплы дуруң, мениң «ясагымы» мен өленимден соң, хергиз ёймаң, шондан чыкмаң. Мениң Жучымың ве Жагатайымың хәзир шу ерде ёклугы хайып болды. Гаты хайып! Мен өленимден соң олар мениң ырадамы ёймасынлар, бири-бирине ягы болуп, патышалыгы ёга чыкаржак булагайлык салмасынлар! Хер ким өз өйүнде өленини кем гөрмейәр, эмма мен өз өмрүми харбы адыма мынасып гутармак үчин иң соңкы йөришиме уграярын. Инди ругсат, гидибериң.

Шондан соң Чингиз хан гошуны билен билеликде ёлуны довам этдирди. Ёл билен баряркалар өңден габат гелйән тайпаларың ве шәхерлериң хәкимлери ызлы-ызына гелип, өзлериниң боюн эгйәндиклерини айдярдылар. Бир хан бир межмәниң үстүни ири-ири дүр дәнеден долдурып гетирди ве «Биз боюн эгйәрис!» дийди. Эмма бейик каган өлүминиң якындыгыны дуюп, дүр дәнә үнс бермеди ве оны сәхрада гошуның өңүне дөкмеги буюрды. Уршужыларың хеммеси йыгнанды, эмма көп дүр дәне гумуң ичинде йитди, көп вагт гечен-ден соң-да адамлар гөзләп тапар йөрердилер.

Чингиз хан:

— Инди мениң хер бир гүнүм дүр дәнели межмелерден хас гереклидир — дийййәрди ве гүнлерини гайгы-гам ичинде гечирйәрди.

Шол вагтда тангут патышасы Чингиз ханың янына илчилер иберди. Чингиз хан олары кабул этмеди, онсоң тангут илчилери каганың бейик геңешчиси Елю Чу-цая шейле дийдилер:

— Бизиң патышамыз бейик каганың гаршысына телим гезек гозгалаң этди, хер бир гозгаландан соң монголлар бизиң юрдумыза чозуп, халкымызы гырып, шәхерлеримизи талаярдылар. Гаршылык гөркезмекден пейда ёк. Биз Чингиз ханың гуллугына гелдик, ярашык эдип, шертнама баглашмага ве бирек-биреге касам этмеги сораярыс.

Елю Чу-цай илчилере:

— Бейик каган яранок. Чингиз хан ягшы болянча тангут патышасы гарашсын — дийип, җогап берди.

Чингиз ханың кесели гүн-гүнден бетерлейәрди, ол өзүниң тиз вагтдан өлҗекдигини ачык гөрүп, шейле буйрук берди:

— Мен өленимден соң, мениң өленими хич билдирмән, оны душманлар билип, бегенмез ялы, оларың рухы гөтерилмез ялы, хич агламаң, хайкылык турузмаң. Тангут патышасы ве тангут илаты дервезеден совгатлар билен чыкарлар велин, сиз оларың үстүне чозуң-да, оларың ёгуна чыкың!..

Бейик каган докуз эпленен ак кечәнин үстүнде ятырды. Келлесиниң ашагында мишиден тикилен эер яссыгы барды, аяклары гара самыр дериси билен басырылгыды.

Узын ве аррык дүшен гөвреси бичеме агыр болуп гөрүнйәрди, шол себәпли ол әлеми титреден хәким өзүниң агралан гөвресини зордан гымылладярды, улы кынлык билен башыны галдырярды.

Ол бир янбашының үстүнде ятырды, хер дем аланда сычаның җыгылдысы ялы инчеҗик җыгылдының чыкяндыгыны эшидйәрди. Сычаның нiredедигини ол узак вагтлап сайгарып билмеди. Ахырсоңы ол шол сычаның өз күкрегинде җыгылдаяндыгына, дем алмаян вагтында сычан җыгылдысының-да кесилйәндигине, ол сычаның — өз кеселидигине дүшүнди.

Янбашындан агдарылып, аркан ятанда онуң ачык түйнүге гөзи дүшйәрди. Ол ерден булутлар ювашлык билен сүйшүп гечйәрди ве бир гезек ёкарда, асманда дурналар дүзүлип, чалаҗа гөрнүп гечдилер. Оларың узакдан чалаҗа эшидилйән, алыс ве гөрүлмедик тәзе иллере чагырян сеслери эшидилйәрди.

Каган соңкы деңзе барып етмәге нәхили арзув эдендигини ятлаярды, эмма Хиндистан серхедине барып етенде ысса чыдап билмеди, онуң бүтин эндамына гиҗилевүкли гызыл дүвүртик өрди, шондан соң гошуны салкын монгол сәхраларына бака ыза өвүрди.

Ол инди ысгындан гачып ве биалач галып, гөгүмтил дагларың арасындакы совук тангут дересинде өлүп баряр, бу ерде гапдакы сув эртириң совугына доняр. Ол гүн-гүнден ысгынсызланяр, тебиплер болса, алдаярлар я-да ене ата мүнүп, сәхрада узын буйнуз сугунлары, сарч сары гуланлары коваламак үчин гүйч-кувват

берер ялы оты тапып билмейәрлер... Гуланлар?.. Ёгса-да ханы ол гөзел, нәзли Кулан хатын?.. Ол хем эййәм ёк!.. Диймек, парасатлы хытай догры айдыпдыр, өлмез болмак чәреси ёк!..

Каган өзүниң кепән додакларыны зордан гымылладып пышырдаярды:

— Гөк монгол сәхраларының көп санлы халкыны өз аямың астына йыгнаян вагтымда-да мунуң ялы гыссанмандым... Шол махалам агырды, бичеме агырды, хатда атың чекисини өрән мәкәм чекмели болярды, демир үзеңңилер чат ачярды... Эмма хәзирки чекйән эжирим оларың чакы дәл... Бизиң гаррыларымыз: «Дашда хам болмаз, адамда бакылык!..» дийип, догры айдярлар [1].

Чингиз хан гыссанып бармана ука гитди, сычан болса, дурдукча гаты җыгыллаярды, янбашына пычак сокулян ялыды, деми тутулярды.

Каган оянанда онуң аяк уҗунда хытай Елю Чу-цай чөкүне дүшүп отырды. Эдил Чингиз хан ялы узын ве хор бу парасатлы геңешчи сыркав каганың йүзүнден гөзүни айранокды... Каган оңа:

— Нәхили... говы... ишлер..: ве нәхили эрбет..: ишлер...— дийди.

— Бухара илинден сениң дилмаҗың Махмыт Ялвач гелди. Ол ерде...

Каган гыссанмач эллерини гымыллатды, оны гөрүп, Елю Чу-цай сесини кесди.

Чингиз хан пышырдап:

— Мен сораярын, мен... өмрүмде... нәхили говы.., ве нәхили... эрбет... ишлер.:. этдим?..— дийди:

Елю Чу-цай җан берип барян адама нәме җогап берҗегини билмән, яйданып, бөврүни диңледи. Шол вагт онуң гөзүниң өңүнде йүзлерче шекиллер гелип гечди... Азияның дөкүлен гандан ве гөз яшларындан буланан дерялары, гана боялан гөк дүзлүклери ве даглары онуң гөзүниң өңүне гелди... Харабалыга өврүлен шәхерлер, ол ерлерде диварларың янында чапылан гаррыларың, чагаларың, гүл йүзли йигитлериң чишен мейитлериниң мүндер-мүндер болуп ятышы, узакдан болса, шәхере талаң салян монголларың элхенч гыкылыгы ве ызан-да чуван болан илаты гыряркалар мон-

---

[1] «Алтын топчы» диен монгол сене язувындан.

голларың «Яса шейле буюяр! Чингиз хан шейле буюряр!» диен, ятдан чыкмаз гыкылыгы ядына дүшди.

Чүйрейән мейитлериң айылганч аңкамагы аман галан иң соңкы адамлары харабалыкларын арасындан чыкып гачмага межбур эдйәрди, олар батгалыкларың ичине барып, шол ерде гүнлерини гечирйәрдилер, хер демде монголларың доланып гелмеклериниң ве боюнларына урган даңып, жебир-сүтемли гулчулыга экитмеклериниң ховпы астында сазанаклашып йөрйәрдилер... Бир гөрнүш онуң гөзүне хас ачык гөрүнди. Вейран эдилен Самаркандың диварларының голайында бир уллакан хор дүе өзүниң гуры узын аякларыны узадып, гөлерип ятырды, онуң горкудан долы гөзлеринде хениз дирилик йылылыгы барды. Ачлык беласындан йүзлери хүйт-гара болан бирнәче адам, тирсеклерине ченли гана боялан эллери билен бири-бирини итекләп, гарны ярык дүйәниң ич гошларыны гопарып, шол ериң өзүнде ховлукмачлык билен иймәге башладылар... Сем болуп ятан «әлеми сарсдырыжының» йөне сүңк болуп дуран узын аякларына ве гуры эллерине середенинде, бу-да шол дүйә меңзейәрди, мунуң-да чаларак ачык гөзлеринде эдил шонуң ялы өлүмден горкы оды янярды... Мунуң-да ләшиниң төверегинде мирас дүшерлер бири-бириниден гысганып, бейик ганлы мирасдан хас улы бөлек гопарып алжак болярдылар...

— Нәме... сен... ятлап билмейәңми?.. Айт!

Елю Чу-цай ювашжа гепләп:

— Сен өмрүңде көп бейик ишлер хем этдиң, депе сачыңы үйшүрйән айылганч ишлер хем этдиң. Ким сениң йөришлериң, ишлериң ве сөзлериң хакында китап язса, диңе шол адам оларың хеммесини болшы ялы гөркезип билер...— дийди.

— Мениң... йөришлерим... ишлерим... ве сөзлерим... хакында роваят... язар ялы.. белет... адамлары... чагырмагы буюрярыс...

— Шонуң ялы эдилер [1].

---

[1] Чингиз хан өленден соң, онуң өмри ве йөришлери хакында, оларың хеммесини гөзи билен гөрен адамларың дилинден монгол, хытай ве парс диллеринде ресми сене язувлары язылыпды. Оларың хеммеси вакаларың хакыкы болшуны ёюп, Чингиз ханы ве монгол таланларыны тарыпламак хәсиетиндеди. Диңе шол заманың Эйран көшк сене язувчысы Рашидеддин, арап сене язувчысы Ибн ал-Асир ве башга-да бирнәчелери догрусындан гелип языпдырлар.

Өйүң ичи дым-дырслыкды. Оҗакда янян одуң шыгдылдысы кәмахал эшидилйәрди, көвсарлап, түйнүкден урян шемал оҗакда янян гуры ёвшандыр йылгының гөк түссесиниң угруны үйтгедйәрди. Ене:

— Мениң... эден ишлеримиң... иң говусы... нәме? — диен сөзлер зордан эшидилди.

Елю Чу-цай җан берип барян Чингиз хана гөвүнлик берип:

— Сениң эден ишлериң иң говусы сениң «Яса» атлы канунларың. Сениң несиллериң шол канунлара хормат билен эерип, әлеми он мүң йыл сорарлар[1] — дийди.

— Догры! Шол вагтда... мазарчылыкдакы... ялы асудалык... болар... чөл... сәхраларында... бол от... гөгерер... габыр... түммеклериниң... арасында болса... диңе... монгол атлары... сонарлар...

Ене бир азаҗык вагтдан каган:

— Хем-де... эркана гуланлар...— дийди.

Чингиз хан гөзлерини юмуп, гымылламан ятырды, бурнуның уҗы човланып, чекгелери ичине чөкүп гитди.

Махмыт Ялвач, хытай тебиби ве баш порхан үчүси сессиз-үйнсүз гелип гирди. Олар каганың аяк уҗунда чөк дүшүп, ол оянып, гүррүңе башлаянча доңан ялы болуп гарашдылар.

Каган гөзлерини ачанда, Махмыт Ялваҗа гөзи дүшди.

— Гүнбатар үлүши... мениң оглум... Җагатай... нәхили... доландыряр?

Хош гөрнүшли ве гейнүвли, гырмызы донлы, ак селлели Махмыт Ялвач өзүниң гәберлип дуран гарнының үстүнде эллерини говшурып, ашак эгилди.

— Сениң эдермен оглуң Җагатай хан-да, әхли монгол батырлары-да, Сейхун ве Зеревшан кенарларындакы әхли табын эдилен халклар-да алладан сениң җан саглыгыңы ве барча йыллар патышалык этмегиңи дилейәрлер.

— А демиргазык... халкларының хөкүмдары... мениң улы... оглум... Җучы хан... юрды... нәхили доландыряр?

Махмыт Ялвач эллерини йүзүне тутды. Монгол ада-

---

[1] Монголлар өзлери тарапындан басылып алнан Хытайдан Чингиз ханың өлүминден (1227-нҗи йылдан) 141 йыл соң (1368-нҗи йылда) ковулдылар ве 153 йылдан соң (1380-нҗи йылда) Куликова мейданында дерби-дагын эдилдилер.

тына гөрә, якын адамың өлүми хакында гүррүң эдилйән вагтында, өлүп, «мукаддес көлеге» болуп гиден адамың өз адыны тутмак говы гөрүлмейәрди, онуң адыны башга бир сыпайы сөз билен чалшып айтмалыды. Шол себәпли Махмыт Ялвач узакдан башлады:

— Сениң демиргазык халкларыны сорамалы диен хөкүмини алан оглуң өзүниң бейик йөриш тайынлаяндыгыны беглере ыглан эдипди...

— Маңа гаршымы?

— Ёк, бейик хөкүмдарым! Найзаларың ужы гүнбатара, булгарлара, гыпҗаклара, саксинлере, руслара гаршы гөнүкдирилйәрди. Эмма йөриш баша бармады, онсоң уршуҗылар өз болян ерлерине дагадылар. Ятсак-турсак келләмизе гелмейән вагтда хеммәмизиң үстүмизе улы багтсызлык инди!

— Дүшүндир!

— Хан машгаласы үчин сәхрада уллакан ав эдишлик гурупды. Бәш мүң нөкер ава чыкып, гамышларың арасындан бир топар екегапан, мөҗек ве бирнәче ёлбарс ковуп чыкардылар. Башга бир бәш мүң атлы узакдакы сәхрадан сугун, җерен ве гуланлары ковалап гетирдилер. Авдан соң агшамара думлы-душда от якылып, той-томаша башланамалы боланда, нөкерлер иң айылганч сөвешлерден-де аман чыкян ол эдермени тапып билмедилер. Оны узак вагт гөзләп, ахырсоны оны тапдылар, эмма нәхили гөрнүшде! Онуң еке өзи сәхраның ичинде ятыр экени, тапыланда хениз дириди, онуң екеҗе-де ган чыкан ери ёкды, эмма бир агыз хем сөз айдып билмеди, гахар-газапдан долы, дүшби гөзлериии йөне балкылдадып ятырды.

— Арман, өлүпдир... он...

— Сениң гымматлы ве иң якын батырың, еңишлер шөхратына эе болан батырың вепат болды, бир нәбелли пәлиянманлар онуң бил оңургасыны яздырыпдырлар.

Чингиз ханың реңки агды. Ол өзүниң үстүндәки самыр дерисини эллери билен овкаламага башлады.

— Утчигин ховлугыпдыр... Уллакан батыр ве теҗрибели серкерде арманлы өлүпдир... Онуң орнуны тутҗак ёк! Инди... Хорезмиң хөкүмдары ким? — дийип, Чингиз хан пышырдады.

— Сениң яш агтыгың хан Бату өз парасатлы энесиниң ёлбашчылыгы астында хөкүмдарлык эдйәр. Онуң энеси нөкерлери йыгнап, өз оглы билен бир алаңын

үстүне чыкды. Хан Бату өз атасының сөвеше мүнен дор атының үстүндеди. Җошгунлы оглан өз нөкерлерине йүзленип шейле дийди: «Гулак асың, дүнйәниң чар тарапыны еңен батырлар! Сизиң ханҗарларыңыз послапдыр! Олары гара даша чалың! Мен сизи шол яна, гүнбатара, бейик Идил дерясының үсти билен әкидейин. Биз йылдырым ялы болуп, горкак халкларын топракларының үстүнден гечерис, мен атам Чингиз ханың патышалыгыны гиңелдип, әлемиң соңкы чәклерине етирерин... Мениң какамы өлдүрен пәлияманлары хер ерде болсалар-да гөзләп тапарын, дирилигине газана салып, биширерин, шоңа касам эдйәрин!» — дийди дийип, Махмыт Ялвач гүррүң берди.

Йүзи хүйт-гара болан айылганч Чингиз хан гөзлерини төверегине гездирип, тирсегине даянды ве соҗап, зордан гепләп уграды:

— Йигитлик бир говы зат... өңүнде еңишлер рөвшен атып дурка, бойнуң күндели [1] болса-да, йигит боланың говы... Эмма Бату хениз огландыр... Көп ялңышар... онун-да ёгуна чыкарлар! Батувың янында мениң вепалы... барсым... дабаныны гемирден... сересап Субудай Батыр... хемише геңешчи... болуп дурсун... дийип, хөкүм эдйәрис... Шол оны... горап саклар ве урушмагы өвредер... Бату мениң еңишлерими довам этдирер ве әлемиң ёкарсында монгол голы узалар...

Чингиз хан бир янбашына йыкылды. Чеп гөзи сүзүлди, элхенч яллырдап дуран саг гөзи төверегиндәкилериң йүзүне середйәрди.

Онуң янында отуранларың хеммеси йүзлерини ашак салып, узак вагтлап дымып отурдылар. Шол вагт шахырын [2]:

Еңип йөрен серкердәниң гашында
Алач тапман отыр дөрт саны адам:
Порхан, мүнежжим, дервүш, тебип дашында,
Дога билен, тумар билен тапман эм,
Отырлар алачсыз чекишип арман,
Сыркавың жанына тапмайып дерман.

диен сөлери яда дүшди.

---

[1] Чингиз хан яшлыгында душман элине есир дүшүп, үч йыл довамында бойны агыр күндели гул болупдыр.
[2] Хосревани (X асыр).

Дым-дырслык болуп дуран вагтда, чадырың янында даңылгы ат кишңеди. Отуранларың хеммеси тисгинип, каганың йүзүне середишдилер, гөрселер, онуң саг гөзи нуруны гачырып, өчүп галыпдыр.

Чингиз хан бүтеви палут агаҗындан ясалан ве ичине алтын чайылан бир табыды көпден бәри өз яны билен гездирип йөрйәрди. Онуң огуллары гиҗәниң бирмахалы ол табыды гизлинлик билен гетирип, сары чадырың ортарасында гойдулар. Сөвеш совуды гейдирилен Чингиз ханы табыда салдылар. Дөшүнде говшурылып гойлан эллери ялав ялы ханҗарың балҗагындан тутуп дурды. Гаралдылан полатдан ясалан гара телпеги онуң габаклары юмук, ганы гачан газаплы йүзүни басып дурярды. Табыдың ички ики гапдалына онуң окы-яйы, пычагы, чакмак дашы ве алтын пыяласы салынгыды.

Каганың өлмәнкә берен буйругына гөрә, гошун баштутанлары онуң өлендигини хич киме билдиренокдылар ве тангутларың баш шәхерини габамакларыны довам этдирйәрдилер. Тангутлар хорматлы совгатлар алып, ярашык баглашмагы теклип этмек максады билен шәхер дервезесинден чыкып угранларында монголлар оларың үстүне чоздулар, оларың барыны гырдылар, соңра шәхере дөкүлип, оны харабалыга өврүдилер.

Чингиз ханың табыдыны кечә долап ве он ики өкүз гошулан ики тигирли арабаның үстүнде гоюп, монголлар ызларына гайтдылар. Халкларың хөкүмдарының өлендигини вагтындан өңүрти хич ким яйратмасын дийип, батырлар тә Дүйп орда барянчалар ёлда габат гелйән җанлы-җандарларың хеммесини — адамлары-да, хайванлары-да өлдүрип:

— Барың, о дүнйә гидиң! Шол ерде бизиң мукаддес хөкүмдарымыза ыхлас билен хызмат эдиң! — дийййәрдилер.

Чингиз ханың арадан чыкмагы мынасыбетли халк матамы вагтында Чингиз ханың шөхратлы батыры, ягны меркитлери, хытайлары, гыпҗаклары, эйранлылары, грузинлери, аланлары ве руслары еңен серкердеси Җебе нойон шейле дийди:

— «Бизиң патышалыгымызы гуран адам» гүнлерде бир гүн Бурхан Халдун дагында ав авлап йөрди. Ол чөл бееванда дагың япгыдындакы бир гарры агаҗың ашагына барып дынч алды. Ол пакыр шол ери ве депе-

си булутлара дегип дуран өрән белент сеневбер агажыны гаты говы гөрди. Онуң: «Бу тайы ябаны сугунларың агып-дөнүп йөрмеги үчин чемели ер экени ве мениң иң соңкы рахатлык жайым болайса гелишмән дуржак дәл. Шу агажы ятда саклаң» диенини мен өз гулагым билен эшитдим.

Каганың шол берен хөкүмине гөрә, онуң серкерделери шол үйтгешик белент сеневбер агажының гөгерип отуран ерини гөзләп тапдылар. Чингиз ханың жеседи салнан табыды элтип, шол агажың ашагында гөмдүлер.

Мазарың төверегинде кем-кемден шейле көп агач гөгерип, гүр токайлык болды, хатда ол токайың ичинден гечер ялы болмады, мазарың ниреде дигини тапар ялы болмады, шол себәпли ол гораглы ери саклан гарры адамлар-да онуң ёлуны гөркезип билмейәрлер.

ЭПИЛОГ

Биринжи бап

ШУ ЕРЛЕРДЕН МОНГОЛЛАР ГЕЧИПДИРЛЕР

Ала гарлы белент даглар,
Гул боланмы гөрдүңизми?
Эссим айлып, чашан чаглар,
Ган агланмы гөрдүңизми?
Гөзүмден дөкүлди яшым,
Нireден чыкар начар башым.

(Хыва бендисиниң айдымындан)

Бейик Жейхун дерясындан гүндогара барян, көп йүз йыллар довамында бай кервенлер гатнан гиң ёлда монголларың гыргынчылыклы таланындан соң гатнав чүрт-кесик кесилди. Ёл якасындакы дүканлар ве кервен сарайлар бошап галды, оларың габсаларыны уршужылар гопарышдырып якышдырыпдырлар, шол себәпли олар йүрек гысдыргыч болуп, гапысыз-дервезесиз хаңлашып дур. Яплары арассалап, сув гетирере адам галмандыгына гөрә, шондан бәри сув гөрмейән баглар гурап галды.

Думлы-душда шагаллар дагыдан адам сүңклери пытрашып ятан ердәки тозанлы ёл билен бир өзи гелйән, дел чәкменли, йүзи салык яш атлы гең ве тәсин болуп гөрүнйәрди. Гара реңк арап аты эндиган йөрәп гелйәрди, онуң үстүнде отуран яш йигит чендан ярым сыгырып, атының гөвнүни гөтерйәрди.

Ёлагчы ичини чекип:

— Бу ерлер ничиксн жанлы жемендесиз чөле өврүлипдир! — дийййәрди.— Не адам, не дүе, не-де ит гарасы гөрүнйәр! Узынлы гүн ичинде диңе ики саны мөжегиң бу түкениксиз мазарыстана меңзәп дуран дым-дырслык дүзлүгиниң эеси ялы болуп, ховлукмазлык билен ёлы кесип гечненини гөрдүм... Мундан бейләгем шейле болуп гидип отурса, мениң армаз-ачмаз атым икимиз бу айылганч монгол ханжарлары билен чапыландыгы белли болуп дуран чакыр келле сүңклериниң янында өмүрлик сүйнүп галарыс...

Өңде гымыллашып дуран гара үйшмелен айратын гең ялы болуп гөрүнди. Ат гулакларыны хүшердип,

бурнуны тазлатды. Атлы ол үйшмелеңе голайлашды. Бир топар улы-улы гарагуш өзлериниң гүнүң ышыгында гөзүңи гамашдырып барян тозанлы ёлуң ортарасында ятан авунының дашында гыслышып дурды.

Атлы сыгырып гойберди велин, гарагушлар әпет ганатларыны аграслык билен галгадып, бөкҗекләп учдулар-да, хол бейледәки депелериң үстүне гондулар. Ёлуң угрунда тәзе араба ызының ортарасында йыртык-йыртык түркмен геймли бир гыз гөйә җан берҗек болуп дуран ялы болуп, айылганч ягдайда чәшерип ятырды. Гарагушлар онуң хениз нәзик сыпатлары өчмедик йүзүни эййәм ёюпдырлар.

— Бу-да монголларың иши! Олар чагалары алып, хич бир ийдисиз саклаярлар, соңра эзъет барыны берип, ташлап гидйәрлер...

Ол атлы гамчысыны галгадып, атыны лоңкулладып, ёлы билен болды. Ёлуң өврүминде бу атлы бир топар монголың ызындан етди. Талап алнан өй гошлары йүкленен, җыгыллап барян улы тигирли ики саны араба ёл билен ювашҗадан барярды. Хер арабада затларың үстүнде тилки дерисинден тикилен эркек адам гулакчынлы ве поссунлы монгол аял отырды ве булут ялы болуп асмана галян тозаның ичи билен эвмэн йөрәп барян өкүзлере бирсыхлы гыгырярды.

Арабаларың ызы билен үч саны ярым яланач, халыс ысгындан гачан, эллери аркасында даңылгы эркек есир ве ысгынсызлыкдан ыраныл дуран бир аял зордан йөрәп барярды. Оларың ыз янындан бир уллакан түйлек ит дилини саллап, хасылап барярды. Өрүлен ики саны гулпаҗыгы гулакларының үстүне дүшүп дуран, еди яшларындакы бир монгол огланы гөйә хаял йөрейән сыгырлары ковян ялы болуп, есирлери гыссаярды. Ол:

— Урагш, урагш, муу! (Йөре, йөре, бедасыл!) — дийип гыгырярды ве олары элиндәки чыбык билен гезекли-гезегине сайгылаярды. Онуң эгниндәки улы адамың эгнинден сыпырылып алнан пагталы узын донуның сынлары гушагына гысдырылгыды, аягында улы әдик барды, әдиги аягындан сыпмасын дийип, кичиҗик монгол әдигиниң гончларыны дызларының ашак янындан тасма билен богуп даңыпдыр. Ол оглан өзүне табшырылан ише монча болуп, бойнуна йүп дакып, араба тиркелендиги себәпли зордан йөрәп барян аялы ылайта-да гаты гыссаярды. Ол аялың сары көйнегиниң йыртык-

ларының арасындан онуң дуршуна сүнк болуп дуран ягырнысы, урлуп ган өен ерлери гөрүнйәрди. Ол аял:

— Мени гойбериң! Гайдып гелейин! О тайда галан гызым Хабыҗаны алып гелейин... Оны мениң өзүм гөтерерин!..— дийип ялбарярды.

Демиргыр атлы гарры бир монгол тозан булудының арасындан гөрүнди-де:

— Шу болшуң билен саңа ене нәхили гыз герек? Өзи араба тиркелип зордан баряр, ене башга бир меламаты гөтерейин дийип өвүнйәр!..— дийип җабҗынды.

Ол гарры монгол бу аялы гамчы билен урды. Аял гөргүли өңе ылгаҗак болуп, йыкылды. Онуң бойнуна дакылгы йүп дартылып, есир аялы сүйрәп уграды. Арабаның үстүндәки монгол аял гыгырмага башлады:

— Сен нәме ач гөзлүлик эдйәрсиң, гарры көпек? Бир агсак гоюн болан болса, мен оны дызымың үстүне алардым, гойнуң иң болманда эти-йүңи боляр. Бу хайвандан бизиң нәме гөрҗегимиз бар? Онуң гызы эййәм өлди, ынха инди онуң өзи-де йыкылды. Биз болсак, өймүзе, мәхрибан Керулен кенарларына барянчак ене нәче-нәче ёл йөремели ахырын!.. Ташла оны!

Гарры монгол гахарына богазына салып гепләп уграды:

— Өлмез! Җаны беркдир! Бу махлук-да, бу үч йигит-де, буларың хеммеси бизиң өймүзе барып етер. Бейлеки гоңшуларымыз йигримиләп гул алып барярлар, биз болсак, дөрт санысыны-да әкидип билмерисми? Болуң, хайванлар, йөрәң! Урагш, урагш!

Гоҗа монгол сүйренип барян аялы гамчы билен урды, эмма йүп үзүлди, аял болса, ёлуң угрунда галды. Арабалар дурман гидибердилер. Гоҗа монгол демиргыр атының башыны чекди, келлесини яйкап, агзыны җукгуллатды ве етип гелен атлы йигиде:

— Ненең гөрйәң, өлерми я өзүни дүрсәрми? Алсаң сатайын! Арзан берейин, бары-ёгы ики саны алтын динара берейин...— дийди.

— Бу агшама-да галмаз! Ислесең ики саны мис дирхем берейин.

— Әбер! Ёгсам онданам галарын...

Гоҗа монгол өзүниң яш атлыдан алан ики саны мис дирхемини әдигиниң гонҗуна салып, атыны горгунладып, сүлсадының ызындан гитди.

Яш атлы бир гапдала совлуп, чаңап ятан мейданың ичи билен ызына гараман гитди...

Өңден ак харабалыклар, йыкык жайларың гең үйшмеклери, юмрулан көне диварлар ве бирнәче хайбатлы дервезе айлавы гөрүнди. Дервезе айлавларындакы дүрли реңкли арап хатлары хениз гөрнүп дурды. Бу гөзел жайлары салан уссалар өзлериниң көп чепер зәхметини ве акыл-пайхасыны бу жайлара сарп эдипдирлер, овадан-овадан көшклери-де, аклыңы хайран эдйән медреселери-де, гөзел минаралары-да улы-улы инедөрдүл керпичлерден салан нәбелли ишчилер олардан-да көп зәхмет сарп эдипдирлер. Монголлар буларың хеммесини от беласындан шар гара болан харабалыга өврүрдилер.

— Бир дессе ёрунжа бедеси ве бирки чөрек болайса, биз ене бир гүн ёл йөрәп, гөк отлы даглара барып етердик, шол ерде адам-да тапыларды, одуң башында достлук гүррүңи-де тапыларды — дийип, яш атлы пышырдаярды.

Харабалыга голай барды. Ынха уллакан агыр дервезе хаңлап ачылып дур. Дервезе габсаларының дашына демир чекилги, олара әпет-әпет мыхлар какылыпдыр.

«Белет дервезәм! Бирмахал дервүш Хажы Рахым, Гурбан гызык ве Туган үчүси шу дервезеден гирипди. Инди Туган улы адам, уссат сөвешижи болды, эмма өйсүз-ишиксиз ёлагчы болуп, озал шейле гүл-алагүллүк ве көп адамлы болан Бухарайы шерипде инди ол не-хә бир дөвүм чөрек, не-де яшара мекан тапяр».

Гаралан дервезәниң ашагына баранда атының аяк сеси шарңыллап чыкмага башлады. Өң янындан бир сары тилки дазлап гечди-де, үйшүп ятан хапыр-хупурың үстүне өзүни оклап гөзден йитип гитди.

Жемендесиз гугарып ятан шәхериң харабалыкларының арасындан ат сересаплык билен басып барярды. Ынха шәхериң ортарасындакы бош мейдан... Бу мейданың төверегинде озал улы-улы, овадан-овадан жайлар барды, озаллар көп жеменде улы говур эдип, шу мейдана йыгнанышярды. Инди бу мейдан хапыр-хупурдан долдурылыпдыр, ортарасында болса, бир атың сүңки агарып ятыр. Дурнаның гөзи ялы дуры асман гиңишлигинде чал чайкеллер ганатларыны герип, гайып йөрлер.

Ат метжидиң даш басганчакларының янына барып дурды-да, гулакларыны хүшердип, бурнуны тазладып, гайра чекилмәге башлады. Өң янында даш секиниң үстүнде бир уллакан Куран ачылып ятырды, ол китап ягышың ашагында галып, сахыпалары говкарып гидипдир, онуң кагызлары елиң угруна ыкжап дурды.

«Монголларың гыңыр хәкими, сары сакгал Чингиз хан өз меле атыны мүнүп, шу даш басганчаклар билен чыкып, бу метжиде атлы гирипди. Шу ерде ол өз ясы йүзли уршужыларыны мазалы доюрмагы Бухара гожаларына буйрупды. Шол вагт шәхериң ортарасындакы мейданда улы-улы газанлар атарлып, гоюн эти говрулмага башланыпды... Шол от якылып, нахар биширилен ерлериң ызлары дашларың үстүнде хенизе ченли билдирип дур...»

Туган атындан дүшди, эгниндәки чәкменини чыкарып, ере язды-да, онуң үстүне гаты чөрек дограды. Атының агыздырыгыны айырды-да, оны чөреге гойберди, өзи болса атының танапының ужундан тутуп, басганчагың үстүнде отурды.

Үйшүп ятан дашларың аңырсында нәмедир бир зат гымыллады. Дөвүк-енжик керпич үйшмегиниң аңырсындан бир хор аял турды. Сал-сал болуп гиден көйнегине доланжырап, ол аял элини серип гелйәрди, өзүниң яныП дуран ач гөзлерини атың өңүндәки гаты чөрек гыңагындан айрып билмейәрди.

Туган оңа бир гысым гаты чөрек овунтыгыны узатды. Ол аял Туганың хөдүрлән бир гысым чөрек овунтыгыны баха етмез гымматлы зат хөкмүнде салыкатлы хаял херекет билен алды-да, хол бейләк айрылып, чоммалып отурды. Бир бөлежик гаты чөреги өзүниң елленен додакларына етирди-де, бирден элини ызына чекди ве овнук гуры чөреги бир ясы дашың үстүнде деңже үйшмежиклере бөлүшдирмәге башлады. Эллерине елмешен чөрек күлкелерини эмай биленжик ялады-да:

— Гузужыкларым, эйжежиклерим, гелиң бәрик! Горкмаң! Бу бизиң адамымыз, говы адам! — дийип гыгырды.

Ясы-ясы дашларың арасында гаралып дуран бир говакдан илки бада бир, соңра үч саны хүжжүк сачлы чага келлежиги гөрүнди. Ол чагажыклар харабалыкларың арасы билен бири-бирлерине япышып, юваш-

жадан йөрәп, аялың янына гелдилер. Оларың чув-ялаңач эндамыны гүн якыпдыр, олар шейле бир хордулар, хатда диңе сүңклери галып, гарынжыклары пөкгерип дурды. Гаралып дуран говакдан ене ики саны чага чыкды. Олар ерлеринден туржак хем болман, эмедекләп чыкдылар ве гүп ялы болан гарынларыны эллери билен гужаклап, говагың агзында отурыбердилер.

Ол аял чөреге эл узадан чагаларың эллерине какды-да, өзи хер чаганың агзына гезекме-гезегине бир азажыкдан тутуп бермәге башлады. Шейдип отуран еринден дердинмәге башлады:

— Ол поссунлы айылганч белалар бизиң үстүмизе дөкүлдилер... Гөле ялы ябыларына мүнүп, думлы-душа пелесаң какып, гөрен затларыны алдылар... Мениң адамыма-да өлдүрдилер, ол пахыр машгаласыны горажак болды... Олар мениң чагаларымың хеммесини тутуп, әкитдилер, билмедим — олар дирими я өлүп гитдими?.. Атлылар гелип, мени хем танап билен даңып, әкитдилер, гөрене гөз эдип, гырнак хөкмүнде сакладылар. Гижәниң бирмахалы угруны тапып гачдым, шондан соң билдирмән, шу харабалыга гелдим... Гелип өз өйүми тапмадым. Мениң өйүмден галан дерек бир үйшмек топрак. Гүндизине думлы-душумызда хажжыклар ат саляр, гижелерине эдил алкымымыза гелип, шагаллар увлашяр... Шәхериң голайына геленимде шу чагажыклара душдум, булары монголлар ташлапдырлар. Биз иере башга зат тапман, юва-елмик билен гүн гөрдүк... Инди бу чагалар мениңки болдулар, өлсек-де биле өлерис, галсак-да биле галарыс...

Туган өзүниң иң соңкы гаты чөрегини бу аяла берди ве атыны идип, шәхерден чыкып гитди.

Туган Самарканда тарап, барха аңрык гидйәрди. Онуң өңүнден кервен чыкмаярды. Кә ерлерде ек-түк адам гөрүнйәрди. Бу ерлере соң-да бирки гезек монгол атлылары гелипдилер. Олар геленде мейданда ишләп йөрен дайханлар дуран-дуран ерлеринден ере йыкылып, сүйшенеклешип, япларың ичине барып букулярдылар. Тозан турзуп барян монголлар диңе алаңларың аңрысында гөзден йитенлеринден соң, гөзи горкан дайханлар ене-де мейданларда пейда болуп, өз дайханчылык ишлерине башлаярдылар.

Икинжи бап

ШОВХУНЛЫ САМАРКАНТ ШӘХЕРИ ХАНЫ?

Туган бирнәче гүнден соң дуршуна мазарчылык болуп дуран чөл аланлыгын үстүне барып, атының башыны чекди. Онуң өңүнде деря дереси гөм-гөк болуп дурды, шу яңы-якындакы шөхратлы Самаркант шәхериниң харабалары мүндерлешип гөрүнйәрди. Үсти ясы тамлар бири-бирине елмешип отырды, эмма Мавераннахрың бу озалкы пайтагтында, озал он мүңлерче усcат ишчилериң ишлейән ери болан Самаркант шәхеринде хич бир херекет гөрүнмейәрди.

Шәхериң орта бөлегиниң дашына гәдик-гәдик ве ягмыр астында йыкылан гала диварлары барды. Шол ерде Хорезмиң иң соңкы шасы Мухаммедиң салдыран белент метжидиниң түссә гаралан бөлеги ве ики саны тегелек минара сакланыпдыр.

Бир агсак гедай Туганың янына гелди ве эгниндәки летдәниң ашагындан хор элини чыкарып узатды:

— Шөхратлы бег жигит, жошаныңдан берევери! Алла сени сөвешлерде аман сакласын! Алла тагала сениң батыр йүрегиңи душман окундан горар, ишалла!

Туган гедая йүзленип, эмма өз-өзи билен геплешйән ялы болуп:

— Ханы шәхер? Ханы солтанларың ве ханларың ажайып пайтагты? Ханы гарны гәбе тәжирлер, дүрли-дүмен харытлы базарлар, ханы уссаханалардакы екедабанларың шовхунлы шаркылдысы? — дийди.

Гедай жогап берип:

— Оларың хеммесинден оба гөчди! Бу ерден монголлар гечди ахырын! Олар хей абат зат гоярмы? Сен шәхер ниреде дийип сораярсың! Шәхер илатының ярысыны бирехим атлылар гырдылар, бирнәчесини өзлериниң алыс сәхраларына сүрүп әкитдилер, галан адамлар даглара босуп, көпүси шол ерлерде эййәм өлүп гитди...— дийди.

— Босгунлар ене нәче вагтлап шейдип йөрерлер?

— Шәхериң хол тарапына, деря боюның ёкарларына адамлар кем-кемден йыгнанышярлар ве өзлерине чөп-чалам билен палчыкдан кепбе дикйәрлер. Эмма оларың йүреги хемише сув үстүнде, хер бир гүн монголлар гелип, ислән адамларыны боюнларына танап

салып әкитмеклери мүмкин... Берен садакаң кабул болсун, таңры ялкасын!

— Шәхериң ортарасындакы ол минара нәме?

— Ол минара якын бармавери! Ол ерде зындан бар! Монгол ханлары бу бош чаңап ятан шәхерде эййәм зындан гурдулар. Онуң янында монгол җеллатлары яшаярлар, олар язгарыланлары демир таяк билен уруп, келлесини пытрадярлар. Оларың нәдйәндиклерини мен сәна гүррүң берейин...

Туган онуң айдяныны диңлемән, япгытдан ашак инди. Туган сус шәхериң харабалыкларының арасы билен галаның янына, ики саны элхенч ве сес-үйнсүз минараның ал-асмана галып дуран ерине атыны сүрүп барды. Бендилериң хоссарлары диварың янында йүзлерини саллашып, ерде отырдылар. Эли найзалы саклавлар дервезәниң агзыны саклап дурдулар. Сүтүнлере даңылгы, эерли атлар иркилҗирәп дурды.

Саклав:

— Нирә? Дашдан геч! — дийип гыгырды.

Туган:

— Мениң зындан хәкими билен ишим бар — дийип, жогап берди.

— Гөвнүң зындан күйседими?

— Эгер зынданда мениң доганым отуран болса, күйсемәнем дурамок.

— Бизиң зынданымызда отуран гаракчы гыт дәл. Эмма олар бу ерде узак эгленмейәрлер, олары шәхериң ичиндәки мейданда газылып гойлан чукурың гырасына элтип, депесине демир таяк билен уруп гойберйәрлер. Бар-да шол ерден, чукурдан гөзле, белки, доганың мейдини шол ерден тапарсың. Онуң ады нәмеди?

— Ол дервүш, өзи-де китап язяр, Хаҗы Рахым Багдады диййәрлер.

— Акылы чашан, узын сач дервүшми? Ол-а хениз бар! Биз оңа «дивана» диййәрис. Ол узак отурмалы...

— «Өмүрлик ве өлйәнчә» отурмалымы?

— Мен сениң билен герегинден артык янрадым... Атыңы даң-да ховла гир. Зындан хәкиминден сорарсың. Онуң өйи-де шо ердедир. Гапысының агзында бир гаңырчакдан күйзе асылгы дурандыр. Шол күйзә азындан алты дирхем ташламагы ядыңдан чыкармагың. Ёгсам хәким сениң сөзүңи диңлемез...

Туган атыны даңып, дервезеден гирди. Зынданың хәкими эйванда гызыл Хыва донлы ве говаллаң гейилен гөк көвүшли дурды. Ярым яланач хор ашпез аякларындакы зынжырыны шакырдадып, чанагын ичинде кебап үчин гоюн эти дөвүп отырды. Зынданың хәкиминиң чал сакгалының ужы, дырнаклары ве эллериниң аялары гызыл хына боялгыды. Элиндәки гамыш сайгыжы билен ашпезиң эгнине какып:

— Бурч гош! Ялтанма! Шейле, шейле! Үстүнден нар сувуны сеп! — диййәрди.

Туган гапының агзында асылгы күйзәни гөрүп, оңа он саны мис дирхем ташлады. Зынданың хәкими сортдурылып, Тугана гөзүни дикди.

— Мен Субудай Батырың атлыларының арасындакы мусулман уршужыларындан. Шондан ругсат алып, өз хоссарларымы гөзләп йөрүн. Ынха мениң пайсам! — дийип, Туган өз бойнундан йүп билен асылгы, оюлып хат ве гуш сураты чызылан бир агач тагтажыгы чыкарып гөркезди.

Зынданың хәкими пайсаны алып, эйлесине-бейлесине серетди-де Тугана гайтарып берди.

— Бу екирленлер җайына нәме ишиң дүшүп гелдиң?

— Мен өз хоссарым Хажы Рахым ал Багдады дервүши гөзлейәрин. Ол шу ердеми?

— Ол алласындан тапсын, биз икимизи болса, мүңкүрликден ве онуң билен танышлыкдан даш этсин!

— Оны нәме үчин зындана салдылар? Мен онуң пәк адамдыгыны билйәрин ахырын.

— Ягшы-да бир пәк адам! Ол мукаддес китаплары әсгермезлик эдени үчин, агзына дыгы этмәндиги ве гүррүң эденде алла тагаланың адыны тутмаяндыгы үчин кераматлы шых ул ысламың ве улы ымамларың талап этмеклерине гөрә зындана салынды. Ол өмрүни күл этмели болды!.. Онуң җайы довзах болар!.. Пәлинден тапсын!

Туган бир азажык пикирленип:

— Оңа йөңкелйән гүнә агыр, эмма шейле болса-да, онуң кысматыны аз-кем еңиллешдирмегиме ругсат бермезмисиңиз? — дийди.

— Бидерек ише баш гошма! Шиндем бизиң юрдумызың гудратлы хәкими Җагатай ханың бейик везири Махмыт Ялважың талап этмегине гөрә, ол өлдүрилмән галып гелйәр. Әлеми сарсдырыжы Чингиз ханың өмри ве йө-

ришлери хакында бир китап язянча оны зындандан чыкармазлар.

— Хажы Рахым язып боландан соң гойберерлерми?

— Гөвнүң ниреде? Хатда ол өз этмишлерини гайтмышым эдәйсе-де, оны зындандан чыкарып, мәрекәниң арасына элтип, онун дилини ве эллерини кесерлер. Ине шол себәпли ол дивана инди ики йылдан бәри китап язып отыр, ол өзүнин өлмели гүнүни узаклашдырмак үчин ене отуз йыллабам шол китабыны язар отурар.

Туган:

— Хажы Рахым маңа көп ягшылык этди, маңа арапча хат-сoват өвретди, мен ажымдан өлжек болуп йөркәм ийдирип, гейдирип экледи, шонуң үчин мен онуң ягшылыгына ягшылык эдип, өз кисәмдәки еке алтын динарымы шона гурбан этмәге разы...— дийип, алтын пулуны гөркезди ве:— Сен болсаң, бейик хәким, агыр хала дүшен гарра рехим эт-де, мени онуң янына гойбер — дийди.

— Алтын динарыны маңа бер-де, ичерки ховла гидибер. Шол ерде өз дәли-диванаңа нәче дийсең, шонча томаша эдип билерсиң.

Туган өзүнин алтын пулуны зындан хәкиминиң гызыл хына билен боялан аясына гоюп, даш дервезеден гирди.

Үчүнжи бап

ДЕМИР КАПАСАДА

Даражык ховлынын төверегиндәки дивaрың йүзүнде демир гөзенекли бир инедөрдүл дешик гаралып дурды. Шонуң ичинде бир үйшмек летдәниң арасында бир гара зат гымыллаярды.

Лүли диен ыкманда тайпаның аялларында болян, ерден сүйренип дуран узын гара яглык билен бойдан-баша бүренен бир инчежик аял капасын янында дивара гысылжырап дурды.

Туган ювашлык билен барды. Ол аял өврүлип серетди. Туган бу таныш йүзи гөрүп алланичигси болды, эдил шол гараягыз, нурана йүз, эдил шол сыпчы гара гөзлер, эмма гечмишдәки бигамлыгы айрылыпдыр. Ол аял сиңе назар салды-да, дессине йүзүни совды... Шүбхе ёк. Бу Бент Занкыжады!

Туган хас якын барып, капасың ичине серетди. Онуң ичиндәки бенди зордан бүкүлип отурып билйәрди. Гараңкының ичинде ял кимин, буйра-буйра сач ве ичиңден гечип барян гөзлер гөрүнди. Онуң хор йүзи дүйбүнден үйтгән-де болса, Туган Хажы Рахымы гөрен бадына танады. Дервүш сүйшенеклэп гелди-де, өзүниң түйлек йүзүни капасың демир чыбыкларына гойды. Ол богазыны хыжладып геплемәге башлады:

— Сен айны вагтында етишдиң, иним! Туган, якынрак гел-де, мениң иң соңкы ислеглерими диңле. Ичигара ымамлар мени зынданда чүйретмек ислейәрлер я-да илатың гөзүни горкузмак үчин мениң гулакларымы кесип керчемекчи болярлар... Эмма азат пикири богуп ёк этмек, мениң жошгунлы йигренжими ятырмак оларың элинден гелжек затмыдыр?.. Мен инди оларың ислән затларының хеммесини яздым, эмма олар мениң язанларымы окап, мениң язанларымы-да, өзүми-де отда якарлар... Мен гызыл сакгал Чингизи олар ялы өвмедим ахырын, Хорезми гулчулыга салан татарлар, аял-чагаларың ганына галан пәлияман ганхорлар хакында өвгүли сүйжи айдымлар дүзмедим ахырын... Мен өз гөзүмиң гөренлерини, бирҗик-де горкман, болшы ялы яздым... Мен элимден гелен иши этдим ве инди мениң пейманам долды. Мени Саларың кенарындакы гарры чынарың ашагында җайлаң... Мениң халыпам Абу Алы Ибн Сина өрән парасатлы адамды, эмма ичигара күтек-күтек ымамларың зулумындан зынданда чүйрүк саманың үстүнде ятып өлди... Ол дүнйәниң әхли гизлин сырларының анрысына етипди, онуң бир билмейән зады өлүмден гутулмак чәресиди!..

Туган ювашлык билен гүррүңе башлады:

— Бирмахал чөлде икимизиң эллеримизи даңанларында, үстүмизден болса, газаплы «гара атлы» Гара Ханжарың дембермези инжек болуп дурка, маңа нәме өвредениң ядыңдамы? Шонда: «Гайгы этме, гиже узакдыр ве гиже хениз гутаранок!» диен сен дәлмидиң? Инди менем саңа шоны айдярын: «Дур энтек, гайгы этме, гиже хениз башланогам!»

Хажы Рахым мисли тәзе гурп гелен ялы болуп жаныгды. Туган оңы гандыржак болуп, ювашжадан сөзүни довам этдирди:

— Сен мениң улы доганым, мениң сөзүме гулак ас-да мен нәме дийсем шоны эт. Мен саңа үч дүвүр гара-

жа дерман берейин велин сен шолары ювут. Шондан соң өли ялы болуп, сус ятарсың, бир ериң агырса-да дуймарсың, сен дүйш гөрерсиң, дагларың үстүнден учуп гечип, совук-совук чешмелери акышып дуран, хошбой гүллери ачылышып дуран бир жүлгэ барарсың.., Шол ерде гар ялы ак атлар агып-дөнүп йөрендир ве алтын реңк гушлар якымлы сес билен сайрашяндыр... Шол ерде сен дүйшүнде өзүниң он алты яшындакы магшугыңа говшарсың...

— Соң оянып, ене шу демир чыбыклара дишими гыжамалы боларынмы? Маңа бейле дүйш деркар дэл!

— Сабыр эт, ызыны диңле! Сен дүйшүнде даг жүлгесинде пэк кейпи-сапалара гүмра болуп йөркэң, мен сениң зынданчыларың янына барып, ол өлди, онуң жеседини жайламак герек — диерин. Шол вагт зынданчылар капасы ачып, сени демир гаңырчак билен гөтерип өлдүрилеңлериң ташланян чукурына бака экидерлер... Агырып-ынжан ериң болайса-да, чыдам эт, сесиңи-үйнүңи чыкарма! Егсам демир таяк билен уруп, сениң келлэңи пытрададарлар... Чукурдакы мейитлериң арасында ятан вагтында ярым гиже шагаллар гелип, сениң аягыңы ийжек боларлар велин, мен үч саны нөкер билен шол ерде хэзир боларын. Биз сени чәкмене долап, шэхериң четиндәки чола ере экидерис... Шол ерде сен хушуңа гелерсиң велин, мен сени ата мүндүрерин, шондан соң сен гүнбатара я гүндогара гидип, ислэн ериңде яңадан яшамага башларсың...

— Хава, сен догры айтдың, гиже хениз гутармандыр!.. Мен ак атлар жүлгесине юграмага тайын!.. Ол шыпа тапдырыжы дүвүрлериңи тизрәк бер! — дийип, Хажы Рахым өзүниң эдил бүргүдиң пенжеси ялы гара хем гаты элини узатды.

Туган өзүниң халтажыгындан үч дүвүр гаража зат чыкарып, Хажы Рахыма берди. Хажы Рахым болса, яйданман, олары ювутды. Ол пышырдап, дүшнүксиз сөзлери айтмага башлады, дили барха пелтеклешип, сөзлери дурдукча ювашап, иң соңы ыранды-да бир гапдалына агдарылды...

Шол демде эли найзалы бир сакчы гелди-де:

— Мениң хэкимим екирилен женаяткэриң янындан инди айрылмагы буюряр! — дийди.

— Бу бенде сениң гыңыр хэкимиң мерхемедине мэтәч дэл, бу өлди!

Ол сакчы мүңкүрлик эдип, найзасыны капасың ичине узатды-да, сус ятан дервүшин тенине найзасының ужуны чүмдүрди.

— Гыгырмаяр! Гымылламаяр! Догруданам өлен болмага чемели!.. Инди акылы чашан дивананың мейди чукура ташланар... Эгер сиз муны җайламакчы болсаңыз, хаял этмəң-де, шу гижəниң өзүнде угруна чыкың. Эртире галса, итлер ве шагаллар муны чекелəрлер, шондан соң сиз мунуң сүңкүни-де йыгнап билмерсиңиз... Җомартлыгыңыза таңры ялкасын! Хеммəмизиң башымызда бир өлүм бардыр!..

Дөрдүнҗи бап

КИТАБЫҢ ИҢ СОҢКЫ САХЫПАСЫ

Тутанъерли ве сабырлы адам өзүниң башлан ишиниң аматлы гутараныны гөрер.

(Хаҗы Рахым)

Туган билен Бент Занкыҗа икиси вейран эдилен шəхериң сес-үйн чыкмаян, чола көчелери билен билеже барярды. Туган атыны идип барярды. Бош хаңлап ятан җайларың янындан геченлеринде атың аяк сеси җайлара дүшүп, яңланып дурярды. Булар өзлериниң хезил Гүргенчде, деряның агып гайдан вагтында өлен гарры Мүрзе Юсубың өйүнде гечирен яшлык чагларыны ятлаярдылар.

— Шу узак йыллара чекен сергезданчылыгымда мен хемише сен хакда пикир эдип гездим, Бент Занкыҗа!

— Чагалыгымызы биле, бир ерде гечирипдик, ынха ене тапышдык... Тупан туруп йылдырым чакмагыны ве бүтин юрдумызы сарсдыран гөк гүррүлдисини менем өз башымдан гечирмели болдум... Эмма газаплы гай вагтында əпет палутларың ве чынарларың йыкылян вагтында кичиҗик агачларың аман галаймасы болян экени, шонун ялы менем аман галдым!

— Бу айылганч йылларда нəмелер башыңдан гечди?

— Гулак ас, мен саңа гүррүң берейин. Мени Бухарада монголлар тутуп, гыңыр хəкиме Хорезмиң ёга

чыкышы хакында тукат айдымлар айдып бермәге мәжбур эденлеринде, ол мениң айдым айдышымы эшидип, мени өвди ве мени онуң айдымчы хытай гызларының арасында сакламагы буюрды... Адамлары гыргына берен ол ганхор нирә гитсе, бизи-де шонуң ызы билен гездирип йөрдүлер. Гүнлердс бир гүн Чингиз хан гөзүнден наламага башлады, бир ай онуң гөзүне ики болуп гөрүнйәрди, сәхрада бир җерен онуң гөзүне үч җерен болуп гөрүнйәрди. Ол бир зат тапынандырын өйдйәрди. Монгол порханлары Чингиз ханың өңүнде ыбадат этдилер, ойнадылар, эмма онуң какыныны айрып билмедилер. Тебиплер оңа эл дегирмәге ве онуң элхенч гөзлерине серетмәге горкярдылар. Эмма Чингиз ханың лагерине бир арап каддахыны[1] гетирдилер, оңа Зин Забан диййәрдилер, ине шол тебип «әлеми титредиҗини» батыргайлык билен беҗермәге башлады. Ол хакыкатдан-да Чингиз ханың гөзүни дессине гутарды. Газаплы хәким көп кайыл болды ве тебибиң нәхили аклык ислейәндигини сорады. Гарры тебип хич бир байлык дилемеди, йөне айдымчы гызларың бирине бармагыны узатды, шол гыз мен болуп чыкдым! Чингиз хан мени шоңа бермеги буюрды. Ол гарры мени аяллар җайына салып гойды, шол ерде мен яш йигидиң гара сачлары хакында ве яңагындакы халы хакында айдым айтдым велин, оны тебип эшидип, мени урды. Йылгырмак дийлен зады унудан уршуҗы хакында айдым айтдым велин, ол гарры ене гайыш гушак билен маңа акыл өвретмәге башлады. Шондан соң мен ондан гачдым ве бизде йигренилйән отпараз ыкманда лүли тайпасының аяллары мени өзлеринин гөчме чадырларында ерлешдирдилер. Мен оларың эдил өзлери ялы гара яглык пүренип гездим, мениң шол ердедигими хич ким шугулламады... Эмма гарры каддах Зин Забан башына беланы сатын алып, ене газаплы Чингиз ханың янына барып, мениң гачандыгымы айдыпдыр, онуң нөкерлериниң мени тапып бермеклерини сорапдыр... Монгол хәкиминиң шейле бир гахары гелипдир, хатда онуң дашындакыларың хеммеси йүзлерине эллерини тутуп, йыкылыпдырлар... Чингиз хан оңа:— Мениң берен аклыгымы нәдип элиңден гидерйәң? Нәме үчин өз аялыңа эрк эдип билмейәрсиң? Аялына гепини гечирип билмейән адам мениң сораян ерле-

[1] Каддах — арап сөзи, гөз докторы.

римде яшамалы дәлдир! Әкидиң муны — дийип гыгырыпдыр. Җеллатлар гөргүли гарры тебибиң дашына гечип, шол ериң өзүнде онуң акыллы чал келлесини алыпдырлар. Ол пахырың соңы шейле болды. Шондан бәри мен лүли тайпасының арасында болярын. Хаҗы Рахымың зынданда отурандыгыны эшидип, оңа чөрек, хоз ве үзүм элтип бермәге башладым... Мен онуң язув ишине көмек бердим...

— Өзүң гачгак болуп йөрсең-де, оңа көмек бердиңми?

— Хер үч гүнден зындана гатнап, оңа нахар элтип берйәрдим. Чөрек билен билеликде оңа бирнәче тагта ак кагыз берйәрдим, ол болса, өзүниң үч гүн ичинде язан ятламаларыны ассырынлык билен маңа берйәрди. Онуң язанларыны мен чадырымда гөчүрип алярдым, соңра онуң кагызларыны гайтарып элтип берйәрдим, ене үч гүнден монголларың Хорезме чозушы хакындакы хекаяның тәзе сахыпаларыны алярдым. Шейлеликде, Хаҗы Рахымың капасада язан китабы билен билеликде эдил шонуң ялы китабың сахыпалары мениң элимде йыгнанды. Мүрзе Юсуп пахырың иманы хемра болсун, маңа хат язмагы шол өвредипди!..

Туган:

— Сен улы иш битирипсиң. Ичигара ымамлар Хаҗы Рахымың язан сахыпаларыны якайсалар-да, ол китабың нусгасы бизиң элимизде галар! Бизиң агтыкларымыз-да, човлукларымыз-да Чингиз ханың бет ишлери хакында Хаҗы Рахымың язан хекаясыны окарлар...— дийди.

Булар чалт акян буланык сувлы деряның кенарына барып етдилер. Шу ерде лүли тайпасының гарагурумлы чадырлары барды.

Гарры чынарың ашагына барып, Бент Занкыҗа бир халы бөлеҗигиниң үстүнде бир петде кагыз гойды. Самаркант харабалыкларының ёкарсына галан айың шөхлеси екирилен сергезданың хекаясы эндиган сетирлер билен беян эдилен сары сахыпалара ягты салярды.

Бент Занкыҗа халының үстүнде отурып, сахыпалары агдарышдырып, гүррүңе башлады:

— Хаҗы Рахым хич йыладылмаян совук капасада отурып, халыс ысгындан гачды, эмма ол бирҗик-де сессуны песелтмеди, онуң ялкымлы пикирлери оңа кувват берди... Шу ерлери ол кынлык билен языпдыр... Гөрйәнми, шу сетирлериң язылышындан билдирип дуряр! Гулак

ас, Хажы Рахым китабың иң соңкы сахыпасында шейле язяр...

Бент Занкыжа арап хаты билен язылан сахыпаны алып, окамага дурды:

«...Мениң сүрүлен галамым бирехим монголларың бизиң ватанымызың гүлләп отуран жүлгелерине чозушы хакындакы хекаяның иң соңкы сетирлерини язды... Бу китабы ыхласлы язмак билен мен асуда тайпалары гыргына берен залым Чингиз ханың гаршысына жан аяман гөреше чыкмага йүрек эдип билмедик, Хорезмиң горкак адамлары хакында ене көп зат айтмакчы...

...Эгер-де хорезмлилериң хеммеси берк ве агзыбир дуруп, гахар ханжарыны эллерине алан болсалар ве жанларыны аяман, ватан душманларынын үстүне газап билен окдурылан болсадылар, онда улумсы монголлар ве оларың гызыл сакгал хәкими Хорезмде ярым йыл хем сакланып билмән, өзлериниң узак сәхраларына хемишелик гүм болардылар...

...Монголлар өз душманларыны өз эгри шемширлериниң гүйжи билен еңмән, гайтам душманларының агзалалыклары, эглишик эдижилиги ве горкаклыгы себәпли еңйәрдилер... Эдермен Желаледдин өзүниң аз санлы, эмма гайдувсыз жигитлери билен монгол лешгерлерини дерби-дагын эдип билйәндигини гөркезди...

...Эмма галамым барха соваян бармакларымдан гачып баряр... Сергездан дервүшиң барха гүйжи гачяр, гүнлер болса ылгав билен гечип баряр, хаклашык гүнүни якынлашдыряр... Шахырың [1] гошгусындан шу ерде бирнәче сетири мысал гетирейин:

Эдил язкы ягмыр ялы,
Мисли гүйзүң ели ялы,
Гечди йигитлигиң дөври,
Голай гелди ажал ховры.

Яланчыдыр, ёкдур паны,
Кервен эййәм гитди ханы,
Чалшырмага бу меканы
Дүш ёла гүм бола-бола.

...Өзүмиң нәбелли окыжым билен хошлашып, бирнәче сөз айдайын: «текепбир ымамлар ве дерисине сыг-

---

[1] Хосревани (X асыр).

мажак болян гедем уламалар мени ынанчсыз болупсың дийип айыплаярлар! Ол ичигара ве күтек ымамларың ве уламаларың гөзи хич зат гөрмейәр! Мениңки ялы ынанчсызлык аңсат ве бидерек иш дәлдир [2]. Зынҗырлы акылдарың паң келле җеллады еңҗекдигине, эзилен зәхметкешиң залым сүтемчини еңҗекдигине, билимиң галплыгы еңҗекдигине мениң ынанҗымдан пугта ве ялкымлы ынанч болуп билмез!.. Ягшы заман гелип, хакыкатың, адам хакындакы аладаның бизиң ватанымызы улы илиң багтлылыгына ве ягтылыкда яшамагына элтҗекдигине мениң гөзүм етйәр!.. Шейле заман гелер, шейле болар!»

Бент Занкыжа өзүниң үч саны күмүш йүзүкли инчежик бугдай реңк бармагыны додакларының үстүне гоюп, яй гашыны герип, бир азажык бөврүни диңледи-де, ол язылгы кагызлары ыхлас билен йыгнашдырып, оларың дашына бир ала мата долады. Ол өзүниң янып дуран гара гөзлерини Туғана дикип, ювашҗадан:

— Инди мен лүли тайпасындан үч саны батыр йигит чагырайын... Сиз җезаландырылып өлдүрилйән адамларың ташланян хәннегинден Хаҗы Рахымы алып гелмәге угран. Гиже узак ве хениз гутаранок ахырын! Биз оны өлүмден гутарарыс!

---

[2] Абу Алы Ибн-Сина (XI асыр).

Михаил Васильевич **ЯНЧЕВЕЦКИЙ**

В. ЯН ХЕМ ТҮРКМЕНИСТАН

Ынсан өмрүнде хер хили вакалар боляр. Оларың кәси сәхел салымдан унудылса, кәбири бүтин өмрүң довамында ядындан чыканок. Мениң какам В. Яның (Василий Григорьевич Янчевецкий — 1875—1954) дурмушында шейле унудылмаҗак вакаларың бири бизиң асырымызың башында болуп гечипди. Түркменистанда яшамагы хем ишлемеги, Орта Азияның бейлеки бирнәче ерлерине сыяхат этмеги гелҗекки языҗының бүтин өмрүнде, дөредиҗилигинде өчмез ыз гойды.

В. Яның декабрь айының ачык сәхеринде Каспи деңзини бөвсүп гелйән гәминиң бортундан кем-кемден якынлашян түркмен кенарыны улы толгунма билен сынлап дуран пурсатындан бәри 76 йыл гечди.

«Бир-бирине сеплешип гидйән гум депелериниң эндиган чылгымлары, гүлгүн реңке боялан деңиз хем япгыт кенар мениң аклымы хайран этди. Бир четрәкде деңзиң үстүне абанып дуран гаяның голайында балыкчылар узын, гара, уҗы чиш елкенли гайыклары билен йүзүшип йөрди...

Гәмимиз шол вагтлар кичирәк оба чалым эдйән Красноводскиниң дуралгасына барып тогтады. Дүканларың янында узын бойлы, гырмызы донлы, буйралары зире-зире болуп сечеленип дуран силкме телпекли түркменлер атларының җылавундан тутуп дурдулар.

Отлы о диен белент болмадык дагларың душундан гечип барярды. Мен кә даг геришлериниң мелевше өвүсйән гөрнүшинден, кәте болса отлының бейле тарапында яйылып ятан Гарагум чөлүниң аңңат-аңңат депелеринден гөзүми айрып билмән, җадыланан ялы болуп дурдум...» Бу сөзлер В. Яның Түркменистан билен илкинҗи душушыгы хакындакы ятламасындан алынды.

Туркменистана геленде гелҗекки гөрнүкли языҗының мен диен вагтыды. Беденинде гүйч, калбында сансыз арзув-хыяллар җош урярды. Йөне бу затлара гарамаздан, онуң эййәм эп-эсли дурмуш тежрибеси барды.

В. Ян 1875-нҗи йылың 4-нҗи январында Киевде догуляр. Онуң какасы Григорий Андреевич Янчевецкий гимназияда гадымы грек хем латын диллеринден сапак берйән мугаллым болуп, дийсең өзболушлы, башаржаң,

билиме тешне адам хөкмүнде таналыпдыр. Ол бүтин өмрүни мугаллымчылыга хем антик дөврүң языжыларының дөредижиликлерини дернемеклиге багышлаяр. Гомериң, Ксенофонтың, Павсаниниң хем бейлеки бирнәче гадымы грек шахырларыдыр философларының энчеме эсерлери онуң терҗимесинде нешир эдилйәр.

Шу хили интеллигент машгалада дүнйә инмеги ве тербиеленмеги В. Яның гарайышларының тапланмагына, яшлык йылларындан эдебията сарпа гоймагына улы итерги берйәр.

1892-нжи йылда ол Ревелдәки (Таллин) гимназияны гутарып, Петербург университетиниң тарых-филология факультетиниң дил бөлүмине окува гирйәр. Оны 1897-нжи йылда тамамлап, ене Ревеле доланып гелйәр. Яшлыкдан гөвүн берен дуйгулары — сыяхата хем эдебията сөйгүси В. Яна университет кафедрасында галып, кем-кемден профессорлыга алып барян адаты ёлы терк этдирйәр. Яш, башаржаң дилчи кабинет алымының асуда дурмушыны унамаяр. Онуң адамларың арасына гидеси, оларың дурмушыны хас ичгин өвренеси гелйәр. Шейдип хем, ол өзүни гуршап алан дурмуш шертлериндәки, алан тербиесиндәки адам үчин өрән сейрек хем гең әдими әдйәр — Руссия боюнча пыяда сыяхата уграяр.

В. Ян эгни гошхалталы ики йыллап Руссияның Демиргазык, Меркези, Гүнорта губерняларыны хем Украинаның энчеме ерлерини айланып чыкяр. Ёлдан иберйән очерклерине Петербург газетлериниң ёллаян ужыпсызжа хакы билен гечилен шол узак мензиллер языжының илкинжи китабының — «Пыяданың язгыларының» пейда болмагына гетирйәр.

Яш языжының шол китапчасы хем көп санлы очерклери газетлерин үнсүни өзүне чекйәр. Оңа Англияны айланып гөрмәге мүмкинчилик дөрейәр. Ярым йыллап шол ерде болмак билен, В. Ян көп затлара гөз етирйәр.

Лондонда ол агасы, гүндогары өвренижи журналист Д. Г. Янчевецкиден хат аляр. Ол инисине Азияны өвренмәге башламагы, бу меселеде өз көмегинден пейдаланмагы маслахат берйәр. Шейдибем, В. Ян Ашгабатда Закаспи областының начальнигиниң канцеляриясында терҗимечи болуп ише башлаяр. Ол Түркменистаны хем Орта Азияның бейлеки ерлерини айланып, дүрли табшырыклары ерине етирйәр.

Кервен ёлларының угрунда ерлешйән гуюлара гөзегчилик эдиҗиниң везипесини ерине етирйәркә ол өзүне ёлбелет эдилип беркидилен Шаназар билен Гарагум чөлүни ики гезек кесип гечйәр. Хыва ханлыгына баранда ол орта асырдакы ягдайындан кәнбир үйтгемедик феодал дүзгүнлери, эден-этдилиги, зәхметкеш халкың хор-хомсы ягдайыны гөзи билен гөрйәр. Зынданларда өмүрлик бендиликде сакланян бичәрелере небси агырып, олара рехим этмек барада хан билен гүррүңдеш боляр. Ичигүҗүкли хан оларың өзүни зындана ташламагы йүрегине дүвйәр. Эмма олар бу ягдайы өңүнден аңып, хич киме билдирмән, гиҗәниң бирвагты Хывадан гачып, чөле сиңмек билен җанларыны гутарярлар. Ашгабада гелип, гөрен-эшиденлерини хабар беренде, ол «өз борҗуна гирмейән меселелере бурнуны соканы» үчин начальнигинден берк кәйинч аляр.

«Нобель доганларының» небит алян ерлериндәки ишчилериң ягдайыны дерңейҗи комиссия билен бирликде ол Каспиниң кенар якаларыны, Челекен хем Огурҗалы адаларыны айланяр, Персия (Эйран) билен серхетде отуран түркмен обаларына баранда ол илкинҗи гезек хейвере кеселлилере душяр. Соңра рус врачларының көмеги билен оларың ягдайыны еңиллешдирмек үчин йөрите кеселханалары гурамага, дәри-дерманлар, герекли гөк өнүмлердир эгин-эшиклер билен үпҗүн этмәге ишеңңир гатнашяр.

В. Ян «Чекиртге Комитетиниң» члени хөкмүнде бу айылганч беланы ёк этмәге хем гошандыны гошяр. Чекиртгелериң улы зыян етирен ерлерине айланып, олардан горанмак, үйшүрип отламак, оларың гелҗек ёлунда гарымлар газмак чәрелерини гураяр. Баран ерини сырып-сүпүрип барян бу гөрүлмедик беладан зыян чекен илаты азык хем экер ялы тохум билен үпҗүн этмек онуң гөс-гөни борҗуды.

Гуракчылык, экинлериң ярамаз ягдайы экеранчылык билен мешгулланян отурымлы илаты кын гүне гоюпды. В. Ян «Азык Комитетиниң» члени болуны үчин Этрек, Көпетдаг, Ашгабат хем бейлеки уездлери айланып, илатың хал-ягдайы билен танышяр, олары азык билен үпҗүн этмәге элден гелдик көмегини берйәр. Ол түркмен обаларына айланып, илатың арза-шикаятларыны диңлейәр хем областың канцелярия начальнигине етирйәр.

В. Яны хас бетер толгундырян меселелериң бири хем ерли илатың учдантутма диен ялы соватсызлыгыды. 1903-нжи йылда ол чарва түркменлериң адындан шейле рапорт язяр:

«Бүзмейин обасы: «Биз чагаларымыз хер дүрли хүнәр өвренер ялы, мекдеп ачып бермегини хөкүметден өрән товакга эдйәрис...» «Гөкже обасы: «Биз өз чагаларымызың хайсам болса бир мекдепде рус я-да мусулман элипбийини өвренмегини ислейәрис...» «Гыпҗак обасы: «Гыпҗаклылар өз чагаларының дүрли хүнәрлери өвренмеклерини ислейәрлер... Хәзир 100 огландан диңе 5—10 санысы түркменче язып билйәр...» «Янгала обасы: «Йөнекейҗе-де болса, обамызда мекдеп ачып бермегиңизи хайыш эдйәрис. Чагаларымыз хич зат өвренмән ябаны ялы болшуп йөрлер...»

Түркменистанда ишлән шол йылларында В. Ян Бухара эмирлигиниң шәхердир обаларына, Фергана ханлыгына, Чәрҗеве, Дашкенде, Самарканда, Маңгышлак ярым адасына барып гөрйәр. Рус-парс серхеди билен Гушгыдан Зүлпикара ченли баряр. Демиргазык Парсыстаның оба-шәхерлерини-де айланяр.

Иңлис дилини говы билйәни үчин В. Яны терҗимечи хөкмүнде американ алымы Э. Хэнтингтоның баштутанлыгындакы геолого-географик экспедиция беркидйәрлер. Ол экспедицияның кервени билен парс-овган серхедини якалап, Булуҗыстана хем Хиндистаның арачәгине ченли баряр. Бирвагткы Азияны бейик басыбалыҗыларың — Александр Македонскиниң, Чингиз ханың, Тимурың сан-саҗаксыз лешгерлериниң депгилэп гечен ёлуның бүтин довамында ол гадым эйямларда вейран эдилен патышалыкларың харабалыкларыны чуңңур пикире батып сынлаяр.

Түркменистан хем Орта Азия боюнча эден бу сыяхатлары гелҗекки языҗының аңында ятдан чыкмаҗак тәсирлер галдыряр. Түркменистана диңе улурак везипе хем бәхбит хантамачылыгы билен гелен офицерлериң көпүси В. Яның бу гызыкланмаларына душманчылыклы гарайышда болупдыр. Көпчүлигиң бу гарайшы кәхалатларда оны агыр ягдая саляр. Шол гүнлер барада В. Яның өзи шейле язяр: «Мен бу үлкәни, түркмен халкыны йүрекден сөйдүм, онуң дилини, тарыхыны, медениетини өвренип, бирнәче макаладыр хекаялар яздым. Ене-де бирентек гызыклы сыяхатларың пикири билен

яшаярын. Мен өзүме душманчылыклы гараянлара үнс бермән, гарашсыз херекет этдим. Өз ёлумдан совулман, тәзе-тәзе тәсирлериң гөзлегине чыкдым, индики сыяхатларымың арзувы билен яшадым.»

Ол вагтлар түркменлериң тас хеммеси диен ялы обаларда яшапдыр. Аз-овлагы болса Ашгабадың хем бейлеки шәхерлериң голай-голтумында месген тутупдыр. Халк ики тарапдан — ерли хан-беглериң хем патыша хөкүмдарларының зулумы астында хорлук чекипдир. Йөне шол вагтлар хем түркмен халкыны түйс йүрекден сөен, оңа пейда этмек ниети билен яшан рус адамлары-да аз болмандыр. Олар «Археологияны сөййәнлериң Закаспи кружогыны», «Закаспиниң дерңейҗилериң җемгыетини», «Гүндогары өврениш җемгыетини» дөредипдирлер. Шол җемгыетлериң членлери илата медицина көмегини берипдир, мугаллымчылык эдипдир, түркмен халкының дилини, тарыхыны, сунгатыны, эдебиятыны өврениндир. Магтымгулының, Молланепесиң, Кемининиң дөредиҗиликлерине багышланан чыкышлар хем гурапдырлар. Түркменлер үчин илкинҗи мекдеплери ачанам, Закаспиде яңы дөрәп гелйән революцион херекете ёлбашчылык эденем шолар. В. Ян хем шу топарың адамы.

Алыс-якын сыяхатлар, адамлар билен ичгин танышмак, гүррүңдеш болмак, халкың дәп-дессурларына, рухы дүнйәсине белетлик онуң шол йылларда дөреден хекаяларының әхлисинде айдың дуюляр. «Чөлдәки җаң сеслери», «Җан», «Гарагумда», «Дагларың рухы» ялы энчеме хекаяларында ол түркменлериң асыллы сыпатлары, говы дәплери, эркинлиге ымтылышлары хакында белетлик билен сөхбет ачяр. В. Ян «Ат, яраг хем чөл» атлы повестини язмага-да шол йылларда башлаяр. Йөне ол эсер соңкы сыяхатларың биринде йитирилипдир.

Шол сыяхатларының нетиҗеси барада В. Ян шейле язяр: «Мен уч-гыраксыз Азияның чәгели дүзлүклерини, мавы алыслыкларыны, гарлы геришлерини йүрекден сөйдүм. Бу ерлерден еңиш билен гечип, өз ызларында халкың гаргышындан, сансыз харабалыкдан башга зат галдырмадык азиялы ганоҗак басыбалыҗылар хакында тарыхы эсерлер дөретмек пикири менде илки шу ерде дөреди».

Языҗы башга бир язгысында: «Йигриминҗи асырың сепгидинде мениң Орта Азия халкларының ярым феодал дурмушыны сынламагым энчеме йыл гечсңден соң —

«Чингиз ханы» язып йөркэм гадымы Хорезмиң дурмушына дегишли сахналары җанландырмага көмек этди. Бухараның соңкы эмириниң кешби Хорезм шасының образыны дөретмэге итерги берсе, Хыва ханлыгына бармагым, Гарагума сыяхатым ве гайры затлардан Хорезм дөвлетиниң дурмушыны хем хелэк болшуны суратландыранымда пейдаландым» — дийип язяр.

«Нэме үчин башга хич бир басыбалыҗыны дэл-де, диңе Чингиз ханы сайлап алдыңыз? Гахрыманыңызың шейле җанлы образыны дөретмэге итерги берен зат нэме?» диен сораглар языҗа кэн гезек берлипдир. В. Ян бу соваллара шейле җогап берйэр: «1904-нҗи йылың тэзе йыл гиҗесини Хэнтингтоның кервени билен чөлде гаршыламалы болдук. Бир дүшелгеде түпең атып, «барымыз билен базар эйлэп», бу сенэни белледик. Шол гүн асуда, чигрекли чөл гиҗесинде даңа якын гең дүйш гөрдүм. Мен овадан чадырың якынында отырмышым. Чадырың ичиндэки эпет гөврели, гыйык гөзлери ичиңден гечип гелйэн, инчеҗик эдилип өрүлен ики өрүм сачы гулакларының аркасында халкаланып дуран адамың Чингиз хандыгыны билйэрин. Ол маңа гөреш тутмагы теклип этди. Монголларың дэбине гөрэ, ол мениң билоңургамы яздырмак ислейэрди. Бу орашан дүйшден хопугып ояндым. Төверек имисалалыкды. Депэмде сан-саҗаксыз нурлы йылдызлар ялдырашярды. Атларымыз келлелерине гейдирилен торбадакы арпаны эндиган гүтүрдедйэрди. Төверегиме гарансам, не чадыр бар, не-де Чингиз хан... Ана, шонда йүрегимде бу ёвуз басыбалыҗының өмрүни беян этмек арзувы дөреди...»

Чаксыз көп эдебиятларда «Әлеми сарсдыран» адам хөкмүнде суратландырылян Чингиз хан хакында онуң биртопар дөвүрдешлеридир соңраккы буржуаз алымларың энчемесиниң ишлеринде маглуматлар бар. Йөне оларда бу газаплы хөкүмдарың дөвлети эдара эдишине, серкерделик укыбына хем гайры затларына улы орун берилйэр. Догруданам, гөчүп-гонуп йөрен гарып чарваның күлбесинде дүнйэ инен монгол уршуҗысы Темучиниң — соңра ёвуз Чингиз хана өврүлип, эгирт улы территорияны өз элинде саклан адамың өмри гаты көп тарыхчыларың үнсүни өзүне чекипдир. Эсасан, онуң шахсы тарапларына көп үнс берен тарыхчыларың Чингиз хан барада галдыран язгылары гапма-гаршы пикирлерден, нэтакыклыклардан долы. В. Ян болса Чингиз

ханың етен дережесини хер бир хөкүмдар үчин хәсиетли зат хасаплаяр. Өз айдышы ялы: «Әхли ери өвлүйә үмсүмлигине өврүп, әлем-җахандакы оба-шәхерлериң барыны теп-текиз этмеги, яйылып ятан уч-гыраксыз сәхраларда монгол атларының бакылышыны, шол ерде гөвси габа монгол аялларының өз ёгнас, шадыян чагаларыны эмдиришлерини гөрмек ислән» Чингиз ханың дөвлети доландырыш я-да серкерделик башарныгыны дәл-де, онуң йыкгынчылыклы йөришлерини, гөрлүп-эшидилмедик залымлыгыны, адамлара болан йигренжини — В. Ян ине, шу затлары ачып гөркезмеги, художнигиң назарыети билен язгармагы максат эдинйәр. Йөне бу арзувың дөрән вагты билен хасыл болан дөврүниң аралыгында тутуш отуз йыл ятыр!

Әхли зады өз гөзлери билен гөрмек ислейән В. Ян рус-япон уршы башланан бадына Манжурия баряр. Соң болса ыкбал оны дүнйәниң дүрли күнжеклеринден чыкаряр. Бу дөвүрде энчеме юртларда сыяхатда болуп, көп затлара акыл етирен языжа Түркменистана доланмак пикири ятса-турса ынжалык бермейәр. 1912-нжи йылдан башлап В. Ян Руссия Телеграф Агентлигиниң Балкан дагларындакы дашары юрт хабарчысы болуп эсли вагт ишлейәр. Ол илки Түркиеде яшаяр, биринжи җахан уршы башланансоң болса Румыния гечйәр. Ол ерден болса Октябрь революциясы еңип үстүн чыкандан соң — 1918-нжи йылда Руссия доланып гелйәр. В. Ян эййәм яшы кыркдан гечен, машгалалы адам. Йөне шонда-да сыяхата тешнелик оны эркине гоймаяр. Соңкы он йылың ичинде ол Украинада, Сибирде, Тувада, Өзбегистанда болуп гөрйәр. 1928-нжи йылда болса Москвада ымыклы орнашяр. Инди нәче дийсең дурмуш тежрибесини топлан, көп затлара акыл етирйән языжы бирвагтлар йүрегине дүвен пикирлерини дурмуша гечирмәге гиришйәр.

20-нжи йылларың ахырында, 30-нжы йылларың башларында ол илкинжи кәмил тарыхы хекаяларыны, повестлерини дөредйәр. Компасың дилиниң хемише Демиргазыгы гөркезиши ялы, В. Яның дөредижилигиниң угры хем эсасан Гүндогара — Азия, Түркменистана гөнүгенди...

Шол йылларда бирнәче хекаяларындан башга-да, язьжының улы гөврүмли эсерлери — Александр Македонскиниң йөришлери хакында гүррүң берйән «Алаң-

лардакы алавлар». «Спартак» хем «Финикий гәмиси» повестлери пейда боляр.

«Чингиз ханы» язмак ислейәними мен 1934-нжи йылда «Молодая гвардия» нeширятына дуйдурдым. Пикирими оңлансоңлар, «Азияны сарсдырыжы» бейик басыбылыжы билен белли-күлли гызыкланып уградым. Йөне нәхили язмалы? Онуң бүтин өмрүни беян этмелими я-да хас герекли эпизодлар билен чәкленмелими? Илки билен онуң өмрүне, яшан дөврүне, шертлерине дахыллы әхли затлары өвренип уградым. Хәзирки заманың талапларындан угур алып, тема дегишли элиме дүшен затларың әхлисини өврендим. Оларың барыны санап чыкжагам болсаң, аз-күш зат дәл. Йөне эсасыраклары шулар: Узак асырларың йыл язгыларының беяны болан монголча, хытайча, парсча, арапча язылан эсерлер (В. Ян европа хем гүндогар диллериниң бирнәчесини говы билйәрди.— М. Я.), хәзирки заман рус хем европа алымларының ишлериниңем мүмкин боланлары билен танышдым. Чешмелери өвренмек маңа Чингиз ханың өмрүне хем ишине дегишли анык угур алыш нокады тапмага, шол дөври хакыката лайык суратландырмага улы көмек этди.»

Бу сөзлерин аңырсында языжының хысырдылы зәхмети, эсериң шовлы чыкмагы үчин чекен азаплары ятыр.

Романын язылып башланан вагты Европада Чингиз хан ялы тәзе бир ганожак басыбалыжының — Гитлериң пейда болан дөврүне габат гелйәр.

В. Ян бу эсерини язанда Түркменистанда яшан, ишлән дөвүрлеринде гөрен-эшиден затларына, сыяхатларындан галан йитмежек тәсирлере улы орун берйәр.

Хорезм — Чингиз ханың йыкгынчылыклы йөришлерине ченли дийсең бай, хемме тараплайын өсен кувватлы дөвлет болупдыр. Бу ерде сөвда, хүнәрментчилик, экеранчылык, жай гурлушыгы ялы зерур пудаклар билен бирликде, магарыфдыр эдебият хем гүлләп өсүпдир. Мунуң шейледигини гөрнүкли гүндогаршынас Л. И. Климовичиң бир макаласындан алнан шу сетирлерем тассыклаяр:

«Марыда хем Түркменистаның бейлеки шәхерлеринде көп санлы ажайып эдебиятчылар яшаярлар хем дөредйәрлер.

Монгол чозушларына ченли яшан хорезмшаларың дөвлетинде улы медени меркез хөкмүнде Марының әх-

миети XII асырда хем XIII асырың башларына ченли сакланяр.

Монголларың чозушындан ики йыл өң Марыдан гиден ве «Юртларың сөзлүги» атлы белли эсериң авторы Якут шейле язяр:

«Мен Марыны (616-нжы) хәзирки йыл хасабы боюнча 1219-нжы йылда) гүлләп өсйән дөврүнде ташлап гитдим... Эгер-де бу юртлара татарларың (монголларың) чозушлары хем йыкгынчылыклары болмадык болсады, онда мен (Марыны) адамларының сыпайылыгы, мылайымлыгы хем алчаклыгы, галыберсе-де, ондакы эсасы ылымлара дегишли китапларың көплүги үчин өмрүм өтйәнчә ташламаздым... Мен гайдан вагтымда ол ерде он саны китап сакланян (хайыр-ыхсанчылык максады билен гурлан) җайлар-вакфлар барды. Мунуң ялы бай хем аҗайып китапханалара мен дүнйәниң хич еринде душмадым. Шол китапханаларың икиси ыбадатханада ерлешйәрди. Оларың бириниң ады Азизийе... Бу китапханада 12000 я-да шол төвереги китап барды. Думайрийе китапханасы хем шол ерде ерлешйәрди...»

Ферганадан Эйрана ве Арал деңзинден Хинд дерясының ёкарларына ченли болан әгирт улы территорияны тутуп дуран Хорезм дөвлетиниң соңкы шасы Аллаэеддин Мухаммет II образы романда хем дүрли чешмелердир роваятларда беян эдилиши ялы суратландырыляр. Онуң гаршыдашы Чингиз хан велин дүйпгөтер башга хили адам. Ол адамларың башыны җемлемеги, олары бир максада угрукдырып, еңше болан берк ынамы ояндырмагы башарян серкерде.

Чингиз ханың (1155—1227) серкерделик укыбының нәдережеде ёкары боландыгы Җавахарлал Нерувың «Открытие Индии» китабындан алнан шу сөзлерденем айдың гөрүнйәр:

«Чингиз хан, шүбхесиз, дүнйәниң иң бейик серкерделериниң бири, белки-де, иң бейигидир. Европалы хем азияды рыцарлар Чингиз хан хем-де онуң ёлуны довам этдириҗилер билен деңешдиренинде хич задың алнындан дәлди. Меркези хем Гүнбатар Европа серкерделериниң газанян сөвеш үстүнликлери көпленч халатда төтәнликлер билен баглыды. Европа уршы алып бармагың хем харбы сунгатың сапагыны беренлер-де монголлардыр».

1215-нжи йылда Демиргазык Хытайы хараба өврен Чингиз хан 1219-нжы йылда 150—200 муң атлыдан ыбарат оңат ярагланан, шол дөврүң өңде барыжы харбы техникасы билен үпжүн эдилен әгирт гошуныны Хорезм дөвлетиниң үстүне сүрйәр.

Хорезм дөвлетиниң шасы Мухаммедиң говшак ёлбашчылыгы, уммасыз көп гошуныны башыны жемләп, душманың гаршысына гөнүкдирмеги башарманлыгы монголларың үстүнлик газанмакларыны еңиллешдирипдир. Берк галалары, улы гошуны болан бай шәхерлер ызлы-ызына сыняр. 1220-нжи йылда Бухара басылып алыняр. Шәхер элхенч таланяр ве якыляр. Самаркандың илаты монголлара берк гаршылык гөркезйәр. Эмма руханылардыр бейлеки бай адамларың Чингиз ханың тарапына гечмеклери нетижесинде Самаркант хем Бухараның гүнүне дүшйәр. Мухаммет ша болса алжырап, Эйрана гачяр.

Монгол гошунлары Хорезми эеләп, соң Гүнорта Түркменистана аралашярлар.

Языр (Шәхрыслам), Нусай, Абиверт, Саргт ялы улы шәхерлери боюн эгдирип, монголлар 1221-нжи йылда Марыны габаярлар. Секиз гүн довам эден габавдан соңра, ерли илатың гайдувсыз гаршылык гөркезйәндигине гарамаздан, Марының руханылары душманлара боюн эгипдирлер. Шейлеликде, Мары айылганч таланыпдыр, онуң медениети, сунгаты аяк астына салныпдыр, якылып ёк эдилипдир. Диңе бир Мары шәхериниң өзүнден өлдүрилен адамларың саны 1 миллион 300 муң адама етипдир.

Йөрите отряд кырк бир гүнләп бу боюн эгмезек шәхериң илатыны гөзлемек ве гырмак билен мешгул болупдыр.

Соңра монголлар Гүнбатар Хорасаның ичинден гечип гидипдирлер ве Жүржанда өзлериниң Хорасандакы иң соңкы ховплы душманы болан Ынанч ханы чым-пытрак эдипдирлер. Шундан соң Чингиз хан өз лешгерлерини тоздурылан Орта Азиядан Монголия тарап ызына экидипдир. Алтынжы октябрда ол Амыдеряның үстүнден гечмеклиги тамамлапдыр ве юваш-ювашдан демиргазык-гүндогара уграп, таланып алнан хазыналары өзи билен алып гидипдир, биргиден гуллары сүрүпдир. Инди энчеме йыллардан бәри монголлара хызмат эдип йөрен

хорезмли тәжир Махмыт Ялваҗы Чингиз хан Орта Азияның хөкүмдары эдип гоюпдыр.

Өз гошунлары билен рус дөвлетиниң серхедине ченли етип, 1227-нҗи йылда 72 яшының ичинде арадан чыкан Чингиз ханын басыбалыҗылыклы чозушларыны онуң огуллары довам этдирйәрлер. Рус ерлерини хем Европа юртларының энчемесини боюн эгдирмеклиги олар амала ашырярлар.

Монголлар тарапындан басылып алнан хемме юртлар үчин болшы ялы, Чингиз ханың чозушлары Орта Азия үчинем айылганч бетбагтчылык болупдыр. Ылмы коммунизмиң дүйбүни тутуҗы Карл Маркс өзүниң «Хронологик гөчүрмелеринде» бу барада шейле язяр: «...ордалар Хорасанда, Самаркантда, Балхда ве башга ровач шәхерлерде вагшылык эдйәрлер. Сунгат, бай китапханалар, аҗайып оба хоҗалыгы, көшклер ве метҗитлер — хемме зат оварра эдилйәр».

Монгол гошунларының өз басып алан ерлерини элхенч таламаклары-да, илаты гыргына бермеклери-де халкың рухуны сындырып билмәндир, басылып алнан ерлердәки илат хәли-шинди гозгалаң турзупдыр. Халкың эдермен огуллары сәхелче май болан пурсаты дашына гошун топлап, монголлар билен гарпышыпдырлар, олара язылганлык бермәндирлер. Ата Ватана болан чәксиз сөйги, азатлыга, гарашсызлыга ымтылыш оларың голтугындан гоп берип, эллерине гылыч тутдурыпдыр.

Орта Азия халкларының арасында ровайаты гахрымана өврүлен Җелаледдин языҗының иң эй гөрйән образларының биридир. Бу гахрыман хакда ол «Чингиз хан» романында язанлары билен чәкленмән, айратын эсер дөретмеги йүрегине дүвйәр. Языҗы Җелаледдин хакында гүррүң берйән «Эдерменлигиң ганатларында» повестини язяр. Онуң кын дөвүрде — Бейик Ватанчылык уршунын хайхатлы йылларында эдермен Хорезм шазадасының образына йүзленмеги йөне ере дәлди.

1943, 1944, 1945-нҗи йылларда «Совет эдебияты» журналының сахыпаларында «Җелаледдин» диен ат билен долулыгына чап эдилен повесть бизе халкың бу сөйгүли гахрыманының сет мүң кынчылыклардан, сансыз сөвешлерден долы өмри хакында биргиден гымматлы маглуматлар берйәр. Сөзүмиз гуры болмаз ялы,

повестиң «Агзыбирлик ызындакы сергезданчылыклар» бабының бир бөлегинє сер салып гөрелиң:

«Җелаледдин өз гошуны билен бирнәче йыллап Азияның дүрли дөвлетлерине айланды ве бүтин Хиндистаның ичинден сөвеш билен гечип, гүнбатара бака гитди. Ол монголлара диңе бир гаршы дурмагы дәл, хатда олары Хорезмден ве бейлеки мусулман ерлеринден хемишелик ковмагы хем башарҗак уллакан гошун гүйҗүни дөретмек үчин достлук союзыны баглашмага, гошунлары бирикдирмәге хемме хөкүмдарлары ырҗак болды. Эмма онуң шол дөвлетлери бирлешдирҗек болуп эден хемме сынанышыклары пуҗа чыкды. Онуң өз доганы Кыяседдинден башлап, түрк тайпаларының ве дөвлетлериниң хемме сердарлары овнук серхет давалары билен мешгулдылар. Бири-бирлери билен гыр ягыдылар ве хемме түрк тайпаларыны бирлешдирмек барадакы бейик максады өз өңлеринде гоймак ислемейәрдилер.

Шонуң үчин Җелаледдин хас хем гүнбатара — Багдат халыпасы Мустансириң ерлерине бака уграды. Монголлара гаршы гөрешмек үчин мусулманлара баш болмага оны ырып билмәнден соң, онуң гошуныны дерби-дагын этди ве йүзүниң угруна ерли гошунлары чым-пытрак эдип, Азербайҗана хем Аррана гитди...

Шейле-де болса эсасы максат — мусулман гошунларыны бирлешдирмек максады берҗай болмады.

Җелаледдиниң өмри ве йөришлери хакында китап язып йөрен Мухаммет Несеви оңа:

— Мен сениң эдерменликлериңи көп гөрдүм... Сениң эсгерлере йүз тутуп айдан сөзлериңи, уруш буйрукларыңы эшитдим. Эгер гөвнүңе зат гетирмесең ве чын йүрекден җогап берсең, мениң ене кәбир затлары билесим гелйәр — дийди.

— Айт, достум, айт. Саңа түйс йүрекден җогап берерин.

— Солтан, сен өзүң гөрүп дурсуң. Өлүмиң гара ганаты хеммәмизиң үстүмизе герилип дур. Биз ене көп яшаҗакмы я шу гүн бизиң соңкы гүнүмизми — билмейәрис. Вагт болса гечип гидип баряр, чагалар улалярлар, гаррылар хем монголлара гаршы болан гөрешиң соңкы йыллары хакындакы хемме затлары билмәге ховлугярлар... Инди сен мениң гөнүмеллигими багышла. Өз весъетиңи язан ялы эдип, мениң билен ачык геплешмегиңи хайыш эдйәрин. Сениң калбында беслэп йөрен арзылы пикирле-

рин ве өзүмизиң өсүп барян неслимизе этҗек саргытларын ерине етирилермикә диен умыт билен, шолары өз китабыма язасым гелйәр. Сениң шол сөзлериң эбеди болуп галар, монголларын хер хили вагшылыклары ве зорлуклары сениң ол сөзлериңи халкын ядындан чыкардып билмез.

Җелаледдин бир салым пикирленди-де, шейле җогап берди:

— Мен гаты көп затлары айдып билҗек. Эмма гүррүң нәче узак болса, ол шонча-да тиз ятдан чыкяр... Шейле бир зат мениң ядыма дүшйәр: Энчеме йыл мундан өң гүйчли ел туранда чөлүң ичиндәки обада гаража чатмалы бир чопан мени мыхман алды. Ол шонуң өңинчәси ерден гаты агыр көне күйзе тапан экен. Ол маңа «Күйзәниң агзыны ачып бер» дийди. Мен хем ачып бердим. Онуң ичинде ады халк эртекилеринде мешхур болан Баяндер ханын өз агтык-човлукларына язып гоян весъетнамасы бар экен... Мен шол хаты гөчүрип алдым, шондан бәрем оны хич вагт янымдан айырамок. Онда ине, шейле язылыпдыр.

Ол күмүш гутуҗыга товланып салнан хаты гушагының арасындан чыкарды.

«Өз агтыкларыма ве човлукларыма весъет галдырярын. Мен олара тылла ве байлык галдырамок. Мен абаданлык ве шатлык өйүни оларын өз эллери, өз зәхметлери билен салынмакларыны ислейәрин. Бейик түрк тайпасындан болан несиллерим, мен сизе йүз тутярын. Сизе эбедилик шөхрат, ховпсузлык ве абаданлык берҗек хем-де сизи еңилмез этҗек бәш саны гымматлы зады ятда пугта саклаң. Шол гымматлы затлар: Мертлик, зәхметсөерлик· берен сөзүңден дәнмезлик, аялы хорматламак ве мерхеметли алланы шөхратландырмакдыр. «Баяндер хан.»

Болшы ялы мысал алнан бу бөлекден Җелаледдиниң өз өңүнде гоян асыллы максатлары, адамкәрчилик сыпатлары белли бир дереҗеде айдың гөрүнйәр.

Баш гахрыманың бүтин өмүр ёлуны, ишлерини беян эдйән бу повестиң гымматлы тараплары диңе бир мунуң билен чәкленмейәр. Ондакы «Бейик Хорезмиң ёга чыкышы хакындакы хасратлы повесте иң бир адатдан дашары сахыпаларың бирини язан Үргенҗиң горалышыны» суратландырян сахналар хас-да үнси чекиҗидир. Тары-

хы чешмелерде жуда аз маглумат берилйән ол сөвешлер повестде айратын улы уссатлык билен жанландырыляр.

В. Ян өз язгыларының биринде «Чингиз ханы» язып йөркә Җелаледдиниң образы билен жуда ичгин гызыкланандыгыны, гүндогар авторларының голязмаларыны өвренип, монголларың өз батырлыклары я гүйҗи билен дәл-де, эйсем саны, берк дүзгүн-нызамы, галыберсе-де, вагшылыклары билен еңендиклерине гөз етирендигини язяр. Ол горкаклык, өз юрдуңа хыянат этмеклик, пара-пешгешдир боюн сынмак аркалы монгол гылҗындан аман сыпмак ислән көп санлы адамларың арасындан душман билен мерт сөвеше чыкып билҗек батыр, рухы тайдан гүйчли йигитлери гөзләндигини, эдил шол вагт хем эдермен, гайдувсыз Җелаледдинде назарының эгленендигини белләп гечйәр.

«Бейик Исгендериң йөришлериниң китабыны» хемише үрч эдип окаян Җелаледдиниң газанян улулы-кичили еңишлери монголларың еңилмезекдиги барадакы ховайы роваяты пуҗа чыкаряр, халкың рухуны гөтерип, оларың аңында өз гүйчлерине болан ынамы ояряр. Ол хер ненең кын ягдайларда-да өзүни йитирмән, әхли задысовукганлылык билен өлчерип-дөкйән серкерде. Өз уршуҗыларының рухуны гөтерип, оларың калбында еңше болан ынанч дөредип билйән Җелаледдиниң шахсы эдерменликлери-де гошун үчин уллакан голтгы боляр. Чингиз ханың ондан эйменмегиниң дүйп себәби хем шунда.

Җелаледдиниң «Өзүниң гахрыманчылыклы ишлерини сөвеш мейданында гылыч уҗы билен язян» сөвер досты Гара Ханҗар хем батырлык, догумлылык бабатда хич кимден пес отуранок. Мухаммет шаның зулумына чыдаман, ата чыкан ол йигидиң ичи хөкүм сүрйән эден-этдиликден, адалатсызлыкдан яңа от билен ялын. Мухаммет ша онуң какасының хем, эркег-у-аял — әхли доганларының хем башына етипдир. Буларың хем үстесине, ша онуң гиже-гүндиз арзувлап йөрен сөйгүлиси Гүлҗемалы үч йүз биринҗи аялы эдип, көшге зорлук билен әкидипдир. Бу затлары ичине сыгдырып билмән, чөле чыкып, гаракчылык эдип йөрен Гара Ханҗарың бар максады душманларындан өч алып, ичини соватмак.

Горкут чопаның өйүндәки илкинҗи душушыкда Җелаледдиниң бу батыр, гарадан гайтмаз йигиде гөвни етйәр. Җем-кемден Гара Ханҗарың газабы бир адамың үстүнде дурман, әхли эзиҗилере, юрды гыргына салып

йөрен ёвуз яга гөнүгйәр. Ол өз эзиз Ватанының гелжеги, азатлыгы үчин аладаланып уграяр. Ине, шу ислег хем оны өз ганым душманы Мухаммет шаның оглы Желаледдин билен бирлешдирйәр.

Гара Ханжарың эдермен йигитдиги, сөйгүлисине чәксиз вепалыдыгы хачан-да көшкде бенди ялы сакланылян Гүлжемалы парчалатмак үчин, онуң отагына гойберилен айылганч барсы өлдүрйән пурсатында хас-да әшгәр гөрүнйәр. Бу намысжаң йигит шол вагт тапса, шаны керчемекден хем гайтжак дәл.

Намысы әхли затдан илери гойян сада, эдермен йигидиң яры Гүлжемал хем романдакы иң өзүне чекижи образларың биридир.

Чөл ичиндәки гарып обаларың биринде дүнйә инип, бүтин өмрүни чекене бакып гечирен Горкут чопана гызлык берлен Гүлжемал кичижиклигинден агыр ише верзиш болан гыз. Салгыт йыгналян вагтда шаның ялхорларының гөзүне илип, зор билен көшге экидилен Гүлжемал дийсең өзеркли, догумлы, салыхатлы машгала. Өз башына нә гүнлериң дүшжегини билсе-де, ол намысыны депелетмезлик үчин Мухаммет шаны өлдүрмәге сынанышмакданам чекиненок. Көшгүн безегли жайларына, дүрли назы-ныгматлара, пула-мала онуң гөвни имриненок. Шонуң үчинем «Харемиң тәзе дүрдәнеси» Гүлжемала сүңңүне түссе ысы орнан йәнекей түркмен өйүни дикип берйәрлер.

Өзүни өлдүрмәге сынанышаны үчин Мухаммет шаның Гүлжемала гөркезйән эзъетлерини ит гөрсе, гөзи агаржак. Чекип-чыдардан чөкдер хорлуга, жебир-сүтеме сезевар болса-да, Гүлжемал өз пикиринден дәнип, душмана боюн буранок. Онуң дурнуклылыгы, Гара Ханжара болан чәксиз сөйгүси әхли затдан үстүн чыкяр.

Гүлжемалың дайысы Горкут чопан билен биз романың бүтин довамында ики-үч гезек душушярыс. Обаның чекенесини бакян бу ярлыклы гарыбың түнегинде о йылдан бу йыла газаның гулагы гызанок. Өз гүн-гүзераны билен гүмра болуп йөрен бу адамың калбы пәк, эли ачык. Онуң үчин ша-геда дең. Гапысындан ким гелсе, ачык йүз билен гаршылаяр, «Бары билен базар эйләп», тапдыгындан хеззет-хормат эдйәр.

Гарадан гайтмаз ики батыр — Желаледдин билен Гара Ханжар илкинжи гезек Горкут чопаның гарып түнегинде душушярлар. Желаледдин өзүниң белент

мертебели шазадалыгы үчин бирҗик-де улумсылык этмән, мыхман ериниң сарпасыны саклап, ондан-мундан месайы гүррүң эдип отыр. Эмма онуң үстүне гелен Гара Ханҗар велин билгешлейин гаршыдашының ганыны гыздырайҗак ичи гүҗүкли сөзлер айдып, шер гөзлейәр. Горкут чопаның шейле дартгынлы ягдайда эдйән херекетлери, айдян сөзлери түйс парасатлы түркмен яшулусыны ядыңа саляр. Ол Җелаледдин билен Гара Ханҗарың хем, бейлеки мыхманлары — дервүш Хаҗы Рахымдыр тәҗир Махмыт Ялваҗың хем дең дереҗеде гөвнүни тапып, оларың арасында хич хили дава-җенҗелиң турмагына ёл беренок.

Тутуш халкың образыны, ягдайыны, ой-пикирини бир адамда җемләп билмек языҗыдан улы уссатлык талап эдйәр. «Чингиз хан» романында зәхметкеш халкың векили хөкмүнде херекет эдйән гахрыманлар о диен көп дәл. Йөне языҗы бүтин Хорезм дөвлетиндәки әхли миллетлерден болан гарып гатлагың ягдайыны түркмен Гурбан гызыгың образында җемләпдир.

Эртирден агшама ченли дер дөкүп, машгаласына зордан өлмез-өди тапян Гурбан агыр зәхметден били бүкүлен адам. Эмма уруш онуң буҗагаз йыкма-йыкылма гүнүни хем булашдыряр. «Бәш йүз мүң эсгерли Хорезм гошуныны ярагландырмак хем иймек-ичмек билен үпҗүн этмек үчин көп пул, көп галла герек...» Бу йылың салгытларыны зордан үзен дайханлара индики йылың салгыдынам хәзириң өзүнде төлемели диен хөкүм гелйәр. Гурбаның велин чөммелтме деген аррык товгундан башга берере зады ёк. Били бүкүлен эҗеси, агыр зәхметден яңа вагтындан ир солуп барян аялы, дөрт чагасыдыр өзи ач ягдайында Гурбан салгыт йыгнаянлара бир чувал бугдайы нireден тапып берсин?! Бермесеңем, элли таяк хакың бар. Салгыдам, таягам оваррам дийсең, онуң өзүни-де нөкерлиге чагырярлар. Урша гитмезинден өңүрти хоҗалыгың одун-чөп ягдайыны дүзеден Гурбан чагаларына гөвүнлик берйәр. Гара гүн үчин ниетләп, гөмүп гоян азаҗык җөвенидир тохумлык бугдайыны гөркезип, хич киме айтмазлыгы олара пент эдйәр.

Гепе чепер, гөвнaчык Гурбан Ынанч ханың серкерделик эдйән топарына дүшйәр. Ат, яраг алып, сөвеш тәрлерине түргенлешен Гурбан гызык энчеме гезек душман билен йүзбе-йүз дуряр, Бухараны горамаклы-

га-да гатнашяр. Эмма өңде-ахырда еке гезегем еңше йүзи дүшенок...

Языҗының улы сөйги, халкың гылык-хәсиетине, дәп-дессурына, ички дүнйәсине белетлик билен дөреден бу түркмен образларындан өвренере, гөрелде алара зат кән.

В. Яның бүтин дөредиҗилигиниң найбашы эсери хасапланян монгол-татар йөришлери барадакы трилогиясының бириңҗи китабы болан «Чингиз хан» романы бизиң гөзүмизиң өңүнде алыс гечмиши җанландыряр. Биз романың сахыпаларындан шол дөврүрде яшан халкларың дурмушларыны, җемгыетчилик-сыясы гурлушыны, бейлеки миллетлериң векиллери билен бирликде өзлеринин азатлыгы, гарашсызлыгы угрунда ёвуз душмана гаршы эгин-эгне берип, гайдувсыз гөрешен ата-бабаларымызың образларыны гөрүп билйәрис. Ол образлар бизде Ватаны сөймек, онуң азатлыгы угрунда гөрешмек, халкың иң говы дәп-дессурларыны хорматламак, икийүзлүлери йигренмек дуйгуларыны тербиелейәр.

«Чингиз ханда» Җелаледдин хорезмли гошунбашыларың арасында монголларың гүйҗүнден хедер этмән, халкы гөреше чагыран еке тәк адам хөкмүнде суратландырыляр. Монголлар билен деӊ болмадык алдым-бердимли сөвешде гөреш байдагына өврүлен Җелаледдин соңра халк гахрыманына, шөхратлы серкерделиге ченли өсйәр. Өз бүтин галагоплы өмрүни Чингиз хан билен гөреше багышлан Җелаледдин батыр хем азатлык сөйүҗи гахрыманың идеалы хөкмүнде халк көпчүлигиниң аңында мүдимилик орнаяр.

«Чингиз ханың» нешир эдиленинден бирнәче ай гечменсоң икинҗи җахан уршы башланды. Роман шол вагтың окыҗыларының аңындан чыкмаян, олары толгундырян соваллара җогап берйәрди, гөреше чагырярды. Бейик Ватанчылык уршунын илкинҗи дартгынлы вагтында В. Яның еди ярым асыр мундан озалкы дөврүң вакаларыны суратландырян романы миллионларча адамың аңыны гозгалаңа салып, дийсең тәзече янланыпды. Языҗа бириңҗи дереҗели Дөвлет байрагының берилмегини окыҗылар көпчүлиги романың тарыхы хем эдеби гымматына берлен мынасып баха хөкмүнде голдапдылар.

Ол вагтлар Дашкентде яшап, уруш зерарлы эвакуация эдилен москвалының еңил болмадык дурмушыны башдан гечирйән В. Яның «Чингиз ханы» диңе 1942-нҗи йылың өзүнде ики гезек нешир эдилйәр. Соңра болса роман көп диллере терҗиме эдилип, шол санда Англия, АБШ, Франция, Финляндия, Аргентина ялы дөвлетлерде хем чыкяр.

Бу илкинҗи улы үстүнлик, ыкрар эдилмек алтмыш еди яшлы языҗыны хер нәче бегендирен-де болса, онуң бар пикири язсам дийип арзув эдип йөрен трилогиясыны тамамламак билен баглыды.

Языҗы Чингиз ханың агтыгы Батының рус топрагына эден талаңчылыклы йөришлерини монгол-татар басыбалышлары барадакы трилогиясының эсасы бөлүми этмеги ниет эдинипдир. Роман эсасан Бейик Ватанчылык уршуның өн янында язылып, 1941-нҗи йылда «Детская литература» неширяты оны «Автор чагалар үчин тәзеден ишледи» диен гөркезме билен повесть гөрнүшинде нешир эдйәр. Эмма автор Дашкентде яшан дөврүнде романы гайтадан ишләп билмейәр. Шейлеликде, «Баты» илкинҗи гезек долулыгана 1942-нҗи йылда чыкяр.

Языҗының Баты ханың басыбалышларының довамыны ызарлаян «Соңкы деңзе тарап» романы рус топрагына хем гүнбатар Европа эдилен талаңчылыклы йөришлериң җемини җемлейәр. Роман языҗы арадан чыканындан бир йыл соң — 1955-нҗи йылда нешир эдилди.

Языҗының өзи «Чингиз хан» романыны өмрүниң эсасы иши хасап эдйәрди. Мунуң хакыкатданам шейледигини романың барха артян гадыр-гымматам, дүрли дөвүрлерде берлен ёкары бахаларам тассыклаяр. Ине, шол бахаларың кәбири:

«В. Г. Янчевецкиниң (В. Яның) «Чингиз хан» романы — узак дөврүң тарыхы. Бизиң шөхратлы ата-бабаларымызың гөрешиши ялы, өз Ватаның гарашсызлыгы, намысы хем азатлыгы угрунда гөрешмеги тарыхы мысаллар аркалы өвредйән шейле эсерлериң пейда болмагыны диңе гутламак герек...

(«Правда» газетиниң баш макаласындан).

«В. Г. Янчевецкиниң (В. Яның) биринҗи дережели байрак алан «Чингиз хан» романы өз ичине алян

вакаларының гиңлиги, материалларының көплүги, язылыш уссатлыгының кәмиллиги боюнча совет эдебиятында соңкы йылларда дөрән ажайып хем өзболушлы хадысаларың биридир...»

(А. А. Фадеев — «Правда» газети)

«Тарыхчының билимини хем языжының уссатлыгыны бир ере жемлемеги В. Яна ёкары чеперчиликли, тарыхы тайдан догры эсер дөретмәге мүмкинчилик берипдир. В. Яның китабы Чингиз ханың айылганч йөришлери хакында болса-да, онда дашары юрт гул эдижилерине гаршы гайдувсыз гөрешмәге чагырян азатлык угрунда батыр уршужыларың айдың образлары дөредилипдир... Совет языжыларының тарыхы темалара йүзленмеклери йөне ере дәл. Максим Горький өз вагтында бу гызыкланманы өңден гөрүпди, «Тарыхы романлар сериясыны» нешир этмегиң планыны дүзүпди. В. Яның китаплары Горькиниң шол тагаллаларының ерине етирилмегидир...»

(Академик И. И. Минц — «Правда» газети).

«Уршуң өң янында язылан «Чингиз хан» хем «Батый» совет адамларында өз Ватаныңы горамага хемише тайяр болмак дуйгуларыны, милли гуванжы тербиеледи. В. Яның «Чингиз ханы» — совет тарыхы романларының классыкы эсеридир...»

(Ю. Андреев—«Совет тарыхы романлары» китабындан).

«Кынчылыклы дөврүде өз халкың дердине ярамак — бу хер бир эдебиятчы, художник үчин хич зат билен деңәп болмажак бейик хорматдыр. Гарры языжының романлары өз халкының рухы ярагының бир бөлегине өврүлди. Хут шонуң үчинем, В. Яның эсерлери хәзирем яшаяр, гелжекде-де узак вагтлап яшар.»

(Ю. Семанов — «Москва» журналы)

«В. Яның йылдызы эдебиятың эйлесине-бейлесине гөз етмейән асманындакы йүзлерче, мүңлерче парлак йылдызларың арасында йитип гитмеди. Онуң йылдызы

тарыхы темадан эсер язан соңкы несиллерден дөрән язычыларың хем ёлуна шугла сачяр...»

(А. И. Немировский — «Подъём» журналы).

«Хорматлы ёлдаш Ян! Сизиң «Чингиз хан» романыңызы мен сөвешлериң арасындакы дынч алян вагтымызда окадым. Эсер маңа өрән улы тәсир этди. Шонуң үчинем мен Ватанчылык уршуның ёвуз гүнлеринде совет халкына совгат берен аҗайып романыңызы окан әхли сөвешдеш ёлдашларымың адындан Сизе миннетдарлык билдирмеги йүрегиме дүвдүм. Уршуҗылар сөвеше гиденлеринде Калка дерясының боюнда болан җениң гахрыманларыны, Үргенҗиң батыр сенетчилерини, гайдувсыз Җелаледдини, горкы-үркини билмейән Гара Ханҗары ятлаярлар...»

(Старший сержант М. Г. Балденковың
фронтдан иберен хатындан)

Бейик Ватанчылык уршы башланан учурларында В. Ян өзүни фронта ибермеклерини хайыш эдип, дегишли гурама арза берйәр. Йөне оңа «Фронт үчин галам хем эдил яраг ялы герек» дийип, җогап берйәрлер. Шондан соң язычы язып йөрен тарыхы эсерлерини тамамлап, дөврүң важып меселелерине йүзленйәр. Онуң шол дөвүрде дөреден «Гитлер ве Бисмарк», «Гитлер ве Чингиз хан», «Дранг нах Остен» («Гүндогара окгунлы зарба»), «Тәзе Руссияның адамлары», «Халкың көмегиниң кувватлы акымы», «Ватана сөйги — өлүмден гүйчлүдир» хем бейлеки бирнәче очерк, хекаялары сөвешйән эсгерлериң, тылда зәхмет чекйәнлериң арасында улы тербиечилик ролуны ойнады. Онуң шол дөвүрде язып башлан «Тарыхың херекетини үйтгеден ялңыш» атлы пьесасы хем уруш темасындандыр.

Бейик Ватанчылык уршы тамамланып, Москва доланып барансоң хем В. Яның Түркменистан билен арагатнашыгы кесилмейәр. Онуң өйи Орта Азиядан баран мыхманлар үчин хемише ачыкды. Гарры язычы түркмен топрагындан салам гетирен хер бир мыхманы гүлер йүз билен гаршылап, узак вагтлап гүррүң эдерди, өз сыяхатларыны хезил эдип ятларды.

Ол өмрүниң соңкы йылларында-да Түркменистан билен багланышыклы темалардан тәзе эсерлер дөретмегиң арзувындады, энтек Дашкентдекә башлан «Көне закаспилиның хекаялары» атлы язгыларыны тамамламагын аладасы билен яшаярды. Желаледдин хакындакы повестиниң тәзе бапларыны язярды. Эмма гаррылык халыс басмарланы үчин, язмак барха кын дүшйәрди. Өлмезиниң сәхел өңинчәси ол Берди Кербабаеве шейле хат ёллаяр: «Мениң яшлык дөврүмиң иң якымлы ятламалары Түркменистана хем Орта Азияның бейлеки ерлерине эден сыяхатларым билен баглы. Шол затлар хакында менде хәзирликче диңе үзлем-саплам ятламалардыр бирнәче хекаялар бар. Йөне чарва түркменлериң өңки ыкбалларыны, шол дөврүң дурмушыны хем гайры ягдайларыны жикме-жик беян эдйән бир эсер язасым гелйәр. Бу диңе бир түркменлер дәл, эйсем совет окыҗыларының гиң көпчүлиги үчинем гызыклы болармыка дийип, пикир эдйәрин...

«Гожа түркмениң» иң говы арзув-ниетлерини хем мәхирли саламыны кабул эдиң!»

* *

*

В. Яның арадан чыкалы бәри гечен чәрьек асыр вагтың ичинде бизиң уммасыз гиң Ватанымызда энчеме улы өзгеришликлер йүзе чыкды. Бейлеки әхли угурларда болшы ялы, эдебията хем тәзе гүйчлер гелди, энчеме ажайып эсерлер дөредилди. Йөне ватанчы языжының эсерлери вагтың сынагындан үстүнликли гечип, хенизе-бу гүне ченли окыжыларың сөйгүсине мынасып болуп гелйәр. Онуң романларыдыр повестлериниң йылың-йылына дүрли диллерде нешир эдилмеги мунуң айдың субутнамасыдыр.

Языжының 100 йыллык юбилейи белленен 1975-нжи йылың маглуматларына гөрә, «Чингиз хан», «Баты» романлары СССР-иң хем дашары юртларың 30-сының диллеринде 250-ден-де кән ёла нешир эдилипдир. Оларын хас мешхуры «Чингиз хан» (70-ден говрак), «Баты» (40-дан говрак). Неширлериң умумы тиражы болса 10 миллион экземплярдан-да гечйәр.

Окан адамларың аңында асыллы дуйгулары оярып, үстүнден хер нәче вагт гечсе-де, өз әхмиетини йитирмән, хемише тәзече яңланян эсерлери дөретмек әхли дөредиҗилик ишгәрлериниң баш арзувыдыр. Шол арзувына етип биленлериң икинҗи өмрүниң ненеңси узак, аҗайып болядыгы хеммә белли хакыкат. В. Ян хем шол мертебә аяк басан аҗайып сөз уссатларының бири. Мунуң хакыкатдан хем шейледигине языҗының бизе мирас галдырып гиден эсерлерине барха артян ислег айдың гүвә гечйәр.

Терҗиме эден
Җакабай ГУРБАНМЫРАДОВ

МАЗМУНЫ

Салам, окыжы! 3

Биринҗи китап

БЕЙИК ХОРЕЗМДЕ АСУДАЛЫК

Биринҗи бөлүм

Дервүш япынҗасында

Биринҗи бап. Алтын лачын 7
Икинҗи бап. Чарваның өйүнде 11
Үчүнҗи бап. Сәхра җигиди 15
Дөрдүнҗи бап. Адыл хәким 20
Бәшинҗи бап. Арзылы гапы 24
Алтынҗы бап. Шаның сене язувчысы 27

Икинҗи бөлүм

Хорезм ша гүйчли хем газаплыдыр!

Биринҗи бап. Көшкде сәхер чагы 37
Икинҗи бап. Бейик Исгендере «Нуба» 43
Үчүнҗи бап Гахар беги 48
Дөрдүнҗи бап. Тикилен көлеге 52
Бәшинҗи бап. Җомартлык 56
Алтынҗы бап. Түркан хатының пирими 61
Единҗи бап. Хареме есир дүшен гыз 66
Секизинҗи бап. «Гынанч чапары» шатлык хем гетирип билер 70
Докузынҗы бап. Язгарылан мирасчының багында . . 77

Үчүнҗи бөлүм

Иргиз дерясының янында болан сөвеш

Биринҗи бап. Гыпҗак сәхрасына гошун чекилип гидилиши 86
Икинҗи бап. Дел тайпа билен болан сөвеш . . . 93

Дөрдүнҗи бөлүм

Душманлар серхетде

Биринҗи бап. Монгол гошуны аламана тайын . . 103
Икинҗи бап. Гүндогар хөкүмдарының илчилери . . 105
Үчүнҗи бап. Шаның илчи билен гиҗеки гүррүңи . . 109

Дөрдүнжи бап. Илчиниң Чингиз хан хакында айданы 111
Бәшинжи бап. Бейик каган илчилериң хабарыны диңлейәр 120
Алтынжы бап. Чингиз ханын галагоплы гижеси . . 123
Единжи бап. Кулан хатыныӊ өйүнде 127
Секизинжи бап. Каган бармак юмуп санаяр . . . 131
Докузынжы бап. Йитен кервен 134
Онунжы бап. Илчини богмазлар, арачыны өлдүрмезлер 136
Он биринжи бап. Чингиз ханың гахары гелди . . 138
Он икинжи бап. Хаты нәхили язмалы. 143

Бәшинжи бөлүм

Гөрүлмедик халкың чозушы

Биринжи бап. Ким горанмаса — ол өлйәр . . . 150
Икинжи бап. Гурбан гызык жигит болды . . . 155
Үчүнжи бап. Уруш башланды 162
Дөрдүнжи бап. Уршужыны горажак — онуң ханжарының тыгыдыр 165
Бәшинжи бап. Гайдувсыз Темур Мәлик 170
Алтынжы бап. Монголлар гумуң үсти билен гелйәрлер 173
Единжи бап. Габалан Бухарада 175
Секизинжи бап. Бухара сөвешсиз табын болды . . 180
Докузынжы бап. «Керулен сәхралары оңатлык!» . 184

Икинжи китап

МОНГОЛ ГАМЧЫСЫ АСТЫНДА

Биринжи бөлүм

Хорезмиң үстүнде харасат гопды

Биринжи бап. Ярагыны ташланларың дат гүнүне! . . 195
Икинжи бап. Самаркандың яшулулары шәхере хайынлык этдилер 200
Үчүнжи бап. Хорезм ша хич ерде ынжалык тапмаяр . 204
Дөрдүнжи бап. Абескун деңзиниң адасында . . . 209
Бәшинжи бап. Гурбан гызык өйүне уграды . . . 215
Алтынжы бап. Гурбан өз машгаласыны гөзлейәр . . 219
Единжи бап. Патыша Түркан хатының гачышы . . 223

Икинжи бөлүм

Бейик Хорезмиң соңкы гүнлери

Биринжи бап. Желаледдин Чингиз ханы сөвеше чагыряр 227
Икинжи бап. Синд дерясының янында болан сөвеш . . 231
Үчүнжи бап. Хажы Рахым мүрзе болды 234
Дөрдүнжи бап. «Гара атлы» 239
Бәшинжи бап. Хажы Рахымың эртекиси 244

Алтынжы бап. Чингиз ханың үч оглы Гүргенжиң үстүнде бассашлык эдйәр 255
Единжи бап. Гара Ханҗар эртекиниң ызыны гөзлейәр . 259
Секизинжи бап. Гүргенжи алмак үчин — оны илки юмурмак герек 265
Докузынжы бап. Гара Ханжар «Өмүрлик йитирим минарасында» 268
Онунжы бап. Хажы Рахым яш Бату ханынкыда . . 276

Үчүнжи бөлүм

Калка дерясының янында болан сөвеш

Биринжи бап. Чингиз ханың буйругы 281
Икинжи бап. «Иң бейик хөкүмдара» хабар . . . 283
Үчүнжи бап. Соңкы деңзиң гөзлегинде 286
Дөрдүнжи бап. Аланларың ве гыпжакларың юрдунда . 288
Бәшинжи бап. Калка дерясының янында татар лагеринде 292
Алтынжы бап. Ыкманда Плоскиня татарларың элинде есир 296
Единжи бап. Киевдәки ховсала 302
Секизинжи бап. Субудай Батырың планы . . . 315
Докузынжы бап. Монголлар Днеприң кенарларында . 318
Онунжы бап. Руслар билен гыпжаклар сәхра уградылар 321
Он бирнжи бап. Татарларың дузагы 326
Оникинжи бап. Субудай Батыр сөвеше тайярланяр . 327
Он үчүнжи бап. Сөвеш башланды 332
Он дөрдүнжи бап. «Газаплы ве ёвуз чапышылды» . 337
Он бәшинжи бап. Татарларың сүңк үстүнде эден мейлиси 344

Дөрдүнжи бөлүм

Чингиз ханың соңы

Биринжи бап. Чингиз хан атларың башыны ыза өвүрмеги буюрды 349
Икинжи бап. Чингиз ханың парасатлы дивана билен хат алышмагы 354
Үчүнжи бап. Мени өлмез эт! 358
Дөрдүнжи бап. Монголларың «Дүйп орда» гайдып баршы 366
Бәшинжи бап. Чингиз хан йөришде өлмеги йүрегине дүвди 369

ЭПИЛОГ

Биринжи бап. Шу ерлерден монголлар гечипдирлер. . 380
Икинжи бап. Шовхунлы Самаркант шәхери ханы? . . 386
Үчүнжи бап. Демир капасада 389
Дөрдүнжи бап. Китабың иң соңкы сахыпасы . . 392

СӨЗСОҢЫ

В. Ян хем Түркменистан 397

В. Ян

ЧИНГИЗ-ХАН

(Роман)

На туркменском языке

Издательство «Туркменистан»

Редактор *Д. Халдурды*
Сурат редакторы *Б. Кураев*
Техник редакторы *Т. Гаврилова*
Корректор *Г. Какабаев*

Йыгнамага берилди 29/VI-77 й. Чап этмэге ругсат эдилди 27/VI-79 й. Форматы 84×108 1/32. Физ. чап листи 13,25. Чап листи 22,26. Учёт-нешир листи 21,04. Заказ № Х-347. ТН № 12603. Тиражы 30 000. Бахасы 1 м. 40 к.

«Туркменистан» неширяты, Ашгабат, Гоголь көч, 17а.

ТАССР Министрлер Советиниң нәширят, полиграфия ве китап сөвдасы ишлери барадакы управлениесиниң Камил Якуп адындакы полиграфия комбинаты. Казань, Бауман көч., 19.

1 м. 40 к.